

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजकृत

अमृतानुभव

सुबोध महाराष्ट्र अर्थ विवरणासह

लेखक

कै. ह. भ. प. जोग, विष्णू नरसिंह

प्रकाशक

माधव कृष्ण देशमुख

शके १८२७

सम. १९०५

- 3 MAR 1952

O155:1 G75:2

D5

24434

L

धेनु वेंटाळी । किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ॥ ७४ ॥ ऐसी हे हात-
वटी । धेऊनि जे क्रिया उठी । आपणा आपुलिया गांठी । लाहेचि तो
॥ ७५ ॥ म्हणोनि फळी लाग । सांडोनि देहसंग । कर्म
करावीं हा चांग । निरोप माझा ॥ ७६ ॥”

अशा रीतीनें शास्त्रानुसार नित्यनैमित्तिक कर्माचरण केल्यानें अंतःकरणांतील मलदोषाचें क्षालन होतें. प्राणिमात्रांचे अंतःकरणांत मल, विक्षेप आणि आवरण असे तीन दोष आहेत. शास्त्रानें निषिद्ध ठरविलेले अभक्ष्यमांसादि व अपेयमद्यादि, परस्त्रीगमन व परद्रव्यापहार इत्यादि अनेक निषिद्धविषयसेवनाविषयी जी वासना उत्पन्न होते, ती पापमूलक होय. जोपर्यंत अशी अशुभ वासना होत आहे, तोपर्यंत त्याच्या बुडाशीं पापदोष सूक्ष्म रूपानें आहे, व या पापदोषासच मलदोष असें शास्त्रकार म्हणतात. वर सांगितलेल्या दोषत्रयापैकीं हा पहिला दोष होय. ज्यानें या मलदोषाचें क्षालन निष्काम कर्मानुष्ठानानें केलें आहे, तो भगवंताचे उपासनेविषयीं अथवा भगवद्भक्तीविषयीं अधिकारी आहे. पूर्वी सांगितलेल्या अधिकारीत्रयापैकीं, हा दुसऱ्या प्रकारचा अधिकारी होय. भा० ११ स्कंद अ० २० श्लो० ८ यदृच्छयामत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ भावार्थ असा कीं, भगवदुपासनेच्या अधिकाऱ्यास सत्संगतीनें हरिकथेचें श्रवण झालें, कीं त्याच्यामध्ये हरिविषयींची श्रद्धा उत्पन्न होते. म्हणजे त्रिविध ताप व जन्ममरणादि दुःखापासून एक हरीच सोडविणारा आहे, त्यावाचून इतर सर्व दुःखसागरांत बुडविणारे, व ज्यांत आपलें हित आहे, अशा भगवद्भक्तीच्या आड येणारे आहेत, असें निश्चयानें वाटूं लागतें. तरी ज्याचे अंगी त्यांचा त्याग करण्याइतकें सामर्थ्य नसतें, व त्यांचा उपभोग घेण्यांत ज्यास कर्माधिकार्याप्रमाणें सुखही वाटत नाही; म्हणजे जसें एकाद्या मोठ्या बजनदार दगडाखालीं हात सांपडला, तर त्या दगडाच्या भारानें हात चेंगरला जातो व न सोसवेल अशी रंग लागते, तथापि दगड अति जड असल्यामुळें, तो उलथून देण्याचें अंगी सामर्थ्य नसतें, तसें

देह, स्त्री, पुत्र, गृहादि परिग्रहाविषयीं दोषदृष्टि झाल्यामुळे, त्यांच्या उपभोगांत सुखसमाधान वाटत नाही व त्यांचा त्याग करण्याइतकें तीव्र वैराग्यही अंगी असत नाही. “त्यागावया नाही सामर्थ्य-शक्ति। त्यासी विषयभोग जेव्हां येती। ते भोगी ऐशिया रीती। जेवी श्रृंगारिती सुळीं घावया ॥ ४६ ॥ त्यासी केळें साखर चोखटी। दूध तूप लावितां ओठीं। शूळ भरलिया भोगापाठीं। तो धाक पोटीं धुकधुकी ॥ ४७ ॥ तेवीं विषय भोगितां जाण। पुढें निरय अति दारुण। मज कां विसरला नारायण। मधुसूदन माधव ॥ ४८ ॥ मी पडिलों विषयबंदिखानीं। वेगीं पावें गरुडा वळंघोनी। कृपालुवा चक्रपाणी। मजलागोनी सोडवीं ॥ ४९ ॥ विषयमहाग्रहाचे तोंडीं। मी सांपडलों बडिशपिडीं। गजेंद्राचेपरी तांतडी। घालीं उडी मजलागीं ॥ ५० ॥ धांव पाव गा गोविंदा। निवारीं माझी विषयबाधा। उपेक्षूं नको मुकुंदा। घेऊनि गदा धांव वेगीं ॥ ५१ ॥ तूं अडलियाचा सहाकारी। भक्तकाजकैवारी। मज बुडतां विषयसागरीं। वेगे उद्धरीं गोविंदा ॥ ५२ ॥ मी पडिलों विषयसागरीं। बुडालों कामक्रोधलहरीं। क्रोधें विसंचिलों भारी। अभिमानसुसरीं गिळियलों ॥ ५३ ॥ तूं दीनदयाळ श्रीहरी। हें आपुलें विरुद्ध साच करीं। मज दीनातें उद्धरीं। निजबोधकरीं धरोनियां ॥ ५४ ॥ हे विषयबाधा अति गहन। कां पां न पवे जनार्दन। येणें अट्टहासें जाण। करी स्मरण हरीचें ॥ ५५ ॥ न सुटे विषयवज्रमिठी। पडिलों कामदंष्ट्रांचिये पोटीं। कांहीं केलिया न सुटे मिठी। आतां जगजेठी धांव वेगीं ॥ ५६ ॥ एकनाथी भागवत अध्याय २० श्लोक २८ ओव्या ३४६-३५६-अशा प्रकारें पूर्ण विषयासक्त व पूर्ण विषयीं विरक्त नसून, ह्या संसारंतून आपली सुटका व्हावी, म्हणून जो रात्रंदिवस हरीचा धांवा करित आहे, त्याकरितां शास्त्रानें भक्तियोगाची योजना केली आहे. “यापरी जो नव्हे विषयासक्त। ना निघडा जो नव्हे विरक्त। यालागी माझा भक्तिपंथ। मी बोलिलों निश्चित वेद वाक्यें ॥” ए० भा० अ० २० श्लो० ८ ओ० ८६.

अशा प्रकारचा अंगी अधिकार नसतांही, कितीएक मूर्ख लोक नित्यनैमित्तिककर्मांचा त्याग करून, भगवद्भक्तीकडे प्रवृत्त होतात. म्हणून त्यांच्या-

कडून भगवद्भक्ति जशी घडावी तशी तर घडत नाही, पण उलट परस्त्री-गमन, परद्रव्यापहार, मांस वगैरे अभक्ष्यांचें सेवन व मद्य वगैरे अपे-यांचें पान, असे अनेक प्रकारचे अनाचार होतात. म्हणून ज्यांना ज्यांना भगवद्भक्ति कर्तव्य असेल, त्यांनीं चित्तांतील अशुभवासनामूलक पाप-मल नाहींसा होईपर्यंत, विहित कर्माचरण करावें; म्हणजे त्याच्या योगानें कोणतेंही पापकर्म न होतां, भगवंतावर प्रीति बसून, त्याची सर्वोत्कृष्ट उपासना घडेल. कारण, ईशार्पणबुद्धीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें आचरण करणारास भगवंत संतुष्ट होऊन, आपणाविषयींचा अत्यंतिक प्रेमरूप प्रसाद देतात. “प्रेम देवाचें हें देणें । देहभाव जाय जेणें । न धरावी मनें । शुद्धि देशकालाची ॥ १ ॥” तु० म०

भगवंतावर अत्यंतिक प्रेम करणें, हें भगवद्भक्तीचें मुख्य लक्षण होय. एकादश स्कंदांचे टीकेमध्ये एकनाथ महाराजांनीं भक्तीचें लक्षण भगवंतावर अत्यंतिक प्रेम करणें असेंच केलें आहे. “ज्ञान सांगतां अति सुगम । भक्ति रहस्य गुह्य परम । अकृत्रिम उपजे प्रेम । ऐसें हें वर्म लाविल्या न लगे ॥ ४२ ॥ कृपण जरी दुरी जाये । तो घरींचें ठेवणें जीवीं वाहे । तैसें माझें प्रेम पाहे । जो हृदयीं वाहे सर्वदा ॥ ४३ ॥ कां गर्भ संभवल्या पाठी । उल्हासे वाढवी गोरटी । तैशी माझ्या प्रेमाची पोटी । आवडी मोठी जें होय ॥ ४४ ॥ जैसे गर्भाचे डोहळे । तैसे माझ्या प्रेमाचे सोहळे । पोटांतलेन कळवळे । उल्हासवळें चढोवढी ॥ ४५ ॥ सदैव जांवथी आल्या घरा । जेवी सर्वस्व वेची सुंदरा । तेवीं माझा कळवळा पुरा । ज्याच्या जिह्वारा ओसंडे ॥ ४६ ॥ बीज अधिका-धिक पेरितां । उल्हास कृषिवळाचे चित्ता । तेवी सर्वस्व मज अर्पितां । तैसी उल्हासता जें होय ॥ ४७ ॥ सगुण सूरूप समर्थ भर्ता । निघोन गे-लिया तत्वता । त्यालागीं तळमळी जैशी वनिता । तैशी कळवळता जै उठी ॥ ४८ ॥ त्या नांव गा माझी भक्ति । उद्धवा जाण निश्चिती । जे भक्तिसीं मी भुलोनी श्रीपति । भक्तां हातीं आतुडलों ॥ ४९ ॥” एकनाथी भागवत अ० १४ श्लोक १९ ओं. २४२-२४९. नार-दभक्तिसूत्रांत भक्तीची व्याख्या केली आहे ती अशी:—“सा त्व-स्मिन्परमप्रेमरूपा ॥ अमृत स्वरूपा च ॥ यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवत्य-

मृतो भवति तृप्तो भवति ॥ यत्प्राप्य न किञ्चिद्वाञ्छति न शोचति न द्वेष्टि न रमते नोत्साही भवति ॥ यज्ज्ञात्वा मृतो भवति स्तब्धो भवत्यात्मागमो भवति ॥” अर्थः—ती भक्ति तर या प्रभूविषयी अत्यंत प्रेमस्वरूपिणी आहे. जी पावून मनुष्य सिद्ध होतो, अमर होतो आणि तृप्त होतो. जी पावून मनुष्य मग दुसरे कशाची इच्छा करित नाही, शोक करित नाही, द्वेष करित नाही, कोठेही आसक्त होत नाही, आणि कोणतीही गोष्ट प्राप्त होण्याचा हव्यास करित नाही. जी जाणून उन्माद पावतो, स्तब्ध होतो, आत्म्याच्याच चिंतनांत निमग्न असतो.

अशा या प्रेमलक्षणभक्तीच्या योगाने, अंतःकरणांतील **विक्षेप दोष** (विषयवासनेच्या योगाने होणारी मनाची चंचल अवस्था) नाहीसा होतो. पूर्वी सांगितलेल्या दोषत्रयापैकी हा **दुसरा दोष** होय. असो. निष्काम कर्म व भगवदुपासना करून, ज्यांनी आपल्या अंतःकरणांतील मल व विक्षेप दोष नाहीसे केले आहेत, त्यांस सत्संगतीने व सच्छास्त्र-श्रवणाने, नित्यानित्यविवेक होतो; म्हणजे रज्जूप्रमाणे आत्मा नित्य आहे, व रज्जूवर भ्रमाने भासलेल्या सर्पाप्रमाणे मायादि जगत् अनित्य आहे; सूर्याप्रमाणे आत्मा स्वयंप्रकाश ज्ञानरूप आहे व अंधकाराप्रमाणे मायादि जगत् ज्ञानरहित जड आहे; अमृताप्रमाणे आत्मा आनंददायक असा सुखरूप आहे व विषाप्रमाणे मायादि जगत् तापदायक व दुःखरूप आहे; अशा प्रकारे सच्चिदानंदरूप आत्मा व असत्जडदुःखरूप मायादि जगत् आहे, असा विवेक होतो. या विवेकासच शास्त्रकार **नित्यानित्यविवेक** म्हणतात. परंतु एक नित्यानित्यविवेक साधकामध्ये असल्याने, त्यास ज्ञानाधिकार येत नाही. कारण, कितीएक साधक नित्यानित्यविवेकसंपन्न असतात, पण त्यांच्यामध्ये वैराग्याचा अभाव असल्यामुळे, धनमानाच्या लोभाने त्यांचे हृदय ग्रस्त झालेले असते. एका प्रसंगी एकनाथ महाराजांनी एकादश स्कंदाच्या टीकेत असे म्हटले आहे की “करुनि अद्वैतव्युत्पत्ति ॥ ज्ञान विकों देशांतरी जाती ॥ मूर्ख ज्ञायाते उपहासिती ॥ तरी वांछिती सन्मान ॥ २८ ॥ सांगता ब्रह्मनिरूपण ॥ सात्विकाचे परमार्थी मन ॥ व्याख्याता तो वांछी धनमान ॥ विपरीत ज्ञान विद्वांसा ॥” २९ ए० भा० अ० ११ श्लोक १८ म्हणून दुसरे साधन **वैराग्य** पाहिजे. वैराग्य म्हणजे गृह, स्त्री, पुत्र, धन

इत्यादिकांचा त्याग करून व अंगाला राख लावून वनसेवन करणें, असें मात्र कोणी समजूं नये. वैराग्याचें मुख्य लक्षण इतकेंच आहे कीं, तृणापासून ब्रह्मलोकापर्यंत जें ऐहिक व पारत्रिक ऐश्वर्य आहे, त्यास काकविष्टेप्रमाणें अथवा कुत्र्याच्या ताज्या वांतीप्रमाणें मानून त्याविषयीं तिरस्कारपूर्वक निरिच्छ असणें. हें होय. ज्ञानेश्वरी, अ. १५ ओ. २५६-५७ उठिलेनि वैराग्यें जेणें । हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें । जैसैं वसुनिया सुणें । आतांचि गेलें ॥ हा ठाववरी पांडवा । पदार्थजातीं आघवा । विटवी तो हो व्हावा । वैराग्य लाठु ॥ अशा प्रकारचें वैराग्यही आहे, व पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें विवेकही आहे, परंतु जर त्या साधकामध्ये शमदमाचा अभाव असेल, तर तो ज्ञानाधिकारी नाही. कारण, कितीएक साधक विवेक-वैराग्यसंपन्न असतात. परंतु त्यांच्या ठिकाणीं शमदमाचा अभाव असल्यामुळें, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध अथवा वावगें कोणी त्यांस बोलिलें, तर ते रागावतात व शिंव्या शाप देऊं लागतात. शमादिषट्संपत्तिरूप ह्या तिसऱ्या साधनाची ज्ञानाधिकाऱ्यास आवश्यकता आहे.

शम म्हणजे कामादिविकारापासून मनाचा निग्रह करणें व **दम** म्हणजे बाह्येंद्रियांचा अधर्मापासून निग्रह करणें; **श्रद्धा** म्हणजे गुरु व वेद-वाक्याच्या ठिकाणीं अत्यंतिक विश्वास असणें. जसें, एका राजानें आपल्या गांवांतील पाण्याचें दारिद्र्य दूर व्हावें, अशा बुद्धीनें बहुत द्रव्य खर्च करून एक मोठा तलाव बांधला. तरी त्या तलावास पाणी लागलें नाही, हें पाहून त्याच्या प्रधानास या तलावास पाणी कसें लागेल, याविषयीं चिंता उत्पन्न झाली. असें असतां एके दिवशीं राजा व प्रधान हे दोघे शिकारीस गेले, व शिकार करून परत येतेवेळीं राजास थोडा थकवा आल्यामुळें, ते दोघे एका वृक्षाचे छायेखालीं विश्रांति घेण्याकरितां बसले. तेथें राजाचा किंचित् डोळा लागला. अशा वेळीं त्या वृक्षावर पिंगळ्यांच्या नरमादींचा संवाद चालला होता. त्यांतील आशय असा होता कीं, राजाचा गळा कापून त्याचें रक्त या तलावांत शिंपडलें असतां तलावास पाणी लागेल, व राजाच्या गळ्यास झालेली जखम, अमुक एका वनस्पतीच्या रसानें बरी होईल व ती वनस्पती या तलावाचे उत्तरेस आहे. हें त्या पिंगळ्यांचें सर्व बोलणें त्या वृक्षाखालीं जागृत असलेल्या प्रधानास, पिंगळ्याची भाषा त्यास अवगत असल्यामुळें, समजलें व त्यानें ताबडतोब

आपल्या हाताची करंगळी कापून तलावाचे उत्तरेस असणाऱ्या वनस्पती-
 चा रस लाविला. त्या क्षणींच ती बरी होऊन पूर्ववत् झाली. नंतर त्या
 प्रधानानें हातामध्ये तरवार घेऊन जवळच निजलेल्या राजाच्या छातीवर
 बसून, तो त्याचा गळा कापू लागला; त्या क्षणींच राजानें डोळे उघडून
 पाहिलें, तो प्रधान आपल्या छातीवर बसून गळा कापित आहे. तथापि
 प्रधानास कांहीं न बोलतां राजा स्वस्थ डोळे मिटून पडला. पुढें प्रधानानें
 राजाच्या गळ्याचें रक्त तलावामध्यें शिंपडल्याबरोबर तलावास पाणी
 लागलें, व गळ्याची जखम पूर्वी अनुभवलेल्या वनस्पतीच्या रसानें बरी
 केली. नंतर राजा व प्रधान दोघे मिळून घरीं आले. पुढें बरेच दिवस गेले, तरी
 राजानें प्रधानास एकवेळही असें विचारिलें नाहीं, कीं माझा गळा तूं कां
 कापित होतास; व याचें प्रधानास मोठें आश्चर्य वाटून त्यानें च राजास विचा-
 रिलें कीं, प्रभू, मी छातीवर बसून आपला गळा कापित असतांना आपण
 मला पाहिलें, तथापि त्या वेळीं कांहीं बोललां नाहीं व त्या गोष्टीस बरेच
 दिवस झाले तरी त्यासंबंधानें इतक्या दिवसांत आपण एक चकार
 शब्दही काढला नाहीं, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. हें प्रधानाचें भाषण
 ऐकून राजा म्हणाला, तूं जरी छातीवर बसून गळा कापण्याचें साहस कर्म
 करित होतास, तरी त्या संबंधाचा माझ्या मनांत किंचित् देखील विकल्प
 आला नाहीं; कारण, माझी इतकी पक्की खात्री आहे, कीं तूं जें कांहीं कर-
 शील त्यांत माझें हितच असलें पाहिजे. ज्यांत माझें अनहित आहे, अशी
 गोष्ट तूं कालत्रयीं करणार नाहींस. पहा, प्रधानानें राजाचा गळा काप-
 ण्याचें असें भयंकर कर्म केलें असूनही, त्यासंबंधानें राजाच्या मनांत
 किंचित् संशय आला नाहीं; ह्यावरून प्रधानावर राजाचा अत्यंतिक विश्वास
 होता, असें सिद्ध झालें. तसें गुरुवाक्य व वेदवाक्य यांवर विश्वास ठेवून वाग-
 ण्यानें, आपल्या अल्पज्ञ जीवदृष्टीनें आपलें अनहित होत आहे असें जरी
 दिसलें, तरी जे, त्या संबंधाचा संशय घेऊन, गुरु व वेदवाक्याच्या ठि-
 काणीं असलेल्या आपल्या विश्वासाचा भंग होऊं देत नाहींत, त्यांसच अत्यं-
 तिक विश्वास व श्रद्धा असें म्हणतात. उपरम म्हणजे विधियुक्त सर्व
 कर्मांचा त्याग करणें; म्हणजे जसें मौंजीबंधनादि संस्कारविधीनें ब्रह्मकर्मांचें
 ग्रहण करावें लागतें, तसेंच संन्यासग्रहणविधीनें सर्व कर्मांचा त्याग
 केला पाहिजे. अशा तऱ्हेनें ज्यानें सर्व कर्मांचा त्याग केला आहे.

ज्याच्या बुद्धीस विषय हे विषासमान भासत असून, स्त्रियादिकांच्या दर्शनावरोबर ज्यास वीट उत्पन्न होत आहे, त्यांस **उपरम** झाला असें म्हणावें व हेंच उपरमाचें लक्षण होय. **तितिक्षा** म्हणजे शीतोष्णसुखदुःखादि **द्वंद्वसहिष्णुता**. याचा अर्थ कोणी असा समजू नये, कीं उष्णकालांत भर दोन प्रहरीं उन्हांत चारी बाजूंस अग्नि पेटवून मध्ये बसणें व मस्तकावर सूर्याची उष्णता हट्टानें सहन करणें, व शीतकालांत रात्रभर आकंठ उदकांत बसून, हट्टानें शीत सहन करणें; तर शीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुतेचा वास्तविक अर्थ असा आहे कीं, प्रारब्धयोगानें ज्या ज्या वेळेस शीतोष्ण सुखदुःखादि प्राप्त होतील, त्या त्या वेळेस तीं शांतपणानें सहन करणें; म्हणजे सुखोपभोगकालीं मनाची जशी प्रसन्नता असते, तशी दुःखोपभोगकालीं नसते, त्या वेळेस हें दुःख कधीं जाईल, व सुखाचा योग केव्हां होईल, अशाविषयीं मन सारखें तळमळ करीत असतें, ती तळमळ विचारानें न होऊं देणें, हेंच खरें द्वंद्वसहिष्णुतेचें लक्षण होय. **समाधान** म्हणजे चित्ताची एकाग्रता. असें हें **शमादिषट्संपत्तिरूप** एक साधन आहे. आतां विवेक वैराग्य आणि शमादिषट्संपत्ति या साधनत्रयाच्या योगानेंही ज्ञानाधिकारी होत नाहीं, तर त्यास चवथी **मुमुक्षुता** पाहिजे. कारण, असें कांहीं साधक आढळतात कीं, ते सांगितलेल्या विवेकादिसाधनत्रयानें संपन्न असतात, व संसारत्याग करून मस्तकावर जटा धारण केलेले, सर्वांगास ज्यांनीं रक्षा लाविलेली आहे, व ह्रणाचें कातडें खाकेमध्ये घेऊन आपणास योगेश्वर म्हणवीत सर्वत्र संचार करीत असतात; पण त्यांना कोणी असें म्हटलें, कीं अमुक ठिकाणीं अध्यात्मनिरूपण चालत असतें, तेथें तुम्ही श्रवणास येतां का? तर हीं अक्षरें त्यांच्या कानांवर पडलीं, कीं ते त्या ठिकाणीं क्षणभर देखील उभे रहात नाहीत; इतका अध्यात्मश्रवणाविषयींचा तिरस्कार ज्यांच्यामध्ये आहे, अशा अधिकाऱ्यांचा त्याग करावा, म्हणजे सद्गुरूंनीं त्यांना आत्मज्ञानाचा विषय सांगूं नये, असें एका प्रसंगीं ज्ञानेश्वर महाराजांनीं म्हटलें आहे. ज्ञा० अ० १८ श्लो० ६७ ओ० १४८९ कां तपही जोडे देही । भजे गुरुदेवांच्या ठाई । परि आकर्णनीं नाही । चाड जरी ॥ ८९ ॥ तरी मागील दोही आंगी । उत्तम होय कीर जगी । परि या श्रवणालागीं । योग्य नोहे ॥ १९० ॥ मुक्ताफळ भलतैसैं । हो परि मुख नसे । तव गुण

प्रवेशे । तेथ कायी ॥ ९१ ॥ सामर गंभीर होये । हे कोण ना म्हणत आहे ।
परि वृष्टी वाया जाये । जाली तेथ ॥ ९२ ॥ घालिया दिव्यान्न सुवावें ।
मग जे वायां धाडावें । ते आर्ती कां न करावें । उदारपण ॥ ९३ ॥ म्ह-
णौनि योग्य भलतैसे । होत परी चाड नसे । तरी झणे वानिवसे । देसी
हें तया ॥ ९४ ॥ रूपाचा सुजाण डोळा । वोडवूं ये कायी परिमळा ।
जेथ जे माने ते फळा । तेथचि गा ॥ ९५ ॥ म्हणौनि तपी भक्ति । पाहावे
ते सुभद्रापति । परि शास्त्रश्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ॥ ९६ ॥

मुमुक्षुत्व म्हणजे सकारणजगनिवृत्तिरूप व परमानंदप्राप्तिरूप जो
मोक्ष, त्याची इच्छा असणें हें होय. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, कारणसहित
म्हणजे अज्ञानसहित जगनिवृत्तिरूप जो मोक्षाचा प्रथमांश, त्याची कोणास-
ही इच्छा संभवत नाही. कारण सर्वांना आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि
आधिदैविक अशा त्रिविध दुःखांच्या नाशाची इच्छा होते, व तो दुःखनाश
व्यावहारिक उपायानें होतो, तो असा:—एखाद्याच्या शरीरांत रोग झाल्यास
त्यास त्या योगानें जो अतिशय ताप होतो, अथवा अतिशय भूक लागल्यानें
अथवा तहान लागल्यानें जो ताप होतो, त्याची निवृत्ति व्यावहारिक उ-
पायानें होते, म्हणजे रोगापासून होणाऱ्या तापाची योग्य औषधोपचारानें,
त्याचप्रमाणें अतिशय भुकेपासून होणाऱ्या तापाची अन्नसेवनानें, व तृषे-
पासून होणाऱ्या तापाची जलादिपानानें निवृत्ति होते. अशा प्रकारें जें जें
म्हणून दुःख आहे त्या त्या दुःखाची व्यवहारांतील त्या त्या उपायेंकरून
निवृत्ति होते, म्हणून दुःखनिवृत्तीकरितां अज्ञानसहित जगनिवृत्तीची
आवश्यकता नाही. याचें समाधान असें आहे कीं, जरी व्यावहारिक उपायानें
दुःखनिवृत्ति होते, तरी ती कायमची नसून मर्यादित असते; म्हणजे पुनः
शरीरास रोग होतो व क्षुधानृषाही पुनः पुनः लागतात. आणि सर्वांना
दुःखनिवृत्तीची जी इच्छा होते, ती तात्पूर्ति दुःखनिवृत्तीची नसून, अखंड
दुःखनिवृत्तीची होते; म्हणजे एकदां दुःखनाश झाला, कीं त्या दुःखाचें दर्शन
पुनः कालत्रयीं होऊं नये, असें सर्वास वाटतें. अशा प्रकारचा अत्यंतिक
दुःखनाश कोणत्याही व्यावहारिक उपायानें होत नाही. यास्तव अत्यंतिक
दुःखनाशाकरितां अज्ञानसहित जगनिवृत्ति केली पाहिजे. शास्त्रकारांनीं या
निवृत्तीस अत्यंतिकनिवृत्ति असें म्हटलें आहे. शास्त्रामध्ये निवृत्तीचे प्रकार
दोन आहेत, ते असे; कार्याची कारणामध्ये जी निवृत्ति होते ती लयरूप

निवृत्ति होय व कार्यासह कारणाची जी निवृत्ति ती अत्यंतिकनिवृत्ति होय. उदाहरणार्थ, वृक्षाची बीजामध्ये जी निवृत्ति दिसते, ती लयरूपनिवृत्ति होय; व बीज दग्ध झाल्यावर जी वृक्षाची निवृत्ति होतें, ती अत्यंतिक निवृत्ति होय. म्हणजे कार्य हें कारणामध्ये नाहीसें झालेलें जरी दिसलें, तरी कारण ह्यात असल्यामुळें, कार्याचा पुनः उदय होतो; हा प्रकार अत्यंतिक निवृत्तीचा नाही. तेथें कारणासहित कार्यनाश होतो, म्हणून कार्योपेय केव्हांही होत नाही. या दृष्टीनें शास्त्रकारांनीं, एकवार निवृत्ति झाली असतां पुनः उत्पत्ती न होणें, हेंच अत्यंतिकनिवृत्तीचें लक्षण केलें आहे. सारांश, दुःखाच्या अत्यंतिक निवृत्तीकरितां दुःखकारणाची निवृत्ति केली पाहिजे, असा विवेक सत्संगानें व सच्छास्त्रश्रवणानें सुमुखस झालेला असतो. आतां दुःखास हेतु देहादिप्रपञ्च आहे. कारण जितके देह आहेत तितके पूर्वकृतपुण्यपापात्मककर्मानें निर्माण झाले आहेत. “क्रिया शरीरोद्भव हेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः । धर्मेतरस्तत्र पुनः शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः ॥” रामगीता. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं एके प्रसंगीं ज्ञानेश्वरीत शरीराबद्दल असेंच म्हटलें आहे ॥ हां गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य वोधें आलें ॥ तरी उचित कां आपुलें ॥ बोसंडावें ॥ ज्ञा. अ. ३ श्लोक १६ ओ. १४४. त्यांतून मनुष्यशरीर हें मिश्र कर्माचें फल आहे; म्हणजे पापपुण्यात्मक कर्माचें ज्या वेळेस समसमानत्व होतें, त्या वेळेस मनुष्यदेह प्राप्त होतो. सुकृत दुष्कृत समानसमीं । तें पाविजे कर्मभूमी । तेची जें पडे विषमीं । तें स्वर्गगामी कां नरकीं ॥ ए. ना. भा. अ. २ श्लो. २९ ओ. १५. अशा ह्या पापपुण्यात्मकमिश्रकर्मानें बनलेल्या देहाला दुःख आहे, कारण पुण्याचें फल सुख व पापाचें फल दुःख हें होय; म्हणून शरीर जोपयित आहे तोपर्यंत दुःख असावयाचेंच. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, राजे आदिकरून जे आहेत ते सुखी दिसतात, असें असून शरीर आहे तोपर्यंत दुःख आहे हें म्हणणें कसें ? याचें समाधान असें आहे कीं, राजा हा अनेकसुखोपचारसंपन्न असल्यामुळें तो सुखी आहे, असें जरी वरच्या दृष्टीनें भासलें, तरी सूक्ष्म दृष्टीनें पाहूं गेलें तर राजालाही दुःख आहे, असें आढळून येईल. उदाहरणार्थ ज्या वेळेस राजाच्या देहास रोग होतो त्या वेळेस तो अनेकसुखोपचारसंपन्न असूनही दुःखी असतो. अथवा राजाचा मुलगा

मरतो त्या वेळेस तो दुःखी असतो. मुलगा असूनही सांगितल्याप्रमाणें वागणारा नसल्यामुळें राजा दुःखी असतो. त्याचप्रमाणें एखादा बलाढ्य शत्रू चाल करून आल्यानें राजास दुःख होतें. इत्यादि अनेक दुःख-प्रसंग राजाच्या आयुष्यामध्ये येतात, व त्यामुळें राजाही दुःखी असतो. याचप्रमाणें देवशरीरही मिश्रकर्माचें फल आहे, म्हणून देवांनाही दुःख आहे; देव ह्मणजे परमात्म्याहून इतर इंद्रादि देव समजावें. शास्त्रामध्ये देव-शरीर हें पुण्य कर्माचें फल आहे, असें वर्णन केलें आहे, त्याचा अर्थ कोणीं असा समजू नये कीं देवांच्या शरीरांत पापाचा भाग बिलकुल नाही. जर केवळ पूर्वार्जित पुण्यकर्मांनें देवशरीर झालें असतें, तर आपल्यापेक्षां अन्य देवांचें श्रेष्ठ ऐश्वर्य पाहून जो देवांना ताप होतो, तो झाला नसता; कारण दुःख हें पापाचें फल आहे, असें पूर्वीं एक वेळ सांगण्यांत आलें आहे. फार काय सांगावें! सर्व देवांमध्ये श्रेष्ठ जो इंद्र, त्यालाही अनेक दैत्यदानवांपासून झालेलें भय व दुःख पुराणांतून वर्णन केलें आहे. म्हणून देवशरीर हें केवळ पुण्यकर्माचें फल नसून तेथें कांहीं पापकर्माचाही भाग आहे असें ठरतें. पण तो पापकर्माचा भाग पुण्यकर्माच्या भागापेक्षां न्यून आहे. या दृष्टीनें शास्त्रामध्ये देवशरीर हें पुण्यकर्माचें फल आहे असें म्हटलें आहे. म्हणजे जसें एखाद्या गांवांत ब्राह्मणांची वस्ती अधिक असली, तर हा गांव ब्राह्मणाचा आहे, असें म्हणण्याचा प्रघात व्यवहारामध्ये आहे; पण त्याचा अर्थ या गांवांत ब्राह्मणावांचून इतर जातीचे कोणी नाहीत असें मात्र समजू नये. तसें देवशरीर हें पुण्य कर्माचें फल आहे, असें म्हणण्याचा शास्त्राभिप्राय होय. याचप्रमाणें तिर्यक् म्हणजे सर्प, पशु, पक्षी इत्यादि शरीरें हीं मिश्रकर्मांचीं फलें आहेत; पण जसें देवशरीरास हेतु अधिक पुण्यकर्म आहे तसें मात्र पशुपक्ष्यांचें समजू नये. उलट पशुपक्ष्यादिकांच्या शरीरांस हेतुभूत पाप-कर्माचा भाग अधिक असून पुण्यकर्म न्यून आहे; म्हणूनच पशुपक्ष्यादि-कांना दुःखक्लेश अधिक होऊन, मैथुनादि व्यवहारांचें अल्प सुख असतें. तात्पर्य कोणत्याही योनीतून व कोणत्याही लोकांतून शरीरधारी होऊन राहो, जेथें शरीर आहे तेथें दुःख असावयाचेंच; याकरितां दुःखनिवृत्तीस्तव शरीराची निवृत्ति केली पाहिजे. ती शरीरनिवृत्ति, शरीराचें कारण जें शुभाशुभकर्म, त्या कर्माच्या निवृत्तीनें होते. येथें कोणी असें म्हणेल कीं,

मेलें कीं शरीराची निवृत्ति आपोआप होते, असें जर आहे, तर शरीराच्या निवृत्तीकरितां शुभाशुभ कर्मांच्या निवृत्तीची जरूर नाही. याचें समाधान असें आहे कीं, मेल्यावर शरीराची निवृत्ति जरी झाली, तरी मरेतोंपर्यंत शरीराकडून झालेल्या शुभाशुभ कर्मानें, दुसरें नवें शरीर मिळतें. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय । नवानि गृह्णाति नरो-पराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान् अन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २९ ॥ गी. अ. २ श्लो. २२ वृत्तिऐसें मन धरिति । मनाऐसी क्रिया करिती । केलीयाऐसीं वरिति । मरोनि देहें ॥ ज्ञा. अ. १७ श्लो. २ ओ. ५८. म्हणून शुभाशुभकर्मनिवृत्तीनें शरीरनिवृत्ति होते. पण शुभाशुभकर्मप्रवृत्ती रागद्वेषमूलक आहे. ती अशी:—क्रियेमध्ये वर्ग दोन आहेत. एक स्वीकारक्रिया व दुसरी त्यागक्रिया. या उभय क्रिया रागद्वेषापासून होतात. म्हणजे ज्या विषयाची मनांत प्रीति असते त्याच्या स्वीकाराची क्रिया होते, व ज्या विषयाचा मनांत द्वेष असतो त्याच्या त्यागाची क्रिया होते. उदाहरणार्थ, एखादा मनुष्य बाजारांत गेल्यावर तेथें तो अनेक वस्तु पाहतो, परंतु त्यांपैकीं त्याच्या मनास जी प्रिय होईल, तीच तो विकत घेतो; व एखादे प्रसंगीं जवळ असलेल्या वस्तूविषयीं अप्रीति झाल्यास तिचा तो त्याग करितो. अशा प्रकारें रागद्वेषापासून होणारे स्वीकारत्यागरूपकर्म शास्त्रविधीला धरून झालें म्हणजे त्या कर्मास शुभकर्म म्हणतात व शास्त्रविधिबाह्य झालें म्हणजे त्या कर्मास अशुभ अथवा निषिद्ध कर्म म्हणतात. सारांश, शरीरास हेतुभूत जें शुभाशुभकर्म तें रागद्वेषमूलक आहे असें सिद्ध झालें. म्हणून शुभाशुभकर्मनिवृत्तीकरितां रागद्वेषाची निवृत्ति केली पाहिजे. कारण, जरी पूर्वीच्या शरीरामध्ये केलेल्या पापपुण्यात्मक कर्मांचा, वर्तमान शरीरांत सुखदुःख भोगण्यानें क्षय झाला, तरी कर्मांमध्ये रागद्वेष असल्यामुळे पापपुण्यात्मक असें नवीन क्रियमाण कर्म तयार होतें. म्हणून पापपुण्यात्मक कर्मांच्या अथवा शुभाशुभकर्मांच्या निवृत्तीकरितां रागद्वेषाच्या निवृत्तीची आवश्यकता आहे. आतां रागद्वेषाची निवृत्ति देहाभिमानाच्या निवृत्तीवांचून होणार नाही, कारण रागद्वेषाची उत्पत्ती देहाभिमानापासून आहे. सर्व प्राणिमात्रांचीं कर्मे देहाभिमानपूर्वक रागद्वेषांपासूनच

होतात. उदाहरणार्थ एखादी स्त्री जेव्हां आपल्या ठिकाणी 'मी स्त्री आहे' असा देहाभिमान घेते, त्या वेळेस हा आपला पती आहे, याची शुश्रूषा आपणास केली पाहिजे, असें पतीविषयींचें प्रेम तिच्या ठिकाणी उत्पन्न होऊन ती गृहकृत्याविषयीं प्रवृत्त होते; म्हणजे घर झाडून काढणें आणि चूल सारवून काढणें, इत्यादि गृहकृत्यें ती करूं लागते. त्याचप्रमाणें 'मी पुरुष आहे,' असा ज्या वेळेस पुरुष आपल्या देहाचा अभिमान घेतो, त्या वेळेस ही माझी स्त्री आहे, अर्थात् या स्त्रीचें व इच्या पासून झालेल्या संततीचें मला अन्नवस्त्रादि देऊन संरक्षण केलें पाहिजे; माझ्या वांचून याचें कोण रक्षण करील ? असें स्त्रीपुत्रांविषयींचें प्रेम उत्पन्न होतें, व त्या योगानें नौकरी अगर व्यापार वगैरे अनेक व्यवसाय करून द्रव्य मिळवितो, व तद्वारा कुटुंबाचें संगोपन करितो. याप्रमाणें सर्व प्राणी देहाभिमानानें रागद्वेषपूर्वक आपआपले कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात. यावरून इतकें ठरतें कीं, रागद्वेषाच्या उत्पत्तीस देहाभिमान कारण आहे. अर्थात् रागद्वेषाचे निवृत्तीकरितां देहाभिमानाची निवृत्ति केली पाहिजे. देहाभिमान आहे, तर रागद्वेष आहेत व देहाभिमान नाही तर रागद्वेष नाहीत, याचा अनुभव अन्वयव्यतिरेकानें जागृत, स्वप्न व सुषुप्ति या अवस्थांत घेतां येण्यासारखा आहे. तो असा. जागृत अवस्थेंत मनुष्यास स्थूल देहाचा अभिमान आहे, म्हणून स्थूल देह, व तत्संबंधीं अनुकूल असणाऱ्या स्त्रीपुत्रादिकांचा राग (प्रेम) व प्रतिकूल असणाऱ्या शत्रु वगैऱ्यांचा द्वेष असतो. अशा प्रकारें जागृत अवस्थेंत स्थूलदेहाभिमानाचा अन्वय आहे, म्हणून त्या स्थूलदेहास अनुकूल प्रतिकूल असणाऱ्या विषयींच्या रागद्वेषांचाही अन्वय आहे. त्याचप्रमाणें स्वप्नावस्थेंत वासनामय सूक्ष्मशरिराभिमानाचा अन्वय आहे, म्हणून तत्संबंधी वासनामयसूक्ष्म माता पिता स्त्री पुत्रादि व वासनामयसूक्ष्म शत्रु वगैरे विषयींच्या रागद्वेषांचा अन्वय आहे. या अवस्थेमध्ये स्थूलदेहाभिमानाचा व्यतिरेक आहे, म्हणून तत्संबंधी अनुकूल व प्रतिकूलाविषयींचा रागद्वेषाचाही व्यतिरेक आहे. सुषुप्ति अवस्थेमध्ये, वर सांगितलेल्या स्थूलसूक्ष्मदेहाभिमानाचा व्यतिरेक असल्यामुळे, तत्संबंधी अनुकूल इष्टमित्र व प्रतिकूल शत्रु वगैरे विषयींच्या रागद्वेषाचाही व्यतिरेक आहे. असें विचारानें जे कोणी पहातील त्यांना याचा अनुभव येईल. आतां देहाभिमानाची निवृत्ति अविवेकाच्या निवृत्तीनें होते.

कारण, देहाभिमानास अविवेक मूल आहे. तो असा; **अविवेक** म्हणजे **अन्यथाज्ञान**. अन्यथाज्ञानांतच जीवात्म्यास स्थूल व सूक्ष्म देहांचा अनुभव होऊन त्यानें त्यांच्याशीं तादात्म्य केलें आहे, म्हणजे स्थूलसूक्ष्मदेहच मी आहे, असा अभिमान घेतला आहे. म्हणून अविवेकनिवृत्तीनेंच देहाभिमानाची निवृत्ति होणारी आहे. आतां अविवेकास मूल, भेदशून्य सच्चिदानंदरूपस्वात्म्याचें **अज्ञान** आहे. कारण विपरीतज्ञान हें यथार्थ वस्तूच्या अज्ञानानें होतें. जसें रज्जूच्या अज्ञानानें विपरीत सर्पज्ञान होतें, तसें भेदशून्य आत्मवस्तूच्या अज्ञानानें विपरीत स्थूलसूक्ष्मात्मकप्रपंचाचें ज्ञान होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. याकरितां अविवेकाची निवृत्ती आत्मस्वरूपाज्ञानाचे निवृत्तीनें होणारी आहे.

आतां अज्ञानाची निवृत्ती **ज्ञानानेंच** होते. कारण, ज्या वस्तूचें अज्ञान आहे, त्या अज्ञानाची निवृत्ती त्या वस्तूच्या **ज्ञानानेंच** होईल, दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें होणार नाही. जसें अंधकाराचा नाश त्याचा विरोधी जो प्रकाश त्यानेंच होतो. तसें आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानाचें विरोधी आत्मस्वरूपाचें ज्ञान आहे, म्हणून त्यानेंच अज्ञानाचा नाश होतो असें सिद्ध झालें. इतर कोणत्याही उपायानें होणार नाही, असें जें आम्हीं वर म्हटलें आहे, त्यांतील अभिप्राय इतकाच आहे कीं, कर्मउपासनादि अनेक साधनें हीं अज्ञानजन्य असल्यामुळे तीं अज्ञानाचीं साधक आहेत, बाधक नाहीत; जसें अमावास्येच्या रात्रीं अंधकारास विरोधी नाही अशी सजल मेघाची दाट फळी उत्पन्न झाली, कीं त्यायोगानें काळोखाचा नाश न होतां उलट त्यास निबिडत्व येतें (पूर्वापेक्षां काळोख अधिक दाट होतो) तसें कर्मउपासनादि अनेक साधनांच्या योगानें स्वात्म्याविषयीचें अज्ञानच घनावलें जातें, म्हणून अज्ञानाची निवृत्ती ज्ञानानेंच होते, असें वर सांगितलेंच आहे. सारांश, सर्व दुःखास हेतू परंपरेनें अज्ञान आहे, तें कसें, या विषयींचा विचार येथपर्यंत सांगितला आहे. तरी पुनः शरीरपरिग्रहापासून अज्ञानापर्यंत दुःखहेतूच्या मालिकेचा विचार वाचकांना कळण्याकरितां थोडक्यांत सांगतों. **दुःखवास हेतु शरीरपरिग्रह आहे; शरीरपरिग्रहास हेतु**

शुभाशुभ कर्म आहे; शुभाशुभकर्मास हेतु रागद्वेष आ-
हेत; रागद्वेषास हेतु देहाभिमान आहे; देहाभिमानास
अविवेक हेतु आहे; व त्या अविवेकास आत्मस्वरूपाचें
अज्ञान हेतु आहे, 'त्या अज्ञानाची निवृत्ति एक आत्म-
स्वरूपाच्या ज्ञानानेंच होते' असा विवेक पूर्वी सांगितलेल्या मुमुक्षु-
मध्ये आहे, म्हणून दुःखनिवृत्तीकरितां कारणसहित (अज्ञानसहित) जग-
निवृत्तिरूप जो मोक्षाचा प्रथमांश, त्याची इच्छा मुमुक्षूच्या ठायी संभवते.

कदाचित् पूर्वपक्षकार येथें असें म्हणेल की, परमानंदप्राप्तिरूप जो
मोक्षाचा द्वितीयांश, त्याची कोणास इच्छा नाही. प्राणिमात्र विषय-
सुखाचीच इच्छा करितात. हें म्हणणें योग्य होणार नाही. कारण, जर
सर्व प्राणी विषयसुखाचीच इच्छा करिते, तर निद्रासुखाकडे कोणाची
प्रवृत्ती झाली नसती; कारण, निद्रेपासून होणारें सुख विषयजन्य नाही;
तेथें शब्दस्पर्शरूपरसादि सर्व विषयांचा अभाव आहे. अर्थात् निद्रा-
नंद हा निर्विषय आत्मानंदच आहे; समाधीमध्ये होणाऱ्या आत्मानं-
दांत आणि निद्रानंदांत अंतर इतकेंच आहे की, समाधिआनंद हा अ-
ज्ञानावरणारहित आहे व सुषुप्तिआनंद हा अज्ञानावरणासहित
आहे. म्हणूनच शास्त्रकारांनीं निद्रानंदास आनंदमयकोशांत घातलें आहे.
अशा ह्या सुषुप्तिसुखाकडे ज्या अर्थी सर्व प्राण्यांची प्रवृत्ती होते, त्या अर्थी
मोक्षसुखाची इच्छा कोणास होत नाही, व सर्व विषयसुखाचीच इच्छा क-
रितात, हें पूर्वपक्षकाराचें म्हणणें असंगत आहे. आतां विचार करून पाहिलें
तर सर्व प्राणी नित्यसुखाचीच इच्छा करितात. आणि तें नित्यसुख तर मो-
क्षाच्या ठिकाणीं आहे. या दृष्टीनें सर्व प्राणी मुमुक्षू आहेत. असें असतां,
शास्त्रकारांनीं सर्व प्राण्यांस मुमुक्षू कां म्हटलें नाही, अशी शंका
होते. त्याचें समाधान इतकेंच की, जरी सर्व प्राणी आपणांस नित्य-
सुख असावें अशी इच्छा करित आहेत, तरी त्या नित्यसुखाचें स्थान
मोक्ष होय, हें त्यांना ज्ञात नाही. म्हणून मोक्षप्राप्तीविषयीची इच्छा ते
करित नाहीत. तथापि आझी पूर्वी सांगितलेल्या मुमुक्षूमध्ये, नित्यसु-
खाचें स्थान मोक्ष आहे, असा विवेक असल्यामुळे, परमानंदप्राप्ति-
रूप जो मोक्षाचा द्वितीयांश, त्याची इच्छा त्याचे ठिकाणी आहे. अशा

प्रकारें मोक्षाची इच्छा ज्यास आहे, तो मुमुक्षु असें आम्ही पूर्वी लक्षण केलें आहे. आतां येथें इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, ती मोक्षेच्छा ज्याचे ठिकाणीं सामान्य नसून तीव्र आहे तो मुमुक्षु होय. जसें दोनप्रहरच्या उन्हामध्ये प्रवास करणाऱ्या प्रवाशास एखादे प्रसंगीं अतिशय तृषा लागते त्या वेळेस त्यास पाण्याविषयीची तीव्र इच्छा होते; म्हणजे पाण्यावांचून दुसरें कांहीं त्यास सुचत नाही. कधीं पाणी प्यावयास मिळेल व कधीं माझी तृषा शांत होईल, असा तो एकसारखा पाण्याचा ध्यास घेतो. अथवा, कोणी एका गृहस्थाचे घरास आग लागली. त्या वेळीं तो बाजारांत होता. तेथें त्यास तें वर्तमान कोणीं कळविलें; त्याबरोबर तो गृहस्थ अतिशय वेगानें धांवत आपल्या घरापाशीं येऊन पोंचला व पाहूं लागला तों सर्व घर अग्नीनें पेटलें आहे, असें त्यास दिसलें. त्यायोगानें तो अतिशय घाबरून आसपास असणाऱ्या मंडळीस विचारूं लागला कीं, या घरांत माझा एक लहान मुलगा निजला होता त्यास कोणीं काढिलें काय ? परंतु त्यास कोणीं काढिलें नाही, अशी बातमी मंडळीकडून समजतांच पुत्रमोहानें तो गृहस्थ त्या चोहोंकडून पेटलेल्या घरांत शिरला. पण थोडक्याच वेळांत त्याचें सर्व आंग आगीमध्ये होरपळलें. यामुळें पुत्रास तसेंच सोडून देहलोभानें बाहेर पडला. तेव्हां त्याच्या सर्व आंगाचा अतिशय दाह होऊं लागला, म्हणून जवळ असणाऱ्या इष्टमित्रांस म्हणाला कीं पाणी कोठें आहे तें मला दाखवा; केव्हां पाण्याची माझी गांठ पडेल आणि माझ्या आंगाचा दाह केव्हां शांत होईल असें मला झालें आहे. तसें त्रिविधतापानें पोळलेल्या जीवात्म्याची शांतता ज्या ब्रह्मज्ञानानें होते, त्या ब्रह्मज्ञानाचा बोध करणारे सद्गुरू आहेत. त्या सद्गुरूंची गांठ केव्हां पडेल व ते ज्ञानाचा बोध मला कधीं करतील व त्रिविधतापापासून माझी काय-मची सुटका होऊन परमानंदाचा लाभ मला केव्हां होईल, असा अहर्निश ज्याच्या चित्तास ध्यास लागला आहे, तो मुमुक्षु होय. हाच अध्यात्मज्ञान-श्रवणाविषयी अधिकारी आहे.

पूर्वी सांगितलेल्या अधिकारीत्रयांपैकी हा तिसरा अधिकारी होय. ज्या कोणाला आत्मज्ञानसंपन्न व्हावयाचें आहे, पण त्याच्या आंगीं विवेकादि साधनचतुष्टयाचा जर अभाव आहे, तर त्यानें सद्गुरुसन्निध

राहून अभ्यासानें प्रथम साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन नंतर वेदांताचें श्रवण करावें, तरच त्यास आत्मज्ञानाची प्राप्ति होईल.

ज्या सद्गुरूजवळ मुमुक्षूनें वेदांतश्रवण करावयाचें तो सद्गुरु कसा असला पाहिजे, त्याचें सशास्त्र लक्षण काय, याचा आह्मी येथें थोडक्यांत विचार सांगतो.

सद्गुरूचें लक्षण श्रीमद्भागवताचे एकादशस्कंधीं एका प्रसंगीं केलें आहे तें असें. तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् अ० ३ श्लो० २१॥. याचा भावार्थ असा कीं “शाब्दे निष्णातं” या पदानें इतकेंच सुचवित आहेत कीं, सकलवेदशास्त्राचें यथार्थ ज्ञान ज्यांचामध्ये आहे असे वेदाधीत सद्गुरु असतात. “परे निष्णातं” या पदानें सद्गुरु हे ब्रह्मनिष्ठ असतात हें सुचविलें. अशा या उभय लक्षणांचा योग ज्यांच्या ठिकाणीं आहे ते सद्गुरु होत.

या दोन लक्षणांपैकीं एक लक्षण असून एक नसेल तर तो सद्गुरु नाही; म्हणजे सकलवेदशास्त्राचें अध्ययन केलेलें आहे, पण ब्रह्मनिष्ठ नाही, म्हणजे आत्म्याचें दृढ अपरोक्षज्ञान ज्याचे मध्ये नाही, त्यास सद्गुरु म्हणूं नये. कित्येक सकलवेदशास्त्रांत पारंगत असलेले शब्दज्ञानी विवेकवैराग्याचें शब्दानें इतकें उत्तम निरूपण करितात कीं, तें ऐकल्याबरोबर क्षणभर श्रोत्यांच्या हृदयांत ऐहिकपारत्रिक भोगांविषयींचा तिरस्कार उत्पन्न होतो. तसेंच वेदांतनिरूपण करण्याची त्यांची शैली उत्तम असते. कदाचित् सत्वसंपन्नहृदयाचे श्रोत्यास त्यांनीं कथन केलेल्या वेदांताचें श्रवण झालें, तर त्याचे अंतःकरणांत क्षणभर आत्मज्ञानाचें प्रेम उत्पन्न व्हावयाचेंच. अशा ह्या शब्दज्ञान्याची स्थिति उसाच्या चरकाप्रमाणें आहे. म्हणजे चरकांतून उसाचा सर्व रस मांड्यामध्ये जातो व चरकामध्ये निरस उसांचीं चोपटें राहून तो चरक करकर वाजत रहातो. तसें शब्दज्ञान्याच्या निरूपणानें क्षणभर श्रोतृसमाजाचें हृदयरंजन होतें, पण वक्त्याच्या मुखांत दृष्टांतीं सांगितलेल्या चोपट्याप्रमाणें शब्दांची करकर असते. अशा ह्या शब्दज्ञान्यांचा योगक्षेम चांगला चालतो; म्हणजे त्यांना शब्दपांडित्यानें जनरंजनाची शैली चांगली साधल्यामुळें लोकांकडून पुष्कळ पैसे मिळतात व त्यांची प्रतिष्ठाही वाढते. पण

त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवून असणाऱ्या सच्छिष्यांची कृतार्थता त्यांचेकडून होत नाही; उघड आहे, होईल कोटून ? मूळ आडांतच नाही तर पोहोऱ्यांत येईल कसे ? या केवळ शब्दज्ञान्यांच्या संबंधानें तुकाराम महाराजांनीं असें म्हटलें आहे कीं, शिकल्या बोलाचे सांगतील वाद । अनुभवभेद नाही कोणा ॥ १ ॥ पंडित हे ज्ञानी करितील कथा । न मिळती अर्था निजमुखा ॥ २ ॥ तुका ह्मणे जैसी लांचासाठीं ग्वाही । देतील हे नाहीं ठावी वस्तु ॥ ३ ॥

अशा प्रकारें आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाविषयीं आंधळे असून, केवळ शब्दज्ञानाचा बोध करून शिष्यांचें हित करणाऱ्या सद्गुरूंकडून शिष्यांचें हित कधीही होणार नाही; म्हणजे गुरूनें कितीही बोध केला, तरी शिष्य हे आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाविषयीं आंधळेच रहावयाचे. जसें एका गृहस्थानें राघूस “पोपटपंची चतुर सुजान । पढो प्रभाते श्रीभगवान ।” असा धडा शिकवून तयार केलें. पुढे तो राघू शिकलेला धडा वेळोवेळीं बिनचुक म्हणत असे; तो त्याचे जवळ असलेल्या पिंजऱ्यांत दुसरा मुका (बोलतां येत नसलेला) राघु होता, त्याच्या ऐकण्यांत वेळोवेळीं येत असे.

त्यायोगानें त्या मुक्या राघूसही तो धडा पाठ झाला. व तोही त्या पढिक राघूप्रमाणें वेळोवेळीं म्हणूं लागला. आतां येथें पहिल्या पढिक राघूचा शिष्य दुसरा राघू नाही काय ? अशा प्रकारचा गुरुशिष्यसंबंध या उभय राघूंमध्ये असला, तरी त्या धड्याच्या अर्थज्ञानाविषयीं गुरुस्थानीं असलेला राघू जसा आंधळा आहे, तसा शिष्यस्थानीं असलेला राघूही आंधळा आहे. असा प्रकार शब्दज्ञानी गुरुशिष्यांचा जाणावा. सारांश, सकलवेदशास्त्रांमध्ये पारंगत असूनही आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान नसलें, तर ते सद्गुरु नाहीत असें सिद्ध झालें. तसेंच आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान आहे (आत्मानुभवी आहेत) पण वेदशास्त्रांचें अध्ययन केलें नाही, तर ते स्वतः मुक्त आहेत, परंतु सद्गुरु नाहीत. कदाचित् ते कुतर्करहित उत्तम अधिकारी सच्छिष्यास उपदेश करून कृतार्थ करितील, परंतु अनेक कुतर्क ज्याच्यामध्ये आहेत, अशा मध्यम व कनिष्ठ अधिकारी शिष्यास उपदेश करण्यास ते योग्य नाहीत. कारण शास्त्रांत अनेक कुतर्कखंडणाच्या युक्ति प्रतिपादन केल्या आहेत, त्या शास्त्रांचें अध्ययन त्यांनीं केलें नसल्यामुळें त्या युक्ति त्यांना ज्ञात नाहीत. याकरितां ते सर्वांना उपदेश करण्याइतके

योग्य असे सद्गुरु नाहीत, असें जाणून भागवतकारांनी “शाब्दे परे च निष्णातं” असें सर्वत्राबाधित सद्गुरूचें लक्षण केलें आहे. अशा प्रकारचे सद्गुरु, हे सत्शिष्यास संसारमुक्त करण्याविषयीं नेहमीं यत्न करितात, म्हणजे ज्या अधिकाराचा जसा शिष्य असेल, तसा त्यास बोध करून त्याच्या हृदयांतील संसारभ्रम दूर करितात; तरी “मी एक श्रेष्ठ गुरु आहे व हे माझे शिष्य आहेत” म्हणजे “मी एक सेव्य असा गुरु आहे व हे सर्व शिष्य माझे सेवक आहेत, यांनीं माझी सेवा करावी आणि मी यांची सेवा घ्यावी” असा भाव त्यांच्या अंतःकरणांत स्वप्नांत देखील येत नाही तर उलट शिष्याकडून सेवा न घेऊन त्यांना ते देवासारखे पूज्य मानितात. एकनाथी भा. अ० ३ ओ० ३०४ ॥ शिष्यापासून सेवा घेणें । हें स्वप्नींही न स्मरे मनें । शिष्याची सेवा स्वयें करणें । पूज्यत्वे पहाणें निजशिष्या ॥ १ ॥ अशा प्रकारच्या गुरूचा उपदेश शिष्यास फलद्रूप होतो. याविषयीं तुकाराम महाराजांनीं एका प्रसंगीं म्हटलें आहे. शिष्याची जो नेघे सेवा । मानी देवासारखे ॥ १ ॥ त्याचा फळे उपदेश । आणिका दोष उफराटे ॥ २ ॥ त्याचें खरें ब्रह्मज्ञान । उदासीन देहभावीं ॥ ३ ॥ तुका म्हणे सत्य सांगें । येवोत रागें येती ते ॥ १ ॥ जे सद्गुरु आपल्या योगक्षेमाचें संकट शिष्यावर कधींही घालित नाहीत, म्हणजे मज्जवळ पैसे नाहीत तर ते मला दे, अथवा रहाण्यास घर दे किंवा वस्त्र दे, अशा प्रकारें जी जी वस्तु नसेल ती ती वस्तु शिष्याजवळ मागणें व जो शिष्य देईल त्याजवर प्रेम करणें व न देईल त्याचा तिरस्कार करणें, इत्यादि भाव ज्यांच्या हृदयांत केव्हांही येत नाहीत ते सद्गुरूच आहेत. कित्येक ढोंग्यांचे आंगीं वर सांगीतललीं सद्गुरूचीं लक्षणें तर नसतातच, पण उलट काम क्रोध मद मत्सर वगैरे अनेक प्रकारच्या विकारांनीं त्यांचें हृदय ग्रस्त झालेलें असतें; तरी ते आपण साधू आहोंत असा भाव दाखवितात व मूर्ख भोळे लोकांना अनेक भुलथापा देऊन त्यांना आपले शिष्य करून गुरुदक्षणेच्या मिषानें त्यांचेकडे वर्षासनें लावितात व तद्वारा त्यांच्या मूर्खपणाचा व भोळेपणाचा फायदा घेतात, म्हणजे त्यांच्यापासून बहुत प्रकारें द्रव्य उपटतात व त्यांच्यावर ते गुरु मजा मारतात. अशा ह्या गुरूंचा सर्व प्रकार पाहिला तर, तेथें खऱ्या परमार्थाचा लेशही नसून आपलें उदर भरण्याकरितां त्यांचा हा एक प्रकारचा ठकवाजीचा धंदाच आहे, असें दिसून

येतें. “लटकेच दंभ घातलें दुकान । चाळविले जन पोटासाठीं.”
 तुकाराम महाराज. घालूनियां मध्यावर्ती । दाटुनि उपदेश देती ॥ १ ॥
 ऐसे पोढभरे संत । तया कैचा भगवंत ॥ २ ॥ रांडा पोरांतें गोविती ।
 वर्षासन ते लाविती ॥ ३ ॥ जैसे बोलती निरोपणी । तैसी न करिती
 करणी ॥ ४ ॥ तुका हाणे तया । तमोगुणीयांची क्रिया ॥ ५ ॥ एक
 नाथीभागवत अ० २३ ओ. २२९ पासून २३५ पर्यंत. “पोटी नाही पर-
 मार्थ । धरोनियां अर्थस्वार्थ । स्वयें ह्मणविती हरिभक्त । या नांव निश्चित
 भजनदंभू ॥ १ ॥ धन जोडावयाकारणें । टिळे माळा मुद्रा धारणें ।
 धनेच्छा उपदेश देणें । या नांव जाणणें दीक्षादंभू ॥ २ ॥ देखोनि धनवंत
 थोरू । त्यातें उपदेशी अत्यादरू । नेमुनि गुरुपूजा कारभारू । सांगे मंत्रू
 तो दांभिक ॥ ३ ॥ जयापासोनि होय अर्थप्राप्ती । ते समर्थ शिष्य
 आवडती । दीन शिष्यातें उपेक्षिती । हे दांभिकस्थिती गुरुत्वा ॥ ४ ॥
 गुरुसी द्यावें तनुमनधन । ऐसें उपदेशुनि जाण । जो द्रव्यसंग्रही आ-
 पण । तें दांभिकपण गुरुत्वा ॥ ५ ॥ जेथ धनलोभ गुरुपाशीं । तो काय
 तारील शिष्यासी । धनलोभाची जाती ऐसी । करी गुरुत्वासी दांभिक ॥ ६ ॥
 अशा प्रकारचे मंत्रांतत्राचे उपदेश करून शिष्यापासून पैसा उपटणारे
 दांभिक गुरु घोघर आहेत. मंत्रतंत्र उपदेशिते । घोघरीं गुरु आहेत
 आइते । जो शिष्यासि मेळवी सद्वस्तुतें । सद्गुरु त्यातें श्रीकृष्ण मानी
 ॥ ७२ ॥ निजशिष्याची सरणचिता । स्वयें निवारी जो वस्तुता । तोची
 सद्गुरु तत्वता ॥ येर ते गुरता मंत्रतंत्रोपदेशें ॥ ७१ ॥ ए० भा० अ० २
 श्लो० ३६ ओ० ४७१-७२.

म्हणून भागवतकारांनीं सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त अशा प्रकारच्या
 सद्गुरुजवळ साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन अध्यात्मज्ञानाचें श्रवण
 करावें. म्हणजे त्यास आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाची प्राप्ति होऊन,
 साधक कृतार्थ होईल. कित्येक लोक अनधिकारीस्थितीमध्ये वेदांताचें
 श्रवण करितात, त्यांना आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान तर होत नाहीच
 पण पोकळ शब्दज्ञानानें त्यांची पापाचरणाकडे प्रवृत्ति होते. ज्या कर्मउपा-
 सनेनें ईशप्रसाद होऊन आत्मविषयक ज्ञान होतें त्या कर्मउपासनेचा
 पोकळ ब्रह्मज्ञानाच्या डौलानें, ते शब्दज्ञानी त्याग करितात; म्हणजे आतां

आह्वांला कर्मउपासना करण्याची जरूर नाही, कारण त्यापासून ज्या देवाची प्राप्ति होते तो देवच आह्मी आहो, असें ते शब्दज्ञानी म्हणतात, आणि मनसोक्त विषयाचरण करितात. त्यासंबंधानें त्यांचा कोणी निषेध केला तर, ते असें म्हणतात कीं, ज्ञानी पुरुषांनीं कसेंही वागलें तरी तें त्यांना बाधक होत नाही. कारण चांगलीं व वाईट कर्मे हीं देहइंद्रियमनबुद्ध्यादिसंघातापासून होतात, आणि आत्मा हा देह इंद्रियें मन बुद्धि इत्यादि संघाताहून भिन्न व असंग अक्रिय सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त असा आहे, आणि तोच आमचें स्वरूप आहे. असें ते शब्दज्ञानी म्हणतात आणि कुत्रे, डुकरें, गाढव वगैरे पशूप्रमाणें स्वैराचारी वनतात. पण त्यांना असें समजत नाहीं कीं, ज्ञान्यांची निषिद्धकर्माकडे प्रवृत्ति कशी होईल ? कारण जे ज्ञानी सिद्ध झाले आहेत, ते पूर्वीं साधकअवस्थेमध्ये असतांना दारू पिणें, मांस खाणें, परद्रव्यअपहार परस्त्रीगमन, नाटक तमाशे पाहणें इत्यादि निषिद्धकर्मांचें आचरण करून ते सिद्धदशेस आले नाहीत. तर कर्म, उपासना करून विवेकवैराग्यादिकांच्या आश्रयानें सद्गुरुजवळ श्रवण-मनननिदिध्यासनांचा अभ्यास करून तो आत्मसाक्षात्कारी (अवस्था-त्रयसाक्षी, असंग, अक्रिय, सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहे असें आत्म-स्वरूपाचें दृढ अपरोक्ष ज्ञान झालेले) झाले आहेत. अशा ज्ञानी सिद्धांचीं मनें व इंद्रियें बाष्कळ आचाराकडे प्रवृत्त कशीं होतील ? कारण साधकावस्थेंतून सिद्धावस्थेंत येईतोंपर्यंत कर्मोपासना व विवेकवैराग्यादि कायिक व मानसिक कर्म करण्याचें वळण त्यांच्या देहाला व मनाला लागलें आहे व तोच संस्कार, ज्ञानी जरी सिद्ध झाले तरी, देहावसान होई तों-पर्यंत, देहाच्या व मनाच्या ठिकाणीं साहजिक प्रकट असतो. जीं लक्ष्णें साधकावस्थेमध्ये साधकांच्या ठिकाणीं निग्रहपूर्वक असलेलीं दिसतात, तींच लक्ष्णें सिद्धावस्थेमध्ये निग्रहावांचून सहज असतात. नाना चक्रीं मांडें जालें ॥ तें कुलालें परते नेलें ॥ परिभ्रमंचि तें मागिलें ॥ भोवडिलेपणें ॥ १ ॥ ज्ञा. अ. १८ श्लो. १७ ओ. ४२७.

जसें कुलालानें घटसिद्धीकरितां चक्रास जी गति दिली आहे त्याच गतीनें घटसिद्धि होऊन कुलालानें घट काढून जरी नेला तरी तें चक्र फिरत असतें.

असें कधीं होईल काय कीं, कुलालानें घट तयार करण्याकरितां चक्रास जी गति दिली आहे त्या गतीनें तें चक्र घट तयार होई तोंपर्यंत फिरत रहातें, व घट तयार होऊन तो कुलालानें चक्रावरून काढून ठेविल्यावर तें चक्र उलट गतीनें फिरूं लागतें ? तर असें कधींही होणें शक्य नाही. त्याप्रमाणें साधकाचीं मन व इंद्रिये हीं साधकअवस्थेमध्ये सदाचारानें वागतात व तोच साधक सिद्धावस्थेस आला कीं त्याच्या मन व इंद्रियांकडून उलट अनाचाराचा व्यवहार होईल काय ? तर असा प्रकार होणें शक्य नाही.

म्हणून आपणास ज्ञानी म्हणविणारा जर अनाचारानें वागत असला, तर तो खरा ज्ञानी नाही असें पक्कें समजावें. याविषयीं एके ठिकाणीं पंचदशीकारानीं असें म्हटलें आहे कीं “तत्त्वं बुद्ध्वापि कामादीन्निःशेषं न जहासि चेत् ॥ यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्मशास्त्रातिलंघिनः ॥ ५४ ॥ बुद्ध्वाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ॥ शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ५५ ॥ बोधात्पुरा मनोदोषमात्रात्किंभ्रास्यथाधुना ॥ अशेषलोकनिंदाचेत्यहो ते बोधवैभवम् ॥ ५६ ॥ विद्वराहादितुल्यत्वं मा कांक्षीस्तत्त्वविद्ववान् ॥ सर्वधीदोषसंत्यागाग्लोकैः पूज्यस्व देववत् ॥ ५७ ॥ पं० द० चतुर्थप्रकरणे ॥ अर्थः—शिष्य—एकदां तत्त्वज्ञानी झाल्यानंतर ऐहिकभोगापुरते कामादिक जरी उत्पन्न झाले तरी काय नड आहे ? गुरू—बाबारे, जर विषयलोभ न सोडशील तर विधिनिषेधशास्त्राचें उलंघन होऊन मनास वाटेल तसें आचरण करून अगदीं बहकशील ॥ ५४ ॥ शिष्य—ज्ञान्यानें यथेष्टाचरण केलें म्हणून काय झालें ? गुरू—सुरेश्वराचार्य असें म्हणतात कीं, अद्वैततत्त्वाचा बोध होऊन देखील जर मनुष्य यथेष्टाचरणांत पडला, तर तो अभक्ष्य देखील भक्षण करील. काय पाहिजे तें करील. मग तसें झाल्यावर त्याला आणि कुत्र्याला भेद काय राहिला ? शिष्य—मग काय झालें ? ॥ ५५ ॥ गुरू—अहाहा ! तुझ्या ह्या ज्ञानाचें वैभव काय सांगावें रे !! तत्त्वज्ञान होण्यापूर्वीं कामक्रोधादि क्लेश भोगावे लागले आणि आतां तर ज्ञान झाल्यावर सर्व लोकांकडून छी थू म्हणवून घ्यावें लागेल. वाहवारे वाहवा. ॥ ५६ ॥ शिष्य—मग आपलें म्हणणें काय तें तरी समजून द्या ? गुरू—बाबारे आमचें म्हणणें इतकेंच कीं तूं आतां तत्त्ववेत्ता झालास त्या अर्थीं डुकरासारखा वागण्यास इच्छें

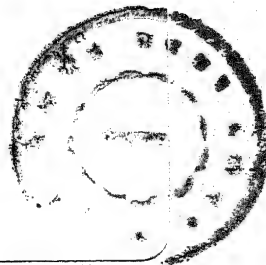
नको. कामक्रोधादिक बुद्धीचे दोष काढून टाक; आणि सर्व लोकांकडून देवासारखी पूजा घे. ॥ ५७ ॥ येथे कोणी असें म्हणेल कीं ज्ञान्याच्या वर्तनास तुझी नियम लाविला. आणि शास्त्रामध्ये तर ज्ञान्याच्या वर्तनाविषयीचा नियम स्वीकारिला नाही; असें असून, जर तुझी ज्ञान्याचे वर्तन नियमित असतें असें म्हणाल, तर वसिष्ठ शुक जनक याज्ञवल्क्य नारदादि जे पूर्वींचे ज्ञानी होऊन गेले आहेत, त्यांच्या वर्तनाचा एकसारखा नियम नसे. पहा, वसिष्ठ हे श्रीरामचंद्राचें उपाध्येपण करित होते. शुक नागवे फिरत होते. जनक राज्य करित होते. याज्ञवल्क्य हे दोघी स्त्रियांसह संसार करित होते. व नारद कळी लावित असत. अशा प्रकारें या परस्परांमध्ये वर्तनाचा एकसारखा नियम नसून, शास्त्रकारांनीं यांना ज्ञानी म्हटलें, तें कसें? याचें समाधान असें आहे कीं, वसिष्ठ शुक जनक याज्ञवल्क्य नारदादि ज्ञानी ब्रह्मनिष्ठांमध्ये वर्तनाचा जरी एकसारखा नियम नव्हता, तरी त्यांत कोणी अनाचारी नव्हते. पहा, वसिष्ठ उपाध्येपण करित होते तरी त्यांच्या सर्व आयुष्यामध्ये अपेयपान, परस्त्रीगमन, परद्रव्यअपहार इत्यादि अनाचाराचीं कर्मे त्यांच्याकडून झालीं नाहीत. तसेंच शुकजनकयाज्ञवल्क्यनारदादि होते. आतां याज्ञवल्क्यांनां दोन बायका होत्या तथापि परस्त्रीसंबंध नव्हता. अशा ज्ञानीवर्गातील एखाद्याकडून एखादे प्रसंगीं जरी अनाचार झाला असला, तरी तो त्याला बाधक नाही, असें शास्त्र प्रतिपादन करितें. तथापि एखाद्या ज्ञान्याकडून अनाचार झाल्याचें जें उद्धारण आढळतें, तें अपवादादाखल असतें, त्या अपवादाचा शब्दज्ञानी निरंतर फायदा घेतात. या शब्दज्ञान्यांनां संतांनीं पाषांडी म्हटलें आहे. बाहेरी ब्रह्मज्ञानें गर्जे तोंड । भितरी विषयांची वासना वाड । ऐसे महावादी प्रचंड । अतर्क्य पाखंड त्या नांव ॥ १ ॥ ॥ नसोनी ब्रह्मानुभव साचार । जो उच्छेदी निजाचार । तो केवळ पाखंडी नर । उदरभर दुःशील ॥ २ ए. भा. अ. १८ श्लो. ३० ओ. २०६-२०७. तुकाराम महाराजही एका अभंगांत असेंच ह्मणतात. नव्हे ब्रह्मज्ञान बोलतां हें शुद्ध ॥ जव हा आत्मबोध नाही चित्ती ॥ १ ॥ काय करिसी वांयां लटिकाची पाल्हाळ ॥ श्रम तो केवळ जाणिवेचा ॥ २ ॥ मीच देव ऐसें सांगसी या लोकां ॥ विषयांच्या सुखा टोंकोनियां ॥ ३ ॥ अमृताची गोडी पुढिला सांगसी ॥ आपण उपवासी मरोनियां ॥ ४ ॥ तुका ह्मणे जरी राहिल तळमळ ॥ ब्रह्म तें केवळ सद्दो-

दित ॥ ५ ॥ अशा प्रकारें अनधिकारी स्थितीमध्ये वेदांत श्रवण केल्यामुळे ते श्रवण करणारे पाषांडी बनतात; म्हणून **अमृतानुभव**ग्रंथाचा विचार करण्याविषयी **योग्य अधिकारी** म्हटला म्हणजे पूर्वी सांगितलेला **साधनचतुष्टयसंपन्न** हा होय. त्यासच **अमृतानुभव ग्रन्थाचें रहस्य कळेल**.

आतां अमृतानुभव या ग्रंथांतील विषय जीवब्रह्मऐक्यतेचा आहे; म्हणजे जीव व जगत् हे तत्त्वतः परमात्म्याहून भिन्न नसून, तत्स्वरूप आहेत, हाच या ग्रंथातील मुख्य विषय आहे. अधिकाऱ्याचा आणि ग्रन्थविचाराचा **कर्तृकर्तव्यसंबंध** आहे. अधिकारी कर्ता आहे आणि ग्रंथविचार कर्तव्य आहे. या ग्रन्थाचें प्रयोजन (फळ) सकारण (अज्ञानासह) दुःखनिवृत्ती व परमानंदप्राप्ती हें आहे. अधिकाऱ्याचा व प्रयोजनाचा प्राप्यप्रापक संबंध आहे; झणजे ज्यास प्राप्त होतें तो प्रापक आणि त्यास जें प्राप्त होतें तें प्राप्य. ज्ञानाचा आणि ग्रन्थाचा **जन्यजनकसंबंध** आहे. ग्रंथ जनक आहे व ज्ञान जन्य आहे. ग्रंथविचार केल्यानें “मी सच्चिदानंदस्वरूप असंग नित्य मुक्त ब्रह्म आहे” असें निःसंशय ज्ञान अधिकाऱ्यामध्ये उत्पन्न होतें. त्या योगानें पूर्वी सांगितलेल्या दोषत्रयापैकीं तिसऱ्या म्हणजे आवरणदोषाचा नाश होतो. अशा प्रकारें येथपर्यंत अनुबंधचतुष्टय (अधिकारी, विषय, संबंध, प्रयोजन) याचा विचार सांगितला त्याचें कारण अनुबंधचतुष्टयाचें ज्ञान झाल्यावांचून विचारी पुरुषाची ग्रंथाकडे प्रवृत्ती

सिंह जोग.

पंढरीचा वारकरी.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाविषयीं दोन शब्द.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

श्री० भ० गी०.

हे भारता, जेव्हां जेव्हां धर्माचा ऱ्हास होतो व अधर्माचा जिकडे तिकडे उड्डव होतो, तेव्हां मी जन्म घेतों—आपल्या मायेने देहधारण केल्याप्रमाणे व्यवहार करितों. साधूंच्या रक्षणासाठी, आणि दुष्टांच्या शासनासाठी, आणि धर्माची उत्तम प्रकारे स्थापना करण्यासाठी, युगीं युगीं मी जन्म घेतों.

ज्ञानेशो भगवान् विष्णुर्निवृत्तिर्भगवान् हरः ।

सोपानो भगवान् ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मचित्कला ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हे विष्णूचा अवतार होत, निवृत्तिनाथ हे शंकराचा अवतार होत, सोपान देव हे ब्रह्मदेवाचा अवतार होत व मुक्ताबाई ह्या आदिमायेचा अवतार होत.

श्रीकृष्णअवतारानंतर कलियुगांत धर्माचा ऱ्हास व्हावयास लागला. सत्य लोपावयास लागले, असत्य पुढे येऊं लागले. ब्राह्मणांनीं सत्कर्म टाकिलें आणि आचारविचार सांडला व अज्ञानजन दुःखार्णवांत बुडाले. असें होतांच एक वेळ पृथ्वीकंप झाला. तेव्हां वैकुंठांत श्रीहरींनीं आपल्या भक्तमंडळीस पाचारण करून विचारिलें कीं, पृथ्वीवर अद्भुत पापसंचार चालू आहे तेव्हां याचा विचार काय ? असें भगवंतांनीं विचारल्यावर सर्व भक्तमंडळी हात जोडून पुढें उभी राहिली व त्यांनीं नम्रपणानें भगवंतास विनंति केली कीं “आह्मीं काय करावें, त्याची आम्हांस आज्ञा करावी.” त्यावर भगवंत ह्मणाले कीं “तुम्ही मृत्युलोकीं अवतार घेऊन जनांस धर्माचा उपदेश करून, माझीं पवित्र सगुण चरित्रें ऐकवावीं व

माझ्या भजनीं सकळ देश लावून उद्धार करावा. उद्धवानें शिंप्याचे वंशांत अवतार घेऊन नामदेव ह्याणून प्रसिद्ध व्हावें; शुकानें अर्विधाचे वंशांत अयोनिसंभव जन्म घेऊन कवीर या नांवानें प्रकट व्हावें. वाल्मीकानें ब्राह्मणकुलांत उत्पन्न होऊन तुलसीदास नाम धारण करावें, इत्यादि. मीही मागून त्वरेनें दक्षिण देशांत ब्राह्मणाचे कुलांत ज्ञानेश्वर ह्याणून प्रकट होईन, शंकर हे निवृत्तिनाथ या नांवानें माझे वडील बंधू होतील, ब्रह्मदेव हे सोपानदेव या नांवानें माझे धाकटे बंधू होतील व आदिमाया ही मुक्ताबाई या नांवानें आमची धाकटी बहीण होईल. मी ज्ञानेश्वररूपानें गीतेचा अर्थ सांगेन व कर्तव्यपराङ्मुख लोकांस कर्तव्याची दिशा दाखवीन.” ही भगवंताची वाणी ऐकल्यावर भक्तांनीं जयजयकारानें टाळी पिटली व भगवंताच्या आज्ञेप्रमाणें आचरण करण्यास स्वस्थानीं गमन केलें.

गोदावरी नदीच्या कांठीं पैठणाजवळ आपेगांवीं गोविंदपंत कुळकर्णी या नांवाचा वाजसनीय शाखेचा विद्वान् यजुर्वेदी ब्राह्मण राहत असे. त्याच्या स्त्रीचें नांव निरायी. गोविंदपंतास फार दिवस मूल झालें नव्हतें. पुढें गैनीनाथ नांवाच्या साधुपुरुषाच्या आशीर्वादानें त्यास एक पुत्र झाला. त्याचें नांव त्यांनीं विठ्ठल असें ठेविलें. विठ्ठल सात वर्षांचा होतांच गोविंदपंतांनीं त्याची मुंज केली व त्यास वेदाध्ययनाकरितां गुरुगृहीं ठेविलें. वेदाध्ययन संपतांच त्या वेळच्या संप्रदायाप्रमाणें तीर्थयात्रेस जाण्याकरितां विठ्ठलपंत निघाले. ते उत्तरयात्रा करून व द्वारकेंस जाऊन नंतर त्यांनीं नाशिक पंचवटी पाहिली. मग भीमाशंकरास आले व तेथून ते अलकापुरीस ह्याणजे आळंदीस आले. आळंदीस त्यांनीं सिद्धोपंत कुळकर्णी यांचे येथें मुक्काम केला. सिद्धोपंत यांस पुत्रसंतान नसून उपवर झालेली एक सद्गुणी कन्या मात्र होती. तिला योग्य वर कसा मिळेल, ही काळजी सिद्धोपंतांस रात्रंदिवस असे. विठ्ठलपंत आळंदीस असतांना एके दिवशीं रात्रौ त्यांस विष्णूंनीं स्वप्नांत दर्शन देऊन सांगितलें कीं “ सिद्धोपंताच्या कन्येशीं तुझा विवाह होऊन तुमचे उदरीं महान् थोर पुरुष ईश्वरी अंशानें अवतरणार, हा पूर्वींचाच नेमानेम आहे; करितां सिद्धोपंताच्या कन्येचें पाणिग्रहण कर आणि मग दक्षिणतीर्थें करण्यास जा.” त्याच दिवशीं सिद्धोपंतासही त्याच प्रकारचा दृष्टांत झाला कीं “ तुझ्या कन्येचा विवाह विठ्ठलपंताबरोबर होणें इष्ट आहे, करितां विवाह-

समारंभ उरकून घेऊन मग तूं जामातास दक्षिणतीर्थास जाऊं दे.” त्याप्रमाणें विठ्ठलपंताचा सिद्धोपंताचे कन्येशीं विवाह झाला. नंतर विठ्ठलपंत दक्षिण्यात्रा करून परत आळंदीस आले व तेथून आपल्या पत्नीस ह्मणजे रुक्मिणीस बरोबर घेऊन ते आपेगांवीं आले. पुढे कांहीं दिवसांनीं विठ्ठलपंताची वडील व मातोश्री निवर्तलीं. विठ्ठलपंतास अध्यात्मग्रंथाभ्यासाचा फार नाद असे. तेव्हां एके दिवशीं त्याच्या चित्तावर बैराग्याचा ठसा उमटून ब्रह्मानुभवाचें महत्त्व आणि जगाचें मिथ्यत्व त्यांचे चित्तांत पूर्णपणें बाणून गेलें; आणि प्रापंचिक सुखापासून त्यांचे मनानें एकदम उलट खाऊन सद्गुरुप्रसादानें ब्रह्मानुभव केव्हां मिळेल, अशाविषयीं त्यांच्या जिवाला तळमळ लागून गेली. तेव्हां सद्गुरु शोधण्यास जावें ह्मणून त्यांनीं “ मला चतुर्थाश्रमी होऊन सद्गुरु शोधण्याकरितां दूर जाण्याची परवानगी दे ” म्हणून रुक्मिणीची फार विनवणी केली. पण पत्नीची परवानगी मिळेंना. तिनें आपले पित्यास पतीची चित्तवृत्ति चमत्कारिक झाल्याचें कळविलें. तेव्हां सिद्धोपंतांनीं आपेगांवास जाऊन जामातास व कन्येस आळंदीस आणिलें. एके दिवशीं दोनप्रहरचे सुमारास रखमाबाई एकटीच माजघरांत डाळ निवडीत बसली आहे; अवांतर माणसें कामकाजांत गुंतलीं आहेत, इतक्यांत विठ्ठलराव अकल्पित तेथें आले आणि नेहमीं प्रमाणें “ मी चतुर्थाश्रम घेण्यास जाऊं का ? ” असें त्यांनीं रुक्मिणीस विचारलें. ती विचारी डाळ निवडण्यांत गढून गेली असल्यामुळें, कोण काय विचारतें, याचें तिला पुरतेंसें भान राहिलें नाहीं; आणि तिनें खालच्या मानेनेंच ‘जावें’ असें उत्तर केलें. ती पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन विठ्ठलपंत त्याच पावलीं मागल्या दारानें बाहेर निसटले. बरेच दिवस प्रवास करून हालअपेष्टा भोगल्यावर विठ्ठलपंतास असें कळलें कीं, काशीक्षेत्रांत श्रीपादस्वामी हे फार थोर व योग्य सत्पुरुष आहेत. तेव्हां त्यांनीं काशीस जाऊन श्रीपादस्वामीस “ मला चातुर्थाश्रम द्या. माझ्या घरीं वडील मातोश्री वगैरे कोणी नाहींत.” ह्मणून विनंती केली. नंतर कांहीं दिवसांनीं स्वामींनीं त्यास चातुर्थाश्रम दिला व त्याचें नांव ‘चैतन्य’ ठेविलें. या गोष्टीस कांहीं काल लोटल्यावर श्रीपादस्वामी रामेश्वराचे यात्रेकरितां निघाले. त्यांनीं मार्गांत अलकापुरीस (आळंदीस) सिद्धोपंत यांचे येथेंच मुक्काम केला. अलकापुरीस स्वामी येण्याचें कारण असें

कीं, अलकापुरी हें फार प्राचीन क्षेत्र आहे व तेथें सिद्धेश्वर नांवाचें स्वयंभू शिवाचें स्थान आहे. या क्षेत्राची हकीकत सद्याद्रिखंडांत नारद व ब्रह्मदेव यांचे संवादांत आहे. असो. सिद्धोपंताचे येथें स्वामींनीं रुक्मिणीस पिंपळास प्रदक्षिणा घालतांना पाहिलें व तिनें त्यांस नमस्कार केल्यावर “सुपुत्रा सौभाग्यवती भव” असा आशीर्वाद दिला. तेव्हां रुक्मिणीनें दुःखी मुद्रा करून कपाळास हात लाविला. तेव्हां स्वामींनीं असें करण्याचें कारण विचारतांच रुक्मिणीनें सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तो ऐकून स्वामींची खात्री झाली कीं, इचा पती आपण संन्यासदीक्षा दिलेला चैतन्यच असावा. तेव्हां स्वामी सिद्धोपंतास व रुक्मिणीस बरोबर घेऊन पुन्हा काशीस आले. चैतन्य आपल्या पत्नीस पाहून फार लज्जित झाला व त्यानें ‘आपण विवाहित असून तें स्वामी यांस कळविलें नाहीं, या अपराधाची क्षमा मागितली. तेव्हां स्वामींनीं आज्ञा केली कीं “जी गोष्ट झाली ती झाली, पण आतां त्वां माझ्या आज्ञेनें पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारावा.” गुरूंची अशी आज्ञा होतांच गुरूंच्या चरणावर मस्तक ठेवून ‘चैतन्य’ पुन्हा ‘विठ्ठलराव’ या नांवानें गृहस्थाश्रमी बनले. मग श्रीपादस्वामी रामेश्वरास गेले, व विठ्ठलराव पत्नीसह आळंदीस आले. विठ्ठलरावांनीं संन्यासाश्रम टाकून पुन्हा गृहस्थाश्रम घेतलेला पाहून आळंदींतील ब्राह्मणांनीं त्यास वाळींत टाकिलें व गांवांतून बाहेर घालविलें. तेव्हां ते कुडुंबासह रानांत खोपट बांधून राहिले. पुढें विठ्ठलरावास तीन मुलगे व एक मुलगी अशीं चार मुलें झालीं. वडील मुलगा निवृत्तिनाथ शालिवाहन शके ११९० या वर्षीं जन्मला. दुसरा मुलगा श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे शके ११९३ या वर्षीं अवतरले. तिसरा मुलगा सोपानदेव हा शके ११९६ या वर्षीं जन्मला व पुढें शके ११९९ मध्ये मुक्ताबाई जन्मली. याविषयीं जनाबाईचा अभंग आहे, तो असा:—“शालिवाहन शके, अकराशें नव्वद । निवृत्ती आनंद, प्रगटले ॥ १ ॥ त्र्याणवाचे सालीं, ज्ञानदेव प्रगटले । सोपान देखिले, शाणवांत ॥ २ ॥ नव्याणवाचे सालीं, मुक्ताई देखिली । जनी ह्याने केली, मात त्यांनीं ॥ ३ ॥

पुढें काहीं वर्षांनीं मुलगे मोठे झाल्यावर त्यांचे व्रतबंध करावे ह्याणून विठ्ठलपंतांनीं मनांत आणिलें व आळंदींतील ब्रह्मवृंदाची सभा भरवून आपणांस व मुलांस प्रायश्चित्त द्यावें ह्याणून विनंती केली. तेव्हां आळंदी-

तील ब्राह्मणांनीं सांगितलें कीं, आह्मांस तुमच्याकरितां देहांताशिवाय दुसरें प्रायश्चित्त दिसत नाही; पण तुमच्या मुलांनीं पैठणास जाऊन तेथील ब्रह्मवृंदाकडून शुद्धिपत्र आणावें, तें आम्हांस मान्य आहे, व मग आह्मी या मुलांचे व्रतबंध करूं. देहांताशिवाय आपणांस दुसरें प्रायश्चित्त नाही, असें ऐकून विठ्ठलपंत व रखमाबाई यांनीं आपलीं मुलें आईबापांच्या ओटीत टाकून ते प्रयागास गेले व तेथेंच त्यांनीं त्रिवेणींत देहार्पण केलें. आईबाप प्रयागास गेल्यावर हीं मुलें पैठणास गेलीं व तेथील ब्राह्मणांस त्यांनीं आपली हकीकत सांगितली. तेव्हां ब्राह्मण ह्मणाले 'तुम्ही तीर्थव्रत-प्रायश्चित्त यांनीं शुद्ध होणार नाही. पण आतां तुम्हांस एक उपाय आह्मी सांगतों, तो हा कीं, तुम्ही श्रीहरीस शरण जाऊन सर्वाभूतीं भजन करावें; ब्रह्मभावना चित्तांत धरून एक्याच भावानें गोखरश्वानअंजनां यांस प्रीतीनें नमन करावें'. हें उत्तर ऐकून चवघां भावंडांस समाधान वाटलें. त्या ब्राह्मणांत कांहीं कुचेष्टेखोर होते, त्यांनीं ज्ञानेश्वरमहाराजांस प्रश्न केला कीं 'तुम्हांस आह्मी ज्ञानदेव कां ह्मणावें'? इतक्यांत तेथून एक पखाल पाठीवर असलेला हल्या चालला होता त्याकडे पाहून ती मंडळी म्हणाली 'या हल्याचेंही नांव ज्ञान्या आहे. मग या रेड्यांत आणि तुमच्यांत भेद काय'? यावर ज्ञानेश्वरमहाराज ह्मणाले 'सर्व देहांत व भूतांत आत्मा व्यापक आहे, हजार पाण्यानें भरलेले घट ठेविले तरी त्यांत एकच सूर्य बिंबला आहे, हजारों झाडें असलीं तरी त्यांत एकच जल व्यापक आहे, एकाच सुवर्णाचे अनेक भिन्न भिन्न अलंकार असतात, अनेक भिन्न वस्त्रें असलीं तरी व्यापक तंतू एकच आहे, त्याप्रमाणें भगवान् भूतमात्रांत सारखा व्यापक आहे. तेव्हां या रेड्यांत व आह्मांत कांहीं भेद नाही'. हें ऐकून ती ब्राह्मणमंडळी ह्मणाली 'जर तुमच्यांत व या रेड्यांत कांहीं भेद नाही, तर या रेड्यानें ब्राह्मणाप्रमाणें वेद ह्मणावा'. तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराजांनीं अभेद दृष्टीनें रेड्याकडे पाहत त्याचे मस्तकावर हात ठेविला व त्यास आज्ञा केली कीं 'ऋग्वेद म्हणून दाखवून या भूदेवांस संतुष्ट कर.' अशीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे तोंडांतून अक्षरें निघतांक्षणींच त्या रेड्यानें स्वमुखानें चारी वेद ह्मणून त्या द्विजांस संतुष्ट केलें. तेव्हां ज्याप्रमाणें आंधळ्यास सूर्य प्रसन्न व्हावा, किंवा एखाद्या मरणोन्मुख झालेल्या रोग्यास

अमृत प्राप्त व्हावें, किंवा एखाद्या अभाग्याच्या घरी कामधेनू यावी, किंवा मुक्यास सरस्वती प्रसन्न व्हावी त्याप्रमाणें सगळे ब्राह्मण अति आनंद व आश्चर्य पावले व त्यांस चित्तांत फार अनुताप झाला. ते झगळाले 'आजपर्यंत कोणी न ऐकलेली किंवा पाहिलेली गोष्ट या मुलांनीं आम्हांस दाखविली. अशी गोष्ट ब्रह्मदेवाचे हातून घडणें कठीण. धन्य यांची माता पिता ! आम्ही दुसऱ्यांस पुष्कळ ज्ञान सांगूं, पण आमचे हातून सांगण्याप्रमाणें कांहीं एक घडत नाही. पैका, बायका, प्रतिष्ठा ह्यांचे मागें लागण्यांतच आमचा जन्म गेला. हीं मुलें प्रत्यक्ष भगवंताचेच अवतार होत. यांस कसलें प्रायश्चित्त व शुद्धिपत्र ! अहो, गंगाजळास कोठें विटाळ आहे का ?' असें बोलून ती ब्राह्मणमंडळी स्वस्थ बसली. नंतर ज्ञानेश्वर महाराज ज्या ब्राह्मणाचे घरी उतरले होते, त्या ब्राह्मणाचे पितरांच्या श्राद्धाचा दिवस आला. पण त्याच्या येथें हीं संन्याशाचीं मुलें उतरलीं होती म्हणून कोणी ब्राह्मण श्राद्धास येईनात. हें पाहून तो ब्राह्मण चिंताकांत बसला. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं त्यास चित्तेचें कारण विचारितां त्यांस त्या ब्राह्मणानें सर्व मजकूर कळविला. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं सांगितलें कीं चिंता करूं नका. तुम्हीं स्वयंपाक सिद्ध करून श्राद्धाची सर्व तयारी करून संकल्पाचे वेळीं मला बोलावा. त्या ब्राह्मणानें सांगितल्याप्रमाणें सर्व सिद्धता करून ज्ञानेश्वरमहाराजांस कळविलें. तेव्हां त्यांनीं 'पितर-स्वरूपी जनार्दन' असा संकल्प सोडून अक्षता टाकतांक्षणींच साक्षात् पितर आणिले. त्या ब्राह्मणानें पितरांची षोडशोपचारें पूजा करून, पक्वान्नाभोजन घालून त्यांस सुवर्णपुष्पदक्षणातांबूल दिले; त्याबरोबर ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं "स्वस्थाने वासः" असें झणतांक्षणींच पितर अदृश्य झाले. हा सर्व चमत्कार इतर ब्राह्मणांनीं बाहेरूनच दारांतून व खिडक्यांतून पाहिला व ते आपसांत झगळाले कीं 'या पृथ्वीवर असा चमत्कार कधीही कोणी ऐकला किंवा पाहिला नाही; आम्ही कर्मठपणाच्या अभिमानांतच बुडून राहिलों. साक्षात् शंकरांनीं येऊन नैवेद्य ग्रहण करावा व गुरवानें रिकामे हात हालवीत बसावें त्याप्रमाणें हें झालें'.

नंतर पैठणच्या सर्व ब्राह्मणांनीं सभा भरवून ज्ञानेश्वरमहाराजांस पत्र दिलें. त्यांत असें लिहिलें कीं 'ज्ञानेश्वरमहाराज वगैरे भावंडे हे तीन

देव मूर्तिमंत आहेत. हे सदा देहातीत जीवन्मुक्त जगद्गुरु आहेत, तेव्हां हे कर्माच्या व प्रायश्चित्ताच्या हद्दीपलीकडचे आहेत. आह्मी सर्व ब्राह्मण यांचे नम्र शिष्य आहोत. ” याप्रमाणें पत्र लिहून तें ब्राह्मणांनीं सोपानदेवाचे हातांत दिलें. ज्या रेड्यानें वेद छटले होते, त्यास ज्ञानेश्वर-महाराजांच्या कृपेनें अक्षयज्ञान प्राप्त झालें होतें. तेव्हां ज्ञानेश्वरमहाराज व निवृत्तिनाथ यांस असें वाटलें कीं, ह्या रेड्याचें ज्ञान अनिवार असल्यामुळें श्रुतीचे गर्भ गुप्त आहेत, ते हा लोकांस स्पष्ट सांगेल व त्यामुळें कदाचित् कर्ममार्गास धोका वसेल. तेव्हां त्यांनीं पैठणाहून परत निघतेवेळीं तो रेडा आपले बरोबर घेतला व महालयक्षेत्रीं येऊन वास्तव्य केलें. त्या स्थानीं प्रवरातीर्थी स्नान करून मोहनीराजाचें दर्शन घेतलें. याच क्षेत्रीं ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची प्राकृत टीका केली. या ग्रंथाचें दुसरें नांव ज्ञानेश्वरी आहे. गीतेचें रहस्य जडमूढअज्ञान्यासुद्धां सर्वास कळण्यास ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं हा सोपा मार्ग केला आहे. आधींच सोनें सोड्जवळ, त्यावर रत्नाचें कोंदण करावें, किंवा एखाद्या धान्याची रुची कळण्याकरितां त्याचें पकान्न करावें, किंवा सुंदर आंगावर जसे सुवर्णाचे अलंकार घालावेत, किंवा जसा पूर्णकलेनें युक्त चंद्रमा चकोरावर अमृताचा वर्षाव करितो, त्याप्रमाणें गीतेच्या सखोल व गहन अर्थावर ज्ञानेश्वरी ही गंभीर, विशद व प्रेमळ प्राकृत टीका आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज हे विष्णूचा अवतार असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरीकार व गीताकार एकच आहेत. मूळ जे अर्जुनाशीं सूत्ररूपानें बोलले, तेच ज्ञानेश्वरीरूपानें बोलत आहेत. याचा अनुभव ज्ञानेश्वरीचें निष्कामबुद्धीनें अध्ययन करणारास मिळतोच. ज्ञानेश्वरी ही शांतीची मूर्ति व आपल्या वालकांस हणजे अनन्यभक्तांस ज्ञानामृत पाजणारी माउली आहे. अतिगूढ, अतींद्रिय, व चारी वाचांपलीकडील जें परमात्मतत्व, त्याच्या यथार्थस्वरूपाचा निजजनांस साक्षात्कार देणारी ज्ञानेश्वरी ही ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका होय.

ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ आपले वडील बंधु व गुरु निवृत्तिनाथ यांस दाखविला. तो ग्रंथ पाहून सद्गुरु निवृत्तिनाथ प्रसन्न झाले व हणाले कीं “ही श्रीमद्भगवद्गीतेवर चांगली टीका आहे. पण आतां तुम्हीं आपल्या बुद्धीनें अमृत हणजे मोक्ष, त्याच्या अनुभवाचा अनुवाद करावा.”

तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराजांनीं 'अवश्य' म्हणून स्वात्मविचारानें 'अमृतानुभव' ग्रंथ केला. ब्रह्मदेवाचा अभिमान गलित होण्याकरितां जशीं श्रीकृष्ण परमात्म्यांनीं गोवत्सें निर्माण केलीं, त्याप्रमाणें अहंबुद्धिपाखांड्यांकरितां हा ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ग्रंथ केला आहे.

एके दिवशीं ज्ञानेश्वर महाराज हे आपल्या बंधूशीं आत्मचर्चा करीत बसले असतां एक ब्राह्मणाची सौभाग्यालंकृता स्त्री येऊन तिनें ज्ञानेश्वर महाराजांस नमस्कार केला. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं तिला 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद दिला. तेव्हां ती स्त्री कपाळास हात लावून झणाली, "महाराज, माझ्या पतीचें शव पुढें गंगेवर गेलें आहे. मी सती जाण्याकरितां निघालें आहे. वाटेत आपली कीर्ति ऐकून आपलें दर्शन करून जावें म्हणून इकडे आलों." तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराजांनीं कृपादृष्टीनें त्या प्रेतास उठविलें. तो उठलेला गृहस्थ, सच्चिदानंद बाबा झणाला 'मला आतां संसाराचा बीट आला. इतउत्तर मी आपली सेवा करीत राहणार.' ज्ञानेश्वर महाराजांनीं त्यास आज्ञा केली कीं "तुला आमची सेवाच करावयाची असेल तर ही आम्हीं गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची टीका केली आहे, तिची शुद्धलिखित प्रत तयार कर, झणजे आम्हांस तुझी सेवा पावली. नंतर तूं आपल्या पत्नीबरोबर जा व तिचे मनोरथ पूर्ण कर. तिला आम्हीं आशीर्वाद दिला आहे, त्याप्रमाणें सर्व होईल." तेव्हां सच्चिदानंद बाबा यानें ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणीं मस्तक ठेवलें व पुढें त्यानें त्यांचे आज्ञेप्रमाणें सर्व केलें. पुढें ही मंडळी आळें येथें आली. तेथें त्यांच्या बरोबरच्या रेड्यानें देह ठेविला. तेव्हां त्यास ज्ञानेश्वर महाराजांनीं समाधी देऊन त्यावर शेंदूर लावून त्यास 'म्हसोबा' असें नांव दिलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं ही मंडळी आळंदीस पोचली. तेथें सोपानदेवांनीं पैठणच्या ब्राह्मणांनीं दिलेलें पत्र दाखविलें व तें आळंदीच्या सर्व ब्राह्मणांनीं मान्य केलें. तरी पण आळंदीस विसोबा चाटी म्हणून एक कुटिल ब्राह्मण होता, तो या चौघांची अति निंदा व द्वेष करीत असे. पुढें कांहीं दिवसांनीं दसऱ्याचा सण आला. तेव्हां निवृत्तिनाथांनीं मुक्तावाईस आज्ञा केली कीं, उत्तम मांडे करून आम्हांस भोजन घाल. तिनें 'अवश्य' झणून सर्व साहित्य जमविलें व मांडे करावयास खापराचें पात्र लागतें, तें आणावयास कुंभाराकडे गेली. वाटेत तिला विसोबा चाटी भेटला. त्यानें तिला 'कोठें जातेस' म्हणून

विचारलें. 'वडील बंधू निवृत्तिनाथाकरितां मांडे करावयाचे आहेत त्या-
करितां पात्र आणावयास कुंभाराकडे जातें' असें तिनें सांगितलें. तें ऐकून
विसोबा क्रोधायमान होऊन त्यानें मुक्ताबाईस ताडण केलें व कुंभारास
ताकीद केली कीं जर हिला पात्र देशील तर मी तुला शिक्षा करीन. पात्र
मिळेलना, तेव्हां मुक्ताबाई घरीं येऊन रुदन करावयास लागली. ज्ञानेश्वर
महाराजांनीं तिला रुदनाचें कारण विचारलें, तेव्हां तिनें झालेली हकीकत
सांगितली. ज्ञानेश्वर महाराज झणाले 'कांहीं चिंता करूं नकोस.' मग ज्ञा-
नेश्वर महाराजांनीं पंचाम्रि पेटविला. तेव्हां त्याच्या मुखांतून ज्वाळा
निघावयास लागल्या, नेत्र आरक्त झाले व तप्तजांबूनदसुवर्णाप्रमाणें
आरक्तवर्ण पाठ झाली. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं मुक्ताबाईस आज्ञा केली कीं,
'आतां माझ्या पाठीवर मांडे कर.' मग मुक्ताबाईनें क्षणांत मांडे तयार
केले. इकडे विसोबा चाटी खिडकीच्या फटींतून काय होतें आहे तें पहात
होता. त्यानें हा चमत्कार पाहिला, तेव्हां त्याचा सर्व अभिमान गलित
झाला, व तो ज्ञानेश्वर महाराजांस शरण गेला, व 'मला कांहीं प्रसाद द्या'
म्हणून त्यानें ज्ञानेश्वर महाराजांचे पानावर पक्ष्याप्रमाणें झडप घातली.
ज्ञानेश्वर महाराज झणाले 'तूं खेचरासारखें काय करतोस ! परता सर.'
तेव्हांपासून त्याचें नांव 'विसोबा खेचर' पडलें. पूर्णगलिताभिमान झाल्या-
वर ज्ञानेश्वर महाराजांनीं विसोबास आत्मस्वरूपाचा बोध करून कृतार्थ
केलें. हाच पुढें नामदेवरायांचा गुरु झाला.

चांगदेव म्हणून तापीच्या तीरीं एक मोठा योगी होता. त्यास अनेक
सिद्धी अनुकूल असत. पण त्यानें गुरु केला नव्हता. त्याच्या कानांवर
ज्ञानेश्वर महाराजांची कीर्ति गेली. तेव्हां तो बरोबर चौदाशें शिष्य घे-
ऊन व आपण स्वतः वाघावर आरूढ होऊन हातांत चाबुकासारखा भुजंग
घेऊन ज्ञानेश्वर महाराजांचे भेटीस आला. त्या वेळीं ज्ञानेश्वर महाराज
वगैरे मंडळी एका भिंतीवर बसली होती. चांगदेव येत आहे असें पाहून
त्यास सामोरे जाण्याचा इच्छेनें ज्ञानेश्वर महाराजांनीं भिंतीस 'चल' म्हणून
आज्ञा केली. तेव्हां ती निर्जीव भित चालूं लागली. चांगदेव समोर
पाहतो तो निर्जीव भित ज्ञानेश्वर महाराज वगैरे चौघां भावंडांस पाठीवर
घेऊन आपणाकडे चालत येत आहे. तें पाहून तो आपलें मनांत झणाला
"माझें वाहन व्याघ्र सजीव आहे, व यांचें वाहन भित निर्जीव आहे." तो

लागलीच गलितअभिमान होऊन, व्याघ्रावरून खाली उतरला व चारी भावंडांस साष्टांग नमस्कार घातला. पुढें चांगदेव बरेच दिवस आळंदीस राहिला. एके दिवशीं चांगदेवास मुक्ताबाईंनीं बोलाविलें. त्या वेळीं मुक्ताबाई नहात होत्या. चांगदेवानें त्यांस नहातांना पाहून मान फिरविली. हें पाहून मुक्ताबाई त्यास म्हणाल्या “ हा मेल्या निगुऱ्या, चौदाशें वर्षें फुकट जगलास. अद्यापि तुझी भेददृष्टि गेली नाही. अरे या समोरल्या भिंतीस कोनाडे नाहीत का ? या गाई म्हशी वगैरे जनावरांस कोणी परकर चोळी साडी लुगडी नेसविली आहेत का ! ” हें ऐकून चांगदेव लजित झाला. पुढें ज्ञानेश्वर महाराजांनीं त्यास महावाक्याचा उपदेश केला, तो ‘ चांगदेवपासष्टी ’ या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

यानंतर ज्ञानेश्वर महाराज व नामदेवराय यांनीं बरोबर फिरत तीर्थ-यात्रा केल्या. त्याची सर्व हकीकत नामदेवरायांनीं अभंगांत बद्ध केली आहे. हे अभंग “ तीर्थावळी ” म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

यानंतर पुढें शके १२१५ कार्तिकवद्यत्रयोदशीस ज्ञानेश्वर महाराज हे आळंदीस समाधींत बसले. त्या वेळच्या सर्व थाटाचें प्रेमळ व गंभीर वर्णन नामदेवरायांनीं अभंगांत केलेलें आहे: हे अभंग “ज्ञानेश्वर महाराजांचे समाधीचे अभंग ” म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांची समाधी हें फार जागृतस्थान आहे. कारण इतर समाधी जशा प्रेताच्या असतात, तशी ही समाधी नाही. तर येथें ज्ञानेश्वर महाराजांस श्रीपांडुरंगांनीं समाधींत बसविलें. ज्ञानेश्वर महाराज समाधींत बसल्यानंतर सुमारे तीनशें वर्षांनीं एकनाथ महाराज झाले. एकनाथ महाराजांस ज्ञानेश्वर महाराजांनीं स्वप्नांत दृष्टांत देऊन भेटावयास बोलाविलें. तेव्हां एकनाथ महाराज ज्ञानेश्वर महाराजांचे समाधींत गेले, ते आंत तीनचार दिवस होते. एकनाथ महाराजांस ज्ञानेश्वर महाराज यांणीं सच्चिदानंदवावा यानें लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत दिली, व त्यांस आज्ञा केली कीं, हल्लीं लोकांचे वाचण्यांत ज्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती आहेत, त्यांतील पाठ फारच अशुद्ध आहेत; करितां या प्रतीवरून तुम्हीं शुद्ध पाठ प्रचलित करावे. त्याप्रमाणें एकनाथ महाराज यांणीं केलें, हें, ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं एकनाथ महाराजांच्या ओव्या आहेत, त्यांवरून कळेल.

सोपानदेव हे सासवडास शके १२१५ मार्गशीर्षवद्य १२स समाधीत वसले. मुक्ताबाई ह्या खानदेशांत एदलाबादेस शके १२१६ चैत्रवद्य द्वादशीस गुप्त झाल्या. निवृत्तिनाथ यांनीं शके १२१६ ज्येष्ठवद्य त्रयोदशी रोजी त्र्यंबकेश्वर येथें समाधी घेतली. ज्ञानेश्वर महाराजांचीं चरित्रें दोन तीन प्रसिद्ध आहेत. ज्यांस त्यांचेविषयीं आणखी तपशिलवार माहिती पाहिजे असेल त्यांनीं तीं पहावीं. शिवाय भक्तविजय, भक्तलीलामृत, संत-विजय, संतलीलामृत या महिपतिकृत ग्रंथांत व नामदेवरायांचे अभंगांत त्यांचें वर्णन आहे तें पहावें. शिवाय ज्ञानलीलामृत अथवा अळंदीमाहात्म्य झणून एक ओवीवद्ध ग्रंथ आहे तो पहावा. जसैं सूर्यास काडवातीनें ओं-वाळावयाचें तसैं हें ज्ञानेश्वर महाराजांचें त्रोटक चरित्र त्यांचे चरणीं अर्पण करितों. श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजकी जय.

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची गुरुपरंपरा:—

आदिनाथ गुरु सकळ सिद्धांचा ॥ मछिंद्र तयाचा दास झाला ॥ १ ॥
मछिंद्रानें उपदेश गोरक्षासि केला ॥ गोरक्ष वोळला गहिनीप्रेती ॥ २ ॥
गहिनीप्रसादें निवृत्तिदातार ॥ ज्ञानदेवा सार चोजीलें ॥ ३ ॥

१ शंकर. २ मत्तचंद्रनाथ. ३ गोरखनाथ. ४ गहिनीनाथ. ५ निवृत्तिनाथ. ६ ज्ञानेश्वर.

श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरचरणारज.

माधव कृष्ण देशमुख.

ज्ञानीयांचा राजा गुरुमहाराव । म्हणती ज्ञानदेव तुम्हा ऐसे ॥ १ ॥
मज पामरासी काय थोरपण । पायीची वहाण पायी बरी ॥ २ ॥
ब्रह्मादिक जेथें तुम्हा वोळंगणे । इतर तुलने काय पुरे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नेणो युक्तीचिया खोली । म्हणोनि ठेविली पायी डोई ॥ ४ ॥

ओढ्यांची अनुक्रमणिका.

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
अखताचि देवता	९ ४३	अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणीं	७ ४२
अखरी तंव गोवधु	७ २७८	अहो हें किती बोलावें	६ ५५
अगस्तीचिया कौतुका	६ २६	अज्ञान कार्यपणें	७ ४८
अगा ऐशीया ज्ञानातें	७ ९५	अज्ञान तममेळणी	७ २५
अगा चंद्रापासूनि उजळ	७ ९६	अज्ञान तंव आपण्यांतें	७ १२
अगाधेही उचंवळती	१० ५	अज्ञानाचा टेका	४ ६
अनुभवा हा ठावोवरी	५ ६२	अज्ञानाचा प्रवर्तु	८ १०
अपूर्व ज्ञानाक्षरी	७ २७५	अज्ञानें जेथें असावें	७ ९
अवकाशेंशी गगना	७ १५८	आकाश आपणापया रिघे	४ १९
अवधीयाची उपचारा	९ ३९	आकाश काय निळें	६ ३७
अवसे आला सुधाकरू	६ ६९	आकाश हें सावेव	२ २२
अवसेचिये दिवशीं	७ १५३	आकाशाचा अरिसा	२ ४६
अवसेचेनि चंद्रबिंबें	७ ८१	आंगाचिया अनुपपत्ती	५ ५५
अविद्या तंव स्वरूपे	६ २४	आंगाचिया आटणिग्या	१ ३२
अविद्या नाशी आत्मा	६ ४१	आंगाचेनि इधनें उदासु	३ २६
अविद्या येणें नावें	६ ३८	आगीचें काज पाणी	७ ९७
अविद्येचि नाहीं जाति	६ ५७	आगीपणें आगी	९ ४७
अविद्येचे आडवे	२ ३	आगी पोतासाचेंनि मिसे	४ ५
अविद्येचे काळवखे	२ १०	आंगीं लाविलिया विभूति	३ २७
असे ह्याणावया जोगे	७ १०३	आंगे आंगावरी पडुडे	७ १३४
असो आतां हा प्रस्तावो	७ ७	आंगें कीर उजाल	५ ४
असो हें आत्मराजे	७ २८०	आंगे कीर एक जाहले	९ ६१
अहो अंधारपणींची पैज	७ ३१	आंगौनि एकुणा झोळु	२ ४८
अहो अंधनारीनटेअरे	९ ६२	आठनू आणि विसरू	९ ३२
अहो आत्मपणीं न संटों	८ ४	आठवे कां विसरे	६ १४
अहो आत्मेन जे बाधे	७ ३०	आडसूनि अंधारी	७ २
अहो आपणयाही पुरता	७ १५	आणि अचिदाचेनी राशे	५ २९
अहो ऐक्याचें मुद्दल	१ ५९	आणि अज्ञान ह्याणणें	७ २७९
अहो कोण्हेही वेळें	७ ७८	आणि आत्मा हन आत्मया	६ ७५
अहो मुगीं मुग जैसे	९ ४३	आणि इयें अनिर्वाच्यपण	६ ३९

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
आणिक एक शब्दें	६ १९	आतां ज्ञानदेवो म्हणे	२ ८०
आणि जाणती वस्तु एक	७ १४	आंधारु कां उजिवडु	७ २५९
आणि जाणें तोची नेणें	८ १८	आंधारु कोंडोनि घरीं	७ २१
आणि न पाहणें मां कैसे	७ १९९	आपण आपणयाते	६ १५
आणि निमित्त जें बोलावें	७ २३३	आपणचि चेंडू सुटे	९ ५६
आणि पुढिला कां आपणापे	५ ६७	आपण तंव खपुष्य	६ ४
आणि पुढेचा दोडा	७ २६३	आपणपे आपणया	६ ८२
आणि पूर्ण आहता वेठलो	१० १५	आपणपे आपणापाशी	३ २१
आणि मुक्त सुसुक्षु बद्ध	१० २५	आपुलिये आंगीं संसारा	१ ७
आणि वैकुंठीचेनिही सुजाणे	३ १७	आपणया आपणपे	१० १६
आणि हा येव्हडा ऐसा	१० ७	आपणया आपणपेशी	६ ७६
आणि ज्ञान ऐशी सोये	४ २३	आपणया ना आणिकांतें	७ ८६
आणि ज्ञान बंधु ऐसें	३ १६	आपणा देऊनि राती	२ ७२
आणि ज्ञान हे जे ह्यणिजे	७ ६	आपणाप्रती रवी	२ ४४
आणूनि कासवीचें तूप	७ ८३	आपणाया भागु तैसे	४ ४०
आत्मया बोलाचें	६ १३	आपुलेचि दृश्यपण	७ १२१
आत्मया स्वप्न दाऊ	७ ५७	आपुलेनि जाणपणें	६ ८८
आत्मेनशी विरोधी	७ ३५	आपुलेनि समीरपणें	९ २
आतां असोद सुनास झाले	९ १	आपुले मुकुटी समर्था	६ ८६
आतां अविद्याचि नाही	६ ७२	आमाळें भानु ग्रासे	७ १६
आतां अविद्या नाहीपणें	६ ९७	आमुची करवे गोठी	८ ५
आतां अज्ञानाचेनि मारे	४ १	आमुतें करुनि विखो	८ ६
आतां उपायवनवसंतु	२ १	आरशानें हो कां दाविले	७ २२४
आतां घेतें घेइजे तें ऐसा	७ ५२	आरसा आणि मुखी	२ ६५
आतां जो तो इहीं शब्दी	२ २७	आरसा आपुलिये	६ ८९
आतां दृश्यपणें दिसो	७ २४०	आरसा पा न पाहे	७ २१४
आतां देवातेचि देवे	९ ४०	आरिसा न पाहतां मुख	५ ३८
आतां द्वंद्वचें लंबचक	५ ३३	आवडीचेनि वेगें	१ ३
आतां बोला भागु काहीं	६ ९९	आह्मी निखळ मा तुझे	९ ६६
आतां भक्ति अभक्ति	९ ४९	आह्मी बोलिलें जें काहीं	१० ८
आतां यावरी जें बोलणें	५ ५३	आह्मी येऊनि जाऊनि पुढती	७ ८४
आतां सांगिजे ते केउतें	७ ११९	इतुलियाही भागु	७ ८०

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
इंद्रधनुष्या सिते	६ २५	ऐशी जरी चेंडूफळी	९ ५७
इंधनाच्या आंगी	७ २०	ऐशी सदादि प्रतियोगिये	५ १२
इथे स्फूर्ति कळोनी	७ २४५	ऐशी ही निरुपाधिकें	१ १
उजाल हती मार्दव	५ ३	ऐसा उभयपक्षी	६ ९८
उठणें कीं पडणें	४ ८	ऐसा करणयावीण	२ ७९
उठावला बोथरें तंवका	६ ४६	ऐसा निरुपमा परी	७ २६८
उठिला तरंगु बैसें	७ १८६	ऐसाही आत्मा जेव्हां	७ ६६
उदेलिया दिवसपती	५ ६५	ऐसाही स्वामीभृत्यसंमंथा	९ ३८
उपाय मागीला पाये	५ ५६	ऐसे आपणया आपण	७ १७१
एकपण नव्हे सुसास	२ १३	ऐसे जगज्ञान जें आहे	७ २८२
एक झणतां भेदे	२ ६०	ऐसेन इथें प्रसिद्धे	५ २०
एका एकु वेचला	७ १७८	ऐसे यया सुखपणें	५ ३१
एवं कोण्हेही परी	७ ७७	ऐसें ये कापूरपणी	५ ५
एवं दशोपनिषदे	१० १८	ऐसें हें देखणें न देखणें	७ १७२
एवं द्वैतासि उमसो	२ ६९	ऐसे ज्ञान अज्ञान आले	८ १७
एवं पाहणें न पाहणें	७ २०२	ओपसरयाचें बळ	२ ७३
एवं प्रत्यक्ष अनुमान	७ ५५	कर्माचा हातु नल्लो	९ ५८
एवं प्रमाणें अप्रमाण	५ ५४	कळोळीं जळीं घातले	७ २४७
एवं माध्यान्हीची दिवि	६ ९६	कळीपूर्ण चंद्रमा	७ ९८
एवं वस्तुशि जाणोजातां	५ १८	कां आंगिकी निर्मळपणी	४ ३९
एवं विशेष सामान्य	५ ५२	कां आभाव अवघडला	७ ६९
एवं शब्दैकजीवने	६ १०२	कां आहूति अग्निआंत	५ २३
एवं सच्चिदानंदु	५ १३	कां कस्तूरी सकट परिमळु	१ ४२
एवं स्मरणस्मरण नाहीं	६ १८	कां काळा राहे काळवखा	४ ३६
एवं ज्ञानाज्ञान दोन्ही	८ १९	कां गजबजीला उवा	५ ६०
एवं ज्ञानाज्ञानमिठी	७ १३१	कां चंद्रातें चंद्रिका	९ ४६
ऐक्याचाही डुकाळा	१ ३१	काजळा मोती विये	७ २८४
ऐश्वर्येशी ईश्वरा	१ २९	कां जे बोलें अविद्या नाशे	६ २०
ऐशी अविद्या नासावी	६ ४७	कांति काठिण्य कनक	५ २
		कांतेचिया मिडा	१ ३४

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
कां तेजांतरे नाटोपे	४ १६	कांहीवाही अळुमाळ	२ ३०
कां दर्पणाचा निघाला	४ २	किंबहुना आपुलिया	७ १७९
कां दाटला डोळा डोळया	७ १६४	किंबहुना इया भाषा	२ ५४
कां न सजितां विणा	५ ४१	किंबहुना ऐसें	७ २५४
कां निदेचेनि आलेपणें	४ २९	किंबहुना ऐसे	७ १६२
कां निवटिया सूदले विख	७ ७०	किंबहुना तिथे	१ ४४
कां नीद खोळे भरितां	७ २९५	किंबहुना शब्दु	६ १२
कां सुंदेलिया सुधाकरू	७ १५२	किंबहुना श्रीनिवृत्ति	८ ८
कां परेसि पडे मिठी	५ ६३	किं बहुये दातरा	९ ७०
कां पाठी लाविला होये	८ १५	किळेचें पांघरूण	७ १६६
कापुराचे थळीव	२ ४२	कीं आघवियाची करणी	७ १९१
कापुराही आधी चांदिणें	७ १६१	कीं उजाळाचे कीळे	७ १६८
कापुरीं अग्निप्रवेश	७ १७७	की रश्मिचेनि परिवारें	७ १३७
कां पूर्णते तरी आधारू	२ ५८	कीं रसु आपणया पिये	७ १९६
कां प्रभेचा उभाळा	७ १७०	कीं राती हन गेलिया	२ ७७
कां बिंब प्रतिबिंबा द्योतक	१ २६	कीं विश्वाही वेगळ	४ १२
कां भूमि कुंभ ठेविजे	४ ४२	कीं साउलियेचेनि व्याजे	७ २११
कां मस्तकांत निर्धारिलीं	७ ११७	कीं सिसेवीण एकएके	७ २०८
कां मावळो सरला दिवो	७ १८९	कृतांत जरी कोपेल	६ ८१
कां सृगजळाच्या पानीं	६ ४५	कैवलय कनकाचिया दाना	२ ५
काय आपुलीये भूमिके	७ १९३	कैवल्याही चढावा	९ २९
काय दीप न लाविजे	७ ६१	कैशी स्वसुखाची आळुकी	१ ५
कां रायाते तूं रावो	७ २२७	कैसा आपणा आपण	२ ५६
कालवृत्ती आंधारें	६ ३६	कैसा मेळु आला गोडिये	१ ११
कां वाद्य विशेषाची सृष्टी	५ ४८	कैसेनही वस्तु नसे	६ ७१
कां वोहाच्या दुधीं	७ ६३	कोडीवरी शब्दाचा	७ १४२
कां शुभाशुभरूपें	७ ४४	कोणा कोण भेटे	७ १२२
कां समोरपण आपुले	२ ४५	कोणाही प्रमाणाचेन हाते	६ ९४
कां सुवर्ण आणि लेणें	२ ६२	कोण्हाचें असणेंनवीण असे	७ १०४
कांहींच जया न होणे	७ १०२	कोण्हाचें कांहीं नेघसी	९ ६७
कांहींच जरी आहे	६ ४०	कोण्ही एक अकृत्रिम	९ ६०
		कोल्हारीचे असिवाळ	७ ४

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
खवणियाच्या आंगा	६ ५९	चेइलेया नीद जाय	७ ९३
गगन आपण्या निघे	६ ७७	चेतचि मा चेवविले	९ ६१
गगनही सूनि पोटी	२ ७४	जग अघवें पोटीं माये	२ ५७
गंगा गंगापणें वाहो	७ २४१	जनाते जनें देखतां	१० १०
गंगा पावतखेवो	७ ३३	जया एकसतेचें बैसणें	१ ८
गंगावगहना आली	१० २६	जयाचा दिठीवावसंतु	२ १८
गुणा तेलाचिया सोइरीका	२ ५१	जयाच्या रूपनिर्घारी	१ ४६
गुंफी ज्वाळाचिया माळा	७ १३६	जयाच्या बाहणी	१ ५०
गुस्तेवें जेव्हडा चांगु	९ ६८	जयाचेनि अनवसरें	२ ९
गुळाचा बांधा	७ १४४	जयाचेनि आपांगपाते	२ ४
गूळ गुळें परवडीला	७ २४९	जयाचेनि कृपातुषारे	२ १४
गोडी आणि गुळ	१ २३	जयाचेनि कृपासलिले	२ ११
घटाचें नाहीपण	३ १४	जयाचेनि बळें	७ १२०
घटाचे नाहीपण फोडूं	६ ५२	जयाचेनि सावाये	२ १६
घटु घटुपणें आभासे	४ ३०	जया दोघांच्या आलिगनी	१ ४७
घरवाते मोटकी दोघे	१ १३	जया दोघामाजी एकादे	१ १४
घरामाजी पाये	९ ३०	जया प्रियाचें जें आंग	१ ४०
घालितां अन्हासव्हां पाये	९ ५२	जंव कांत लपो बैसे	१ ३८
घेतला श्वासू बुडाला	७ १९०	जळी जळा वेगळु	३ २८
चकोराचिया उद्यमा	६ ६६	जळतरंगीं दोन्हीं	७ २३७
चंदनचंदनपणा लावी	६ ८४	जागणेंया नीद नाही	६ १६
चंदन सौरभ वेढी	७ १६७	जाग्रति दाविला	७ २२६
चंद्रमा निगती ज्वाळा	७ २८५	जांभई वाहनि रसु	६ ४९
चंद्र वेचू गेला चांदिणें	९ २५	जाला देवाची भक्तु	९ ३४
चंद्रादि सुशीतळें	२ २३	जाली स्वेच्छाचि विधि	९ ३३
चंद्रासी अमृत घातळें	१० ३	ज्वाळा आणि वन्ही	७ २४३
चराचरा पाणीपाजणी	६ ७९	जिती अविद्या ऐशी	३ १०
चांदणियांचा गिवसु	७ १३८	जिया चेवविला शीडु	१ ३६
चांदचिया दोंदावरी	१ ५६	जियेचेनि अगलगें	१ ३९
चांदिणें स्वप्रकाशाचें	२ २५	जियेतें पाहावयाचिया लोभा	१ ३३
चालणें आणि बैसक	९ ५३	जिये प्राणेश्वरीवीण	१ २८
चेइलिया पाठी	५ ६४		

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.		
जिये पेरी दिसती उसी	९	१७	जैशी स्वप्ना स्वप्नी महिमा	७	३
जिव्हा लोधली रसे	९	३	जैसे कल्पातिचें भरितें	४	११
जिहीं एकएकावीण	१	१२	जैसे घटाचें नाहींपण	७	६७
जी एकचि नव्हे एक सरे	१	४	जैसे तेज जें आहे	४	२४
जीव देहे बांधिला	६	८	जैसे न करितां मंथन	७	५९
जीवपणाचेनि त्रासें	२	२४	जो आपणासी नव्हे विखो	७	११३
जीवू घेतलिया उणें	२	३९	जो उघड कीं न दिसे	२	२६
जे अनादीच दृश्यपणें	७	१५७	जो निमालीही निद देखे	७	१०६
जें अज्ञान येथें नसे	७	३७	जो निरंजनीं निदौला	४	३३
जे आत्मज्ञान निखिळ	३	१९	जो प्रीयुचि प्राणेश्वरी	१	२
जे कीं भाताराचें असणें	१	२२	जो भेटलियाचि सवे	२	८
जें जें बोलिजे तें तें नव्हे	५	२६	जो हा ठाव मंदरूपें	१	३५
जेणें देवें संपूर्ण देवी	१	१०	तमातें ध्यावया	९	२२
जेणें ज्ञान सज्ञान होये	७	२७३	तया आत्मयाच्या भाखा	७	१४६
जे तोची चेता तोचि चेववी	२	६७	तयातें ह्याणिपे अज्ञान	७	२६९
जेथें आत्मत्वाचें सांकडें	७	८८	तया दोहों परस्परें	२	५२
जेथें शब्दाची लिही पुसे	२	२८	तया नांव अज्ञान ऐसें	७	१०१
जेथें साडलि न पडे	६	३०	तया परमात्मपदीचें शेष	७	१२९
जे दाऊनि दोनीपण	१	२०	तयासारिखा ठावो	७	१९२
जे दृश्य द्रव्याचि आहे	७	२१३	तरंगाचें रूपा येणें	४	९
जे पाहणेंचि ह्याणूनियां	७	१९८	तरी अज्ञान स्वरूपे कैसे	७	४१
जे प्रवृत्ती आणि निवृत्ती	६	१०	तरी आन आनातें	७	२२२
जे सायेचीये चाडे	७	७४	तरी कां निमित्त पिसें	७	२३०
जे स्वामीचिया सत्ता	१	२१	तरी कांहीं नाहीं सर्वथा	४	२६
जे ज्ञान स्वये बुडे	३	२४	तरी चाखिला गूळ गूळें	७	५०
जे प्रकृती डंकु अनुकरे	५	३६	तरी जीभे काय आपुळे	६	९२
जे मनाचा अंकुर नुपजे	५	४७	तरी तें आपणया पुढें	७	८७
जैशा अकारादि अक्षरा	१०	२९	तरी नुठिता दुजे	७	११
जैशी अंकुरेंसि सरळ	७	४३	तरी भरवसेनि मूळे	७	९२
जैशी का समीरेंसकट गती	१	४१	तरी शास्त्रमत्त ऐसे	७	१०
जैशीं दंपतें परस्परें	८	१४	तन्ही ग्रंथ प्रस्तावो	१०	१२
जैशी सूर्य भिरवे प्रभा	१	२५	तन्ही परिसळा परौतें	९	१४

प्रकरण	ओवी.	प्रकरण	ओवी.
तवं अज्ञान त्रिशुद्धी नाही	७ २८३	तैसा जाणण्याचा वेव्हारू	७ १००
तवं प्रमाणाच्या मापा	७ ५३	तैसा ज्ञानरूप आत्मा	३ २३
तान्हेलिया मृगतृष्णा	७ २१०	तैसे अनुभाव्य अनुभाविक	५ ६१
तियापरी उभयतां	७ ४०	तैसें असणें आणि नसणें	४ २५
तें ऋणशेष वाचा इया	३ ३२	तैसें असणें कां नसणें	४ ३७
ते कोणें निकुष्टें	७ २७४	तैसें असताच्या व्यावृत्ति	५ १०
तेजा तमातें कांहीं	२ ५९	तैसें अज्ञान अटोनिया	४ १४
तेणें शेळी गळा दोहावी	६ ४८	तैसें अज्ञान असे जेथें	७ १७
तेथें दृश्य द्रष्टा भरे	७ १७५	तैसें अज्ञान आपुलीये वेळ	७ ७१
तेथें नमनं कां बोले	२ ३१	तैसें अज्ञान हें अज्ञान नोहें	७ ३४
तेथें मी नमस्कारा	१ ५१	तैसे आत्मयाच्या ठायीं	७ ६४
तेथें संबंधु होय न होये	९ १६	तैसें आत्मयातें आत्मया	७ २१५
तेथें समोर व्हावया	८ ९	तैसे आत्मा अज्ञान असिके	७ २३
तें दृश्य मोटकें देखे	७ १३२	तैसें आत्मा ऐसें नांव	७ ६०
ते निद्रा जेव्हां नाही	७ २०९	तैसे आपण्या आपण	४ २२
तेवि अविद्येसवे	३ ७	तैसें आपुलेनि सुखपणें	५ ३७
तेवि जेणें तेजें	५ १५	तैसें आमुचेनि नांवें	८ १
तेवि देखेना मी ययाते	२ ५३	तैसें कारणअभिन्नपणें	७ ५१
तेवी निहाळितां ययाते	१ ४९	तैसें ग्रासूनि दुसरे	३ ३१
तेवी पहावया अज्ञान ऐसें	७ ७६	तैसें जें या अक्षरा	१० २८
तेवेळीं पुनिवाभरें	४ १५	तैसें टणकोनी सर्वथा	७ ११८
तेवेळीं वरषौनि मेघु	५ २१	तैसे तिये ईश्वरी	१० ३०
तेव्हां घेणें देणें घटे	७ १३३	तैसें दावितां न दावितां	७ २२९
तैशी अविद्येसीं सन्मुखे	६ ६८	तैसें दावितें नाही	७ २२५
तैशीच प्रतीक्षणि	७ १२८	तैसें दृश्य करूनियां	७ २१२
तैशी सत्तावि स्वभावे	५ २८	तैसें दृश्य कां द्रष्टा	७ २४४
तैसा आत्मराज तव	६ ८७	तैसें दृश्याचें डाखळे	७ १४३
तैसा आत्मा सच्चिदानंदु	६ ९३	तैसें दृश्य जिणतां द्रष्टें	७ १५४
तैसा आवडतियें भूमिके	७ २६०	तैसें द्रष्टा दृश्या दोहो	७ २२०
तैसा उदैलियानि विषये	९ २४	तैसें नवानवा अनुभवी	९ ८
तैसा गुरू शिष्य मिसे	२ ६४	तैसें निपट्टनी जें नेणीजें	८ १६
तैसा चिन्मात्री चोखडा	७ ७३		

प्रकरण	ओवी.	प्रकरण	ओवी.
तैसे निरार्थके जले	६ १०१	दिवसातें उगो गेला	६ ९
तैसे निवृत्तिपणासि कारण	२ ७५	दिवा जो उजिवडु	१० ४
तैसे पाहणें न पाहणें	७ १९७	दिसतचि स्वप्न लटिके	६ ३१
तैसे पिऊनि अज्ञान	४ १०	दिसल्यानें दृश्य भासे	७ २०३
तैसे प्रमाता प्रमेय	७ ४६	दिहाचिया दुपारी	५ ४५
तैसे भलतेकरितां	९ ३१	दीप्तीचीं लुगडीं	९ ४५
तैसे भोग्य आणि भोक्ता	९ ६	दुःखाचेनि सर्व नाशे	५ ११
तैसे रुसतां दृष्टी	७ १८०	दुबंधी क्षीरोदकी	७ १४७
तैसे लटिकें येणें रुढे	२ ३५	दुलांकुडपण सांडिले	७ ३२
तैसे सच्चिदानंद चोखटा	५ २५	दृश्य कीर दृष्टीसी दिसे	७ २०४
तैसे सुखपणा येवो	५ ४४	दृश्याचिया सृष्टी	७ १२४
तैसे हें दृश्य देखो	७ १४५	देखतांची आपणयाते	७ २०६
तो अवसेचेंनि सुधाकरे	६ ५४	देखा वांस कैशी विये	७ ७२
तो कापुराची मसी करूं	६ ५३	देव देउळ परीवारु	९ ४१
तो पाटा पाणी परतु	६ ५०	देवाचीया दाटणी	९ ३६
तो वागुलतें मारूं	६ ५१	देवी देवोचि न माये	९ ३७
थिजांचे कीं विघरावें	७ २४२	देह हाडाची मोळी	७ १०९
थेवे पडतां उदक	५ ९	देहासवे हातपाये	३ ३
दर्पणाचेंनि त्यागे	१ ६१	दो दांडी एक श्रुती	१ १८
दर्पणाचेंनि नेमें	५ ५०	दोन्ही विशेष गिल्ली	७ १८३
दर्पणें आणि मुखे	७ २१९	दोरा सर्पाभासा	७ २१८
दर्पणेंवीण डोळा	२ ६८	दोरी सर्पाभास होये	७ ३८
दर्शनरिद्धी बहुवसा	७ १२५	दो ओंठीं एक गोष्टी	१ १९
दळाचिया सहस्रवरी	७ १३९	दोहीं आंगाची आटणी	१ १६
दिगंता पैलीकडचे	६ ९०	द्रष्टा दृश्य ऐसे	७ १७४
दिष्टो आपणया देखे	४ २०	द्रष्टा दृश्याच्या प्रासी	७ १८५
दिष्टी आपणयां मुरडे	४ ३५	द्वैतद्रष्टेचे आंगण	९ २८
दिष्टी दिष्टीते रिघो पाहे	६ ८३	न दिसे जरी अज्ञान	७ ८९
दिष्टी पाहतां काय न फवे	६ ६५	न पाहतां आरिसा असो पाहे	७ २५६
दिष्टी मुखाचिये वरवे	२ ७६	न पेरितां पीक जोडे	५ ५१
दिष्टीवियाचा रवा	९ ५	न पेरितां शेती	६ ५८
दीपु दावीतयातें रची	७ २३१	न फुटतां बीजकणिका	७ १४

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
न फेडितां आडवावो	७ २६५	नाना मागुतें दाविलें	७ २१७
न लवितां ऊंस	५ ४०	नाना मुखा मुख दाऊनि	५ २४
नव्हतेन वळ्ळें	६ ६३	नाना राति आणि दिवो	७ २८
नव्हे आत्मया आत्मप्रवृत्ति	२ ३२	नाना विपाये आम्ही हन	१० ९
नाग मुदी कंकण	९ ११	ना निर्धारानें तोड न माखें	७ ७९
नाडिले जे वादीकोडे	७ ११६	नामे रूपें बहुवसे	२ ३८
नातरी अज्ञान एक घडे	७ १८	ना वोहळ्ळा आंगीं जैसैं	३ २९
नातरी चंद्र एकु असे	७ ९०	ना समोर दिसैं शिवही	९ ५१
नातरी दीपाचिये सोये	६ २८	ना स्वकार्यांत विये	७ ५३
नातरी नीदजातखेवो	१ ६२	नाहीं तयाचेनि नासे	६ ५६
नातरी निंदा स्तुती	९ ५१	नाहीं ते जळीं बुडिजे	२ २१
नातरी निद्रेचीये अवधी	३ ४	नाहीं परिसाची कसवटी	१० २७
नातरी पाहावया दिवसु	६ २९	नाहीं रूपाची जेथें सोये	२ ५०
नातरी माध्यान्हकाळीं	३ ३०	ना ज्ञानीं अज्ञान जाले	७ २८७
नातरी रायपण राया	७ २२८	निल्य चांदु होये	१० २१
नाना एका ठाऊनि उठी	७ १८८	निदेचें नाहींपण	४ ४१
नाना कापूर आणि परिमळु	२ ६३	निदेले निदे रूसे	६ २२
नाना काष्ठाचिया विटाळा	५ ४९	निदेलेनि भातारे	१ ३७
नाना गगनौलाचिया माळा	७ ८२	निद्रिस्त सुखासनीं	७ २०७
नाना चांदु एकु असे	७ ४५	निफजे ना निमे	९ ५९
नाना ते लता	७ १६९	निबल्य तंव नाहीं	२ ३३
नाना देखणें नको	७ १५६	निवृत्ति जया नांव	२ ७०
नाना न निफजेतेन अन्ने	६ ७०	निर्मळपणीं आपुला	४ ३८
नाना न रांधितां रससोये	५ ४३	निर्वचितां जे झांबळें	७ २८१
नाना नाश साधुनी आपुला	५ ५८	नीद प्रबोधाच्या ठाई	५ ३०
नाना नीद धरावया हाती	७ ७१	नुसधीयेचि साच्या	६ ६७
नाना नीद मारुनि	४ १३	पडळ्ही आथी डोळा	७ १९
नाना निदे नीद आली	७ ६८	पडिले चांदावरी चांदणें	९ १८
नाना नुठिता देहदशा	७ ६२	पडियेंतें सदा तेचि	१० १३
नाना पुनिवेचेनि आंधारें	७ ३९	पतीचेनि अरूपपणे	१ ३०
नाना पुष्पाचिया उदरा	५ ४२	परि आणिकां कां आपणया	४ ३२
नाना विंबपणासरिसैं	२ ४९		

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
परी आम्हा आह्मी आहो	८ २	प्रमथे परिच्छेदें	५ १७
परी आरिसा सिवसिवें	९ १०	प्रिया सावाइलें होथे	१० २२
परी कापुराच्या ठाई	७ २३९	फळ विऊनि फुल सुके	५ २२
परी गा श्रीनिवृत्तिराया	१० १	फुलेंचि जाली भ्रमर	९ ४
परी जिति ना मेली	३ ११	बहुतापरि ऐसी	६ ४३
परी जीवें नाहीं नोहे	४ ३४	बहु ये हे त्रिपुटी	७ १८२
परी तमाचा विसुरा	७ २९४	बागूल आला म्हणते	६ १००
परी दोन्ही हें भाग	४ ४३	बागुलाचेनि मरणें	३ १३
परी नव्हे तरी नव्हो	२ ४७	बाप उपेगी वस्तु शब्दु	६ १
परी नाहींपणा सकट	७ ११२	बुद्धि बोध्या सोके	७ ११०
परी बहुता कां दिया	३ २२	बोधचंद्राचिया कळा	२ ७
परी महेशें सूर्या हातीं	१० २	भलतेउतेन देवे	९ ३५
परी शिवे कां श्रीवल्लभें	३ १८	भलतेन विन्यासे	७ २३५
परी सूर्यासी अंधकारू	२ ३४	भलतैसा फाके	७ २५७
परी सोनेंनसी दुजे	१ ५२	भिगाचिया चडला	५ ५९
परी ज्ञानमात्रें निखिळे	४ १८	भूमीवेगळी झाडे	७ ९१
पसरुनि वृत्तिचीं वावे	९ २१	भेदु लाजोनि आवडी	१ ९
पाणियावरी वरखु	६ ६०	मग आपुलिया कडे	५ २७
पाणी कल्लोळचेनि मिसे	७ १३५	मग भलतेथ भलतेव्हां	७ १७६
पातयाची मिठी	७ १४८	मग माते म्या न देखावें	७ १५०
पातयाची मिठी	७ १५१	मनोरथांची देशांतरे	७ १६३
पातया पातें मिळें	७ १८४	मनोरथांचें परियळ	६ ३३
पाहणयां पाहणें आहे	७ २०१	मागिलीये क्षणीचीं आंगें	७ १२७
पाहतें आरिसां पाहे	६ २	मात्राचिया त्रिपुटिया	१ ५८
पाहा पा निरंजनीं निंदेला	२ ६६	मापमापण श्लाघे	६ ६१
पाहेपा भास्य भासकता	१ ५५	मालहवितां दिवें	४ २८
पुढें दृष्टीचेनि अलगे	२ १९	मा हे प्रमाणचि नुरवीं	७ ५४
पुढें फरकेना दिसतें	७ २४६	मिथ्या वादाची कुटी आली	७ १०५
प्रकटों लपो न लाहो	८ ७	मुक्ति कीर वेल्हाळ	१० २०
प्रकाशिते अज्ञान	७ २७०		
प्रकाशु तो प्रकाशकी	७ २८९		
प्रत्यहारादि आंगीं	९ २६		
प्रमाणाची परी सरें	२ २९		

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.		
मुख दिसो कां दर्पणीं	७	२०५	झणोनि वस्तुमात्रें चोखे	७	९४
मृगजळ जेथे नुमडे	६	३४	झणोनि शब्दादि पदार्थ	९	१५
मृतें लोहे होती	३	५	झणोनि शिष्य आणि गुरूनाथु२	६१	
मोडोनि मायाकुंजरू	२	२	झणोनि सच्चितसुख	५	१९
मोतियाची कीळ	१	५७	झणोनि सदसदत्वे गेलें	५	३३
मोक्षचि बंधु होये	३	१२	झणोनि सूर्य सूर्याचि येव्हडा	७	२८८
झणवूनि उपनिषदें	९	५०	झणोनि स्वयंप्रकाशा यया	७	२३४
झणवूनि विषयाचेनि नांवें	९	९	झणोनि हें असंवर्त्य	१०	६
झणवूनि हें न व्हावें	७	१७३	झणोनि ज्ञानदेवो म्हणे	१०	३१
झणोनी अविद्येचेनि मरणें	६	७४	झणोनि ज्ञानें उजळें	४	१७
झणोनी अज्ञान अक्षरें	७	८५	ययाचेनि बोभाटे	३	१
झणोनी अज्ञान नाहीं	८	१२	यया परांतें कांहीं	१०	११
झणोनी अज्ञान सद्भावो	७	२९३	ययालागीं हे बोलणें	१०	२४
झणोनी आत्मा आत्मलाभे	६	९५	या अज्ञान ज्ञानांतें	७	८
झणोनि आपणापें द्रष्टा	७	२१६	याकारणें मिया	१०	१४
झणोनि आपुलेचि मुख	७	११५	याच्या सख्याची नवाई	२	५५
झणोनि इथे आत्मलीळे	७	२६६	याच्या हाता पायां पडे	२	४३
झणोनि कांहींनाहींपण	४	३१	या लागी अविद्येचिया मोहरा	६	७३
झणोनि जग ज्ञानें स्फितें	७	२७७	या लागी एके चिद्रूपें	७	१६५
झणोनि तेव्हां ही अज्ञान नसे	७	६५	या लागी जरी अज्ञान	७	१३
झणोनि तोंडाआड पडे	९	१९	या लागी वस्तुप्रभा	७	२९१
झणोनि नाशापुरती	६	२३	या शब्दाचा निमाला	६	१०३
झणोनि परादिका वाचा	३	२५	येऊनि स्वप्न मेळवी	३	९
झणोनि परा पश्यंति	३	३३	येतुलियाही परांतें	५	६८
झणोनि प्रत्यक्षादिकीं	७	४७	येथें देखानि कां नदेखोनि	७	२२३
झणोनि बंधचि तंव वावो	३	१५	येथें निर्धारेंसी विचार	५	५७
झणोनि बंध मोक्षाचें व्याज	५	६६	येथें प्रवृत्ति बहुडे जिणें	९	२७
झणोनि बोध्य बोधोनि	२	७८	येथें बोलणें नसाहे	७	२५२
झणोनि भजतां भजावे	९	४८	येन्हवीं आडोलिलिया डोळा	९	५४
झणोनि भूतेशु भवानी	१	६०	येन्हवीं तरी आत्मा	७	२४
झणोनि माझी वैखरी	१०	१७	येन्हवीं तन्ही अज्ञाना	७	१
झणोनि ययाते येणें	७	२५३	येन्हवी तन्ही ज्ञान अज्ञाने	८	१३

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
येन्हवां परादिका चौधी	२	विश्वाचें असें नाहीं	७ १६०
येन्हवीं शिवोनि पृथ्वीवरी	७ २७२	विषयाचिया बरडी	७ १११
येन्हवां सच्चिदानंद भेदें	५ ६	विषो एकमेकांची जिये	१ १६
येन्हवेंही सांकड	७ १२३	विषो नाहीं कोण्हाही	५ १६
रदिम सूर्याचि आथी	७ २६२	वेचूनि आणू कळोळ	९ १२
रसवृत्तीसी उगाणे	६ ९१	वेदु काय काय नबोले	७ १०७
राखो जातां शिष्यातें	२ १२	वेद्या देतां मिठी	२ १५
राति आणि दिवो	१ ४३	वोजावो नेदी जागणें	७ २२
राती तुरेचि सूर्या	२ ४१	वोडंबरिच्या लेणिया	६ ३२
रात्री ह्याणोनी दीवें	८ ११	वोरसोनि लोभे	७ ९९
रूप नाहीं तें लावण्य	५ ४६	व्यापाराचे गाडे	९ २०
लघुत्वाचेनि मुदले	२ २०	शिता तापा एकवट	७ २७
लवण आंगे विरे	३ ६	शिवशक्ति समावेशें	१ ६४
लवणाची माषोळी	७ ३६	शिव शिवा सहुरु	२ ३७
लाखेचें मांडुसें	७ २७६	शिवशिवा समर्थी स्वामी	९ ६४
लावि आंत ठाऊनि कोंपट	४ ४	शिष्या देतां वाटे	९ ६९
लेणें आणि भांगारे	७ २३६	शुक्लपक्षीच्या सोळा	५ ८
वडिला अव्यक्ताचिया वंशा	६ ३	शुद्धा शिवाच्या शरीरी	६ ७
वन्होते वन्होशिखा	७ २३२	शून्यसिद्धांतबोधु	४ २७
वरी येकपणें गणिजे	५ ३४	श्रुतीसी मेळविली श्रुती	७ २४८
वसंताचा आला	१० २३	सत्ताचि कीं सुखप्रकाश	५ ७
वाचूनि प्रवृत्तिविरोधें	२ ७१	सत्ताचि स्वभावे	५ २८
वाचूनि वस्तु इया	७ २९२	सत्ता प्रकाश सुख	५ १
वाच्यजात खाउनी	९ ६३	समग्र दीप्ति घेतां	१ २४
वातदशाही ते निमालिया	४ ७	समोर पाठीमोरया	७ १९४
वायू चळवळेर्शा	१ ४८	सर्व शून्याचा निष्कर्षु	१ २७
वावो कीर होये	७ २२१	सर्व सिद्धांताच्या उजरिया	५ ३९
विधिनिषेधाचिया वाटा	६ ५	सर्वज्ञतेचे परी	७ १३०
विभाति यस्य भासा	७ २९०	सर्वांगें देखणा रवी	७ १९५
विशेषाचेनि नांवें	२ ४०	सहजे अधवचेची आहे	७ १५५
विश्वपणें उजिवडें	७ १५९		

प्रकरण.	ओवी.	प्रकरण.	ओवी.
सहस्रवरी बाहिया	७ १४०	स्वप्रकाशाच्या घासीं	७ २६७
सहाय आत्मविद्येचें	६ ११	स्वये दर्शनाच्या सवा	७ २५५
साउलि येते साबळे	६ ४४	स्त्रीपुरुषनामभेदे	१ १७
सांगतां वाचेतें वाचा	१ ५३		
साठीतिसा दिवसा	६ ८०	हां गा मायावशे दाविशीं	२ ३६
सांझनि मीठपणाचा लोभू	१ ६३	हाची अविद्येच्या आंगीं पडे	६ ६
सामर्थ्याचेनि बिके	२ ६	हा ठावोवरी गुरुराये	८ ३
साहे बोलाची वळवी	६ २७	हा ठावोवरी वियोगभेडे	१ ६
सिंधु आणि गंगेची मिळणी	१ ५४	हा तत्वज्ञानदिवा	३ ८
सिंधूची शीव न मोडे	७ २६१	हा येणे पाहिला ऐसा	७ २५१
सिंधु पूर्वापर	७ १८१	हे अविद्या तरी मायावी	६ ४२
सुखा आतोनि निघणें	५ ३५	हे असों जिये वेळे	७ ५८
सुवर्णगौरआंबिका	७ २७१	हे असो नामरूपाचा भेदशिरा	१ ४५
सूर्य कोणा न पाहे	७ १०८	हे असो नांवें रूपें	७ ११४
सूर्याच्या हाता	७ २५८	हे असो मृत्यू आणि जिणें	७ २९
सूर्य सूर्यासी विवळें	६ ७८	हे जाणण्याच्या घरीं	७ ५
सूर्य सूर्यासी विवळे	४ २१	हें दिसे तैसें असे	६ ३५
सूर्याचेनि प्रकाशे	५ १४	हे दोन्हीं परस्परें	७ २००
सूर्यो रात्री पां नेणें	६ १७	हे बहु काय बोलिजें	७ २५०
सूर्यो रात्री मारिल	६ २१	हो कां प्राणानुमेयो	७ २३८
सेवतेपणा बाहेरी	९ ७	हातापाशी स्पर्श	९ १३
सोनेंपण सोनें कसी	६ ८५		
सोनयाचा रवा	७ २६४	क्षणक्षणीं नीच नवी	७ १२६
सौकटाच्या बोजा	७ १४१	क्षीराब्धीकाळकूट	७ २८६
स्थूल सूक्ष्म कवण येकु	६ ६४		
स्वप्न आणि जागरू	७ २६	ज्ञान जियातिया परी	४ ३
स्वप्नीच्या विलासा	९ २३	ज्ञानदेव ह्याणे श्रीमंत	१० १९
स्वप्नीं दिसे तें स्वप्न	७ ४९	ज्ञानें श्लाघतू आहे	३ २०

॥ श्री ॥
अमृतानुभव.

सुबोध महाराष्ट्र विवरणसहित.

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजकेवलं ॥

श्रीमन्निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये ॥ १ ॥

श्लोकपंचकविवरणप्रारंभः.

श्लोक १—अन्वयः—

यत् अक्षरं अनाख्येयं आनंदं अजं केवलं श्रीमत् निवृत्तिनाथेति ख्यातं
दैवतं (अस्ति) (तत्) (अहं) आश्रये ॥ १ ॥

अक्षर म्हणजे क्षर न पावणारें अर्थात् निर्विकार स्वरूप, अनाख्येय
म्हणजे कोणत्याही तऱ्हेने सांगतां येण्याजोगें नव्हे तें, आनंद म्हणजे
आनंदस्वरूप, अज म्हणजे जन्मविरहित अर्थात् स्वयंसिद्ध आणि
नित्य, केवल म्ह. निरुपाधिक, सापेक्षसंबंधशून्य; श्रीमत् म्हणजे
शोभावंत किंवा ऐश्वर्ययुक्त, आणि “निवृत्तिनाथ” या नांवानें सुप्रसिद्ध
जें कोणी एक इष्ट दैवत, त्याप्रत (मी) निरंतर आणि अनन्य अशा
भक्तिभावानें शरण आहें, अर्थात् त्याचाच (मी) आश्रय करून आहें.

गुरुरित्याख्यया लोके साक्षाद्विद्या हि शांकरी ॥

जयत्याज्ञा नमस्तस्यै दयार्द्रायै निरंतरम् ॥ २ ॥

श्लोक २ अन्वयः—

लोके गुरुरित्याख्यया आज्ञा शांकरी साक्षात् विद्या (अस्ति) (सा) जयति,
दयार्द्रायै तस्यै निरंतरं नमः (अस्तु) ॥ २ ॥

जगांत गुरु या नांवानें प्रसिद्ध अखंड स्फुरद्रूप, त्याचप्रमाणें जी

साक्षात् म्हणजे सहज प्रत्यक्ष किंवा नित्य अपरोक्ष असणारी अशी जी शांकरी ब्रह्मविद्या, अथवा अध्यात्मविद्या, तीच जयति, म्हणजे तिचा जयजयकार आहे; अशा त्या गुरुस्थानीं असलेल्या आणि दयेनें आर्द्र झालेल्या म्हणजे पाझरत असलेल्या ब्रह्मविद्येप्रत, सर्वदा व अनन्य-भावानें (माझा) नमस्कार (असो). येथें विद्येवांचून गुरूला गुरुत्व नाहीं म्हणून जी विद्यारूप वस्तु तीच गुरुमूर्ति, किंवा जी गुरु-संज्ञित वस्तु तीच मूर्तिमंत विद्या, असें या श्लोकीं गुरु आणि विद्या या उभयतांमध्ये तत्त्वतः ऐक्य दर्शविलें आहे; आश्रयाश्रयिभाव नाहीं यावरून आत्मा म्हणजे ज्ञानाचा आश्रय आणि ज्ञान त्याचा आश्रित गुण, असे समजुतीच्या सर्व वादांचा येथें निरास सुचविला. तात्पर्य, जें ज्ञान तेंच आत्मवस्तु हा सिद्धांत आहे.

सार्धं केन च कस्यार्धं शिवयोः समरूपिणोः ॥

ज्ञातुं न शक्यते लग्नमिति द्वैतच्छलान्मुहुः ॥ ३ ॥

श्लोक ३ अन्वयः—

समरूपिणोः शिवयोः कस्य अर्धं केन च सार्धं लग्नं इति मुहुः ज्ञातुं द्वैत-च्छलात् न शक्यते ॥ ३ ॥

समरूप अशा शिवशिवासंज्ञित प्रकृतिपुरुषांपैकीं कोणाचा अर्धा भाग कोणार्शी संलग्न झाला आहे हें सर्वथा जाणतां येणें शक्य नाहीं. कारण त्या उभयतांमध्ये द्वैताचा केवळ आभास मात्र आहे; तेव्हां वारंवार कितीही विचार करून पाहिलें, तरी त्या दोहोंतील संधीचें ज्ञान होणें अत्यंत अशक्य आहे; एवंच प्रकृति आणि पुरुष अर्थात् जड व चेतन असे अंश किंवा भाव हे परस्परमिश्रित असे दोन रूपांनीं भासतात इतकेंच काय तें. वस्तुतः त्यांत द्वैतरूपता नाहीं. कारण सत्तास्फूर्ति तर त्या उभय भासांमध्ये समरस किंवा एकलक्षणच आहे, म्हणजे ज्यांचें लक्षण अगदीं एकच एक असतें, ते पदार्थ दोन म्हणून भासले, तरी संख्येनें ते दोन होत नाहीत.

अद्वैतमात्मनस्तत्त्वं दर्शयंतौ मिथस्तराम् ॥
तौ वंदे जगतामाद्यौ तयोस्तत्त्वाभिपत्तये ॥ ४ ॥

श्लोक ४ अन्वयः—

आत्मनः अद्वैतं तत्त्वं मिथः दर्शयंतौतराम् तौ जगतां आद्यौ तयोः तत्त्वाभिपत्तये वंदे ॥ ४ ॥

आपणामध्ये परस्पर अद्वैत रूप आहे, हें दर्शित करणाऱ्या अशा त्या मूलप्रकृति व पुरुष नांवाच्या अनंत जगताच्या मातापितरांस, त्यांच्या तात्त्विक स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून, (मी) प्रणाम करितों.

मूलायाग्राय मध्याय मूलमध्याग्रमूर्तये ॥
क्षीणाग्रमूलमध्याय नमः पूर्णाय शंभवे ॥ ५ ॥

श्लोक ५ अन्वयः—

मूलाय अग्राय मध्याय मूलमध्याग्रमूर्तये, क्षीणाग्रमूलमध्याय पूर्णाय शंभवे नमः ॥ ५ ॥

जो सर्व सृष्टीचा आदि, मध्य आणि अंत असा असून, जो ह्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाची अधिष्ठात्री देवतामूर्ति म्हणजे ब्रह्मा-विष्णु-महेश अशा स्वरूपाचाही आहे, तथापि ज्याला आदि, मध्य व अंत नाही, म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति, आणि प्रलय ह्या जगदवस्था ज्यास नाहीत, अशा त्या परिपूर्णरूप आणि सुखजनक परमात्म्यास माझा अनन्य-भावानें नमस्कार असो.

ऐशीं हीं निरुपाधिकें । जगाचीं जियें जनकें ॥
तियें वंदिलीं मियां मूळिकें । देवोदेवी ॥ १ ॥

अन्वय—(मागील श्लोकांत ज्यांचें वर्णन केलें) ऐशीं जियें हीं निरुपाधिकें जगाचीं मूळिकें जनकें तियें देवोदेवी मियां वंदिलीं ॥ १ ॥

अर्थविवरण.—पूर्वींच्या पांच श्लोकांपैकी तिसऱ्या व चौथ्या श्लोकांत ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ज्यांचें वर्णन केलें आहे, तीं देवो देवी (पुरुष व प्रकृती,) उपाधिरहित आहेत; व तींच अनेकनामरूपात्मक

जगताला निर्माण करणारीं अशीं सर्व जगताचीं मूळ कारणें आहेत. अशा ह्या प्रकृतिपुरुषांचें मीं वंदन केलें. येथें कोणाला अशी शंका येईल कीं, वेदांतशास्त्रकारानें प्रकृति ही पुरुषाची उपाधी आहे, असें सांगितलें आहे. तर मग प्रकृतिपुरुष हीं निरुपाधिक होतील कशीं? याचें समाधान असें आहे कीं, केवळ ज्ञानरूप, परिपूर्ण, परब्रह्म आपण नित्य आहे; व अशा त्याच्या नित्य स्थितीलाच सत् संज्ञा आहे. त्या सत् स्वरूपास पुरुष म्हणतात. आतां ह्या पुरुषभावांमध्ये “एकोऽहं बहुस्यां” असें जें स्फुरण उठलें, त्यासच प्रकृति म्हणतात. “केवळ जे सत्ता । तो पुरुष पंडुसुता । आणि प्रकृति ही समस्ता । क्रिया नाम ॥ ” (ज्ञा. अ. १३, श्लोक १९, ओ. ९६६.) स्फुरणरहित ब्रह्मामध्ये, वर सांगितल्याप्रमाणें स्फुरण होणें, ही एक प्रकारची ज्ञानाची हालचालरूपी क्रियाच आहे, म्हणून या क्रियेस (वरती प्रमाणादाखल दिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या ओवीमध्ये ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं केलेल्या लक्षणाप्रमाणें) प्रकृति म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. आतां तात्विक दृष्टीनें पाहूं गेलें तर ही स्फुरणरूपी प्रकृति, पुरुषाहून वेगळी नाही. ज्याप्रमाणें पाण्यावर उठलेला तरंग पाणीरूप आहे. त्याप्रमाणें वर निर्दिष्ट केलेली स्फुरणरूप प्रकृति पुरुषाहून भिन्न नसून ती तद्रूप आहे. म्हणजे पुरुष व प्रकृति या उभयतांची एकसत्ता आहे. अर्थात् त्यांच्या स्वरूपेक्याभावाच्या ठिकाणीं भिन्न अशी कांहीं उपाधि नसल्यामुळें तीं निरुपाधिक आहेत. असें ग्रंथकर्त्यानें मूळांत म्हटलें आहे. येथें दुसरी अशी शंका येते कीं ज्याअर्थीं हीं प्रकृति पुरुष निरुपाधिक आहेत त्याअर्थीं अनेकनामरूपात्मक जगत् उपाधीला तीं कारणीभूत कशीं होतील? याचें समाधान असें आहे कीं, वर सांगितलेल्या प्रकृतीचा परिणाम अनेकनामरूपात्मकजगत् आहे. म्हणून तेंही निरुपाधिक प्रकृतिपुरुषात्मक आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. कारण जलाचा परिणाम जी गार, ती जलाहून वेगळी अशी घनरूप

दिसली तरी, तात्विक दृष्टीनें ती जलरूपच आहे; त्याप्रमाणें तात्विक दृष्टीनें पाहिलें तर, जगत् हें प्रकृतिपुरुषात्मक वस्तुरूप आहे असें सिद्ध होतें. ज्याअर्थी जगत् हें प्रकृतिपुरुषात्मक ब्रह्मवस्तूहून वेगळें म्हणजे स्वतंत्र नाही, त्याअर्थी त्या निरुपाधिक प्रकृतिपुरुषांला, त्यांच्या स्वरूपाहून, वेगळी जगत् उपाधि आहे, असें म्हणतां येणार नाही. म्हणून या निरुपाधिक पुरुषप्रकृतिरूपी देवोदेवीला मी वंदन केलें म्हणजे नमस्कार केला; पण तो नमस्कार मी त्यांच्याहून वेगळा राहून, अथवा आपणाहून त्यांना वेगळे ठेवून, क्रियेनें केला नाही. तर अक्रिय अभेदत्वानें केला. तो कसा, तें पुढें [या प्रकरणाचे शेवटी] वर्णन करण्यांत येईल.

**जो प्रीयुचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचिये सरोभरी ॥
चारुस्थळीं एकाहारी । एकाआंगाची ॥ २ ॥**

अन्वय—जो प्रीयुचि आवडीचिये सरोभरी प्राणेश्वरी (रूपानें) उलथे; चारुस्थळीं एका हारी (पण) एका आंगाची (आहेत) ॥ २ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें पुरुषामध्यें, “माझाच मीं उपभोग घ्यावा” अशी आवड उत्पन्न झाली व त्या आवडीच्या भरांत आपणच प्राणेश्वरी म्हणजे प्रकृतीच्या रूपानें उलट (सन्मुख) झाला, म्हणजे आपणास आपण दृश्य विषय झाला. (आपुली आवडी धरून खेळिया, आप आपणासी व्याले रे ॥ नामदेवरायाचा खेळिया). जसें, कोणी एका पुरुषास आपलें मुखसौंदर्य भोगण्याविषयींची आवड उत्पन्न झाल्याचरोवर, तो आरशाच्या योगानें आपणच उलटतो, म्हणजे प्रतिबिम्बरूपानें आपणच आपणाला विषय होतो, तसें पुरुष हा प्रकृतिरूपानें आपणच आपल्या विषय होतो. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, हा तुम्हीं जो प्रकृतिपुरुषांचा व्यवहार सांगितला, तो कोणत्या ठिकाणीं होतो? तर उभयतांचें तात्विकस्वरूप जें अधिष्ठान परब्रह्म त्या ठिकाणीं होतो. म्हणजे ब्रह्मचैतन्यावरच पुरुष व प्रकृति या कल्पना आहेत. अर्थात् पुरुष व

प्रकृति या एक भावानें ब्रह्मचैतन्यच आहे, या दृष्टीनेच “चासस्थळीं एकाहारी एका अंगाची” असें मुळांत म्हटलें आहे.

आवडीचेनि वेगें । एकएकातें गिळिती आंगें ॥

कीं द्वैताचेनि पांगें । उगळिते आहाति ॥ ३ ॥

अन्वय—(परस्परांची परस्परांविषयींच्या) आवडीचेनि वेगें एकएकातें आंगें गिळिती; (हें असें करण्यांत) कीं (जसें कांहीं तीं दोघें) द्वैताचेनि पांगें उगळिते अहाति ॥ ३ ॥

अ. वि.—प्रकृतिभाव जोरावला (विशेषत्वास आला) कीं सच्चिदानंद पुरुषभाव आच्छादला जातो, व सच्चिदानंद पुरुषभावाचा विकास झाला कीं, प्रकृतिभावाचा संकोच होतो. अशा प्रकारच्या ह्या प्रीतीच्या व्यवहारांत ते विलासाकरितां भेदात्मक जगत् आपल्या ठिकाणीं भासवितात. भावार्थ असा कीं जसजसें शिंपीचें अज्ञान होत जातें, तसतशी रुपेपणाची कल्पना स्पष्ट होत जाते, व त्या योगानें शिंप ही आच्छादली जाते; व जसजसें शिंपीचें ज्ञान स्पष्ट होत जातें, तसतशी रुप्याची कल्पना लोपली जाऊन शिंप ही प्रकटदशेस येते. तद्वत् आवडीचे भरांत प्रकृति व पुरुष हीं एकमेकांचा संकोचविकास दाखवितात. अशा ह्या त्यांच्या व्यवहारांत ज्या वेळीं पुरुषभावाचा संकोच होऊन प्रकृतिभाव विशेषत्वास येतो, त्या वेळीं द्वैतात्मक जगत् भासूं लागतें.

जी एकचि नव्हे एकसरे । दोघा दोपण नाहीं पुरे ॥

काय नेणो साकारे । स्वरूपें जिये ॥ ४ ॥

अन्वय—जी (प्रकृतिपुरुष) एकसरे एकचि नव्हे (अथवा) दोघा पुरे दोपण नाहीं (ज्यांचीं) साकारें स्वरूपें काय नेणो. ॥ ४ ॥

अ. वि.—प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही एकच आहेत. असें एकदम म्हणतां येत नाहीं. कारण सदसद्विलक्षण अनिर्वचनीयसत्-

स्वभावाचा पुरुष आहे. व सदसद्विलक्षणअनिर्वचनीयअसत्स्व-
भावाची प्रकृति आहे, या दृष्टीनेच प्रकृति व पुरुष हीं “एकसरें एक-
चि नव्हे” असें मूळांत म्हटलें आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, ज्या-
अर्थी प्रकृति व पुरुष हीं एक नाहीत, त्याअर्थी तीं दोन आहेत, तर हेंही
संभवत नाही; कारण प्रकृति व पुरुष ह्या कल्पना सापेक्ष असल्यामुळे
यांच्यापैकीं जर एक कल्पना गेली, तर त्याचे बरोबर दुसरीही जाते.
भावार्थ असा कीं, सच्चिदानंदरूप परमात्म्याच्या विचारानें प्रकृतिकल्प-
नेचा निरास झाला कीं, प्रकृतिसंबंधानें परमात्म्यावर झालेली पुरुषक-
ल्पनाही नाहीशी होते; म्हणून प्रकृति व पुरुष हे पूर्णपणें स्वतंत्र नाहीत.
आतां ह्या पुरुषप्रकृतीचा स्वरूपसंबंध अनिर्वचनीय आहे. असें “काय
नेणो साकारे स्वरूपें जिये” या म्हणण्यानें मूळांत सुचविलें आहे.

**कैशी स्वसुखाची अळुकी । जे दोनीपण मिळूनि एकी ॥
नेदेतीच कवतुकी । एकपण फुटो ॥ ५ ॥**

अन्वय—कैशी स्वसुखाची अळुकी जे एकी दोनीपण मिळूनि कव-
तुकी एकपण फुटो नेदेतीच ॥ ५ ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वर महाराज मोठ्या आश्चर्यानें उद्गार काढतात.
पहा! कसा स्वसुख भोगण्याविषयीचा छंद आहे कीं, पुरुष हा स्व-
सुख भोगण्याकरितां प्रकृतिरूपानें आपणच आपणापुढें आला, म्ह-
णजे जसें आपले मुखसौंदर्याचा उपभोग घेणारा, आरशाच्या योगानें
आपणच आपल्या पुढें विषयरूपानें होतो, तसा पुरुष आपणच
आपल्याला दृश्यजगद्रूपानें विषय झाला. तथापि पाहणारा बिंब, व
आरशांतील प्रतिबिंब, हीं वस्तुतः दोन नसून, दोन्ही मिळून एक
बिंबसंज्ञिक पाहणाराच आहे. “दर्पणीचें दुसरें भासे । परि तें असे
एकचि ॥” तुकाराम. त्याप्रमाणें पुरुष व प्रकृति हीं जरी एकाहून एक
वेगळीं भासलीं, तरी त्यांनीं आपल्या तात्विकसच्चिदानंदस्वरूपभावांत
कांहीं भेद येऊं दिला नाही.

हा ठावोवरी वियोगभेडे । जे बाळ जगायेवढे ॥

वियाली परी न मोडे । दोघुलेपण ॥ ६ ॥

अन्वय—हा ठावोवरी जे जगायेवढे बाळ वियोगभेडे वियाली, परी दोघुलेपण न मोडे ॥ ६ ॥

अ. वि.—हा ठावोवरी म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें येथपर्यंत प्रकृतिपुरुष हीं एकरूपानें असतात. म्हणून प्रकृति ही पुरुषांत व आपल्यांत तिसऱ्या जगताच्या योगानें वियोग होईल, या भीतीनें चराचरात्मक जगतायेवढें बाळ व्याली; पुरुषाच्या सत्तेनें प्रकृति ही जगत्परिणामाला पावली, तथापि तिसऱ्या जगताच्या योगानें उभयतांच्या 'दोघुलेपण' म्हणजे उभयपणांत बिघाड आला नाही. व्यवहारांत अपत्य झालें कीं, पतिपत्नींच्या उभयतांच्या प्रेमाला तिसरें वांटेकरी होतें, व त्या मानानें नवराबायकोमधील प्रेम कमी होतें. पण, येथें तसा प्रकार नाही. प्रकृतीस नामरूपात्मकजगत्‌रूपी बालक जरी झालें, तरी यांचें उभयतांमधील प्रेम कमी झालें नाही; म्हणजे या उभयतां प्रकृतिपुरुषांच्या स्वरूपां जगताच्या योगानें तिसरेपणाचा संबंध आला नाही, हें पुढील ओवीमध्ये व्यक्त करितात.

आपुलिये आंगीं संसारा । देखिलिया चराचरा ॥

परी नेदितीच तिसरा । झोक लागों ॥ ७ ॥

अन्वय—आपुलिये आंगीं चराचरा (आत्मक जगत्) संसारा देखिलिया परी तिसरा झोक लागों नेदितीच. ॥ ७ ॥

अ. वि.—पुरुष आणि प्रकृतीनें आपल्या अंगावर तिसरें जगत् दाखविलें, म्हणजे पुरुषाच्या सत्तेचा टेंका घेऊन प्रकृति जरी जगत्परिणामाला पावली, तरी पुरुष आणि प्रकृतीहून तिसरें एक जगत् आहे, असा तिसरेपणाचा संबंध या उभयतांनीं आपणाकडे येऊं दिला नाही. तो कसा हें या प्रकरणाचे पंधरावे ओवीत सांगू. अशी शंका येते कीं जगत्संबंधानें या उभयतांमधें तिसरेपणा येत नाही, तर

मग दोघांत दोनपणा आहे काय ? याचें निराकरण पुढील ओवींत करितात.

**जया एके सत्तेचें बैसणें । दोघां एका प्रकाशाचें लेणें ॥
जे अनादी एकपणें । नांदती दोघें ॥ ८ ॥**

अन्वय—जया (प्रकृतिपुरुषा) एकेसत्तेचें बैसणें दोघां एका प्रकाशाचें लेणें (असे) जे दोघे अनादी एकपणें नांदती. ॥ ८ ॥

अ. वि.—एका सच्चिदानंदपरब्रह्माचे अस्तित्वावर पुरुष व प्रकृति या कल्पना आहेत; म्हणजे उभयतांमध्ये एक ब्रह्मचैतन्याचीच सत्ता आहे. व पुरुष व प्रकृति हीं उभयतां एक ब्रह्माच्याच चित्प्रकाशानें प्रकाशलीं गेलीं आहेत; जसें, अर्धनारीनटेश्वरीचें सांग आणणाऱ्या बहुरूपाच्या एका देहाचाच अर्धनारीनटेश्वर या सांगास आश्रय आहे, म्हणजे एका बहुरूपाच्या देहावरच अर्ध शिव व अर्ध पार्वती हीं उभयतां भासत आहेत, तसें एका अधिष्ठान ब्रह्मचैतन्यावरच प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही भासत आहेत. म्हणून प्रकृति व पुरुष हीं अनादिकालापासून एका अधिष्ठान ब्रह्मचैतन्याहून वेगळीं नसून, तत्त्वतः एक अधिष्ठान ब्रह्मचैतन्यरूपच आहेत. या दृष्टीनेच “अनादि एकपणें नांदति दोघे” असें मूळ ओवींत म्हटलें आहे.

भेदु लाजोनि आवडी । एकरसीं देत बुडी ॥

जो भोगण्या थाव काढी । द्वैताचा जेथें ॥ ९ ॥

अन्वय—जो भेदु भोगण्या द्वैताचा जेथें (अनादिकालापासून एकरूपानें असणाऱ्या प्रकृतिपुरुषांत) थाव काढी. (परंतु भेदाकडून प्रकृतिपुरुषांत द्वैतसिद्धि न झाल्यामुळे) (तो) लाजोनि एकरसीं आवडी बुडी देत. ॥ ९ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, अनादिकालापासून एकरूपानें असणाऱ्या प्रकृति-पुरुषांमध्ये, भोग्य अशी स्वतंत्र प्रकृति, व भोक्ता असा स्वतंत्र पुरुष, अशी भोगाकरितां द्वैतसिद्धि करावयास

गेलेला जो भेद, त्याचें तें कार्य न झाल्यामुळें, म्हणजे, भोग्यरूप स्वतंत्र प्रकृति, व भोक्तरूप स्वतंत्र पुरुष, अशी एकमेकांपासून एकमेकांची निवड न झाल्यामुळें, त्या भेदानें लजित होऊन, मोठ्या प्रीतीनें, सच्चिदानंदरूप एकरस प्रकृतिपुरुषांचे ठिकाणीं बुडी घेतली, म्हणजे, भेदच अभेद झाला.

जेणें देवें संपूर्ण देवी । जियेवीण कांहींना तो गोसावी ॥
किंवहुना एकोपजीवी । एकएकाची ॥ १० ॥

अन्वय—(जी) देवी जेणें देवें संपूर्ण, तो गोसावी जिये (प्रकृति) वीण कांहींना; किंवहुना एकएकाची (एकमेकांची) एकोपजीवी (आहेत) ॥ १० ॥

अ. वि.—प्रकृति ही पुरुषानेंच सर्व आहे. म्हणजे तिचें सर्व अस्तित्व पुरुषावर अवलंबून आहे. ज्याप्रमाणें पाण्यावर उठलेल्या लाटेचें सर्व अस्तित्व पाण्यावर आहे, त्याप्रमाणें प्रकृति ही पुरुषाच्याच अस्तित्वावर आहे; पण सच्चिदानंदरूप आत्म्यावर पुरुषकल्पनेचा व्यवहार प्रकृतिसापेक्ष असल्यामुळें, जर प्रकृति नसेल, तर पुरुषकल्पनाही नाही; म्हणून तीं एकमेकांचीं एकमेक निर्वाहक जीवनच आहेत, अथवा एकमेकांचीं एकमेक जीवच आहेत.

कैसा मेलु आला गोडिये । दोघे न माती जर्गी इये ॥
कीं परमाणूहि माजी उवाये । मांडिली आहाती ॥ ११ ॥

अन्वय—(प्रकृतिपुरुषांचे) गोडिये कैसा मेलु आला ! इये दोघे जर्गी न माती. कीं उवाये परमाणूहि माजी मांडिली आहाती. ॥ ११ ॥

अ. वि.—प्रकृतिपुरुषांच्या परस्परांच्या आवडीविषयींचा कसा योग झाला आहे पहा ! कीं त्या योगानें हीं प्रकृतिपुरुष इतकीं वाढलीं कीं, तीं जगतांत मावेनाशीं झालीं. तथापि अतिसूक्ष्म अशा परमाणूंमध्येही तीं आनंदानें नांदत आहेत. म्हणजे, प्रकृतीचा परिणाम स्थूल-सूक्ष्मात्मक सर्व जगत् आहे. आतां जगतांसंबधानें खरा विचार करून

पाहिला, तर, अनेक नामें व अनेक रूपें, हेंच जगताचें अबाधित लक्षण ठरतें. एके ठिकाणीं तुकाराम महाराजांनीं असेंच म्हटलें आहे. “जग ऐसें बहुनावें ॥ बहु भावे भावना ” ॥ आतां हें अनेकनामरूपात्मक-जगत् हा सर्व प्रकृतीचा परिणाम आहे, हें वर सांगितलेंच आहे; ज्या आधारावर हीं अनेकनामरूपें आहेत, त्या आधारालाच सत्ता असें म्हणतात; व त्यालाच पुरुष ही संज्ञा आहे. म्हणून जिकडे जिकडे नामरूपात्मक प्रकृति आहे, तिकडे तिकडे आधारभूत पुरुषसंज्ञित सत्ता आहेच. अशीं हीं सर्व जगभर ठेंचून भरल्यासारखीं असल्यामुळें, “दोघे न माती जगीं इये” असे मूळांत उद्गार काढले आहेत. या दृष्टीनें अतिसूक्ष्म परमाणु घेतला तरी त्याला रूप आहेच. ज्या अर्थी रूप आहे, त्या अर्थी नामही आहेच. आणि ज्या अर्थी रूप व नाम हीं दोन्ही आहेत, त्या अर्थी त्यांना आधारभूत सत्ताही पण आहेच. म्हणून मूळांत परमाणूमध्यें देखील आनंदानें प्रकृतिपुरुष रहातात असें म्हटलें आहे.

जिहीं एकएकावीण । न कीजे तृणाचेंही निर्माण ॥

जिये दोघे जीवप्राण । जिया दोघा ॥ १२ ॥

अन्वय—जिहीं एकएकावीण तृणाचेंही निर्माण न कीजे, जिये दोघे जिया दोघा (ची) जीवप्राण (आहेत.) ॥ १२ ॥

अ. चि.—संसारामध्यें एखादी जरी सामान्य गोष्ट कराव-याची असली, तरी नवराबायको एकमेकांच्या विचाराशिवाय करीत नाहीत. एकमेकांचा एकमेकांना क्षणभरदेखील वियोग सहन होत नाही. असा जेथें प्रीतीचा प्रकार दिसेल, तेथें लोक असेंच म्हणतील कीं हीं नवराबायको एकमेकांचीं एकमेक जीवप्राण आहेत. असाच प्रकार ज्ञानेश्वर महाराजांना प्रकृतिपुरुषांच्या ठिकाणीं आढळून आल्यामुळें, वरील उद्गार काढला आहे. हीं प्रकृतिपुरुषें एकमेकांवाचून गवताची काडी देखील निर्माण करीत नाहीत; म्हणजे गवताची काडी जर

घेतली, तर तेथेही नामरूपाच्या भावानें प्रकृति आहे. व त्याच्या बरो-
वर त्या नामरूपाला आधारभूत अस्तिभातिप्रियरूप पुरुषही आहे;
म्हणून प्रकृतिपुरुष हीं दोघें एकमेकांचीं एकमेक जीवप्राणच आहेत.

घरवाते मोटकी दोघे । जें गोसावी सेजे रिघे ॥

तें दंपत्यपणें जागे । स्वामिणी जे ॥ १३ ॥

अन्वय—घरवाते दोघे मोटकी, जें सेजे गोसावी रिघे तें जे स्वामिणी
दंपत्यपणें जागे ॥ १३ ॥

अ. वि.—या जगद्रूपी गृहसंसारांत प्रकृति व पुरुष हीं दोघें
मोजकीं आहेत; म्हणजे सर्व जगतांत दृष्टी टाकली तर नामरूपांच्या
भावानें प्रकृति भरली आहे; व त्या नामरूपांना आधार असणारा
अस्तिभातिप्रियरूप पुरुष आहे. म्हणून उभयतांवांचून त्रैलोक्यांत
तिसरी वस्तु नाही. ज्या वेळेस पुरुष निजावयास जातो, म्हणजे
पुरुषसंज्ञित सच्चिदानंदरूप आत्मभावाचा संकोच होतो, त्या वेळेस
पुरुषसत्तेनें नामरूपात्मकजगद्रूपानें सर्वत्र प्रकृतीचाच विकास असतो,
हेंच “दंपत्यपणें जागे स्वामिणी जे” याचें तात्पर्य आहे.

जया दोघांमाजी एकादे । विपाये उमजले होय निदे ॥

तरी घरवात गिळुनी नुसधे । कांहींना करी ॥ १४ ॥

अन्वय—जया दोघांमाजी विपाये एकादे निदे उमजले होय, तरी घरवात
गिळुनी कांहींना (असे) नुसधे करी ॥ १४ ॥

अ. वि.—प्रकृति व पुरुष या उभयतांपैकीं एक जरी निद्रेतून जागा
झाला, तरी, जगद्रूपी गृहसंसार ग्रासून, केवळ कांहीं नाही, असें करून
टाकतो. भावार्थ असा कीं, पुरुष हा सच्चिदानंदस्वरूपस्वात्मप्रत्ययानें
प्रकट झाला कीं, प्रकृत्यादि जगद्भाव बाधित होतो, व त्या योगानें
सच्चिदानंदरूप आत्म्याचे ठिकाणीं असलेली पुरुषकल्पनाही नाहीशी होते;
कारण आत्म्याचे ठिकाणीं पुरुष ही संज्ञा प्रकृति सापेक्ष आहे. म्हणून
वर सांगितलेल्या प्रकृत्यादि जगताचा निरास होऊन तत्सापेक्ष पुरुष-

कल्पनाही नाहींशी होते, असें वर आहीं म्हटलें आहे. ज्या वेळीं हा सांगितलेला प्रकार घडतो, त्या वेळीं सर्वधर्मशून्यस्थितीनें एक आत्माच अवशिष्ट असतो.

**दोहीं आंगांची आटणी । गिवसित आहाती एकपणीं ॥
जाली भेदाच्या वाहणी । आधाधी जिये ॥ १५ ॥**

अन्वय—दोहीं आंगांची एकपणीं आटणी गिवसित आहाती, जिये (प्रकृतिपुरुष) आधाधी भेदाच्या वाहणी जाली. ॥ १५ ॥

अ. वि.—पुरुष व प्रकृति हीं आपल्या उभय स्वरूपाची आटणी एकपणामध्ये करित आहेत. भावार्थ असा कीं, प्रकृति व पुरुष हे आपलें पारमार्थिक स्वरूप एक ब्रह्मचैतन्य आहे, असें विचारानें पाहणारास दर्शवित आहेत. आत्मा स्वात्मस्वरूपाविषयींच्या अज्ञानाला वश होऊन ज्या वेळेस जगत् पाहातो, त्या वेळेस जगत् हें प्रकृतिपुरुषांच्या अर्ध्या अर्ध्यापणानें बनलेलें असतें; म्हणजे जगत् हें अस्ति, माति, प्रिय, नाम, आणि रूप, या पांच अंशांचें बनलें आहे, त्यांपैकीं नाम व रूप या अंशांनीं प्रकृति आहे; व अस्ति, माति, प्रिय, या अंशांनीं पुरुष आहे. अशा प्रकारें पुरुष व प्रकृति यांच्या अर्ध्या अर्ध्या भागानें सर्व जगत् बनलें आहे.

**विषो एकमेकांची जिये । जिये एकमेकांची विषयीं इयें ॥
जिहीं दोघी सुखिये । जिये दोघे ॥ १६ ॥**

अन्वय—जिये एकमेकांची विषो, जिये इयें एकमेकांची विषयीं, जिहीं दोघी जिये दोघे सुखिये ॥ १६ ॥

अ. वि.—जीं दोघें एकमेकांचे विषय आहेत व एकमेकांचे विषयीही आहेत, व जीं दोघें एकमेकांच्या योगानें सुखी आहेत; म्हणजे जसें व्यवहारामध्ये, नवराबायको एकमेकांचे विषय व विषयी हीं आहेत, तें असें कीं, ज्या वेळीं नवरा कामातुर होऊन स्त्रीसुखाकडे प्रवृत्त होतो, त्या वेळेस तो विषयी आहे, व बायको विषय आहे. आणि

ज्या वेळेस बायकोही कामातुर होऊन पतिसुखाकडे प्रवृत्त होते त्या वेळेस ती विषयी आहे, व नवरा विषय आहे. त्याप्रमाणें आपला आनंद आपण भोगावा, असें जेव्हां पुरुषास वाटतें, तेव्हां तो पुरुष विषयी व प्रकृति विषय आहे. प्रकृति ही पुरुषास आपल्या योगानें ज्ञांकते, या दृष्टीनें ती विषयी, व पुरुष विषय आहे.

स्त्रीपुरुष नामभेदे । शिवपण एकलें नांदे ॥

जग सगळें अधाधे- पणें जिहीं ॥ १७ ॥

अन्वय—स्त्रीपुरुष (या) नामभेदे एकलें शिवपण नांदे, जिहीं अधाधेपणें सगळें जग ॥ १७ ॥

अ. वि.—स्त्रीपुरुष (प्रकृतिपुरुष) या नांवाच्या भेदानें, तत्त्वतः एक सच्चिदानंदरूप शिवच आहे. अशा ह्या तत्त्वतः सच्चिदानंदरूप एक-शिवपणानें असणाऱ्या प्रकृतिपुरुषांच्या अर्धे अर्धेपणानें सगळें जग झालें आहे. तें कसें याचें स्पष्टीकरण मागील १५ व्या ओवींत केलें आहे.

दो दांडी एक श्रुती । दोहों फुलीं एक दृति ॥

दोहों दिवीं दीप्ती । एकीची जेवीं ॥ १८ ॥

दो ओंठीं एकी गोष्टी । दो डोळां एकी दृष्टी ॥

तेवीं दोघीं जिहीं सृष्टी । एकीचि जे ॥ १९ ॥

अन्वय—मूलाप्रमाणें. ॥ १८ ॥ १९ ॥

अ. वि.—दोन टिपऱ्या एकावर एक मारण्यामध्ये एक शब्द उत्पन्न होतो, अथवा दोन दांड्यांनीं एक विणा तयार होतो. फुलें दोन असलीं तरी सुगंध एक, दोन दिवे असले तरी प्रकाश एक, दोन ओठ असले तरी एक शब्द उच्चारला जातो. दोन डोळे आहेत तरी दृष्टी एकच आहे, त्याप्रमाणें या दोघां प्रकृतिपुरुषांचे योगांत एक जगत् आहे.

दाऊनि दोनीपण । एकरसाचें आरोगण ॥

करीत आहे मेहूण । अनादि जे ॥ २० ॥

अन्वय—जे अनादि मेहूण (प्रकृतिपुरुष) दोनीपण दाऊनि (एक सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तु ह्या) एकरसाचें आरोगण करीत आहे. ॥ २० ॥

अ. वि.—पुरुष व प्रकृति, हें जोडपें अनादि कालापासून एक सच्चिदानंदरूप आत्मरसाचाच उपभोग घेत आहे. जसें, आरशामध्ये पाहणारा पुरुष, बिंबप्रतिबिंब असा द्वैतभाव दाखवून, आपल्या एका मुखसौंदर्याचाच उपभोग घेतो, तसें सच्चिदानंदरूप परब्रह्मभाववर पुरुष व प्रकृति हे भाव भासत असून ते उभयतां एक परब्रह्म रसाचाच उपभोग घेत आहेत. म्हणजे उभयतांमध्ये एक परब्रह्माचेंच अस्ति-भातिप्रियत्व आहे.

जे स्वामीचिया सत्ता-वीण असो नेणें पतिव्रता ॥

जियेवीण सर्वकर्ता । कांहीं ना जो ॥ २१ ॥

अन्वय—जे पतिव्रता स्वामीचिया सत्तावीण असो नेणें, जियेवीण जो (पुरुष) सर्वकर्ता कांहीं ना. ॥ २१ ॥

अ. वि.—प्रकृति ही सच्चिदानंदरूप पुरुषांचे अस्तित्वानेंच प्रकाशली आहे. म्हणजे जसी लाट ही पाण्याचें अस्तित्व घेवून भासते, तसा पुरुषच प्रकृतिरूपानें भासत आहे. पुरुषाकडे जो सर्वकर्तेपणाचा संबंध आला आहे, तो प्रकृतीच्या योगानें होय. म्हणजे पुरुषाचे सत्तेनें ज्या वेळेस प्रकृतीकडून सर्व जगत् निर्माण होतें, त्या वेळेस पुरुषाकडे सर्वकर्तेपणाचा संबंध येतो; जर प्रकृतीच नसली तर पुरुषाकडे आलेला सर्वकर्तेपणाही कांहीं नाही.

जे कीं भाताराचें दिसणें । भातारूचि जियेचें असणें ॥

नेणिजती दोघेजणें । निवडूं जिये ॥ २२ ॥

अन्वय—कीं जे (प्रकृति) भाताराचें (पुरुषाचें) दिसणें, जियेचें असणें भातारूचि. जियेचें दोघेजणें निवडूं नेणिजती. ॥ २२ ॥

अ. वि.—ज्या प्रकृतीचें भासणें, हें भ्रतार सच्चिदानंदरूप जो पुरुष,

त्याचेंच भासणें होय. ज्या प्रकृतीचें अस्तित्व, अतार जो पुरुष त्याचेंच अस्तित्व होय. जसें, अलंकाररूपानें सोनेच भासतें, अथवा अलंकाराच्या अस्तित्वानें सोन्याचेंच अस्तित्व प्रकट असतें, तसें प्रकृतीच्या रूपानें सच्चिदानंदरूप पुरुषच भासतो. अशा तऱ्हेनें उभयतांची स्वरूपसत्ता एक असल्यामुळें त्यांची एकमेकांपासून पृथक् निवड करतां येत नाही.

गोडी आणि गुळ । कापूर आणि परिमळ ॥

निवडुं जातां पांगुळ । निवाडु होय ॥ २३ ॥

अन्वय—गुळ आणि गोडी, कापूर आणि परिमळ, निवडुं जातां निवाडु पांगुळ होय ॥ २३ ॥

अ. वि.—गुळापासून गोडी वेगळी निवडायास गेलें; अथवा कापुरापासून सुगंध वेगळा निवडण्यास गेलें, तर वेगळें निवडणें होतच नाही. पण वेगळें निवडण्याची क्रिया मात्र पांगळी (कुंठित) होते.

समग्र दीप्ती घेतां । जेवी दीपचि ये हाता ॥

तेवीं जियेचिया तत्वता । शिवूचि लाभे ॥ २४ ॥

अन्वय—समग्र दीप्ती घेतां जेवी दीपचि हाता ये, तेवीं जियेचिया तत्वता शिवूचि लाभे ॥ २४ ॥

अ. वि.—सर्व दीपप्रकाश घेऊं गेलें तर, सत्यत्वानें एक दीपच जसा हातांत येईल, तसें प्रकृतीच्या स्वरूपाचा विचार करूं गेलें तर ती तत्वतः भिन्न न भासतां, सच्चिदानंदरूप एक शिवच आहे, असें भासतें.

जैशी सूर्य मिरवे प्रभा । प्रभे सूर्यत्वचि गाभा ॥

तैशी भेद गिळित शोभा । एकचिजे ॥ २५ ॥

अन्वय—जैशी प्रभा सूर्य मिरवे, प्रभे गाभा सूर्यत्वचि (आहे तैसी जे शोभा भेद गिळित एकचि (आहे). ॥ २५ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें प्रभेच्या योगानें सूर्य मिरविला जातो (व्यक्त होतो) व त्या प्रभेचा गाभा हा सूर्यच आहे, तसें पुरुष व प्रकृति हीं, भेदाला ग्रासून (नाहींसें करून) एकच चैतन्यशोभेनें नांदत आहेत; म्हणजे, केवळ पुरुषाच्या योगानें प्रकृत्यादि जगत् भासत आहे. प्रकृतीचा (वर सांगितलेल्या प्रभासूर्यन्यायानें) केवळ पुरुष हाच गाभा आहे. तात्पर्य, सूर्य व प्रभा हे शब्द दोन, परंतु अर्थ एक सूर्यच आहे, तसें पुरुष, प्रकृति हे शब्द दोन, परंतु अर्थ एक सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्वच आहे.

कां बिंब प्रतिबिंबा द्योतक । प्रतिबिंब बिंबा अनुमापक ॥
तैसें द्वैतमिसें एक । बरवत असे ॥ २६ ॥

अन्वय—कां प्रतिबिंबा बिंब द्योतक (आहे), बिंबा अनुमापक प्रतिबिंब (आहे), तैसें एक द्वैतमिसें बरवत असे ॥ २६ ॥

अ. वि.—पाण्यांतील अगर आरशांतील प्रतिबिंबाचें प्रकाशक पहाणाऱ्याचें मुख आहे. तसेंच पहाणाऱ्याचे मुखावर विवधर्माची कल्पना करविणारें प्रतिबिंब आहे. म्हणजे प्रतिबिंब सापेक्ष, पहाणाराचे मुखास बिंब म्हणतात. याचें तात्पर्य इतकेंच आहे कीं, बिंबप्रतिबिंबरूपांनं पहाणारा जसा एक आहे, तसें पुरुष व प्रकृति या उभयरूपांनीं एक सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्व शोभत आहे.

सर्व शून्याचा निष्कर्ष । जिया बाइला केला पुरुष ॥
जेणें दादुलेन सत्ता विशेष । शक्ति जाली ॥ २७ ॥

अन्वय—सर्व शून्याचा निष्कर्ष जिया बाइला (ज्या प्रकृतिरूप वायकोनें) पुरुष केला. जेणें दादुलेन सत्ता विशेष शक्ति जाली. ॥ २७ ॥

अ. वि.—जें परब्रह्म सर्व शून्याचा शेवट आहे, म्हणजे शून्यरूप असणाऱ्या आकाशाचाही जेथें अंत आहे. म्हणजे ज्या परब्रह्मस्वरूपां शून्यकल्पना नाही, कारण, शून्यकल्पना ही, कांहीं तरी आहेच्या सापेक्ष असते; कांहीं आहेच्या उलट, कांहीं नाही; त्या कांहीं नाही-

सच शून्य म्हणतात. आकाशाच्या शून्यरूपाची कल्पना होण्याला कारण हेंच आहे कीं, वायूपासून पृथ्वीपर्यंत सर्वतत्वे इंद्रियांना विषय होणारी (भासणारी) आहेत; त्याप्रमाणे आकाश हें कोणत्याच इंद्रियांना भासणारें नाहीं. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, कांहो आकाश भासत नाहीं कसें? आमचे डोळ्यांला नीलवर्णाचें जिकडे तिकडे छत दिल्या-सारखें भासत असून तुम्ही नाहीं कसें म्हणतां? त्यास उत्तर-जिकडे तिकडे नीलवर्णाचें आकाश जें भासतें, तें सत्य नसून, जेथपर्यंत आपली दृष्टि जाते, तेथपर्यंत पोकळीचा अनुभव असतो, पण जेथें आपली दृष्टि थांबते, तेथें नीलभासाचा भ्रम होतो. यावरून आकाश कांहीं पदार्थ नाहीं, असें सिद्ध होतें. म्हणूनच त्यास शून्य म्हणतात. या शून्यरूप आकाशाची कल्पना, घन अज्ञानरूप प्रकृतिशून्यांत नाहींशी होते, याचा प्रत्येक मनुष्याला गाढ निद्रेंत अनुभव आहेच. या उभय शून्याची ही कल्पना सच्चिदानंदरूप, ज्ञानमात्र, नित्यपरिपूर्ण, अद्वितीय, परब्रह्मस्वरूपीं नाहीं. कारण, तेथें आहेपणानें भासणारी वायूपासून पृथ्वीपर्यंत जीं तत्वे, तीं स्वभावतःच नसल्यामुळे, त्यांच्या सापेक्ष होणाऱ्या आकाश व घनाज्ञानरूप प्रकृति, या शून्य कल्पना तेथें असतील कशा? म्हणून त्या परब्रह्मस्वरूपाला महाशून्य अशी कल्पना आहे. नभाचें शून्य गिळून, गुणत्रयातें नुरवून, तें शून्य तें महाशून्य, श्रुतिवचन संमत. (ज्ञानेश्वरी अध्याय १३ ओ. ९२६.) अशा या महाशून्य परब्रह्मास प्रकृतीनें पुरुषनामधारी केलें; म्हणजे स्त्रीलिंगी प्रकृति हीच कोणी एक स्त्री आहे, तिच्या दृष्टीनें केवल सत्तारूप भावावर, पुरुषसंज्ञेचा व्यवहार झाला. असें जरी आहे तरी पुरुषाच्या अस्तित्वावर शक्ती विशेषत्वास आली. जसें पाण्याच्या आधारावर लाट विशेषत्वास येते, तशी पुरुषसत्तेच्या आधारावर विशेष प्रकृतिभावाची कल्पना उत्पन्न झाली.

जिये प्राणेश्वरीवीण । शीर्वीहि शीवपण ॥

थारो न शके ते आपण । शीवे घडली ॥ २८ ॥

अन्वय—जिये प्राणेश्वरीवीण शिवीही शिवपण थारों न शके ते (प्राणेश्वरी) शिवें आपण (स्वतः) वडली. ॥ २८ ॥

अ. वि.—शक्तीवांचून सच्चिदानंदरूप शिवाचे ठिकाणीं शिवपणा टिकत नाहीं, ह्मणजे, शक्तीमुळेंच आत्म्याचे ठिकाणीं शिवसंज्ञा आहे. जर शक्ती नसेल तर आत्मा हा नित्य शिवरूप (कल्याणरूप) आहे, तथापि शिवसंज्ञेचा व्यवहार होणार नाहीं. कारण शिवनाम हें, आत्म्याचे ठिकाणीं शक्तिसापेक्ष आहे. हें वर सांगितलेंच आहे. येथें शिवशक्ती या नांवानें प्रकृतिपुरुषांचेंच ग्रहण करावें. कारण, शक्ती, प्रकृती, अज्ञान, अविद्या, माया, प्रधान हीं सर्व एकार्थाचीं सूचक आहेत. पुरुषाहून भिन्न नसते, म्हणून तिला शक्ती ह्मणावयाची; तीच तमःप्रधान होत्साती, भूतभौतिकप्रपंचास निर्माण करिते, म्हणून प्रकृति म्हणतात. निर्विकल्प ब्रह्माचे ठिकाणीं तीच दुर्घट इच्छादि उत्पन्न करिते, म्हणून तिला माया म्हणतात. ब्रह्मस्वरूपाला ज्ञांकोते, म्हणून अज्ञान म्हणतात. ब्रह्मविद्येनें इची निवृत्ती होते, म्हणून अविद्या म्हणतात. सर्वभूत भौतिक सृष्टी तिच्या पोटांमध्ये लीन होऊन असते, म्हणजे यावत् जीव आपआपल्या कर्म अदृष्टवासनेसह तिच्यामध्ये लीन होऊन असतात, अशा तऱ्हेनें प्रलयकालीं सर्व जगत् आपल्या पोटांत नाहींसें करून ती उदासीनपणानें असते, ह्मणून तिला प्रधान ही संज्ञा आहे. अशाप्रकारें वर सांगितलेलीं हीं सर्व एकाच प्रकृतीचीं नांवें आहेत. पण अशा ह्या शक्तीस शिवानें निर्माण केली; म्हणजे, शक्ती ह्या कल्पनेस एक शिवरूपच आधार आहे.

ऐश्वर्येशी ईश्वरा । जियेचे अंग संसारा ॥

आपण होउनी उभारा । आपणाचि जे ॥ २९ ॥

अन्वय—ऐश्वर्येशी ईश्वरा (चा) संसारा जियेचें अंग (आहे), (म्हणजे ईश्वराचे देह व षड्गुण ऐश्वर्य या सर्व रूपानें) जे आपणाचि आपुला उभारा होऊनि (आहे) ॥ २९ ॥

अ. वि.—शास्त्रामध्ये सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र, नित्यमुक्त हे सर्व धर्म ईश्वराचे आहेत. पण सच्चिदानन्दरूप निर्धर्मक ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणी, सर्वज्ञ सर्वशक्तिमानादि धर्म मायाकृत आहेत. फार काय सांगावे! मायाविशिष्ट ब्रह्मच ईश्वराचें स्वरूप आहे. अर्थात् या न्यायानें, मूलमाया, हीच ईश्वराचा महाकारण देह म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही, अशा ह्या सत्वगुणप्रधान मायाविशिष्ट ईश्वरानें, तमोगुणप्रधान मायेस ईक्षण (संयुक्त होणें) केलें, ह्मणजे, तिच्यापासून त्रिगुणात्मक आकाशादि पृथ्वीपर्यंत, सर्व तत्वे क्रमानें निर्माण होतात; व त्या निर्मित तत्वांसच अपंचीकृत (सूक्ष्म) भूतें म्हणतात. व अशा ह्या अपंचीकृत भूतांपासून १७ सतरा तत्वांचें व्यष्टिसमष्ट्यात्मक लिंगशरीर झालें. व त्या समष्टि लिंगशरीराचा ईशानें अभिमान घेतल्यामुळें, तो हिरण्यगर्भ झाला. त्यासच सूत्रात्मा व प्राण, अशीं नांवें आहेत. याप्रकारें सूक्ष्म सृष्टि असतां, ईश्वराचे ईक्षणानें तमप्रधान अपंचीकृत भूतांचे बरोबर दोन दोन भाग झाले, व प्रत्येक भूताचा अर्धा भाग जशाचा तसा राहिला; व दुसऱ्या अर्ध भागाचे चार चार भाग झाले, व ते आपल्या स्वतःच्या राहिलेल्या अर्ध्या भागाला सोडून, अन्य भूतांच्या राहिलेल्या अर्ध अर्ध भागांत मिळते झाले. याप्रमाणें प्रत्येक भूतांचा राहिलेला अर्ध भाग व दुसऱ्यांचा ४ मिळून पाचा पाचा पंचवीस असें पंचीकरण झालें. यासच पंचीकृत (स्थूल) पंचमहाभूतें म्हणतात. यापासून व्यष्टिसमष्ट्यात्मक भौतिक सृष्टी झाली. व या भौतिकसमष्टीसृष्टीचा ईश्वरानें अभिमान घेतल्याबरोबर, त्यास विराट ही संज्ञा मिळाली. वैश्वानर, वैराज हीं दोन नांवें त्याचींच आहेत. अशा तऱ्हेनें कार्यकारणरूपी मायाही विराट्, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, मूलमाया इत्यादि ईशाचीं चारी आंगें उर्फ चार देह आपणच बनली. व यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य हे ईशाचे साही गुण आपणच झाली. अशा तऱ्हेनें यावत् संसाररूपानें माया आपणच उभारली जाऊन आपणच नांदत आहे.

पतीचेनि अरूपपणें । लाजोनि अंगाचें मिरवणें ॥
केलें जगायेवढे लेणें । नामरूपाचें ॥ ३० ॥

अन्वय—पतीचेनी अरूपपणें लाजोनी आंगाचें (प्रकृतीनें आपल्या स्वतःच्या आंगाचें) नामरूपाचे जगा एवढें लेणें मिरवणें केलें. ॥ ३० ॥

अ. वि.—पुरुष हा अरूप (रूपरहित) आहे. याला हात नाहीत, पाय नाहीत, नाक नाही, डोळे नाहीत, कान नाहीत, तोंड नाही. असा हा केवळ निरवयवी आहे, म्हणूनच यास अरूप म्हणतात. अशा ह्या अरूप पतीच्या योगानें, मूलमाया हीच कोणी स्त्री, फार लज्जित झाली, कारण ही मोठी दैवी आणि गुणमयी आहे, (दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया ॥) असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे. व्यवहारामध्ये देखील एखाद्या कुलवान्, गुणवान् व रूपवान् अशा स्त्रीस, काळा नकटा, दुर्गुणी, डोळ्यानें तिरळा असा कुरूप नवरा मिळाल्यास, ती जशी असल्या नवऱ्याच्या योगानें अति लज्जित होते, त्याप्रमाणेंच निर्गुण, निराकार, अरूप, अशा पतीच्या योगानें वर सांगितलेली दैववान् व गुणमयी अशी जी माया, ती लज्जित झाली. या प्रकृतीच्या नवऱ्याचें वर्णन ज्ञानेश्वर महाराजांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरी नामक गीतेच्या टीकेंत दिलें आहे तें हें ज्ञा. अ. १३ श्लोक २१ जे अनंग तो पेंधा । निकवडा नुसधा । जीर्ण अति वृद्धा । पासूनि वृद्ध ॥ ९८१ ॥ तया आडनांव पुरुष । एरवीं स्त्री ना नपुंसक । किंवहुना एक । निश्चयो नाही ॥ ९८२ ॥ तो अचक्षु अश्रवण । अहस्त अचरण । रूप ना वर्ण । नाम आधी ॥ ८३ ॥ अर्जुना कांहींच जेथ नाही । तो प्रकृतीचा भर्तार पाही । कीं भोगणें ऐसयाही । सुख दुःखाचें ॥ ८४ ॥ पण अशा ह्या अरूप पतीचें रूपनामादि, सर्व कांहीं आपणच झाली ज्ञा. अ. १३ तयाच्या तंव ठाई । निपटुनी कांहींच नाही । कीं तया आघवेही । आपणची होय ॥ ९९९ ॥ तया स्वयंभाची संभूती । तया अमूर्ताची मूर्ती । आपण होय स्थिती । ठावो तया ॥ १००० ॥

अनार्ताची आर्ती । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकुळाची जाती । गोत होय ॥ १००१ ॥ तया अचर्चाचें चिन्ह । तया अपाराचें मान । तया अमनस्काचें मन । बुद्धीही होय ॥ २ ॥ तया निराकाराचा आकार । तया निर्व्यापाराचा व्यापार । निरहंकाराचा अहंकार । होऊनि ठाके ॥ ३ ॥ तया अनामाचें नाम । तया अजाचें जन्म । आपण होय कर्म । क्रिया तया ॥ ४ ॥ तया निर्गुणाचें गुण । तया अचरणाचें चरण । तया अश्रवणाचें श्रवण । अचक्षूचे चक्षू ॥ ५ ॥ तया भावातीताचे भाव । तया निरवयवाचें अवयव । किंवहुना होय सर्व । पुरुषाचे हे ॥ ६ ॥

अशा प्रकारें प्रकृति आपणच आपल्या पतीचें सर्व कांहीं बनली आहे. “एवमादीनि कर्माणि मयैवा चरितान्यपि ॥ आरोपयन्ति रामेस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ ४२ ॥ रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् ॥ आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥ ४३ ॥ इति अध्यात्मरामायणे बालकांडे प्रथमसर्गे.” फार काय सांगावें! नामरूपरहित पुरुष पतीस नामरूपात्मक जगाएवढा दागिना घालून, त्याला सगुण साकार आपल्याला शोभेल असें त्या प्रकृतीनें सुशोभित केलें; म्हणजे, अनेक नामरूपात्मक जगत् परिणामानें सर्व प्रकृतीच बनली आहे. शास्त्रामध्ये दोन कारणें सांगितलीं आहेत, एक उपादान व दुसरें निमित्त. ज्या कारणाची कार्यांत व्याप्ति असते, त्यास उपादान म्हणतात. व जें कारण कार्याहून निराळें असतें, त्यास निमित्त असें म्हणतात जसें—घटाचें उपादान मृत्तिका आहे, व कुलाल (कुंभार) निमित्त आहे. तसें प्रकृती ही नामरूपात्मक जगताचें उपादान असल्यामुळें सर्व नामरूप जगतामध्ये तिची व्याप्ति आहे, म्हणजे नामरूपात्मक जगत्स्थितीनें, तीच आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

ऐक्याचाही दुकाळा । बहुपणाचा सोहळा ॥
जिये सदैवेचिया लीळा । दाखविला ॥ ३१ ॥

अन्वयः—(जेथें) ऐक्याचाही दुकाळा (आहे) (तेथें) बहुपणाचा सोहळा जिये सदैवेचि लीळा दाखविला. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणीं द्वैत तर नाहीच, पण द्वैतसापेक्ष एकपणाचाही तेथें दुष्काळ आहे. म्हणजे जेथें द्वैत नाही, अशा आत्मस्वरूपीं दैववान् प्रकृतीनें अनेक नामरूपात्मक जगत् शोभा, लीलेनें दाखविली. पहा, काय चमत्कार आहे! कीं ज्या ठिकाणीं जो व्यवहार कालत्रयांत होणारा नाही, त्या ठिकाणीं तो व्यवहार सहज लीलेनें दाखवावा, हेंच त्या मायेचें सदैवपणाचें लक्षण आहे. व्यवहारामध्यें एखादी महत्वाची गोष्ट आहे, पण ती होण्याला अशक्य आहे, अशी गोष्ट जर कोणाकडून घडून आली, तर तो पुरुष दैववान् होय. त्यानें कोणतेंही काम हातांत घेतलें, मग तें होणें शक्य असो अथवा अशक्य असो, तें आपलें त्याचेकडून व्हावयाचेंच, असें लोक म्हणतात. असाच प्रकार मायेचा आहे. म्हणूनच मूळ ओवींत तिला सदैव असें म्हटलें आहे. “जियेते अळुमाळु, रूपागुणाचा चाळ ढाळु, ते भलतैसाही खेळु, लेखा आणी. ज्ञा. अ. १३ ओ. ९८६.” दैवामध्यें तीन वर्ग आहेत; एक उत्तम दैव, एक मध्यम दैव व एक कनिष्ठ दैव; कोणीही मनुष्यानें एखादी गोष्ट करावयाची, अशी इच्छा मनांत केल्याबरोबर, प्रयत्नावांचून ती गोष्ट घडून येणें यास उत्तम दैव म्हणतात; ती गोष्ट प्रयत्नानें घडून येणें हें मध्यम दैवाचें लक्षण आहे; व प्रयत्न केल्यावरही त्यापासून संपूर्ण कार्य न होतां, तें अर्धवट होणें, हें कनिष्ठ दैवाचें लक्षण होय. माया ही वर सांगितलेल्या उत्तम दैवानें युक्त आहे “मी एक आहे तोच अनेक होऊन, माझें सुख मीं भोगावें” अशा मूळांत उठलेल्या संकल्पासच माया हें नांव आहे. आणि अशा या संकल्परूपी मायेच्या उठावाबरोबर, महत्तत्त्व त्रिगुणादि सर्वभूत

भौतिक प्रपंच तयार झाला. ज्ञा.अ.१३ ओ.४३-४४ तो आवसांत चे-
इला, उद्यमीं सदैवभला । म्हणोनि ठेवा जोडला, इच्छावशें ॥ ४३ ॥
निरालंबीची वाडी, होती त्रिभुवना येवढी, हे तयाचिये जोडी, रूपा
आली ॥ ४४ ॥

आंगाचिया अटणिया । कांतु उवाया आणिला जिया ॥
स्वसंकोचें प्रिया । रुढविली जेणें ॥ ३२ ॥

अन्वय—जिया (प्रकृतीनें) आंगाचिया अटणिया कांतु उवाया
आणिला, जेणें (पुरुषानें) स्वसंकोचें प्रिया रुढविली. ॥ ३२ ॥

अ. वि.—प्रकृतीनें आपल्या योगानें पुरुषास झांकलें होतें, पण
तिनें आपल्या आंगाची अटणी करून सर्वत्र पुरुषस्वरूपाचा विकास
केला; म्हणजे, जसजसा आत्मज्ञानाचा विकास होत जातो, तसतसा
नामरूपात्मक प्रकृतिभावाचा संकोच होतो; जसें पाण्यावर लाटा
उत्पन्न होऊन पाण्याचा स्थिरपणा झांकून टाकतात, पण
ज्या वेळीं पाण्याचा स्थिरभाव व्यक्त होतो, त्या वेळीं त्या सर्व लाटा
नाहीशा होऊन जातात, तसें भेदशून्यआत्मज्ञानाच्या उदयांत,
नामरूपात्मक सर्व प्रकृतिभाव नाहीसा होऊन, जिकडे तिकडे एक
आत्मस्वरूपाचाच विकास असतो.

जियेतें पहावयाचिया लोभा । चढे द्रष्टृत्वाचिया क्षोभा ॥
जयेतें न देखतुचि उभा । आंगचि सांडी ॥ ३३ ॥

अन्वय—जियेतें पहावयाच्या लोभा (मुळें) द्रष्टृत्वाचिया क्षोभा चढे ।
जियेतें न देखतु उभा आंगची सांडी. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—नामरूपात्मक सर्व दृश्यप्रकृतिभास पहाण्याच्या
लोभानें पुरुष द्रष्टृत्व धर्माच्या क्षोभाला पावतो, म्हणजे दृश्य प्रकृति-
संबंधानें आत्म्याकडे द्रष्टृत्व धर्म येतो. पण जगद्विलास जिचा आहे,
अशी जी प्रकृती, ती दृश्यत्वानें जर पुढें भासली नाही, तर तो पुरुष
उभ्यानेच आंग टाकून देतो. म्हणजे पुरुष, दृश्यसंबंधानें घेतलेला द्रष्टृ-

त्वभावाचा, दृश्यरूप प्रकृति न भासल्यामुळे, त्याग करितो. म्हणजे दृश्यसंबंधी आलेला पुरुषावरील द्रष्टृत्वाचा आरोप जातो.

कांतेचिया भिडा । अवला होये जगायेवढा ॥

अंगविला उघडा । जियेवीण ॥ ३४ ॥

अन्वय—कांतेचिया भिडा अवला (पुरुष) जगाएवढा होये जिये (प्रकृती) वीण उघडा आंगविला. ॥ ३४ ॥

अ. वि.—प्रकृतीच्या भिडेनें (योगानें) निर्गुण, निराकार, सच्चिदानन्दरूप, पुरुष जगाएवढा झाला. म्हणजे अनेकनामरूपात्मक जगद्रूपानें अस्तिभातिप्रियत्वेकरून सर्वत्र आपणच भरला. येथें कोणीं असें म्हणेल कीं, हें असें कसें झालें ? तर व्यवहारांत देखील अशा गोष्टी भिडेनें होतात. पहा, एखादा न्यायाधीश मोठा सत्यप्रिय असून न्यायानें वागणारा आहे. म्हणजे त्याच्यापुढें जे तंटे येतील त्यांची मोठी बारीक चौकशी करून त्यांतील खरें इंगित काढून यथार्थ न्याय देणारा आहे. पण एखाद्या कामामध्यें त्याच्या प्रिय पत्नीची भीड पडली, तर तें काम मनांत करावयाचें नसलें, तरी तो बायकोच्या भिडेनें करितो. त्याप्रमाणें निर्गुण, निराकार, भेदशून्य, असा सत्तारूप पुरुष असतांना “आपण एक आहोंत ते अनेक होऊन आपलें सुख आपण भोगावें” अशा आवडीरूपी प्रकृतीच्या भिडेला गुंतला, कीं, त्यास सगुण, साकार अनेकनामरूपात्मक जगद्रूप बनावें लागतें. म्हणजे अनेकरूप जगत्परिणामाला प्रकृति आली, कीं अस्तिभातिप्रियत्वानें सर्वत्र अबाधितपणानें पुरुषाला रहावें लागतें. जर नामरूपात्मक जगद्भावानें असणारी प्रकृति ब्रह्मज्ञानानें नाहीशी झाली, तर तिच्या वांचून त्याचें अंग उघडें पडतें, म्हणजे अस्तिभातिप्रियत्वानें असा-
णाऱ्या आत्मरूपावर नामरूपाचें जें कल्पित आच्छादन आहे, तें वर सांगितलेल्या ज्ञानानें नाहीसें झालें, कीं सर्वत्र सच्चिदानन्दरूप स्थि-
तीनें आत्माच प्रगट असतो. आणि व्यवहारांतही असाच म्हणण्याचा

प्रकार आहे, एखाद्याची बायको मेली कीं नवरा उघडा पडला अथवा त्याचा संसार उघडा पडला असें म्हणतात.

जो हा ठाव मंदरूपें । उवाइलेपणें हारपे ॥

तो जाला जियेचेनि पडपे । विश्वरूप ॥ ३५ ॥

अन्वय—जो (पुरुष) उवाइलेपणे हरपे हा ठाव मंदरूपें तो जिये-
चेनि पडपे विश्वरूप झाला. ॥ ३५ ॥

अ. वि.—जो परमात्मा, सच्चिदानन्दरूप, सर्वगत, सर्वव्यापी, परिपूर्ण, अक्रिय, अचल, आहे त्यालाच मूळांत मंदरूप म्हटलें आहे. मंद याचा अर्थ व्यवहारामध्ये स्थिर असा समजला जातो. म्हणूनच मंद या शब्दानें आत्म्याचें अक्रियत्व व अचलत्व सुचविलें आहे. उवाइलेपणें म्हणजे सर्वत्र विस्तारलेपणानें असूनही, हरपल्यासारखा आहे. म्हणजे घटादि पदार्थासारखा तो दृश्य नाही, असा पुरुष प्रकृतीच्या प्रेमसुखानें नामरूपात्मक दृश्य असा जगद्रूप झाला.

जिया चेवविला शीवु । वेद्याचे बोणे बहु ॥

वाढितेणेशी जेउ । धाला जो ॥ ३६ ॥

अन्वय—जिया शिवु चेवविला बहु वेद्याचे बोणे (तृप्त न झाल्यामुळे)
वाढितेणेशी (वाढणारासह) जेउ (जेवून) जो (पुरुष) धाला ॥ ३६ ॥

अ. वि.—जसें एखादा पुरुष फार वेळ झोंपेंत आहे, अशा वेळीं त्याच्या बायकोनें सर्व स्वयंपाक तयार करून, ती बायको आपल्या पतीस भोजन करण्याकरितां जागे करिते, व तो जागा झाल्यावर जेवणाचे सर्व पदार्थ ताटांमध्ये वाढून तें ताट त्याचे पुढें ठेविते. मग तो पती ताटांतील सर्व पदार्थ खाऊन तृप्त होतो. त्याप्रमाणें अनेक-
नामरूपात्मक वेद्य जगत, हेंच कोणी बोने “म्हणजे भात, पोळी, लाडू इत्यादि खाण्याचे पदार्थ” प्रकृतीनें तयार करून ती केवल सच्चिदानन्दसत्तास्वरूप जो पुरुष (आपला पती) त्यास वर सांगितलेले पदार्थ खाण्याकरितां जागे करिते; म्हणजे आत्मज्ञानानें जिकडे

तिकडे केवळ सच्चिदानन्द आत्मभाव प्रगट होतो, त्याबरोबर, अनेक-
नामरूपात्मक वेद्य जगत् सर्व नाहीसें होऊन, त्या नंतर पुरुषाचे
ठिकाणीं असलेली मूलप्रकृती, म्हणजे “ब्रह्माहमस्मि” अशी वृत्तीदेखील
नाहींशी होते. म्हणजे अहंवृत्तीरूप प्रकृतीसह इदंवृत्ति बाधित होऊन,
नित्य, निर्विकार, भेदशून्य अशा परिपूर्ण स्थितीनें अवशिष्ट आत्मभाव
राहिला, यालाच “वाढतेनेशी जेउ घाला जो” असें मूळांत म्हटलें आहे.

निदेलेनि भातारे । जे विये चराचरे ॥

जियेचा विसावला नुरे । आंबुलेपणही ॥ ३७ ॥

अन्वय—भातारे निदेलेनि जे (प्रकृती) चराचरे विये । जियेचा वि-
सावला आंबुलेपणही नुरे. ॥ ३७ ॥

अ. वि.—पुरुषाच्या सत्तेचा आधार घेऊन प्रकृतिही चर
(सचेत) अचर (जड) अशा उभयभावात्मक जगतास विते. म्हणजे
जसें, आंबट विरजणाची संगति मिळाल्याबरोबर पातळ असणारें दूध
घनरूप असें दहीं बनतें, ज्ञाने० अध्याय ९. ॥ विरजण्याचे संगे ॥
दूध अटेजो लागे ॥ तेवि प्रकृति आंगा रिघे ॥ सृष्टीपणाच्या ॥
तशी निराकारसूक्ष्मप्रकृती, पुरुषसत्तेच्या संगतीनें, साकार स्थूल
असें जगत् बनते. ज्ञाने० अ० १४. पै माझेनिचि अंगें, पहुड-
लिया हे जागे, आणि सत्तासंभोगें, गुर्विणी होय ॥ ९० ॥ महद्-
ब्रह्माउदरीं, प्रकृति आठै विकारी, गर्भाचि करी, पेलोवेली ॥ ९१ ॥ उभयसंगें
पहिलें । बुद्धितत्व प्रसवलें, बुद्धितत्वें भारलें, होय मन ॥ ९२ ॥ तरूणी
ममता मनाची, ते अहंकारतत्व रची, तेणे महाभूतांची, अभिव्यक्ति होय
॥ ९३ ॥ आणि विषयइंद्रिया गवसी, स्वभावे तव भूतांसि, म्हणोनि-
येती सरसी, तिथेही रूपा ॥ ९४ ॥ झालेनि विकारक्षोभे, पाठी त्रिगुणाचे
उभे, तेव्हां ये वासना गर्भें, ठायेंठाव ॥ ९५ ॥ रुखाचा आवांका, जैसी
बीजकणिका, जेवि बांधे उदका, भेटत खेवो ॥ ९६ ॥ तैसी माझेनि-
संगे, अविद्या नाना जगे, आर घेवो लागे, आणियाची ॥ ९७ ॥ मग

गर्भगोळा तया, कैसें रूप ते ये आया । ते परियेसे राया, सुजनाचिया ॥ ९८ ॥ पै मणिज स्वेदज, उद्भिज जारज, उमटती सहज, अव-
यव हे ॥ ९९ ॥ व्योम वायुवशें, वाढलेनि गर्भरसें, मणिज उससे,
अवयव तो ॥ १०० ॥ पोटीं सूनि तमरजे, आगळिकां तोय तेजे, उठिता
निपजे, स्वेदज गा ॥ १०१ ॥ आपपृथ्वी उत्कटें, आणि तमोमात्रें निकृष्टें
स्थावर उमटे, उद्भिज हा ॥ १०२ ॥ पांचापांचाही विरजीं, होति
मनबुध्यादि साजीं, हीं हेतू जारजीं, ऐसें जाण ॥ १०३ ॥ ऐसें
चारी हे सरळ, करचरणतळ, महा प्रकृति हे स्थूळ, तेंचिशिर ॥ १०४ ॥
प्रवृत्ति पेललें पोट, निवृत्ती ते पाठि नीट, सुरयोनि अंगे आठ, उर्ध्वाचीं
॥ १०५ ॥ कंठ उत्थासता स्वर्ग, मृत्युलोक मध्यभाग, अधोदेश चांग,
नितंब तो ॥ १०६ ॥ ऐसे लेंकरूं हे एक, प्रसवली हें देख, जयाचे
तिन्ही लोक, बाळसें गा ॥ १०७ ॥ चौऱ्याशी लक्षयोनी, तिये कांडा
पेरां सांदणी, वाढे प्रतिदिनीं, बाळक हें ॥ १०८ ॥ नानादेह अवयवीं
नामाचीं लेणीं लेववी, मोहस्तन्यें वाढवी, नित्यनवें ॥ १०९ ॥ सृष्टी
वेगळवेगळिया, तियाकरांग्रीं अंगोळिया, भिन्नाभिमान सूदलिया,
मुदिया तेथें ॥ ११० ॥ हें एकोलतें चराचर, अविचारित सुंदर,
प्रसवोनि थोर, थोरावली ॥ १११ ॥ पै ब्रह्मा प्रातःकाळ, विष्णु तो
मध्यान्हवेळ, सदाशिव सायंकाळ, बाळा यया ॥ ११२ ॥ महा प्रळय
सेजे, खेळोनिया निवांत निजे, विषमज्ञानें उमजे, कल्पोदयीं ॥ ११३ ॥
अर्जुना इयापरी, मिथ्या दृष्टीच्या घरीं, युगानुवृत्तीच्या करी, चोज पाउलें
॥ ११४ ॥ संकल्प जयाचा इष्ट, अहंकार तो विनट, ऐशिया होय
शेवट, ज्ञाने यया ॥ ११५ ॥ प्रकृति ही केवल सत्तारूप पुरुषामध्यें वि-
सावली, म्हणजे लीन झाली, कीं तिच्या संबंधानें पुरुषाकडे आलेला
जो प्रतिभाव, तोही राहत नाही.

जंव कांत लपो बैसे । तंव नेणिजे जियोदेशे ॥

जिये दोघे आरिसे । जिया दोघा ॥ ३८ ॥

अन्वय—जव कांत लपो बैसे तव जियोदेशे नेणिजे जिये दोघे जिया
दोघा आरिसे (आहेत) ॥ ३८ ॥

अ. वि.—चिदानन्दरूप पुरुषभाव संकोचित होतो, म्हणजे त्याचें अज्ञान होतें, त्यावेळेस नामरूपात्मक प्रकृतीचाच विकास होतो. तिच्या योगानें पुरुष कोठेंही भासत नाही. फार काय सांगावें ! प्रकृति-पुरुष हे एकमेकांचे स्वसुख भोगण्याचे एकमेक आरसेच आहेत.

जियेचेनि अंग लगे । आनंद आपणा आरोगू लागे ।
सर्वभोक्तृत्वही नेघे । जियेवीण कांहीं ॥ ३९ ॥

अन्वय—आनंद जियेचे आंग लगे आपणा आरोगू लागे (जो पुरुष) जियेवीण सर्व भोक्तृत्वही कांहीं नेघे. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—केवळ आनंदरूप असणारा पुरुष, मूलस्फूर्तिरूपी प्रकृतीच्या आंगाचा आश्रय घेऊन, आपल्याच आनंदाचा आपण उपभोग घेऊं लागला, म्हणजे, प्रकृतिद्वारा नित्य आनंदरूप पुरुष अनेक-नामरूपात्मक विषयरूप नटून आपलाच आपण उपभोग घेऊं लागला, त्या वेळेस त्या पुरुषाचे मागें “सर्वभोक्ता” हें विशेषण लागलें; पण, सर्व भोक्तृत्वाचा आरोप आत्म्यावर आणणारी जी प्रकृती, तीच जर नसेल, तर पुरुष आपल्याकडे सर्व भोक्तृत्वादि कांहीं धर्म घेत नाही. जसें, निद्रेच्या द्वारा स्वप्नामधील गृह, दारा, पुत्र, पौत्रादि सर्व पदार्थ पुरुषाची एक वृत्तीच नटते, व त्या सर्वांचा भोक्ताही त्याचीच वृत्ती असते, म्हणजे, तोच असतो. आतां विचार करून पाहिलें तर, स्वप्नां-तील सर्व भोग्यविषय, व त्या संबधानें सर्व भोक्तेपणाचा निद्रिस्त पुरुषा वरील आरोप, हीं एक निद्रेमुळेंच आहेत, असें आढळून येईल. जर ती निद्राच नसेल, तर स्वप्नांतील सर्व भोग्यरूपानें असणारे पदार्थच नाहीत, मग सर्वभोक्ता कशाचा ? त्याप्रमाणें वरील प्रकृतिपुरुषांचा प्रकार जाणावा.

जया प्रियेचें जें अंग । जो प्रियु जियेचें चांग ॥
कालवूनि दोन्ही भाग । जेविते आहाति ॥ ४० ॥

अन्वय—जया प्रियेचें जें अंग (आहे तें) जियेचें जो चांग प्रियु (आहे)

(एकमेकांनीं एकमेकांत आपले स्वरूपाचे) दोन्ही भाग कालवून जिविते आहाति. ॥ ४० ॥

अ. वि.—कल्पित प्रकृतीचें जें अंग आहे, तें पुरुषाचें अंग आहे; म्हणजे, मायादि सर्व जगत् कल्पित असल्यामुळे, अधिष्ठानब्रह्म चैतन्याच्या सत्तेनेच मांडलें आहे; फार काय सांगावें! मायादि सर्व जगत्, हें, केवळ अधिष्ठानब्रह्मचैतन्याचें स्वरूप आहे; कारण, जें कल्पित असतें, तें अधिष्ठान स्वरूप असतें. प्रकृति व पुरुष हे उभय-अंश एकमेकांत एकमेक कालवल्यासारखे असून, तीं एकरस ब्रह्मचैतन्याचाच उपभोग घेत आहेत. जसें मनुष्य हा, ताक व भात एकमेकांत कालवून जेवतो, पण, येथें जेवणारा कालविलेल्या ताकभाताहून वेगळा आहे, व ताक व भात हे स्वतंत्र भिन्न पदार्थ एक ठिकाणीं कालविले आहेत, तसा कालवा प्रकृतिपुरुषांचा नाही, तर स्वतःसिद्ध उभयतांची एक ब्रह्मसत्ता आहे, हें पुढील दृष्टांतानें सिद्ध करितात.

**जैशी कां समीरेसकट गति । कां सोनियासकट कांती॥
तैशी शीवेशी शक्ति । अघवीच जे ॥ ४१ ॥**

अन्वय—मूळाप्रमाणें— ॥ ४१ ॥

अ. वि.—वायूसह वायूमधील गती आहे, सोन्यासह सोन्याचें तेज आहे, त्याप्रमाणें शिवासह शिवाची शक्ती आहे, म्हणजे शिव शक्ति एकरूप आहेत.

**कां कस्तूरीसकट परिमळु । कां उष्मेसकट अनळु॥
तैसा शक्तीशी केवळु । श्रीशीवूचि जो ॥ ४२ ॥**

अन्वय—परिमळुसकट कस्तुरी, उष्णेसकट अनळु, तैसा जो शिव शक्तीशी केवळु आहे. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—सुगंधासह कस्तुरी आहे अथवा उष्णतेसह अग्नी आहे तशी शक्तीही केवळ शिवच आहे. तात्पर्य इतकेंच कीं, पूर्वीच्या व आतांच्या दृष्टांतामध्ये शब्द दोन, परंतु अर्थ एक आहे; त्याप्रमाणें शिव, शक्ति हे शब्द दोन, परंतु अर्थ एक सच्चिदानन्दरूप परब्रह्म आहे.

राती आणि दीवो । पातली सूर्याचा ठावो ॥

तैसा आपुलिया सार्चीं वावो । दोघे जिये ॥ ४३ ॥

अन्वय—सूर्याचा ठावो राती आणि दिवो पातली तैसी जीये दोघे आपुल्या सार्चीं वावो (झाली) ॥ ४३ ॥

अ. वि.—रात्रंदिवसाला हेतु जो सूर्य, त्या सूर्याच्या गावांत रात्र आणि दिवस मिळून जर गेलीं, तर रात्रीसह दिवस नाहींसा होईल. म्हणजे रात्र गेल्यामुळे, तत् सापेक्ष दिवस, ही कल्पना देखील राहणार नाहीं. तसें सच्चिदानन्दरूपब्रह्माधिष्ठानांवर, प्रकृती व पुरुष या कल्पना आहेत, तें अधिष्ठानब्रह्म, कल्पित पुरुष व प्रकृती, यांचे ठिकाणीं जर प्रकट होईल, म्हणजे, अधिष्ठानब्रह्माचें जर दृढ अपरोक्षज्ञान होईल, तर, कल्पित प्रकृतिपुरुषभाव बाधित (मिथ्या) होईल.

किंबहुना तिये । प्रणवाक्षरी विरूढतिये ॥

दशेचीही वैरीये । शीवशक्ति ॥ ४४ ॥

अन्वय—किंबहुना प्रणवाक्षरीं विरूढतिये तिये दशेचे शिवशक्ति वैरियें (आहेत) ॥ ४४ ॥

अ. वि.—निर्गुण, निराकार, ब्रह्मामध्ये “एकोऽहं” असा जो संकल्प उठला, तेंच प्रणवाचें मूळबीजभूतस्वरूप आहे; त्यापासून अकार, उकार, मकार अशा तीन मात्रारूपी अंकुर निर्माण झाला; व, त्याच अकारादि तीन मात्रा सत्त्वरजादि गुणरूप धारण करून, त्यापासून जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, अशा त्रय अवस्थारूप व्यष्टिस-मष्ट्यात्मक प्रपंच निर्माण झाला. अशा तऱ्हेनें अकारादि मात्रात्रय अंकुरापासून, सर्व प्रपंचवृक्ष तयार होतो; व हीच प्रणव अक्षरानें विरूढणारी दशा आहे. या दशेची सच्चिद्रूपानें एक असणारी जी शिवशक्ती, ती विरोधी आहे. म्हणजे ही प्रकृती व पुरुष आपल्या तात्त्विक सच्चिदानन्द स्वरूपानें प्रकट झाली कीं, प्रणवादि सर्व जगत् लयाला जातें, म्हणजे बाधित (मिथ्या) होतें.

हे असो नामरूपाचा भेदशिरा । गिळित एकार्थाचा उजिरा
नमो तया शीव वोहरा । ज्ञानदेवो म्हणें ॥ ४५ ॥

अन्वय—हे असो नामरूपाचा भेदशिरा एका अर्थाचा उजिरा गिळीत
(आहे) तया शिव वोहरा ज्ञानदेवो नमो म्हणे. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—नामरूपात्मक सर्व जगत् हाच कोणी एक शिरा, येथें
शिऱ्याचें रूपक करण्याचा हाच हेतु दिसतो कीं, शिऱ्यामध्ये रवा व
साखर असे दोन पदार्थ असतात; त्याचप्रमाणें सर्व जगतामध्ये नाम
आणि रूप हा भेद आहे, म्हणून, “नामरूपाचा भेदशिरा” असे
मूळांत उद्गार काढले आहेत. आतां या शिऱ्यास खाणारे, एक
अर्थरूप प्रकृती पुरुष आहेत; म्हणजे, अस्ति, भाति, प्रिय आत्मरूप,
हेंच पुरुषाचें स्वरूप आहे आणि प्रकृतीचेंही तात्त्विक स्वरूप हेंच
आहे; आणि तें सर्व नामरूपाचे ठिकाणीं अव्यभिचारपणानें नांदत
आहे; कोणताही पदार्थ घेतला, तरी तेथें अस्तित्व, भातित्व आणि
प्रियत्व हें असावयाचेंच. जसें, घट आहे, घट भासतो व घट प्रिय आहे,
त्याचप्रमाणें पट (वस्त्र) आहे, पट भासतो, आणि पट प्रिय असतो.
कित्येक पदार्थ अप्रिय असतात, असें कोणी म्हणेल तर, तेही प्रियच
आहेत. तें असें; जे पदार्थ, हा अप्रिय म्हणून म्हणत असतो, त्यांच्या
त्यागाविषयीं ह्याच्या मनांत प्रीति असते. व जे प्रिय म्हणून वाटत
असतात, त्यांच्या स्वीकाराविषयीं प्रीति असते; एवंच, सर्व पदार्थांचे
ठिकाणीं, अस्ति, भाति, प्रियत्व हें एकसारखें अखंड आहे. तसें नामरूप
नाहीं; पहा, घटनाम पटाचे ठिकाणीं नाहीं. व त्याचप्रमाणें घटरूप,
पटाचे ठिकाणीं नाहीं. पटनाम, घटाचे ठिकाणीं नाहीं, व त्याचप्रमाणें
पटरूप, घटाचे ठिकाणीं नाहीं. यावरून नामरूप हें व्यभिचारी आहे,
व जें व्यभिचारी असतें, तें कल्पित व मिथ्या असतें, आणि व्यवहारा-
मध्येही नामरूपाचाच नाश दिसतो. अस्तिभातिप्रियत्वानें अस-
णान्या आत्मतत्त्वाचा नाश नाहीं; जसें हंडी आहे, हंडी भासते, व

हंडी प्रिय आहे, ती हंडी फुटली तर हंडी हें नाम व रूप नष्ट झालें, पण, अस्तिभातिप्रियत्व हें नष्ट झालें नाही. तें असें; हंडी फुटली म्हणजे तिच्या कांचा होतात; तेथेंही अस्तिभातिप्रियत्व आहे; तें असें; कांच आहे, कांच भासते, व मुलांना पतंगाच्या दोऱ्यास (मांजा करण्याकरितां) कांच प्रिय आहे. तात्पर्य, अस्तिभातिप्रियरूप प्रकृति पुरुष, नित्य आहेत; आणि नामरूप हीं, कल्पित, मिथ्या आहेत. असा विचार, श्रवण, मनन, निदिध्यासनाच्या अभ्यासानें दृढ झाला कीं, सर्व कल्पित नामरूपाची बाधा होऊन, सर्वत्र एक अस्तिभातिप्रियरूपआत्मभावच प्रकट राहील, अशा ह्या पारमार्थिक एकअर्थरूप शिवशक्ति दंपत्यांस ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात मीं नमस्कार केला.

जयाच्या रूपनिर्धारी । गेली परेसी वैखरी ॥

सिंधूशीं प्रलयनीरी । गंगा जैशी ॥ ४६ ॥

अन्वय—जैसी प्रलयनीरीं गंगा सिंधुसी (लयाला गेली) तैसी जयाच्या (प्रकृतिपुरुषाच्या) रूपनिर्धारीं वैखरी परेसी गेली ॥ ४६ ॥

अ. वि.—प्रलयकालीं आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व उदकमय होतें, त्या ठिकाणीं गंगा सिंधुसहवर्तमान जशी नाहीशी होते, त्याप्रमाणें सच्चिदानन्दरूपवस्त्वात्मक प्रकृतिपुरुषाच्या स्वरूपाविषयींचा, वाणीनें निर्णय करावयास गेलें तर, परावाणी सहवर्तमान वैखरी नाहीशी होते. कारण त्या उभयतांचें पारमार्थिक स्वरूप निःशब्द आहे. त्याचा शब्दानें निर्णय कसा होईल? “नोहे शब्दाधीन वर्म आहे दुरी ॥ नोहे तंत्रीं मंत्रीं अनुभव तो.” तुकाराम महाराज.

जया दोघांच्या आलिंगनीं । विरोनी गेलीं दोनी ॥

अधवीयाचि रजनी । दिठीच जे ॥ ४७ ॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें ॥ ४७ ॥

अ. वि.—पुरुष व प्रकृति या दोघांनीं एकमेकांस आलिंगन दिलें कीं, हीं दोघेही नाहीशीं होऊन जातात; म्हणजे, प्रकृति व पुरुष या

उभयतांचें तात्विकस्वरूप, सच्चिदानंदरूप अधिष्ठान एक ब्रह्मचैतन्य आहे, असें अपरोक्षज्ञान होणें, हेंच प्रकृति व पुरुष यांचें आलिंगन समजावें. अशा या आलिंगनानें कल्पितप्रकृतिपुरुषांची निवृत्ति होते. याप्रमाणें उभयतांचे आलिंगनांत उभयतांचें विरणें समजावें. जसें काळोख्या रात्री दृष्टी वेगळी न राहून रात्रीशीं मिसळून जाते; म्हणजे, दिवसामध्यें जशी दृष्टी सर्व पदार्थांहून वेगळी, म्हणजे अनेक दृश्यांना पाहणारी असते, तशी, रात्रीमध्यें काळोख व पाहणारी दृष्टी, हीं सर्व एकतमच आहेत.

अथवा, सूर्याच्या उदयांत सर्व रात्र प्रकाशमय होते या दृष्टीनेंच मूळामध्यें “अधवियाचि रजनी दिठीच जे” असें म्हटलें आहे. दिठी याचा अर्थ दृष्टी जरी होतो तरी येथें प्रकाश असा ध्यावा, व तो बरोबरही होईल, कारण दृष्टी या शब्दाच्या अर्थाचा विचार केला तर असें आढळून येईल कीं दृष्टी म्हणजे एक जातीचा प्रकाश आहे.

वायू चळबळेसी । जिराला व्योमाचिये कुशी ॥

अटला प्रळय प्रकाशी । सप्रभभानु ॥ ४८ ॥

अन्वय—व्योमाचिये कुशी वायु चळबळेसी जिराला, प्रळय प्रकाशी सप्रभ भानू अटला. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—आकाशामध्यें वायु आपल्या चंचलपणासह नाहीसा होतो; अथवा, प्रळयकाळच्या क्षोभित झालेल्या तेजदेवतेमध्ये, सूर्य आपल्या प्रकाशासह नाहीसा होतो.

तेवी निहाळिता ययाते । गेले पाहणेनशी पाहते ॥

पुढती घरांते वरांते । वंदिली तिये ॥ ४९ ॥

अन्वय—तेवी ययाते (प्रकृतीपुरुषाते) न्याहाळिता पहाते पहाणेनशी गेले तिये घरांते वरांते पुढती वंदिली. ॥ ४९ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें या वास्तविकसच्चिदानंदस्वरूप प्रकृतिपुरुषांना पहावयास गेलें असतां, पहाते म्हणजे पहाण्याचा विषय, व पहाणें, हीं सर्व नाहीशीं होऊन, केवळ एक आत्मभाव राहतो. अशा अवशिष्ट

आत्मभावरूपी प्रकृतिपुरुषांना, मीं जगद्रूपी घराचे आंत, व बाहेर, खाली, सर्वत्र वंदन केलें. (नमस्कार केला.)

जयाच्या वाहणी । वेदकु वेद्याचें पाणी ॥

न पिये पण सांडणी । आंगाचीही करी ॥ ५० ॥

अन्वय—जयाच्या वाहणी वेद्याचें पाणी वेदकु न पिये पण आंगाचीही सांडणी करी. ॥ ५० ॥

अ. वि.—ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान, ह्या त्रिपुटीरहित सच्चिदनरूपीप्रकृति-पुरुषहाच कोणीएक ओष, अनादिकालापासून वहात आहे; तेथें त्यांना जाणण्याचा विषय करून, जाणणारा, त्यांना जाणणें हेंच कोणी पाणी, तें प्यावयास गेला; पण तें पाणी प्यावयास न मिळतां, तेथें त्यांनं आपल्या आंगाची सांडणी केली, म्हणजे आपणच आंगानें बुडून गेला. भावार्थ असा कीं, सर्वातर्यामीं असणारा, स्वयंप्रकाशमान्, सच्चिदानन्दरूप, जो आत्मभाव, त्यास वृत्तिज्ञानानें जाणावयास गेलेल्यांची वृत्ति चित्प्रकाश-रूप आत्मभावांत नाहींशी होते; त्यामुळें जाणणाराही लयाला पावतो. कारण, ज्ञेय आणि ज्ञाता, हे उभयतां, मधल्या ज्ञानवृत्तीच्या आधारावर आहेत. ती ज्ञानवृत्ति गेली, कीं ज्ञेय व ज्ञाता हे दोन्हीही राहत नाहीत. या न्यायानेंच “सांडणी आंगाची करी” असें मूळांत म्हटलें आहे.

तेथ मि नमस्कारा । लागी हो दुसरा ॥

तरी लिंगभेद पन्हा ॥ जोडू जावो ॥ ५१ ॥

अन्वय—तेथें मी नमस्कारालागी दुसरा हो, तरी लिंगभेद जोडूं पन्हा जावो? ॥ ५१ ॥

अ. वि.—परमार्थतः प्रकृतिपुरुषांच्या स्वरूपीं ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान ही त्रिपुटी मुळींच नाहीं, त्या ठिकाणीं, मी त्यांना नमस्कार करण्याकरितां, त्यांच्याहून निराळा जर राहिलों, तर सच्चिदानन्दरूप एकरसाचें जें हें प्रकृतिपुरुषरूपी लिंग आहे, तें फोडून दोन तुकडे करण्याकरितां मला कोठें परक्या ठिकाणीं जावयास नको; कारण, सजातीयविजातीय

स्वगतभेदशून्य, व देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य, अशा केवळ सच्चिदानन्दरूप, एकार्थस्वरूप, प्रकृतिपुरुषांचे ठिकाणीं देहबुद्धि धरून माझें निराळें राहणें, व आपल्यापासून त्यांना वेगळे मानून, त्यांना नमस्कार करण्याविषयीं प्रवृत्त होणें, हीच लिंगभेदाची जोड केल्यासारखें आहे.

परी सोनेनसी दुजे । नव्हतु लेणे सोना भजे ॥

हें नमन करणें माझें । तैसें आहे ॥ ५२ ॥

अन्वय—परी लेणें सोनेनसी दुजे नव्हतु सोनिया भजे तैसें हें माझें नमन करणें आहे ॥ ५२ ॥

अ. वि.—परंतु दागिने सोन्याहून निराळे न होतां, ऐक्यपणानें सोन्याला भजतात, त्याप्रमाणें हें माझें नमन करणें आहे. म्हणजे, प्रकृतिपुरुष हीं सच्चिदानंदरूप आत्मभावानें ज्या अर्थीं सर्वांतर्यामीं आहेत, त्या अर्थीं, माझ्या अंतर्यामीं आत्मत्वानें तींच नांदत आहेत; यास्तव देह, इंद्रिय, मन, बुद्ध्यादि सर्व तत्वांपैकीं, माझें आत्मरूप, कोणीएक नाहीं, तर माझें तात्विक आत्मस्वरूप ही परमार्थतः एकरूप असणारीं प्रकृतिपुरुषच आहेत, असें विचारानें दृढ समजून, स्थूलसूक्ष्मसंघाताचें तादात्म्य टाकणें, हाच अभेद वस्तुतंत्र नमस्कार आहे, तो मीं केला.

सांगता वाचेते वाचा । ठावो वाच्य वाचकाचा ॥

पडता काय भेदाचा । विटाळु होये ॥ ५३ ॥

अन्वय—वाचे ते वाचा सांगता वाच्य वाचकाचा ठावो (होय) (तरी) काय पडता भेदाचा विटाळु होये ? ॥ ५३ ॥

अ. वि.—वाणीनें वाणीचें वर्णन करीत असतां, वाच्यवाचक असा जरी भेद दिसला, तरी तेथें काय खरोखर भेदाचा विटाळ आहे ? कारण, जिचें वर्णन करावयाचें अशी वाच्य तरी वाणीच आहे, व वर्णन करणारी वाचक तरी वाणीच आहे, म्हणून तेथें भेदाचा कांहीं विटाळ नाही.

सिंधु आणि गंगेची मिळणी। स्त्रीपुरुष नामाची मिरवणी ॥
दिसतसे तरी काय पाणी। दैत होईल ॥ ५४ ॥

अन्वय—मूलाप्रमाणें ॥ ५४ ॥

अ. वि.—गंगा आणि सिंधु जेथें मिळतात, तेथें गंगा ही स्त्री, आणि सिंधू हा पुरुष, अशा नामाचा व्यवहार जरी झाला, तरी समुद्र व गंगा यांचे पाण्यांत कांहीं भेद आहे काय? म्हणजे समुद्राच्या पाण्याकडे हात घातला तर हाताला मिशा लागतात, व गंगेच्या पाण्याकडे हात घातला तर हाताला नथ लागते काय? व्यवहारांतील स्त्री-पुरुषाचे योगाप्रमाणें गंगेचा व समुद्राचा योग नसून, उभयरूपानें एक पाणीच आहे.

पाहेपा भास्य भासकता। आपुला ठाई दाविता ॥
एकपण काय सविता। मोडीतसे ॥ ५५ ॥

अन्वय—पाहेपा सविता आपल्या ठाई भास्य भासकता दाविता काय (आपलें) एकपण मोडितसे? ॥ ५५ ॥

अ. वि.—असें पहा कीं सूर्य आपल्या स्वरूपां भास्य भासक हे दोन्ही प्रकार दाखवितो, तरी सूर्याच्या एकपणामध्यें विघाड येत नाही. जसें सूर्यप्रकाशानें भूतलावरील दिसणाऱ्या वस्तु भास्य, व त्यांना प्रकाशणारा सूर्य भासक, यांच्यामध्ये भेद आहे, तसें सूर्याला सूर्याचेच प्रकाशानें पहावयाचा, म्हणून भास्य व भासक, एक सूर्यच आहे.

चांदाच्या दोंदावरी। होता चांदणियाची विखुरी ॥
काय उणे दीप्तीवरी। गिवसोपा दीपु ॥ ५६ ॥

अन्वय—चांदाच्या दोंदावरी चांदणियाची विखुरी होता काय दीप्तीवरी उणें (होत) दीपु गिवसोपा? ॥ ५६ ॥

अ. वि.—चंद्राच्या देहावर चांदणें पसरलें जाऊन, त्या योगानें चंद्राचें तेज कांहीं कमी होतें काय? व त्याला पहावयास दिवा शोधावा लागतो काय?

मोतियाची कीळ । होय मोतियावरी पांगुळ ॥

अगळे निर्मळ । रूपा ये की ॥ ५७ ॥

अन्वयः—मोतियाची कीळ मोतियावरी पांगुळ होय (तरी) आगळे निर्मळ रूपा ये की ॥ ५७ ॥

अ. वि.—मोत्यांचें तेज हें मोत्यांवर जरी स्थिरावलें गेलें, तरी तें मोतीं झाकलें न जातां, विशेष निर्मळ व सुशोभित दिसूं लागतें.

मात्राचिया त्रिपुटिया । प्रणवू काय केला चिरटिया ॥

कीं णकार ती रेघटिया । भेदवला काई ॥ ५८ ॥

अन्वय—मात्राचिया त्रिपुटिया प्रणव काय चिरटिया केला ? की (ण) णकार ती रेघटिया भेदवला काई ? ॥ ५८ ॥

अ. वि.—अ, उ, म्, अशा त्रयमात्रांच्या योगानें प्रणवाचे काय तीन तुकडे झाले ? किंवा ' ण ' या अक्षरांत तीन रेखा आहेत म्हणून त्यानें तो काय भेदला गेला, म्हणजे त्याचे तीन तुकडे झाले काय ?

अहो ऐक्याचें मुदल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभ मिळे ॥ तरी स्वतरंगाचीं मुकुळें । तुरंबु कां पाणी ॥ ५९ ॥

अन्वय—अहो ऐक्याचें मुदल न ढळे आणि साजिरेपणाचा लाभ मिळे तरी पाणी स्वतरंगाचीं मुकुळें (पुष्पें) तुरंबुका (हुंगुका) ॥ ५९ ॥

अ. वि.—अहो सच्चिदानंदरूप प्रकृतिपुरुषांच्या ऐक्यस्वरूपाच्या मुदलामध्यें कांहींएक तोटा न येतां, (त्यांचें एकपण न विघडतां), त्यांना नमस्कार करण्याचा लाभ जर आम्हाला मिळत असेल, तर तो कां घेऊं नये ? पाण्याचा एकपणा न विघडतां, आपलीं लाटारूपी फुलें जर त्याला हुंगतां येतील, तर तीं त्यानें खुशाल हुंगवीं. सोन्याचा कस व वजन कांहीं कमी न होतां, जर दागिन्यांची शोभा भोगतां येत आहे, तर तो लाभ कां घेऊं नये ? त्याप्रमाणें प्रकृतिपुरुषाचा अभेदभाव कायम ठेऊन, त्यांना नमस्कार करण्याचा आम्हाला लाभ मिळतो आहे, तर तो आम्हीं कां घेऊं नये ?

म्हणोनि भूतेशु भवानी । वंदिलीं न करोनी सिनानी ॥
मी निघालों नमनी । तें हे ऐसें ॥ ६० ॥

अन्वय—हणोनी भुतेशु (आणि) भवानी (हीं) सिनानीं न करोनी वंदिलीं. मीं नमनीं निघालों तें हें ऐसें. ॥ ६० ॥

अ. वि.—पूर्वीं म्हटल्याप्रमाणें, उभयतां शिवशक्तींना वेगळे वेगळे न समजतां, उभयतांचें एकस्वरूप जाणून, मीं त्यांना वंदन केलें; पण त्यांना नमस्कार करण्याकरितां मी असा प्रवृत्त झालों, म्हणजे तो कसा प्रवृत्त झालों हें पुढील ओवींत दृष्टान्तानें सांगतात.

दर्पणाचेनि त्यागें । प्रतिबिंब बिंबीं रिगे ॥

कां बुडी दीजे तरंगे । वायूचा ठेला ॥ ६१ ॥

अन्वय—(जसें) दर्पणाचे त्यागेंनि बिंबीं प्रतिबिंब रिगे, का वा-
यूचा ठेला तरंगे बुडी दीजे. ॥ ६१ ॥

अ. वि.—जसें आरशाचा त्याग केल्याबरोबर, बिंबाचे ठिकाणीं प्रतिबिंब प्रविष्ट होतें, अथवा वारा शांत झाल्याबरोबर तरंग पाण्यांत नाहींसा होतो.

नातरी नीदजात खेवो । पावे आपुला ठावो ॥

तैशी बुद्धित्यागें देवीदेवो । वंदिलीं मिया ॥ ६२ ॥

अन्वय—नातरी नीद जात खेवो, आपला ठावो पावे; तैसे म्या बुद्धि-
त्यागें देवीदेवो वंदिलीं. ॥ ६२ ॥

अ. वि.—अथवा, स्वप्नासह निद्रा जाताक्षणींच निद्रितपुरुष आपल्या जागृत अवस्थेवर येतो, तसें ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मीं बुद्धीचा त्याग करून देवोदेवीचें वंदन केलें; एकामध्ये द्वैत सिद्धी करणारी तिसरी उपाधी असते. जसें, आरशांत पाहणारा एक आहे, पण त्या एकाचे दोन दाखविणारा तिसरा आरसा आहे. आतां दोहोंचें पुन्हां ऐक्य करावयाचें असेल तर प्रतिबिंबाचा बाध केला पाहिजे. वेदान्तामध्ये यालाच बाधसमानाधिकरण म्हणतात. व दुसरें

मुख्यसमानाधिकरण आहे. जसें घटाकाशाचें महाकाशाशीं ऐक्य करावयाचें असेल तर, घटाकाशाची बाधा करून, महाकाशाशीं ऐक्य करण्याची जरूरी नाही. कारण, घट असतांनाही, घटाकाशाचें व महाकाशाचें मुख्यसमानाधिकरण आहे; पण आभासाची व कूट-स्थाची मात्र एकसत्ता नाही; तेथें आभासाचें कूटस्थार्शी ऐक्य करण्या-करितां, बुद्धीसहित आभासाची बाधा करावयास पाहिजे; म्हणजे देह, इंद्रिय, प्राण, मन, बुद्धि व बुद्धिगतचिदाभास, हीं सर्व माझ्या आत्मस्वरूपीं विवर्त आहेत; ह्मणजे, सूर्यकिरणावर विपरीत भासणाऱ्या मृगजळासमान मिथ्या आहेत; मी निर्गुण, निर्विकार, भेद-शून्य, सच्चिदानंदरूप आत्मा आहे, असें दृढ जाणणें, यालाच बुद्धीचा त्याग (बाधा) व शिवशक्तीचें वंदन, असें समजावें. अशा तऱ्हेनें बुद्धित्याग करून सच्चिदानंदरूप शिवशक्तीचें मीं वंदन केलें.

**सांडूनि मीठपणांचा लोभु । मिठे सिंधुत्वाचा घेतला लाभु
तेवी अहं देऊनि मी शंभु । शांभवी जालो ॥ ६३ ॥**

अन्वय—मीठपणाचा लोभु सांडुनी मिठे सिंधुत्वाचा लाभू घेतला तेवि मी अहं देऊनी शंभू शांभवी झालों. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—जसें मिठानें आपल्या घनत्वाचा व अल्पत्वाचा लोभ टाकून तें समुद्राशीं मिसळून समुद्ररूप झालें, त्याप्रमाणें एकदेशी सगुण, स्थूल, अशा शरीराचा पूर्वीच्या ओवींच्या अर्थात सांगितलेल्या विचाराच्या आश्रयानें देहाहंकार टाकून, एक सच्चिदानंदघन, आत्मस्वरूप शिवशक्तीशीं मी ऐक्याला पावलों, म्हणजे तो मी आहे असें दृढ निश्चयानें जाणिलें.

शिवशक्ति समावेशें । नमन केलें म्या ऐसें ॥

रंभागर्भ आकाशे । रिघाला जैसा ॥ ६४ ॥

**इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते शिवशक्ति-
समावेशनमनंनाम प्रथमं प्रकर्णं संपूर्ण ।**

अन्वय—जैसा रंभागर्भ आकाशे रिघाळा ऐसे शिवशक्ति समावेशे म्या नमन केलें. ॥ ६४ ॥

अ. वि.—केळीच्या खुंटाचीं सर्व सोपटें सोलून काढल्यावर, त्यांतील अवशेष पोकळीच राहते, त्या पोकळीचें महाकाशाशीं सहज मिळणें आहे. तसें स्थूलअन्नमयकोश मी नाहीं, अशा विचारानें तें कोशरूपी सोपटें काढलें; त्याचप्रमाणें सूक्ष्म, प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमयकोश हेही पण माझें स्वरूप नाहीं, अशा विचारानें हीं कोशरूपी सोपटें काढून टाकलीं; त्याचप्रमाणें सर्वांच्या पलिकडचा असा आनंदमयकोशही माझें स्वरूप नाहीं, अशा विचारानें त्यालाही पण सोलून टाकिलें; हे पंचकोश एकदेशी, मिथ्या, जड व मंठा दृश्य आहेत, यांचा प्रकाशक, व यांना अधिष्ठानभूत असा सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहे. अशा विचारानें सर्व कोशांचा निरास होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या चिद्रूपकूटस्थाशीं जीवात्म्याचें अभेदत्वास पावणें, हेंच माझें नमन करणें होय.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते शिवशक्तिसमा-
वेशनमनं नाम प्रथमं प्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण दुसरें.

आतां उपाय वनवसंतु । जो आज्ञेचा आहेवतंतु ।

अमूर्तचि परी मूर्तु । कारुण्याचा ॥ १ ॥

अन्वय—जो (सद्गुरु) उपाय (हेंच कोणी) वन (त्याचा) वसंत (आहे) जो (सद्गुरु) आज्ञेचा आहेवतंतु (मंगळसूत्र) जो (सद्गुरु) अमूर्त परि कारुण्याचा मूर्त. (आहे.) ॥ १ ॥

अ. वि.—साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकाऱ्यांनीं मोक्षप्राप्तीकरितां करावयाचीं जीं श्रवणमननादि साधनें, म्हणजे उपाय, हेंच कोणी एक वन (बाग), या वनाला फळद्रूप करणारे सद्गुरु, हेच कोणी एक वसंत आहेत. जसे व्यावहारिक बागोस फुलें व फळें येण्यास तिसऱ्या वसंताची आवश्यकता आहे, त्याप्रमाणें साधक जरी अनेक साधनरूपी उपाय करित आहेत, तरी त्यांना आत्मज्ञानप्राप्त होत नाहीं, तर आत्मज्ञानरूप फल येण्यास तिसरी एक गोष्ट म्हणजे श्रीसद्गुरुकृपा पाहिजे. त्यावांचून साधकांना आत्मज्ञानफलप्राप्ती होणार नाही. ज्ञानेश्वरी अ. १० ओ. १६८ म्हणोनि भाग्य जें सानुकूळ । जालिया केले उद्यम सदा सफळ । तैसें श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच ॥ जी वनकर झाडें सिंपी जीवें साटी । पाडूनि जन्में काढी आटी । परि फळेंसीं तैचि भेटी । जें वसंतु पावे ॥ अहो विषमा जें वोहट पडे । तें मधुर तें मधुर आवडे । पै रसायन तें गोडें । जें आरोग्य देहीं ॥ कां इंद्रियें वाचा प्राण । यां जालियाचें तैचि सार्थकपण । जें चैतन्य येऊनि आपण । संचरे माजी ॥ तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें । तें तैचि ह्मणोंये आपुलें । जें सानुकूळ श्रीगुरु ॥ कारण आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानप्राप्तीविषयीं मुख्य अंतरंग साधन “तत्त्वमसि” महावाक्य आहे; म्हणजे

“तत्त्वमसि” ह्या महावाक्याचें मुमुक्षूस श्रवण झाल्याबरोबर, देहेन्द्रिय-मनबुद्ध्यातीत, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप आत्मा, मी आहे, असें आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान होतें. कारण, जी अव्यवहित वस्तु आहे, तिचें शब्दानें अपरोक्षज्ञान होतें व परोक्षही ज्ञान होतें. उदाहरणार्थ एखाद्याच्या अगदीं जवळ घट आहे, तेथें कोणी गृहस्थानें असें म्हटलें कीं, अहो येथें घट आहे, तेव्हां हें त्याचें भाषण ऐकून, ज्याचे अगदीं जवळ घट होता, त्यास जवळच्या घटाचें परोक्ष ज्ञान झालें, म्हणजे घट-स्वरूपाची कल्पना त्याच्या हृदयावर उभी राहिली. नंतर त्यानें त्या दुसऱ्या गृहस्थास असें विचारिलें कीं, तुझीं येथें घट आहे, असें जें म्हणालांत, तो घट कोठें आहे ? त्यावर त्या गृहस्थानें त्याच्या अगदीं जवळ असलेल्या घटाकडे बोट करून, हा पहा तो घट आहे, असें सांगतांक्षणींच अति जवळ असणाऱ्या घटाचें अपरोक्ष ज्ञान जे प्रत्यक्ष ज्ञान झालें. पण असा नियम व्यवहित (दूरची, अदृष्ट) वस्तु-विषयीं मात्र लागू नाहीं; कारण, व्यवहित वस्तूचें शब्दानें नेहमीं परोक्षज्ञान होतें, अपरोक्ष होत नाहीं. उदाहरणार्थ व्यवहित स्वर्गाची शब्दानें कितीही माहिती दिली, तरी ऐकणारास त्याचें परोक्षच ज्ञान होतें, आणि जवळच्या वस्तूचीं परोक्ष व अपरोक्ष अशीं दोनीही ज्ञानें होतात, हें वर सांगितलें आहे. तसें वेदांतामध्ये महावाक्य आणि अवांतर वाक्य असे दोन प्रकार आहेत. ब्रह्म हें सर्वगत आहे, सर्वव्यापी आहे, सच्चिदानंदरूप आहे, असें बोधित करणारें जें वाक्य, तें अवांतर वाक्य होय. त्या अवांतरवाक्याचें मुमुक्षूस श्रवण झाल्याबरोबर, अत्यंत समीप म्हणजे साधकाच्या हृदयांत आत्मत्वानें असणाऱ्या आत्म्याचें परोक्षज्ञान होतें. जें अवांतर वाक्याच्या श्रवणानें मुमुक्षूस परोक्ष समजलेलें, सर्वगत, सर्वव्यापी, आत्मतत्त्व, तें तूं आहेस, असें सांगणारें जें वाक्य तेंच “ तत्त्वमसि ” महावाक्य आहे. अशा ह्या “ तत्त्वमसि ” महावाक्याच्या श्रवणानें, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप

आत्मा मी आहे, असें आत्म्याचें अपरोक्षज्ञान मुमुक्षूस होतें. सारांश, आत्मसाक्षात्कार देणारें मुख्य अंतरंग साधन 'तत्त्वमसि' महावाक्य आहे; व त्या महावाक्याचा मुमुक्षुजनांस बोध करणारे, सद्गुरु आहेत. म्हणून, मुमुक्षूंनीं मोक्षप्राप्तीकरितां अनेक साधनरूपी उपाय जरी केले, तरी आत्मसाक्षात्काररूपफल हें सद्गुरु वसंतावांचून प्राप्त होणार नाही, असें जाणून मुमुक्षुजनांकडून होणाऱ्या उपायरूपी वनास, आत्मसाक्षात्काररूपफल देणारे, श्रीगुरु वसंत आहेत, असें मूळांत म्हटलें आहे. सद्गुरु हे ब्रह्मविद्येचे आहेवतंतु (मंगळसूत्र) आहेत; म्हणजे ब्रह्मविद्या ही सद्गुरूंच्या अस्तित्वावर आहे. ते स्वरूपानें अमूर्त, निराकार जरी आहेत, तरी जन्म-मृत्युरूपी संसारदुःखानें व त्रिविधतापानें तस जो झालेला आहे व त्यांतून आपली सुटका व्हावी अशा इच्छेनें जो मुमुक्षु सद्गुरूस शरण गेला आहे, त्या मुमुक्षुविषयीच्या दयेची सद्गुरु हे केवळ मूर्तिच आहेत.

मोडोनी माया कुंजरु । मुक्त मोतियाचा बोगरु ॥

जेवविता सद्गुरु । निवृत्ति वंदु ॥ २ ॥

अन्वय—(सत्शिष्याची) माया कुंजरु मोडोनी मुक्त मोतियाचा बोगरु (सत्शिष्यास) जेवविता निवृत्ति सद्गुरु वंदु ॥ २ ॥

अ. वि.—सत्शिष्याचा नित्यमुक्त आत्मभाव, मायारूपी हत्तीनें आच्छादित झाला होता. त्या मायारूपी हत्तीस, आत्मबोधरूपी शस्त्रानें नाहीसें करून, नित्यमुक्तआत्मभावरूपी मोती, हेंच कोणी अन्न, याचें भोजन वाढून, सत्शिष्याच्या अनुभवरूपी मुखानें जेवविणाऱ्या सद्गुरु निवृत्तीचें मी (ज्ञानेश्वर) वंदन करितों. भावार्थ असा कीं, ज्याप्रमाणें एखाद्या हत्तीला मारून त्याच्या गंडस्थलांतील मोती काढून घेऊन श्रीमंत लोकांना त्याचा उपभोग घेण्याकरितां व्यापारी देतात, त्याप्रमाणें अज्ञानावरणादियोगेंकरून नित्यमुक्तआत्मभाव झांकला होता, त्या अज्ञानाचें विरोधी जें आत्मज्ञान, त्या आत्मज्ञानाचा सत्शिष्यास “तत्त्वमसि” महावाक्याचे द्वारा सद्गुरूंनीं बोध

केल्याबरोबर, देहत्रयातीत, गुणत्रयातीत, पंचकोशातीत, सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त आत्मा मी आहे, असें ज्ञान होतें, व त्याबरोबर अज्ञाना-वर्णादिकांची निवृत्ति होऊन स्वात्मसुखाचा त्या सत्शिष्यास लाभ होतो.

अविद्येचे आडवे । भुंजीत जीवपणाचे भवे ॥

तया चैतन्याचे धांवे । कारुण्ये जो की ॥ ३ ॥

अन्वय—अविद्येचे आडवें जीवपणाचें भवें भुंजीत तया चैतन्याचें जो कारुण्ये धांवे कीं ॥ ३ ॥

अ. वि.—आत्मस्वरूपाच्या विस्मृतिरूप अविद्यारूपी जें जंगल, त्यामध्ये मी देह, मी जन्मणारा, व मरणारा, मी ब्राम्हण, मी गौरा, मी काळा इत्यादि देहधर्म आपल्या ठिकाणीं मानून, अनेक योनींतून जन्ममृत्युरूपी फेऱ्यांतून फिरत रहाणारें जें चैतन्य जीव-दशा भोगीत होतें, व यांतून आपली सुटका व्हावी, अशा हेतूनें तें चैतन्य सद्गुरूचा धांवा करावयास लागल्यावर, त्याची दया मनामध्ये येऊन, त्याला त्या संकटांतून सोडविण्याकरितां त्याच्या धांव्याला धांवणारे सद्गुरु निवृत्तिनाथ आहेत.

जयाचेनि आपांगपाते । बद्ध मोक्षपणीं आते ॥

भेदे जाणतया जाणते । जयापाशीं ॥ ४ ॥

अन्वय—जया (सद्गुरूचे) अपांगपाते बद्ध मोक्षपणीं आते. जया (सद्गुरु) पाशी जाणतया जाणतें भेदे ॥ ४ ॥

अ. वि.—सद्गुरूनें सत्शिष्याकडे कृपायुक्त अर्धोन्मीलित (किलकिल्या) दृष्टीनें पाहिल्याबरोबर, देहाशीं तादात्म्य पावलेली, बंधरूप जीवदशाच मोक्षरूपाला येते; म्हणजे, सद्गुरूच्या संबंधानें सत्शिष्य आत्मज्ञानसंपन्न होतो, व त्या योगानें ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान या त्रिपुटीरहित ज्ञानरूपआत्मस्वरूपाला जाणतो. यालाच “भेदे जाणतिया जाणते जयापाशीं” असें मूळांत म्हटलें आहे.

कैवल्य कनकाचिया दाना । जो न कडसी थोरसाना ॥
द्रष्ट्याचिया दर्शना । पाढाउ जो ॥ ५ ॥

अन्वय—कैवल्य कनकाचिया दाना जो थोरासाना न कडसी जो (स-
दुरु) द्रष्ट्याच्या दर्शना पाढाउ. (आहे.) ॥ ५ ॥

अ. वि.—कैवल्य (मोक्ष) हेंच कोणीएक सुवर्ण, याचें दान
देण्याविषयीं जो सदुरु लहान मोठ्याची निवड करीत नाही. नित्य
द्रष्टृत्वभावानें असणाऱ्या आत्म्याचें, ज्या ज्ञानमार्गानें दर्शन होतें, त्या
ज्ञानमार्गाचे दर्शक सदुरु आहेत. भावार्थ असा कीं, सजातीय, विजा-
तीय, स्वगतभेदशून्य, निर्गुण, निराकार, सच्चिदानंदधन, ज्ञानमात्र परि-
पूर्ण, परब्रह्मासच कैवल्य ही संज्ञा आहे. असा हा केवळ ब्रह्मभाव सर्व-
जीवांचा आत्मा आहे, म्हणून, सर्व जीवांना तो प्राप्तच आहे; परंतु
अज्ञानानें सर्वांना अप्राप्तवत् झाला आहे. त्या अज्ञानाची निवृत्ति, स-
दुरु, शरण आलेल्या सत्शिष्यास आत्मज्ञान देऊन, तद्वारा करितात.
नंतर नित्यप्राप्त, असंग, साक्षी, अशा आत्मभावाचा साक्षात्कार होतो.

सामर्थ्याचेनि बिके । जो शिवाचेंही गुरुत्व जिंके ॥
आत्मा आत्मसुख देखे । आरसा जिये ॥ ६ ॥

अन्वय—जो (सदुरु) स्वसामर्थ्याचे बिकेनि शिवाचेंही गुरुत्व जिंके,
जिये (सदुरुरूपी) आरसा (आहे त्यांत) आत्मा (जीव) आत्मसुख
देखे ॥ ६ ॥

अ. वि.—सदुरु आपल्या सामर्थ्याच्या बलानें, शिवाचें गुरु-
त्वही जिंकतात. सदुरु हे आरसाच आहेत. त्यांमध्ये जीवात्मा आपलें
आत्मसुख पहातो. भावार्थ असा कीं, अविद्याविशिष्टजीवचैतन्याचा
मायाविशिष्टशिवचैतन्य नियंता आहे; म्हणजे अज्ञानाच्या योगानें,
एकदेशी, असत्, जड, शरीराशीं तादात्म्य पावल्यामुळें जीवचैतन्य
लघु झालें, त्याच्या दृष्टीनें, मायाविशिष्टशिवचैतन्य गुरुत्वाला पावलें.
परंतु सदुरुंनीं जीवावर यथार्थ ज्ञानबोधाचा प्रसाद केल्यामुळें, अविद्येची

व विद्येची निवृत्ति होऊन, जीव निर्धर्म आत्मस्थितीनें अवशिष्ट राहतो; अर्थात् या दृष्टीनें मायाविशिष्टशिव सोपाधिक असल्यामुळे, त्यास साहजिक लघुत्व येतें; म्हणजे त्याचे ठिकाणचें जीवसपेक्ष गुरुत्व नाहीसें होतें. सद्गुरु हे यावत् प्राणिमात्राच्या स्वात्मत्वानें आहेत, म्हणून, वर सांगितल्याप्रमाणें जीवाचें त्यांच्याशीं तादात्म्य होण्यांत जीवात्मा स्वात्मसुखसंपन्न होतो. या दृष्टीनेंच “आत्मा आत्मसुखचि देखे आरसा जिये” असें म्हटलें आहे.

बोध चंद्राचिया कळा । विखुरल्या एकवळा ॥

कृपापुनीव लीळा । करी जयाची ॥ ७ ॥

अन्वय—बोध चंद्राचिया विखुरलिया कळा जयाची (सद्गुरूची) कृपा पुनीव लीळा एकवळा करी ॥ ७ ॥

अ. वि—“ब्रह्माहमस्मि” अशा बोधरूपी चंद्राच्या कला, अनेक नामरूपात्मक जगद्रूपानें पसरल्या होत्या. ज्याप्रमाणें अमावास्येच्या दिवशीं चंद्राच्या कला, सर्व पांगल्या जाऊन, चंद्र निस्तेजपणानें आच्छादिला जातो, पण, पूर्णिमेचा योग झाल्याबरोबर चंद्र सर्व कलांनीं संपन्न होऊन पूर्णरूपानें प्रकट होतो, त्याप्रमाणें सद्गुरूची कृपा हीच कोणी पौर्णिमा, तिचा योग होतांक्षणींच, अनेक नामरूपात्मक अशा जगद्भासानें पांगलेल्या बोधरूपी चंद्राच्या कला, पुनरपि बोधरूपी चंद्राशीं युक्त होऊन “ब्रह्माहमस्मि” असा पूर्ण बोधरूपी चंद्र पूर्ववत् प्रकट होतो. भावार्थ असा कीं, भेदशून्यस्वात्मरूपावरून दृष्टी घसरल्याबरोबर, अनेकनामरूपात्मक जगत् भासूं लागतें. ज्ञानेश्वरी, अध्याय १४, ओवी ८५, तेवि लचकलिया दिठी । मग देखणे जें जें उठी । तयाचि नाम सृष्टी । मीची वियें पैंगा ॥ अशा ह्या स्वकीय आत्मपदावरून भ्रष्ट झालेल्या, व अनेक नामरूपात्मक जगद्भ्रमांत गुरफटलेल्या, जीवचैतन्यावर, सद्गुरु कृपा करितात. म्हणजे “नामरूपाला अधिष्ठान असणारें, जें अस्तिभातिप्रियरूप, एक सत्य आत्मतत्व आहे, तें तूंच आहेस, व हा सर्व नामरूपात्मक कल्पित ज-

गदाभास तुझ्या तात्विक आत्मस्वरूपांत मुळींच नाही", अशा तऱ्हेचा सद्गुरूंनीं बोध केल्याबरोबर, सर्वत्र सच्चिदानंदरूपानें मीच एक स्वतः मिद्ध नांदत आहे, असा पूर्ण बोधाचा उदय होतो. ज्ञानेश्वरी, अध्याय १५, ओवी २९८; आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बारावाटीं । ते एकवटती ज्ञानदृष्टीं । अखंडजे ॥ असा पूर्ण बोध झाल्यावर जगत् ह्मणून आपल्या स्वरूपाहून निराळें असें कांहीं उरत नाही. अभंग, तुकाराम महाराज. जिवनाचा झाला ओलावा अंतरीं । विश्व विश्वंभरीं मावळलें॥

जो भेटलियाचिसवे । पुरति उपायाचे धांवें ॥

प्रवृत्ति गंगा स्थिरावे । सागरीं जिये ॥ ८ ॥

अन्वय—जो भेटलियासर्वेचि उपायाचें धावें पुरती व जिये (सद्गुरू-
त्पदी) नागरीं प्रवृत्ति गंगा स्थिरावे ॥ ८ ॥

अ. वि.—मुमुक्षु आत्मप्राप्तीकरितां उपायाच्या मार्गांनें धांवत आहेत, ती धांव, श्रीगुरूची भेट झाल्याबरोबर थांबते. जसें मार्गांनें आपल्या घराकडे धांवत जाणाऱ्या पुरुषाची धांव, घराची गांठ पडल्याबरोबर थांबते, त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप परब्रह्म हेंच सद्गुरूचें रूप आहे व उपाय मार्गांनें धांव घेणाऱ्या मुमुक्षूचें निजधामही पण तेंच आहे; ह्मणून सर्व उपाय उपरमाला पावून, मुमुक्षु त्या ठिकाणीं अक्रिय होतो. जसें उगमापासून मोठ्या लगबगीनें धांवत जाणाऱ्या नदीची समुद्राशीं गांठ पडल्याबरोबर, तिची धांव बंद होऊन, सागराशीं समरस-तेनें ती स्थिरावली जाते, त्याप्रमाणें ब्रह्मरूप श्रीगुरू हेच कोणीएक सागर आहेत, व मुमुक्षूचा जीवात्मा हीच कोणीएक सरिता आहे, म्हणून श्रवण मनन निदिध्यासनरूपी उपायाच्या ओघानें वाहत जाणाऱ्या जीवरूप सरितेची ब्रह्मरूप सद्गुरूरूपी समुद्राशीं गांठ पडल्याबरोबर, म्हणजे साक्षात्कार झाल्याबरोबर, त्यांच्याशीं समरसतेला पावून, जीवरूपी सरिता क्रियाशून्य अशी अक्रियपणानें स्थिरावली जाते.

जयाचेनि अनवसरे । द्रष्टा ले दृश्याचे मोहिरे ॥

जो भेटतखेव सरे । बहुरूपचि हे ॥ ९ ॥

अन्वय—जयाचे अनवसरेनि (अकालानें ह्मणजे वियोगानें) द्रष्टा (जीव) दृश्याचे (जगाचा) मोहिरे (मोर्ची) ले (धरितो) जो (सद्गुरु) भेटतखेव (भेटताक्षणीच) हें बहुरूप (नामरूपात्मकजग) सरेचि (नाहीसें होतें.) ॥ ९ ॥

अ. वि.—ज्या सद्गुरूचा वियोग असतां, म्हणजे स्वस्वरूपाच्या अज्ञानकालीं, द्रष्टा जो जीवात्मा तो, अनेक नामरूपात्मक जगत्मोहर घेतो, ह्मणजे त्यास जगत् भासूं लागतें. ज्याप्रमाणें स्थूल देहाचे अज्ञानरूपी निद्रेच्या योगानें, स्वप्नांतील देह, स्त्री, पुत्र गृहादिक सर्व प्रपंच भासूं लागतो, नंतू स्थूल देहाची स्मृतिरूप जागृतीची भेट झाल्याबरोबर, सर्व स्वप्नप्रपंच नाहीसा होतो, व एकटी जागृती रहाते, त्याप्रमाणें सच्छिष्याच्या स्वात्मभावानें असा-
णाऱ्या सच्चिदानंदरूप सद्गुरूचा अनुभव झाल्याबरोबर अनेकनाम-
रूपात्मक जगत् नाहीसें होऊन, अभेदरूपानें अस्तिभातिप्रियरूप
आत्मभावच उरतो. ज्ञानेश्वरी अध्याय १४ ओवी ४. तूं जयाप्रती ल-
पसी । तया हें विश्व दाविसी । प्रगट तैं करिसी । अवघेचि तूं ॥ ४ ॥

अविद्येचे काळवखे । कीं स्वबोधसुदिनीं फांके ॥

सीतले प्रसादाकें । जयाचेनि ॥ १० ॥

अन्वय—कीं जयाचे सीतले प्रसादअर्केनि अविद्येचे काळवखे स्वबोध सुदिनीं फांके ॥ १० ॥

अ. वि.—श्रीगुरूच्या प्रसादरूपी सूर्याच्या किरणस्पर्शानें आत्म-
बोधरूपी चांगला दिवस उदयाला येऊन, त्या योगानें आत्मस्वरूपाचें
अज्ञान हाच कोणी काळोख तो फांकून जातो, म्हणजे नाहीसा होतो.
भावार्थ असा कीं, सद्गुरूंनीं “तत्वमसि” महावाक्याचा बोध केल्यावर
सत्शिष्यानें त्याचा विचारपूर्वक मनननिजध्यासनादि अभ्यास केल्यानें,
त्याचे ठिकाणीं देहेंद्रियातीत, सच्चिदानंदरूप, आत्मा मीं आहे,
अशा ज्ञानप्रकाशाचा उदय होतो. त्या योगानें भेदशून्यस्वात्मस्वरूपा
विषयीं जें अज्ञान, हाच कोणी काळोख, तो नाहीसा होतो.

जयाचेनि कृपासलिलें । जीव हा ठाववरी पाखाळे ॥
जें शिवपणही वोविळें । अंगीं न लवी ॥ ११ ॥

अन्वय—जयाचे कृपासलिलेनि जीव हा ठाववरी (इतका) पाखाळे (शुद्ध होतो) जे (कीं) शिवपणही वोविळे (ह्मणून) अंगीं न लवी ॥ ११ ॥

अ. वि.—श्रीगुरूंनीं केलेल्या बोधरूपी कृपाजलामध्ये, सत्शिष्याच्या जीवात्म्यानें स्नान केल्यावर, तो इतका पवित्र होतो कीं, शुद्ध मायोपाधिक जो शिव, तोही ओंवळा असें समजून, आपल्या आंगाला शिवून घेत नाही. भावार्थ असा कीं, श्रीगुरूंनीं केलेल्या बोधानें जीवात्म्याचें तिन्ही देहांचें तादात्म्य सुटून, देहत्रयातीत ब्रह्म मीं आहे, अशा मायावृत्तीचाही निरास होतो; नंतर, तो जीव स्फुरणरहित, निर्धर्म, ज्ञानमात्र, ब्रह्मभावानें अवशिष्ट असतो, या दृष्टीनें पाहिलें तर, शिव हा मायोपाधिक असल्यामुळें, ओंवळा आहे. जरी जीवात्म्याच्या दृष्टीनें शिव हा सोंवळा आहे, तरी निरुपाधिक ब्रह्मदृष्टीनें मायोपाधिक शिव ओंवळा आहे; जसें दहा सुतक्यांमध्ये एका सुतक्या गृहस्थानें स्नान करून सोंवळें नेसलें तर तो नऊ ओंवळ्या सुतक्यांत सोंवळा आहे, पण बिनसुतक्या गृहस्थाच्या दृष्टीनें दोघेही ओंवळे आहेत, तद्वत् वरच्या द्राष्टांताचा प्रकार समजावा.

राखो जाता शिष्याते । गुरुपणही धाडिले थिते ॥
तरी गुरुगौरव जयाते । सांडिचिना ॥ १२ ॥

अन्वय—शिष्याते राखो जातां थिते गुरुपणही धाडिले तरी जयाते गुरुगौरव सांडिचिना. ॥ १२ ॥

अ. वि.—सद्गुरूनें सत्शिष्याला कृतार्थ केल्यावर सत्शिष्यच गुरुपदवीला येतो, त्या योगानें, शिष्यसंबंधानें गुरूकडे आलेला गुरुपणाही रहात नाही, कारण, गुरू हें नाम शिष्यसापेक्ष आहे. तो शिष्य गुरूंनीं केलेल्या स्वात्मबोधानें कृतार्थ झाला कीं त्याच्या ठिकाणांतलें

शिष्यत्व जाऊन तो गुरु होतो. त्या योगानें गुरूकडे आलेली गुरुसंज्ञाही जाते. पण, असा प्रकार आमच्या सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथांविषयीं नाही; त्यांच्या प्रसादानें शिष्य कृतार्थ जरी झाला, (गुरुपदवीला आला) तरी त्यांच्या गुरुपणांत कांहीं कमीपणा येत नाही. जसें एका दिव्यानें आपल्या योगानें दुसऱ्या हजार दिव्यांला आपला दिवेपणा दिला, तरी मूळच्या देणाऱ्या दिव्याच्या आंगीं जो दिवेपणा आहे, म्हणजे त्याचें मूळचें तेज (प्रकाश) आहे, त्यांत कांहीं रतिभर कमी होत नाही. तसें आमच्या निवृत्तिनाथगुरूंनीं हजारों शिष्यांना जरी आपलें गुरुत्व दिलें तरी त्यांच्या ठिकाणच्या स्वभावसिद्ध असणाऱ्या गुरुत्वामध्यें किंचित्ही कमीपणा येत नाही.

**एकपण नव्हे सुसास । ह्मणूनि गुरुशिष्याचे करुनि मिसा॥
पाहणेचि आपली वास । पाहतचि असे ॥ १३ ॥**

अन्वय—एकपणें सुसास नव्हे म्हणोनि गुरु शिष्याचें मिस करोनी आपली वास पाहणेचि पहात असे ॥ १३ ॥

अ. वि.—एकाकी बोधरूप ब्रह्मभावाला एकपणामध्यें करमेना, म्हणून गुरुशिष्याचें निमित्त करून, म्हणजे, गुरु व शिष्यरूपानें आपणच नटून, सद्गुरु आपणच आपल्याकडे पहातात; व आपणच आपल्याला बोध करितात. म्हणजे, सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्वच गुरुरूपानें नटून, परमार्थतः सच्चिदानंदरूप आत्मभावानें असणाऱ्या शिष्याकडे कृपादृष्टीनें पहातात.

जयाचेनि कृपातुषारे । परतले अविद्येचे मोहिरे ॥

परिणमे आपारे । बोधामृते ॥ १४ ॥

अन्वय—जयाचे कृपातुषारेनि अविद्येचे मोहिरे परतले (व) आपारे बोधामृते परिणमे. ॥ १४ ॥

अ. वि.—ज्या सद्गुरूच्या कृपेच्या लेशानें, अविद्या आपला मोर्चा जीवावरून फिरविते, व शिष्याचे ठिकाणीं अपार आत्मत्वाचा बोध परिणामाला पावतो, म्हणजे प्रकट होतो.

वेद्या देता मिठी । वेदकही सुये पोटी ॥
तन्ही नव्हेचि उशिटी । दिठी जयाची ॥ १५ ॥

अन्वय—वेद्या मिठी देता (जो) वेदकही पोटी सुये तन्ही जयाची दिठी उशिटी नव्हे. ॥ १५ ॥

अ. वि.—सद्गुरूचें पारमार्थिक स्वरूप प्रगट झालें कीं त्यासरसेंच वेद्य म्हणजे अनेकनामरूपात्मक सकल जगत् व वेदक म्हणजे जीव व ईश, या सर्वांची निवृत्ति होते; म्हणजे भेदशून्य, परिपूर्ण, अशा सद्गुरुस्वरूपामध्ये, जीव, शिव, व जगत्, या कल्पना, नाहीशा होऊन जातात; तथापी ज्यांची सच्चिदानंदरूप परिपूर्ण ज्ञानदृष्टी उष्टी होत नाही. येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, एखादें भा- ताचें शीत जेवणाराच्या मुखांत गेल्याबरोबर, त्याचें मुख उष्टें होतें; आणि येथें वेद्यरूपी अफाट प्रपंच, वेदकरूपी जीव, व शिव, या सर्वांचा वर सांगितलेल्या श्रीगुरूंच्या दृष्टीमध्ये ग्रास झाला तरी, दृष्टी कशी उष्टी झाली नाही? तर ह्याचें समाधान असें आहे कीं, वेदक जीव शिव व वेद्य सर्व प्रपंच, हें श्रीगुरुस्वरूपी कल्पित म्हणजे मिथ्या आहेत. त्या मिथ्याच्या ग्रासानें दृष्टीस उष्टेपणाकसा येईल? जसें कोणी कितीही स्वप्नामध्ये जेवलें, तरी जागृतिकालीं मुख किंचित् देखील उष्टें होत नाही. त्याप्रमाणें वर सांगितलेला सर्व प्रकार जाणावा.

जयाचेनि सावाये । जीवू ब्रह्म उपरलाहे ॥

ब्रह्म तृणातळी जाये । उदासे जेणे ॥ १६ ॥

अन्वय—जयांचे सावायेनि (साह्यानें) जीव ब्रह्म उपर लाहे (व) जेणें उदासे ब्रह्म तृणातळी जाये ॥ १६ ॥

अ. वि.—जीवाला सद्गुरूचें साह्य जर मिळेल, (म्हणजे) सद्गुरु त्यावर अनुग्रह करतील, तर तो जीव जेथें ब्रह्मसंज्ञेचा व्यवहार होत नाही, असें जें ब्रह्मसंज्ञेपलिकडील केवळ ज्ञानमात्रतत्त्व, त्याशीं ऐक्याला पावतो. आणि ते जर उदास असतील, (म्हणजे) त्यांचा अनुग्रह

ज्याच्यावर होणार नाही, तर तो जीव जरी ब्रह्म आहे (जीवो ब्रह्मैव ना-
परः) तरी एकदेशी परिच्छिन्न देहतादात्म्यांत राहून, त्यास वारंवार जन्म-
मृत्यूच्या चक्रांतून फिरत रहावें लागेल; व कामक्रोधादि अनेक विकारां-
कडून त्याची अगदी सामान्य गवताच्या काडीप्रमाणें पायमल्ली होईल.

**उपास्तीवरी राबतिया । उपायफळी येती मोडूनिया ॥
वरिवंडिले जयाचिया । अनुज्ञा का ॥ १७ ॥**

अन्वय—जयाचिया अनुज्ञा (आज्ञा) वरिवंडिले (देहानें पडले तर)
का उपास्तीवरी राबतिया (उपासकास) उपायफळी (उपासनाफळ जो
आत्मबोध) मोडूनिया येति. ॥ १७ ॥

अ. वि.—उपासकाचे उपायरूपी उपासनेस, बहारदारीचें आत्म-
बोधरूपी फळ केव्हां येईल, तर श्रीगुरूंच्या आज्ञेकडे आपला देह
ज्या वेळेस समर्पण करील, त्या वेळेस येईल. भावार्थ असा कीं,
जर उपासक, सद्गुरूंनीं सांगितलेल्या आत्मानात्मविचारपर आपली
वृत्ति सतत ठेवील, (ज्ञानेश्वरी अध्याय ४ ओवी ८७ बुद्धिनिश्चय
आत्मज्ञान, ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण, ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण, तत्परायण
अहर्निशी,) तर त्या उपासकाला आत्मज्ञानरूपी निर्मल फळाची प्राप्ती
होईल. (शंकराचार्यकृत सदाचार—आत्मानात्मविवेकेन ज्ञानं भवति
निर्मलं.)

**जयाचा दिठिवा वसंतु । जंव न रिघे निगमवनाआतु॥
तंव आपुलिये फळी हातु । न वेपती ही ॥ १८ ॥**

अन्वय—जयाचा दिठिवा (कृपादृष्टी) वसंत निगमवनां आंत (वेद-
रूपी वागेंत) जंव न रिघे तंव आपुलियेही फळी (परी) हातु न वेपती ॥ १८ ॥

अ. वि.—वेद उपनिषदें हींच कोणीएक बाग, व त्या वेदउप-
निषदानें निर्णीत सच्चिदानंदरूप परब्रह्म हेंच कोणीएक फळ, तें फळ
वेदउपनिषदांचा विचार करणाऱ्या मुमुक्षूच्या हृदयस्थ आत्मत्वानें
नांदत आहे. परंतु श्रीगुरूकृपादृष्टिरूपी वसंताचा प्रवेश जर न होईल,

तर सुखरूप स्वात्मरूपी फळ आपल्या हस्तगत होणार नाही. म्हणजे, जशी एखाद्याच्या खासमालकीची बाग आहे, व त्या बागेत अनेक वृक्ष आहेत, परंतु जर वसंताचा प्रवेश नसेल, तर खाजगत बाग असूनही बागेतील वृक्षांचीं फळे आपल्या हाताला लागणार नाहीत, त्या-प्रमाणे वेदउपनिषदांचा मुमुक्षूनें सद्गुरूच्या साहाय्यावांचून आपल्या बुद्धीनें कितीही विचार केला, तरी त्यापासून भेदज्ञान स्वात्मज्ञानरूपी फळाचा लाभ कधीही होणार नाही.

पुढे दृष्टीचेनि अलगे । खोची की निवटे मागे ॥

येवढे या जैता नेघे । आपणपे जो ॥ १९ ॥

अन्वय—दृष्टीचे अलगेनि (अग्रानें) पुढें (पुढें असणारा स्थूल देह) खोचि की मागे (मागील दोन देह देखील) निवटे या येवढें जैता जो आपणपे नेघे ॥ १९ ॥

अ. वि.—सद्गुरूंनीं आपल्या कृपादृष्टीच्या अग्रभागानें, सत्शिष्याच्या नामरूपात्मक स्थूलदेहाला खोंचल्याबरोबर, म्हणजे, स्पर्श केल्याबरोबर, मागच्या सूक्ष्म व कारण देहासहित स्थूल देहाचा निरास होवून, सत्शिष्य देहत्रयातीत व निजात्मस्थानापन्न असा होतो. भावार्थ असा कीं, सच्छिष्यास तूं देह नाहीस, इंद्रियें नाहीस, मन नाहीस, बुद्धि नाहीस, घन अज्ञानजें कारण तें नाहीस; हीं सर्व विकारी व विनाशवान् असून तुला घटवत् दृश्य आहेत, व तूं या सर्वांचा साक्षी, शुद्ध बुद्ध आहेस, असा विचार सांगतात, त्या बरोबर तिन्ही देहांहून सत्शिष्य आपलें भिन्नत्व जाणून, असंग अशा आत्मस्थितीनें राहतो. अशा प्रकारें देहत्रयाचा निरास होणें, ही परमार्थातील मुख्य गोष्ट आहे. ती अनेक साधनानें देखील साधत नाही; कारण, जों जों साधनें करावीं तों तों देहाभिमानच जास्त वाढत जातो; म्हणून, सच्छिष्याच्या देहनिरासासारखा मोठा जय श्रीगुरूंनीं मिळविला, पण, हा जय त्यांनीं आपल्याकडे घेतला नाही. कारण, शिष्यरूपानें गुरूच आहेत, हें पूर्वीं एका प्रसंगीं सांगण्यांत आलेंच

आहे. यावरून कोणीं कोणाच्या देहाचा निरास करून, जय मिळविला, हें विचारी पुरुषांस सहज समजेल.

लघुत्वाचेनि मुदले । बैसला गुरुत्वाचे सेले ॥

नासूनि नाथिले । सदैव जो ॥ २० ॥

अन्वय—लघुत्वाचे (शिष्यत्वाचे) मुदलेनि (जो) गुरुत्वाचे (गुरुपणाचे) सेले (शेळक्या भूमीवर) बैसला नाथिलें (खोटे) नासूनि जो सदैव. ॥२०॥

अ. वि.—सद्गुरु निवृत्तिनाथ हे, मर्यादित अल्प जीवदशेनें गुरफटलेल्या लघुशिष्याच्या दृष्टीनें, गुरुसंज्ञेच्या शेळक्या भूमीवर आरूढ झाले; आणि, परमार्थतः जी जीवदशा कालत्रयीं चैतन्याला स्पर्शिली नाहीं, अशा सच्छिष्याच्या अत्यंतिक मिथ्या जीवदशेचा निरास करून, जो सद्गुरु दैववान् झाला आहे.

अथवा, अल्पज्ञजीवदशेनें असणाऱ्या लघुशिष्याचे दृष्टीनें कित्येक गुरु या पदवीला आलेले असतात. झणजे मूळचे गुरु नसतांना, कोणी एका शरण आलेल्या जीवावर अनुग्रह केल्यामुळें, ते गुरुत्वाचे पदवीस येतात; व अत्यंत मिथ्या अशा जीवदशेचा निरास करून जे गुरु मोठे दैववान् झालेले दिसतात त्यापैकीं सद्गुरु निवृत्तिनाथ हे नाहीत, तर ते शिष्यसंबंधावांचून स्वतःसिद्ध गुरुच आहेत. या ओंवीचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध हे प्रश्न समजावेत म्हणजे “लघुत्वाचेनि मुदले जो गुरुत्वाचे सेले बैसला ? नाथिले नासूनि जो सदैव ?”

नाहीं ते जळी बुडिजे । तै घनवटे जेणे तरिजे ॥

जेणें तरिलियाहि नुरिजे । कवणी ठायी ॥ २१ ॥

अन्वय—नाहीं तें जळीं बुडिजे तै जेणें घनवटे तरिजे तरिलियाही जेणें कवणी ठाई नुरिजे.

अ. वि.—जें जल नाहीं त्यांत सर्व जीव बुडत आहेत, त्यांना घनवट (जड, श्रेष्ठ) सद्गुरु तारीत आहेत, पण श्रीगुरुंच्या योगानें तरलेले हे जीव, कोणत्याही ठिकाणीं उरत नाहीत; या ओंवीच्या वाच्य

अर्थाचा विचार केल्यास इचा अर्थ मोठा आश्चर्यकारक वाटेल, तो असा; जेथें मुळींच पाणी नाही तेथें कोणी बुडत नाही व बुडणारा, घनवट (जड) पदार्थाच्या योगानें तरत नाही, व तरलेला आपुल्या स्वरूपानें उरतो. पण मूळ ओवींतील अक्षरें या वाच्य अर्थाच्या अगदीं उलट आहेत. म्हणून या ओवीचा वाच्य अर्थ केला तर मोठें आश्चर्य वाटेल, असें आम्हीं वर म्हटलें. पण या ओवीच्या लक्ष्यार्थाचें ग्रहण केलें तर, आश्चर्य वाटण्याचें कांहीं कारण नाही. तें असें कीं, “नाहीं ते जळीं बुडिजे” ह्मणजे जो देहादिप्रपंच नाही, त्याच्याच मोहानें जीव बुडत आहेत. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, देहादि प्रपंच प्रत्यक्ष भासत असून तुम्हीं नाही असें कसें म्हणतां? याचें समाधान असें आहे कीं, देहादि प्रपंच हा पूर्वीं नाही व नंतरही नाही, पण मध्यंतरीं भासणारा आहे. भ. गी. अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ अ० २ ओ० २८ ज्ञानेश्वरी-जियें समस्त इयें भूतें । जन्मा आदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीते । जन्मलेया ॥ १६१ ॥ तियें क्षयासि जेथ जाती, तेथ निभ्रांत आनें नव्हती । देखे पूर्व स्थिति येती । आपुलिये ॥ १६२ ॥ येर मध्ये जें प्रतिभासे । ते निद्रिता स्वप्न जैसें । तैसा आकार हा मायावशें । सत्स्वरूपीं ॥ १६३ ॥ असा हा देहादिप्रपंच आदीं नाही, म्हणजे भासण्याच्या पूर्वीं नाही, व नंतरही नाही, म्हणून, मध्यंतरीं जरी भासला तरी तो नाहीच; कारण, जी आदिअंतीं स्थिती असते त्याच स्थितीचें मध्यंतरीं ग्रहण करावें लागतें. जसें, बर्फ भासण्याचे पूर्वीं पाणी आहे, व बर्फ विरून गेल्यानंतरही पाणी आहे, अर्थात् मध्यंतरीं म्हणजे भासकाळींही, बर्फ पाणीच आहे. या न्यायानें देहादिप्रपंच आदिअंतीं नाही, म्हणून मध्यंतरीं म्हणजे प्रपंचभासकाळींही, प्रपंच नाही. तैसे असतेपण अहाच । नाही होइजे हें साच । जयातें रुपा आणिती पांच पांच । मिळोनियां ॥ अ० ८ ओवी ३१ ज्ञानेश्वरी. ज्याप्रमाणें मृगजलाच्या नदीचा उगम ब्रह्मगिरीच्या ठिकाणीं होतो, व ती समुद्राला जाऊन मि-

ळते,” असें सांगण्याची सोय नाही; तर, ती मध्ये नुसती भासत असते, म्हणून तिला मृगजळाची मिथ्या नदी असें म्हणावयाचें; जें आदिअंतीं नसून मध्ये भासतें तें मिथ्या होय. अर्जुना ऐसेनि पाहीं । आद्यंत-यासि नाही । माजी स्थिती आभासे कांहीं । परि टवाळ ते गा ॥ ब्रह्म-गिरीहूनी न निवे । आणि समुद्रीही कीर न रिवे । तरी माजी दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ॥ ज्ञानेश्वरी १५ ओ० २३७।३८ असा हा म-ध्यंतरीं भासणारा देहादि प्रपंच शेतांतील तृणाच्या बुजगावण्याप्रमाणें मिथ्या आहे. देह आधिं काय खरा । देहसंबंध पसारा । बुजगावणें चोरा । रक्षणसें भासतें ॥ तुकाराम म०. अशा या देहादि प्रपंचाच्या मोहानें म्हणजे देह मी, व देहसंबंधादि माता, पिता, स्त्रीपुत्रादि माझे, या मोहानें सर्व जीव बुडाले आहेत, म्हणून “नाहीं ते जळीं बुडिजे” असें मूळांत म्हटलें आहे. पण अशा या बुडालेल्या जीवांना, घनवट सद्गुरु तारितात; म्हणजे, सद्गुरूची शिवाशीं तु-लना केली तर, सद्गुरूचें पारडें खालीं बसेल, व शिवाचें पारडें वर जाईल. अशा या शिवाच्या तुलनेमध्ये सद्गुरु हे जरी जड ठरले, तरी वर सांगितलेल्याप्रमाणें मिथ्या मायाजळांत बुडणाऱ्या जीवांना तारण्याविषयीं अगदीं हलके आहेत. ज्याप्रमाणें एक लांकडाचा ओंडका तीन मण वजनाचा होता, त्याची तुलना दुसऱ्या दगडाच्या २ मण वजनाशीं केली, तेथें लांकडाचा ओंडका त्या दग-डाच्या वजनापेक्षां जड भरला, तरी पाण्यांतून तारून नेण्याविषयीं ह-लका आहे; म्हणजे, कोणी त्या ओंडक्याच्या आश्रयानें पाण्यांत तर-ण्याचा प्रयत्न केला, तर तो तरेल. तसें, हलकें जें २ मणांचें दगडी वजन, त्याच्या आश्रयानें पाण्यांत तरणें होणार नाही. म्हणोनि शि-वेशी कंटाळा । गुरुत्वे तूंचि आगळा । तरी हळू मायाजळा । माजी तारुनि ॥ ज्ञा० अ० १७ ओ० ३ या दृष्टीनेंच “घनवटे जेणें तरिजे” ॥ असें मूळांत म्हटलें आहे. आतां “जेणें तरिलिया नुरिजे कवणे ठाई” ॥ म्हणजे सद्गुरु हे, सत्शिष्यास असा बोध करितात कीं, देह, इंद्रियें,

प्राण, मन, बुद्ध्यादि हा सर्व स्थूलसूक्ष्म व्यष्टि समष्टि प्रपंच, तुझ्या आत्मस्वरूपी सत्य नसून, मृगजलसमान मिथ्या आहे, व तुझे आत्मस्वरूप त्रिकाल अबाधित असें सच्चिदानंदरूप आहे, तेथें कोणताच भेद अथवा धर्म नाही, असें सर्व भेदशून्य निर्धर्म ज्ञानमात्र आहे. असा सद्गुरुंनीं बोध केला कीं, तीव्र अधिकारी सत्शिष्य हा, निर्गुण निराकार निर्धर्म ज्ञानरूप अशा आत्मस्थितीप्रत पावतो, काना वचनाचिया भेटी । सरिसाचि पै किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणी एकू ॥ ज्ञानेश्वरी अ० १८ ओ० ९९१. सद्गुरुप्रसादानें अशा ह्या आत्मस्थितीला पावलेला सत्शिष्य, देहात्मबुद्धीनें, अथवा जीवात्मबुद्धीनें, अथवा ब्रह्मात्मबुद्धीनें, उरत नाही. म्हणजे, त्याचे सर्व धर्म गलित होऊन, तो अवशिष्ट निर्धर्म ज्ञानमात्र आत्मस्थितीनें सहज असतो. यालाच “तरिलिया नुरिजे कवणा ठायीं” ॥ असें मूळांत म्हटलें आहे.

आकाश हें सावेव । न बंधे आकाशाची हाव ॥

ऐसे कोणीएक भरीव । आकाश जो ॥ २२ ॥

अन्वय—जो (श्रीगुरु) ऐसे कोणी एक भरीव आकाश (की ज्या) आकाशाची हाव हे सावेव आकाश न बंधे. ॥ २२ ॥

अ. वि.—सर्वत्र अवकाशरूपानें भरलेलें, व नेत्रेंद्रियांनां साक्षात् विषय होणारें असें हें साकार आकाशतत्त्व, सद्गुरुसंज्ञित, देशकालपरिच्छेदशून्य, केवलज्ञानघन असें जें चिदाकाश, याच्या उपमेला येत नाही.

चंद्रादि सुशीतळे । घडली जयाचेनि मेळे ॥

सूर्य जयाचेनि उजाळे । कडवसेनी ॥ २३ ॥

अन्वय—जयाचे मेळेनि चंद्रादि सुशीतळे घडिली (व) जयाचे कडवसेनि सूर्य उजाळे ॥ २३ ॥

अ. वि.—ज्या चैतन्यरूपी श्रीगुरुच्या प्रकाशानेंच, शीतल प्रकाश देणारीं अशीं चंद्रादि नक्षत्रें बनलीं आहेत, व ज्या श्रीगुरुच्या

चित्प्रकाशनेच, सूर्य प्रकाशमान् झाला आहे. यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥ १२ ॥
श्रीमत् भगवद्गीता अध्याय १५ ॥

जीवपणाचेनि त्रासे । यावया आपुलीये दशे ॥

शिवही मुहूर्त पुसे । जया जोशियातें ॥ २४ ॥

अन्वय—जया जोशियातें शिवही जीवपणाचे त्रासेनि आपुलिये दशे यावया मुहूर्त पुसे ॥ २४ ॥

अ. वि.—सद्गुरूपी जोशास, शिव, देहतादात्म्यामुलें अनेक योनींतून जन्ममृत्यूच्या हेलपाट्यानें त्रस्त झालेल्या जीवदशेंतून आपली सुटका होऊन सच्चिदानंदरूप स्वात्मस्थितीस निर्विघ्नपणें पोंचण्याकरितां मुहूर्त विचारीत आहे; म्हणजे सद्गुरूनां शरण जाऊन, या जन्ममृत्युरूपी संसाराची निवृत्ति होऊन, नित्य परमानंदरूप आत्मलाभ ज्या बोधापासून होतो, तो बोध मला कृपा करून द्यावा, अशी प्रार्थना करित आहे. जीवाचें पारमार्थिक स्वरूप शिव हें आहे, म्हणून शिव सद्गुरूस शरण जातो असें वर म्हटलें आहे.

चांदिणे स्वप्रकाशाचे । लेइला द्वैतदुणीचें ॥

तन्ही उघडेपण नवचे । चांदाचें जया ॥ २५ ॥

अन्वय—स्वप्रकाशाचे द्वैतदुणीचें चांदणें लेइला तन्ही जया चांदाचें उघडेपण नवचे ॥ २५ ॥

अ. वि.—चंद्र आपल्या प्रकाशाचें चांदणें धारण करून आहे, तरी चंद्राचा देह न झांकतां, तो उघडेपणानेंच आहे.

जो उघड कीं न दिसे । प्रकाश कीं न प्रकाशे ॥

असतेपणेचि नसे । कव्हणीकडे ॥ २६ ॥

अन्वय—जो उघडकी न दिसे, (जो) प्रकाश कीं न प्रकाशे, (जो) असतेपणे कव्हणीकडेचि नसे. ॥ २६ ॥

अ. वि.—पूर्वीक्त चंद्रदृष्टांताप्रमाणें, सद्गुरूसंज्ञितआत्मा स्वयं-

प्रकाशानें सर्वत्र प्रगटच आहे; तथापि, आमच्या या परिच्छिन्न एक-देशी स्थूल इंद्रियांस, तो विषय होत नाही, कारण, परप्रकाशित, परिच्छिन्न, जड, शब्दादि पंचविषयांपैकी तो नाही. सर्वत्र चित्प्रकाशानें भरलेला असून, सूर्यादिकाच्या प्रकाशाप्रमाणें त्याचा कोठेही भास होत नाही, व सर्व ठिकाणीं अस्तिभातिप्रियत्वानें व्यापक असून, तो न दिसतां नामरूपात्मक जगत्तच भासतें.

**आतां जो तो इहीं शब्दीं। के मिळवू अनुमानाची मांदी॥
हा प्रमाणाही वो नेदी। कोणाही मा ॥ २७ ॥**

अन्वय—आतां जो तो इही शब्दी अनुमानाची मांदी के मिळवू ? हा कोणाही प्रमाणा ओ नेदी मा. ॥ २७ ॥

अ. वि.—जो सद्गुरु भरीव चिदाकाश आहे, तो सद्गुरु सर्वत्र उघड आहे, असें तर्कानें “जो तो” या सर्वनामांनीं, कोठपर्यंत ह्याचें वर्णन करूं ? कारण, शब्दप्रमाण, अनुमानप्रमाण, उपमाप्रमाण, प्रत्यक्षप्रमाण, अर्थापत्तिप्रमाण, अनुपलब्धिप्रमाण, या साही प्रमाणांला तो ओ देत नाही; म्हणजे, या साही प्रमाणांनीं त्याची सिद्धि होत नाही. कारण, त्या सद्गुरूचें स्वरूप घटादि परिच्छिन्न जड पदार्थवत् प्रमेय नाही. आणि प्रमाणें तर प्रमेयाची सिद्धि करणारी आहेत, आणि सद्गुरु अप्रमेय, परिपूर्ण, स्वयंप्रकाशमान असे आहेत.

**जेथें शब्दाची लिही पुसे। तेणेशीं चावळो बैसे।
दुजयाच्या रागी रुसे ॥ एकपणा जो ॥ २८ ॥**

अन्वय—जेणें शब्दाची लिही पुसे. तेणेसी चावळो बैसे. जो दुजयाचा रागी एकपणा रुसे.

अ. वि.—ज्या सद्गुरूंच्या वर्णनाविषयीं चारी वाणींचा निरास करून, त्यांच्याशीं अभेद होत्साता, मौनपणानें जो वर्णन करण्यास तयार होतो, त्याच्याशीं सद्गुरु मोठ्या प्रेमानें बोलत बसतात. आणि जो सद्गुरूंना आपल्याहून वेगळे असें परिच्छिन्न मानतो, व आपले वै-

खरीनें त्यांचें वर्णन करण्यास तयार होतो, अशा भेदबुद्धिवान् जीवा-
वर ते इतके रागावतात कीं, त्या जीवाच्या सापेक्ष अमेदबुद्धीनें अस-
णाऱ्या शिवावर देखील ते रुसतात. इतकी त्यांस द्वैताची चिरड आहे.

प्रमाणाची परीसरे । तै प्रमेयेची अविष्करे ॥

नवल मेचु ये धुरे । नाहीपणाची ॥ २९ ॥

अन्वयः—प्रमाणाची परिसरे तै प्रमेयची अविष्करे इये धुरे नाहीप-
णाची मेचु नवल ॥ २९ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेल्या षड्विध प्रमाणांचा आश्रय ज्या
वेळेस प्रमाता (जीव) करतो, त्या वेळेस तीं प्रमाणें, घटादि, परिच्छिन्न
प्रमेयाची सिद्धि करितात; म्हणजे, घटादि विषयांचें ज्ञान प्रकट करून
देतात व आपण नाहीशीं होतात. पण धुरें (श्रेष्ठ) सद्गुरूच्या स्वरू-
पाची सिद्धि, म्हणजे त्यांच्या स्वरूपाचें ज्ञान व्हावें म्हणून प्रमाणाचा
आश्रय केला असतां, हीं सर्व प्रमाणें, सद्गुरूचें स्वरूपज्ञान करून न
देतां, आपणच नाहीशीं होऊन जातात. अशा सर्व प्रमाणालाही गुप्त
राहण्याची आवड, म्हणजे प्रमाणाकडून न प्रकाशलें जाण्याची आवड,
सद्गुरूच्या ठिकाणीं आहे, हें मोठें नवल आहे.

कांहीं बाही अळुमाळु । देखे येखादे वेळू ॥

तरी देखे तेही विटाळू । जया गांवीं ॥ ३० ॥

अन्वय—एखादे वेळु कांहीं अळुमाळु देखे, तरी जया गांवीं देखे तेही
विटाळु ॥ ३० ॥

अ. वि.—सद्गुरूस्वरूपाकडे वृत्तीच्या नेत्रांनीं पाहूं गेलें असतां,
सद्गुरूस्वरूपीं गावांत पाहाण्याचा विटाळ होतो; कारण, सद्गुरूचें स्वरूप
पहाते (पहाण्याचा विषय) पहाणें, आणि पहाणारा, या त्रिपुटीविरहित
निरंतर पहाणेंरूपच आहे; म्हणजे, प्रत्ययरूपच आहे. तेथें अप्रत्यय
अथवा न पहाणें कालत्रयीं नसल्यामुळें, न पहाण्याच्या विकारदोषांनं
दूषित असणाऱ्या वृत्तीनें, आत्मानात्मविचारद्वारा सोहं असा भाव धरून
पहावयास गेलेल्या वृत्तीचा तेथें विटाळ आहे.

तेथें नमने का बोले । केउती सुये पाउले ॥

आंगीं लावूनि नाडिले । नावचि येणें ॥ ३१ ॥

अन्वय—तेथें नमने का बोले केउती पाउले सुये, येणें आंगीं नांव लाउनी नाडिले. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलें कीं श्रीगुरुस्वरूपी पहाण्याचाही विटाळ आहे. त्या ठिकाणीं आपण वेगळे राहून नमस्कार करण्याकरितां, अथवा स्तुति करण्याकरितां, पावलें कशीं टाकतां येतील? म्हणजे नमस्कार करणें, अथवा स्तुति करणें, ह्या भेदाश्रयानें होणाऱ्या क्रिया, अभेद, अक्रिय सद्गुरुस्वरूपीं कशा खपतील? आतां सद्गुरूंनीं आपल्या आंगीं निवृत्ति नांव धारण केलेलें आहे, म्हणजे, त्यांना निवृत्ति अशी संज्ञा आहे. पण खरोखर त्याचा विचार करावयास गेलें तर, या नामाच्या अभासानें यांनीं सर्वांला फसविलें आहे, असें पुढील ओवीवरून चांगलें व्यक्त होईल.

नव्हे आत्मया आत्मप्रवृत्ति । वाढवितां के निवृत्ति ॥

या नामाची वाय बुंधी । सांडीचिना ॥ ३२ ॥

अन्वय—आत्मया आत्मप्रवृत्ति नव्हे, तेथें निवृत्ति के वाढवितां? निवृत्ति या नामाची वाय बुंधी सांडेचिना. ॥ ३२ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें जीवात्मा स्थूल सूक्ष्म संघाताशीं तादात्म्याला पावून, संघाताकडून होणाऱ्या सर्व क्रिया अविवेकानें आपल्या स्वरूपीं पाहतो, म्हणजे, त्या सर्व मीं केल्या असें समजतो, यासच प्रवृत्ति म्हणतात. पण ज्या वेळेस कर्मउपासनेनें चित्तशुद्धि होऊन सत्संगतीनें नित्यानित्य तत्त्वविचार प्राप्त होतो, त्या वेळेस त्या विचाराच्या अभ्यासानें वृत्ति खलून, देहेद्रियमनोबुद्ध्यतीत, अक्रिय, साक्षी, आत्मा मीं आहे, असें, त्याच्यामध्ये (जिवात्म्यामध्ये) दृढ ज्ञान होतें. मग तो प्रवृत्तीतून निवृत्तिस्थितीला पावला, असें म्हणण्याचा व्यवहार होतो. पण असा प्रकार आत्मस्वरूपीं नाही. आत्मा हा ज्ञानमात्र, परि-

पूर्ण, अखंड, एकरस आहे. तेथें प्रवृत्तीचा किंचित् स्पर्श नाही; सर्वगत सर्वव्यापी आकाशाचे ठिकाणीं एक ठिकाणाहून दुसरीकडे जाण्याचा व्यवहार होत नाही, ज्ञानेश्वरी अध्याय १५ (येथून परा जाणे आकाशा नाही). कारण आकाश अक्रिय आहे, आणि आत्मतत्त्व तर आकाशाच्या अंतर्बही ओतप्रोत भरलें असल्यामुळें, तें सहज अक्रिय आहे. जेथें स्वभाव-तःच प्रवृत्ति नाही, त्या ठिकाणीं निवृत्ति ह्या नामाचा विशेष व्यवहार कसा करितां येईल? तथापि तो सद्गुरु, निवृत्ति या नांवाची पोकळ खोळ टाकित नाही, म्हणजे, आत्मत्वीं अनादी काळापासून प्रवृत्ति निवृत्ति अशा व्यर्थ नामांचा व्यवहार चालला आहे.

निवर्त्य तंव नाहीं । मा निवर्तवी हा कांई ॥

तरी कैसा बैसे ठाई । निवृत्तिनामाच्या ॥ ३३ ॥

अन्वय—निवर्त्य तंव नाहीं मा हा कांई निवर्तवी, तरी निवृत्ति नामाच्या ठाई कैसा बैसे ॥ ३३ ॥

अ. वि.—ज्ञानघन, भेदशून्य आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं, निरासा प्रोग्य, अशा प्रवृत्तीचा लेशही नाही; मग कशाची निवृत्ति करून प्रवृत्तीची विरोधी, जी निवृत्ति संज्ञा, ती आत्मत्वाकडे आली अशी शंका होते.

परी सूर्यासी अंधकार । कै जाहला होता गोचर ।

तरी तमारी हा डगर । आलाचि कीं ॥ ३४ ॥

अन्वय—परी सूर्यासी अंधकार कै गोचर झाला होता? तरी तमारी ा डगर आलाचि कीं. ॥ ३४ ॥

अ. वि.—तर त्यांचें समाधान असें आहे कीं, सूर्यापुढें अंधकार उजून सूर्यमंडळाला झांकण्याविषयीं प्रवृत्त झाला, त्या रागानें सूर्य खवळून त्यानें अंधकाराशीं युद्ध केलें, व त्या अंधकारास ठार मारलें, [सा कधीं व्यवहार झाला होता काय? जसें शिवाला मदनानें अति-य ताप दिल्यामुळें, शिव खवळून त्यांनीं त्या मदनाला जाळून टा-

किलें, म्हणून शिवाला मदनारी म्हणतात, हें योग्यच आहे. पण असा प्रकार सूर्याच्या ठिकाणीं नसून, सूर्याला तमारी अशी संज्ञा देतात. त्याप्रमाणें गुरुसंज्ञित आत्म्याच्या ठिकाणीं परमार्थतः प्रवृत्तीचा लेश नसून ही, निवृत्ति अशी संज्ञा मिळाली आहे.

तैसें लटकें येणें रूढे । जड येणें उजिवडे ॥

न घडे तेही घडे । याचिया मावा ॥ ३५ ॥

अन्वय—तैसे येणें लटकें रूढे, येणें जड उजिवडे, जिव याचिया मावा न घडे तेंहि घडे ॥ ३५ ॥

अ. वि.—सद्गुरूच्या आधारावर व्यष्टीसमष्टी स्थूलसूक्ष्मात्मक सर्व मिथ्या (कल्पित) प्रपंच, जीवाच्या ज्ञानापुढें आहेपणानें मांडला आहे; जी मिथ्या वस्तु भासते, ती कोणत्या तरी सत्याचा टेंका घेऊन भासते. उदाहरणार्थ दोरीवर भासणारा मिथ्या काल्पनिक सर्प, दोरीच्याच अस्तित्वाचा टेंका घेऊन, भ्रमी पुरुषाच्यापुढें आहेपणानें मांडला आहे, त्याप्रमाणें हा सर्व मिथ्या प्रपंच, एकट्या परब्रह्माच्या सत्याधिष्ठानाचा टेंका घेवून आहेपणानें मांडला आहे; व तो प्रपंच स्वतःस्वरूपानें प्रकाशरहित जड असा आहे, तथापि परब्रह्माच्या चित्प्रकाशानें भासत आहे. येथें अशी शंका होते कीं, सच्चिदानंदरूप, परिपूर्ण, परब्रह्माच्या ठिकाणीं, विरोधी स्वभावचें असत्, जड, दुःस्वरूप अशा जगताचा व्यवहार होणें, ही गोष्ट अगदीं असंभवनीय आहे. तथापी, जी गोष्ट ज्या ठिकाणीं घडावयाची नाही ती सद्गुरुसंज्ञित ब्रह्माच्या मायेनें घडवून आणिली. अशाच अर्थाचा एक नामदेवांचा खेळिया आहे. (नव्हे ते कैसें झालेरे खेळिया, नाही तें दिसू लागलेरे. अरुण होतें तें रूपासी आलें, जीवशिव नांव पावलेरें.)

हांगा मायावशे दाविशी । ते माइक ह्मणूनी वाळिशी ॥

अमाइक तव नव्हशी । कवणाही विषयो ॥ ३६ ॥

अन्वय—हांगा (तूजे) मायावशे दाविशी ते माइक ह्मणोन वाळिशी

(आणि जें तुझें स्वरूप) अमाईक (आहे त्या स्वरूपानें)तव कवणाही विषयो नव्हसी. ॥ ३६ ॥

अ. वि.—अहो सद्गुराया? मायावश होऊन, तुम्हीं जो दृश्य जगदाभास दाखविला आहे, तो जगदाभास तुमचें स्वरूप आहे, असें जों मनांत धरावें, तों तें सर्व (दृश्य जगत्) माईक म्हणजे खोटें आहे, त्याचा तुमच्या चिन्मात्रस्वरूपाला स्पर्श देखील नाही, असा तुम्हीं त्याचा वेदशास्त्राच्या मुखानें निषेध करितां. वरें, अमाईक, म्हणजे मायारहित, सच्चिदानंदरूप, निर्गुणनिराकार, जें तुमचें स्वरूप आहे, तें तर स्वयंप्रकाश अमर्यादित असल्यामुळें, कोणाला विषय होत नाही, म्हणजे, घटादि विषयाप्रमाणें दृश्य होत नाही.

शिव शिवा सद्गुरु । तुजला गूढा काय करू ॥

एकाही निर्धार धरू । देतासी कां ॥ ३७ ॥

अन्वय—शिव शिवा सद्गुरु! गूढा तुजला काय करूं? तूं एका निर्धारही धरू देतासी का? ॥ ३७ ॥

अ. वि.—सद्गुरुस्वरूपीं स्तवन करणें, अथवा नमन करणें, अथवा दर्शन घेणें, इत्यादि व्यवहार घडत नाहींत, असें जाणून ज्ञानेश्वर महाराज हताश होऊन शिव शिव असें द्विवार स्मरण करितात. हे सद्गुरु गूढा! म्हणजे तुमचें स्वरूप नामरूपातीत, चिन्मात्र, सूक्ष्मतम, निराकार असल्यामुळें स्थूल इंद्रियांनां, अथवा अंतरसूक्ष्म मनबुद्ध्यादिवृत्तींनां, विषय होत नाही, असें सर्वतोपरि गुप्त आहे. अशा ह्या तुझ्या गुप्त अज्ञात स्वरूपाला घेऊन, काय करावयाचें आहे? कारण, तूं आपल्या स्वरूपाविषयींचा एकही निश्चय करूं देत नाहीस.

नामें रुपें बहुवसे । उभारुनि पाडिली बोसे ॥

सत्तेचेनि आवेशें । तोषलासी ना ॥ ३८ ॥

अन्वय—सत्तेचेनि आवेशें बहुवसे नामें रुपे उभारोनि ओसे पाडिली (आणि) तोषलासिना? ॥ ३८ ॥

अ. वि.—सत्तेच्या चिदावेशानें, म्हणजे “एकोहं बहु स्याम्” अशा स्फूर्तीच्या क्षोभानें, शिवापासून तृणापर्यंत अनेकनामरूपात्मक जगताची उभारणी केलीस; परंतु नामरूपात्मक अशा जगताकडे विवेकदृष्टीनें पाहू गेलें तर, तें मृगजलवत् निस्तत्व आहे. अशा नामरूपात्मक जगताची उभारणी करण्यांत, म्हणजे चिद्विलास करण्यांत, आपण मात्र संतुष्ट झालां आहांत, असें वाटतें. अथवा नामरूपात्मक जगताची उभारणी करून व निजबोधानें ती सर्व नाहीशी करून, अहो सद्गुरु आपण संतुष्ट झालांत.

जीवू घेतलिया उणें । चालो नेदिसी साजणें ॥

भृत्यु उरें स्वामीपणें । तेही नव्हे ॥ ३९ ॥

अन्वय—जीवू घेतलिया उणें (वीण) साजणें (प्रेम) चालो नेदिसी. स्वामीपणें भृत्यु उरें तेही नव्हे. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—अहो सद्गुराया ! तुमच्यावर प्रेम ठेवण्याला जावें, तर तुम्हीं जीव घेतल्याशिवाय प्रेमही जमूं देत नाही; म्हणजे प्रेम ठेवणाराच्या हृदयांत सच्चिदानंदरूप आत्मत्वानें तुम्हींच नांदत आहां, अर्थात्, तुमच्यावर प्रेम करण्याकरितां आत्मसांनिध्याला आल्यावर, देहतादात्म्यानें देहधर्म अंगावर घेऊन वागणाऱ्या जीवदशेचा लय होतो, म्हणजे, ती नाहीशी होवून तो साधक गुरुसंज्ञित आत्मभावाशीं ऐक्याला पावतो. (ज्ञानेश्वरी अ. ६ ओवी ३६६—परतोनी पाठींमोरे ठाके, आपणीयाते आपण देखे, आणि देखतखेवो ओळखे, म्हणे तत्व हें मीं) नंतर साहजिक आत्म्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या निरतिशय प्रेमाचा योग होतो. व त्याचें तुमचें सौजन्य जमतें. असें झाल्यावांचून ‘चालो नेदेशी साजणें’ म्हणजे तुम्हीं त्याच्याशीं सौजन्य ठेवण्याला राजी नाही. वर सांगितल्याप्रमाणें ज्या सेवकाचें व तुमचें सौजन्य जमलें आहे, तो सेवक या नात्यानें न राहून, स्वामीपणें, म्हणजे धनी या नात्यानेंही रहात नाही. म्हणजे, ज्या सेवकाचा तुमच्याशीं

योग झाल्यामुळें सेवकस्वामी या नात्यानें असणारे जीवशिव भाव बाधित होवून, सहज निर्धर्म अशा स्वरूपस्थितीनें तो असतो.

विशेषाचेनि नावें । आत्मत्वही न साहवे ॥

किंबहुना नव्हे । कोणहीच यया ॥ ४० ॥

अन्वय—विशेषाचे नावेनि आत्मत्वही न साहवे, किंबहुना यया कोणहीच नव्हे. ॥ ४० ॥

अ. वि.—शास्त्रांत, सच्चिदानंदरूप आत्म्याचे, सामान्यरूप व विशेषरूप असे दोन वर्ग केले आहेत. त्यांचीं लक्षणे येणेंप्रमाणें; आधिक देशकालस्थित सामान्यरूप, न्यूनदेशकालस्थित विशेष रूप; अशा या लक्षणाचा संबंध सच्चिदानंदरूप आत्म्याकडे कसा लावतात, हें सांगतों. मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत, लहान मोठे अनंत प्राणी आहेत, त्या सर्व प्राण्यांना आपण आहोंत, असा आपल्या अस्तित्वाचा, म्हणजे आत्म्याचे सदंशाचा प्रत्यय आहे. अशा तऱ्हेनें, अनंत प्राण्यांत आत्म्याच्या सदंशाचा एकसारखा प्रत्यय आहे; म्हणून, अधिकदेशकालस्थितसामान्याचें लक्षण, सदंशाशी जुळत असल्यामुळें, आत्म्याच्या सदंशास सामान्यरूप म्हणतात. राहिलेल्या विशेष चिदानंद अंशाचा प्रत्यय, तत्त्ववेत्त्यावांचून कोठेंही आढळत नाही. मनुष्येतर प्राण्यांची गोष्ट सोडूनच द्या, त्यांस तर तो अनुभव नाहीच नाही; राहिलेल्या मनुष्यवर्गांत देखील, चिदानंद अंशाचे अनुभवाचा बहुत जीवांत अभाव दिसतो. याचा अनुभव व्यवहारामध्यें कोणालाही घेतां येईल. पहा, कोणी मनुष्याला जर विचारलें, कीं तूं आहेस का? तर तो असें उत्तर देईल कीं, होय मीं आहे; नंतर त्याला दुसऱ्यानदां विचारलें कीं तूं कसा आहेस? तर त्याचें उत्तर मीं चिद्रूप (ज्ञानरूप), आनंदरूप असा आहे, असें न मिळतां, मीं मूर्ख, जड, दुःखी, जन्मणारा, मरणारा, पापी, दीन असा आहे, असें, भकल्यासारखें उत्तर मिळेल. आतां एखाद्या बहुत संपत्तिवानास, अथवा बहुत विद्वानास, तूं कसा आहेस, असें विचारिलें तर, त्याचें उत्तर इतराप्रमाणें न मिळतां, मीं

ज्ञानी आहे, मीं सुखी आहे, असें मिळेल. पण, त्याला उलट विचारलें कीं तूं ज्ञानी कसा, तर तो असें सांगेल कीं मीं न्यायशास्त्र, वेदांत-शास्त्र, व्याकरणशास्त्र इत्यादि षड्शास्त्रांचा अभ्यास केला आहे. मला सर्व अवगत आहे, अथवा मीं बी. ए. आहे, मीं एम्. ए. आहे, म्हणून मीं ज्ञानी आहे; व कोणी मीं सुखी आहे, असें उत्तर देतील; पण, त्यास उलट विचारलें कीं तूं सुखी कसा तर तो असें सांगेल कीं मीं शरीरानें धष्टपुष्ट आहे, तरुण आहे, निरोगी आहे, माझी बायको सुंदर आहे, मुलें शहाणीं आहेत, घर चांगलें हवेशीर आहे, बागबगीचा आहे, गाडीबोडे आहेत, नोकरचाकर आहेत, या सर्व ऐश्वर्यामुळे मीं सुखी आहे. पण त्यांचें हें मीं ज्ञानी अथवा सुखी असें जें म्हणणें आहे, तें स्वकीय सच्चिदानंदरूप आत्मदृष्टीनें नसून, बाह्य वैषयिक ज्ञानानें व वैषयिक सुखाचे दृष्टीनें असतें. असो, आतां विवेकवैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी, सद्गुरूजवळ “तत्त्वमसि” महावाक्याचें श्रवण, मनन, निजध्यासनादि अभ्यास करितो. त्या योगानें देहद्रयाचा द्रष्टा, सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहे, असें ज्ञान होतें, व देहेन्द्रियमनबुद्ध्यादि संघात, अनात्म, जड, मिथ्या आहे, असें त्याला निःसंशय कळतें. अशा दृढ, अपरोक्ष आत्मज्ञानी, तत्त्ववेत्त्याला तूं कोण व कसा आहेस, असा प्रश्न जर केला, तर देहत्रयातीत असंग साक्षी सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहे, असें उत्तर मिळेल. पूर्वीं शंकराचार्यांनीं एका तत्त्ववेत्त्याला तूं कोण व कसा आहेस असा प्रश्न केला होता, त्यावर त्यानें उत्तर दिलें “नाहं मनुष्यो न च देवयक्षो न ब्राम्हणक्षत्रियवैश्यशूद्रः । न ब्रम्हचारी न गृही वनस्थो भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥ हस्तामलक. अशा तऱ्हेनें, आत्म्याच्या विशेष चिदानंदरूप अंशाला जाणणारे तत्त्ववेत्ते, थोडेच आहेत (यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । गीता अ० ७ श्लोक ३ उत्तरार्ध) म्हणून न्यूनदेश कालस्थित विशेष, हें लक्षण चिदानंद अंशाशीं जुळत असल्यामुळे, चिदानंद अंशास, विशेषरूप असें म्हणतात. परंतु

सामान्य व विशेष हा आरोप निरंश सच्चिदानंदरूप आत्म्यावर, अज्ञानी आणि तत्त्ववेत्ते यांच्या सामान्य व विशेष ज्ञानाच्या दृष्टीने आला आहे. परमार्थतः सामान्यविशेषभावाचा व्यवहार, सद्गुरुस्वरूपी सहन होत नाही, हें काय सांगावें? सद्गुरुस्वरूपी कोणचाच धर्म नाही, सर्व धर्मशून्य श्रीगुरुस्वरूप आहे.

राती नुरेचि सूर्या ॥ ना तरी लवण पाणिया ॥

नुरे जेवि चेडलिया । नीद जैशी ॥ ४१ ॥

अन्वय—सूर्या राती नुरे, नातरी जेवी पाणिया लवण (नुरे), जैसी चेडलिया निद नुरे. ॥ ४१ ॥

अ. वि.—सूर्यउदयांत रात्र रहात नाही. किंवा जलसंयोगांत मीठ रहात नाही. किंवा जागे झाल्यावर निद्रा रहात नाही.

कापुराचे थळीव । नुरेचि आगीची बरव ॥

नुरेचि रूप नांव । तैसे यया ॥ ४२ ॥

अन्वय—(जैसे) कापुराचे थळीव आगीची बरव नुरेची तैसे यया (सद्गुरु) रूप नांव नुरेचि. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—दिवा जसा ज्योतिरूपानें अग्नीची शोभा पुष्कळ वेळ ठेवितो, तसा कापूर अग्नीची शोभा ठेवित नाही; म्हणजे, थोडक्याच वेळांत अग्नी नाहीसा होऊन, खालीं अग्नी किंवा राख हीं देखील उरूं देत नाही; तसें सच्चिदानंदरूप श्रीगुरुसंज्ञित आत्मभावाच्या विकासांत, नामरूपात्मक जगत् रहात नाही.

याच्या हाता पाया पडे । तव वंघत्वे पुढे न मंडे ॥

न पडेचि हा भिडे ॥ भेदाचिये ॥ ४३ ॥

अन्वय—याच्या (सद्गुरूच्या) हाता पाया पडे तंव वंघत्वे पुढें न मंडे हा भेदाचिये भिडे न पडेचि. ॥ ४३ ॥

अ. वि.—सद्गुरूच्या हाता पाया पडणें, म्हणजे हात जोडून सद्गुरूच्या पायां पडावयास गेलें तर, हा वंघत्वानें पुढें उभा रहात नाही.

भावार्थ असा कीं, सद्गुरु हे आत्मत्वानें सर्वांच्या हृदयस्थ आहेत, अर्थात् हात जोडून पायां पडणाऱ्या सेवकाच्या हृदयांत आत्मत्वानें नांदत आहेत, म्हणून ते वंद्यत्वानें पुढें येत नाहीत. उघड आहे, आपल्या स्वरूपाला आपल्यापुढें कसें येतां येईल? कदाचित् आर-शाच्या योगाने स्थूल देहास आपल्यापुढें येतां येईल, परंतु निरुपाधिक सच्चिदानंदरूप, भेदशून्य, निर्गुण, निराकार, नित्य, परिपूर्ण, आत्मभा-वास आपण आपल्यापुढें कसें येतां येईल? येतां येणार नाही. ह्मणून सद्गुरु हे वंद्यत्वानें, ह्मणजे वंदन करण्यास योग्य अशा स्वरूपस्थितीनें, सेवकाच्या पुढें मांडले जात नाहीत. व्यवहारामध्यें एखाद्या थोर पुरुषा-कडून कांहीं काम व्हावयाचें आहे, पण त्याची कितीही विनवणी केली तरी तो तें काम करित नाही; आणि ज्याचें काम व्हावयाचें आहे तो तर कसेंही होवो आपलें काम झालेंच पाहिजे, असा गरजू असल्या-मुळें त्या थोर पुरुषाच्या अतिस्नेहांतले व प्रेमांतले, ज्यांचें वजन त्यां-च्यावर पडेल अशा गृहस्थांची त्या थोर पुरुषांना भीड घालतो; व त्या भिडेच्या योगानें जरी मनांत त्याचें काम करावयाचें नाही, तरी तो करितो. त्याप्रमाणें सद्गुरूंनीं, वंदनयोग्य अशा वंद्य स्थितीनें, वंदन करणाराहून भिन्न रहावें, व, वंदन करणाऱ्या सेवकाकडून वंद-नाचा व्यवहार व्हावा, म्हणून, भेदाची भीड जरी घातली, तरी ते त्या भेदाच्या भिडेंत पडत नाहीत; म्हणजे आपला अभेदभाव नाहीसा करून, वंद्य, वंदिता, वंदन असा त्रिपुटीरूपी भेदव्यवहार आपल्या स्वरूपीं होऊं देत नाहीत.

आपणाप्रति रवि । उदो न करी जेवी ॥

हा वंद्य नव्हे तेवी । वंदनासी ॥ ४४ ॥

अन्वय—जेवि रवि आपणाप्रति उदो न करी तेवि हा वंदनासी वंद्य नव्हे. ॥ ४४ ॥

अ. वि.—सूर्य ज्याप्रमाणें आपल्याकरितां उगवत नाही, म्हणजे

सूर्याला आपल्या प्रकाशाकरिता आपल्या उदयाची जरूर नाही, कारण, तो आपल्या ठिकाणी आपण नित्य उदयरूपच आहे, तसा हा सद्गुरु वंदनास बंध नाही.

कां समोरपण आपुलें । न लाहिजे कांहीं केलें ॥

तैसें बंधत्व घातलें । हिरोनी येणें ॥ ४५ ॥

अन्वय—का आपले समोरपण (जेवि) कांहीं केल्या न लाहिजे तैसें येणे बंधत्व हिरोनी घातलें. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—कांहींही केलें तरी आपल्या समोर आपल्याला (प्रतिबिंबरूपानें नाही,) सत्यत्वानें होतां येणार नाही. त्याप्रमाणें सद्गुरून बंधपणाचा सगळा धर्म नाहीसा करून टाकिला.

आकाशाचा अरिसा । नुठी प्रतिबिंबाचा ठसा ॥

हा बंध नव्हे तैसा । नमस्कारासि ॥ ४६ ॥

अन्वय—आकाशाचा आरसा (जेवि) प्रतिबिंबाचा ठसा नुठी तैसा हा नमस्कारासी बंध नव्हे. ॥ ४६ ॥

अ. वि.—ज्या आरशांत पहाणारा पाहतो, तो आरसा परिच्छिन्न ह्मणजे मर्यादित आहे, आणि त्यामध्ये पाहणाराही मर्यादितच आहे; व पहाण्याचा आरसा व पाहणारा, या उभयतांचे दरम्यान अंतर आहे, म्हणून पहाणाराचें प्रतिबिंब आरशामध्ये पडतें; पण सर्व परमाणूंच्या अंतर्बाह्य भरलेलें अमर्यादित आकाशच आरसा झालें, तर त्यांत प्रतिबिंब कोणाचें पडावयाचें? ज्याचें त्यांत प्रतिबिंब होणें शक्य नाही. म्हणून आकाशच जर आरसा झालें, तर त्यांत प्रतिबिंब होणार नाही, असे ज्ञानेश्वर महाराजांनीं मूळांत उद्गार काढिले. आतां आकाशाच्याही अंतर्बहि असणारें, आकाशादि पृथ्वीपर्यंत सर्व तत्त्वरूपानें अभेद असणारें, असें एकरस सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्व, बंध कसें होईल? उत्तर, होणार नाही.

परी नव्हे तरी न हो । हे वेखासी कां घेवो ॥

परी वंदीतयाही ठावो । उरो नेदी ॥ ४७ ॥

अन्वय—परि हा (वंध) नव्हे तरी नहो (मीं) हे वेखासी कां घेवो परी हा वंदीतयाही ठावो उरो नेदी. ॥ ४७ ॥

अ. वि.—पूर्वीच्या तीन चार ओव्यांतून वंदन करण्यास योग्य असा वंध भाव, सद्गुरु आपणाकडे घेत नाहीत, याचा विचार सांगितला; पण, आतां घेत नाहीत, तर न घेवोत, त्यांच्या स्वभावाविरुद्ध मीं तरी कशाला जाऊं? पण वंदन करणारा जो सेवक त्याला देखील आपल्या स्वरूपाहून वेगळा राहूं देत नाहीत; त्याचा ठावठिकाण नाहीसा करितात; म्हणजे, सर्वांतर्यामी आत्मत्वानें असणाऱ्या सद्गुरुस्वरूपाचा, वंदन करणारा सेवक विचार करूं लागला कीं, माझ्याही हृदयांत आत्मत्वानें तेंच आहे असें त्यास ज्ञान होतें; व त्या योगानें त्या वंदन करणारास आत्मसान्निध्य प्राप्त होतें. त्यासरसाच त्या वंध सद्गुरूशीं तो समरस होतो. (त्यांच्याहून वेगळा राहत नाही.) जसें मीठ आपल्याला जन्म देणाऱ्या समुद्राची गांठ पडल्याबरोबर आपणच तेथें नाहीसें होऊन जातें, म्हणजे समुद्ररूप होतें, तसें आत्मत्वानें असणाऱ्या सद्गुरुस्वरूपांतून देहबुद्धीमुळें निवडलेला जीवात्मा, सद्गुरुसंयोगांत तद्रूप होतो, म्हणजे देहबुद्धीनें वेगळा रहात नाही. जसें दोरीचें ज्ञान झाल्यावर, विपरीत सर्पकल्पना निवृत्त होते, तसें स्वात्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान झाल्यावर मीं देह अशा विपरीत कल्पनेची निवृत्ति होते; म्हणजे हा देह मीं नसून, सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहे असा, दृढ निश्चय होतो, या दृष्टीनेंच “वंदीतयाही ठाव उरो नेदी” असें मूळांत म्हटलें आहे.

आंगौनि एकुणा झोलु । फेडिताचि तरि तो बाहिरिल्लु ॥

कडु फिटे आतुलु । न फेडीतचि ॥ ४८ ॥

अन्वय—आंगौनि एकुणा बाहेरिल्लु झोलु फेडिताचि तरी तो आतुलु कडु न फेडिताचि फिटे. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—नेसलेल्या धोतरांत आंतली व बाहेरची अशा दोन वाजू असतात. म्हणजे, निऱ्या करून पोटीं खोंचण्याचे पूर्वी, धोतर नेसतांना एक आंत, व एक बाहेर, असे पदर करून त्यांपैकीं एक बाहेरचा पदर कमरेला खोंवतो. आणि एक आंतला पदर कमरेला न खोंवतां, तसाच ठेवितो, नंतर कासोट्याच्या निऱ्या करून मार्गे खोंवितो व पुढच्या निऱ्या करून पोटीं खोंवितो. अशा तऱ्हेनें सर्व धोतर नेसणें झाल्यावर त्यालाच “आंगौनि एकुणा झोलु” अशी ज्ञानेश्वर महाराजांनीं संज्ञा दिली आहे. आणि ती अक्षरशः बरोबर आहे. ती अशी, पुढच्या निऱ्यांचा पदर निऱ्या करून पोटीं खोंवल्यामुळें अंगाला लागला आहे, व मागच्या निऱ्याचा पदर निऱ्या करून मार्गे खोंवल्यामुळें अंगाला लागला आहे; वरती सांगितलेले कडोसरीचे दोन पदर, त्यांपैकीं एक बाहेरचा पदर कडोसरीला खोंचल्यामुळें अंगाला लागला आहे, व दुसरा आंतला पदर कडोसरीला न खोंचतां तसाच ठेविल्यामुळें, तो मात्र अंगाला लागला नाही, व तो एक पदर अंगाला न लागल्यामुळें, “आंगौनी एक उणा झोलु” असें ह्मटलें. आतां बाहेरच्या कडोसरीला खोंवलेला जो एक पदर, तो कडोसरीचा फेडून ओढला कीं आंतला न फेडितांच फिटतो. म्हणजे आंतल्या व बाहेरच्या पदरासह सर्व धोतर सुटून जातें.

नाना विंवपणासरिसे । घेउनि प्रतिविंब नासे ॥

नेलें वंद्यत्व येणें तैसे । वंदतेनसी ॥ ४९ ॥

अन्वय—नाना जैसे प्रतिविंब विंवपणासरिसे घेऊनि नासं तेंसं येणें वंदितेनसी वंद्यत्व नेले. ॥ ४९ ॥

अ. वि.—ज्या वेळेस पाण्याचें डबकें साफ आटून जातें, त्या वेळेस त्यांतील असणाऱ्या सूर्यप्रतिविंबाचा लोप होतो; पण, तो त्या एकट्या प्रतिविंबाचा लोप होतो, असें नाही, तर त्याच्या बरोबर सूर्यावर आलेला सापेक्ष विंबधर्म तोही लयास जातो आणि एकटा टळटळीत सूर्य रहातो. त्याप्रमाणें सद्गुरु हे, आपल्या स्वरूपीं वंदन करावयास

तयार झालेल्या वंदन करणाराचा जीवभावच एकटा नाहीसा करितात, असें नाही, तर, तत्सापेक्ष आपल्याकडे आलेला वंदधर्म, म्हणजे वंद ही संज्ञा, नाहीशी करितात. आणि सच्चिदानंदरूप सद्गुरु मात्र टळटळीत एकाकीपणानें रहातात.

नाहीं रूपाची जेथें सोये । तेथें दृष्टीचें कांहींच नव्हे ॥
आह्मा फळले हे पाये । ऐशिया दशा ॥ ५० ॥

अन्वय—जेथें रूपाची सोय नाही, तेथें दृष्टीचें कांहींच नव्हे, हे पाय ऐशिया दशा आह्मां फळलें. ॥ ५० ॥

अ. वि.—ज्या सद्गुरुस्वरूपी रूप व्यवहार नाही, म्हणजे तें अरूप आहे, तेथें दृष्टीचें काय चालणार आहे ? रूप विषयाचा आश्रय करून असणारी जी दृष्टी, ती रूपरहित, निर्गुण, निराकार, सच्चिदानंदरूप अशा सद्गुरुकडे वळली, तर तेथें कांहीं एक दर्शन न होतां, ती निराश होऊन पुन्हा रूप विषयाचा आश्रय करते. असे हे सद्गुरुचे पाय आह्मांला अशा अवस्थेनें फलद्रूप झाले. आतां “आह्मां फळले हे पाय ऐशिया दशा.” यांतील “ऐशिया दशा” हें पद मोघम असल्यामुळें चांगला अर्थ बोध होत नाही, म्हणून पुढच्या ओव्यांमधून, कैशिया दशा पाय फळले, हें दृष्टांतानें चांगलें व्यक्त करितात.

गुणानेलाचिया सोईरिका । निर्वाहिली दीपकळिका ॥
ते कां होईल पुळिका । कापुराचिया ॥ ५१ ॥

अन्वय—गुणा तेलाच्या सोईरिका दीपकळिका निर्वाहिली ते कापुराचिया पुळिका होईल का ? ॥ ५१ ॥

अ. वि.—तेल आणि वात यांच्या संबंधानें दिव्याच्या ज्योतीचा बराच वेळ निर्वाह होतो, तसा निर्वाह कापुराच्या बारीक खड्यानें कसा होईल ?

तया दोहो परस्पर । होय ना जब मैल्हेरे ॥
तंव दोहीचैहीं सरे । सरिसेचि ॥ ५२ ॥

अन्वय—तया दोहों परस्परें जंव मैल्हेरे (मेळा) नाहोय तव सरसेचि दोहींचेहे सरे. ॥ ५२ ॥

अ. वि.—कापूर आणि अग्नि या परस्पर दोवांचा संबंध होतो न होतो तोंच कापूर व अग्नि, हीं दोन्हीही नाहींशीं होऊन जातात.

तेविं देखेना मी ययाते । तंव गेले वंच वंदिते ॥

चेइलिया कांते । स्वप्नींचि जेवी ॥ ५३ ॥

अन्वय—तेवी मी ययातें देखेना तंव वंच वंदिते गेले जेवी स्वप्नींचिया कांते चेइलिया (गेले). ॥ ५३ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें सद्गुरूंना वंदन करण्याकरितां त्यांच्याकडे मीं पहातो न पहातो तोंच, वंदन करणारा जो माझा जीवभाव, त्यासकट श्रीगुरूकडे आलेली वंध ही संज्ञा, नाहींशी होते. जसें कोणी एक गृह-स्थास स्वप्न पडलें, व त्या स्वप्नांतील स्त्रियेस जागा होऊन पाहूं गेला, तो ती स्वप्नांतील स्त्री, व हा पहाणारा स्वप्नांतील तिचा पती, हीं दोन्ही, जागृतींत नाहींशीं होऊन एकटा जागृत पुरुष रहातो त्या-प्रमाणें, आत्म्याचे अज्ञानरूपी निद्रेंत पडलेल्या विश्वस्वप्नांत, स्वात्मत्वानें असणाऱ्या हृदयस्थ सद्गुरूस, आत्मानात्मविवेकदृष्टीनें पहावयास गेल्याबरोबर, माझ्या आत्मत्वानें तेंच भासूं लागलें. म्हणजे पहाणारा जो मीं, तो आत्मत्वानें असणाऱ्या सद्गुरूच्या अस्तित्वावांचून कांहीं नाहीं, असें वाटूं लागलें. अशा तऱ्हेनें वंदन करणारा मींच नाहींसा झाल्यामुळें, माझ्या योगानें सद्गुरूवर आलेला वंध संज्ञेचा आरोप नाहींसा झाला. आणि सच्चिदानंदरूपपणानें अवशिष्ट एकटे सद्गुरूच राहिले.

किंबहुना इया भाषा । द्वैताचा जेथें उपखा ॥

फेडुनियां स्वसखा । श्रीगुरु वंदिला ॥ ५४ ॥

अन्वय—किंबहुना इया भाषा जेथें द्वैताचा उपखा फेडुनिया स्वसखा श्रीगुरु वंदिला. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—फार काय सांगावें वंद्य वंदिता व वंदन, या त्रिपुटी-रूपी द्वैताची भाषा नाहीशी करून, पूर्वीच्या ओवीत सांगितल्याप्रमाणें अभेदभावानें, स्वसखा म्हणजे स्वात्मत्वानें असणाऱ्या श्रीगुरूचें मी वंदन केलें.

याच्या सख्याची नवाई । आंगीं एकपणारूप नाहीं ॥

आणि गुरुशिष्य दुवाळीही । पवाडु केला ॥ ५५ ॥

अन्वय—याच्या सख्याची नवाई (अशी आहे कीं) आंगीं एकपणारूप नाही. आणि गुरुशिष्य दुवाळीही पवाडु केला. ॥ ५५ ॥

अ. वि.—सद्गुरूच्या सख्यपणाचें मोठें आश्चर्य वाटतें. यांच्या स्वरूपी वंद्य व वंदिता असा भेदधर्म तर नाहीच, पण भेदाभावामध्यें असणारी एकपणाचीही कल्पना नाही. व्यवहारांत एकमेकांचें सख्य असतें, पण ते व्यक्तिशः भिन्न असतात; तसा सख्यपणाचा प्रकार सद्गुरूच्या घरचा नाही; त्यांच्या सख्यपणांत द्वैत तर नाहीच, पण द्वैतसापेक्ष एकपणाही नाही; म्हणून मूळांत ज्ञानेश्वरमहाराज सद्गुरूच्या सख्यपणाचें आश्चर्य करतात. ज्या सद्गुरुस्वरूपीं द्वैत अथवा एकपणा नाही. त्या ठिकाणीं गुरुशिष्य अशा द्वैतसंबंधाचा व्यवहार दाखविला.

कैसा आपणा आपण । दोंवीण सोयरेपण ॥

हा यादुनि विलक्षण । नाहीं ना नोहे ॥ ५६ ॥

अन्वय—कैसा आपणया आपण दोंवीण सोयरेपण यादुनी हा विलक्षण नाहीना नोहे. ॥ ५६ ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वरमहाराज, “कैसा” या पदानें, द्वैतसंबंधावांचून सोयरेपणाचा व्यवहार श्रीसद्गुरु, दाखवितात, हें पाहून आश्चर्य दर्शवितात. सद्गुरूंनीं जरी आपल्या स्वरूपावर. गुरुशिष्य असा द्वैतसंबंध दाखविला आहे, तरी तात्त्विकदृष्ट्या, गुरु शिष्य हे दोन नसून सच्चिदानंदरूप एक आत्मतत्त्वच आहे. वस्तुतः असें असून, गुरु-

शिष्यसंबंधरूपी सोयरेपण कसें भोगीत आहेत! आतां भेदरहित गुरुशिष्यरूपी सोयरेपणाहून दुसरें कांहीं विलक्षण नाही, अथवा केव्हांही होणार नाही.

जग अवघें पोटी माये । गगनायेवढे होऊनि ठाये ॥
कीं तेचि निसी साहे । नाहीपणाची ॥ ५७ ॥

अन्वय—अवघें जग पोटी माये (असे) गगनायेवढे होऊनी ठाये कीं तेचि नाहीपणाची निसी साहे. ॥ ५७ ॥

अ. वि.—जगत् आपल्या पोटांमध्ये घालून, सद्गुरु हे, गगनायेवढे झाले आहेत. अथवा जगत् ज्याचा पोटांत समावलेलें आहे, अशा महदाकाशाचीही वस्ती त्यांच्या (सद्गुरूंच्या) पोटांमध्ये आहे, म्हणजे आकाशादि पृथ्वीपर्यंत जीं तत्वे आहेत, तीं सर्व आत्मस्वरूपाचें अस्तित्व व भातित्व घेऊन आहेपणानें भासत आहेत. जसें मृगजळ हें, सूर्यकिरणाचें अस्तित्व घेऊन आहेपणानें मांडलें आहे व त्या सूर्यकिरणाचा प्रकाश घेऊन तें मृगजळ भासत आहे, त्या मृगजळाला सूर्याच्या किरणावांचून सत्ता व भातित्व नाही, त्याप्रमाणें आकाशादि सर्वतत्वांना, आत्मस्वरूपावांचून सत्ता नाही, व प्रकाशही नाही. अशा तऱ्हेनें गगनादि पृथ्वीपर्यंत सर्व जगत्‌रूपानें सद्गुरुस्वरूप आहे. पण ज्या वेळेस सर्व जगत् अव्यक्त प्रकृतीमध्ये लीन होतें, त्या वेळेस अधिष्ठानपरब्रह्म, जगदभावास प्रकाशित करितें. म्हणजे जें जगत्‌स्थितिकालीं सद्गुरुस्वरूप सर्व नामरूपाच्या अस्तित्वरूपी दिवसरूपानें प्रकाशित असतें, तेंच आत्मतत्त्व जगताच्या लयकालीं, सर्वत्र नामरूपाच्या अभावरूपी रात्रीच्या रूपानें प्रकाशित असतें. अशा तऱ्हेनें जगताच्या आहेनाहीपणाला (व्यक्त अव्यक्त भावाला) एक सद्गुरुचें स्वरूप आश्रय होईल कसें? त्याचें समाधान पुढच्या ओवीमध्ये करितात.

कां पूर्णते तरी आधारू । सिंधू जैसा दुर्भरू ॥
तैसा विरुद्ध पाहुणेरू । याच्या घरीं ॥ ५८ ॥

अन्वय—का जैसा दुर्भरू सिंधु पूर्णते तरी आधारू तैसा याच्या घरीं
विरुद्ध पाहुणेरू. ॥ ५८ ॥

अ. वि.—सागर नेहमी पूर्ण असतो, म्हणजे, जर पाऊस पडला
नाहीं तर नद्या, नाले, विहिरी सर्व आटून जातात, तसा समुद्र आटत
नाहीं, तो आपल्या जलानें जशाचा तसा परिपूर्ण असतो, यावरून पूर्ण-
पणाला आधार एक सिंधूच आहे, असें उघड होतें; पण वर्षाऋतुकालीं
अनेक नद्या दुयड्या भरून समुद्राला मिळत असतात, त्यांना समु-
द्राच्या पोटांमध्ये जागा मिळते, त्या योगानें समुद्र आपल्या मर्यादेबाहेर
किंचित् वाढत नाहीं. या दृष्टीनें, पूर्णतेच्या विरुद्ध दुर्भरत्वालाही आ-
धार समुद्रच आहे, असें ठरतें. पहा एक समुद्र पूर्णत्व आणि दुर्भरत्व
या विरुद्धधर्मीना आश्रय असतो, तसें आमचे सच्चिदानंदरूप सद्गुरु,
पूर्वोक्त “आहे” “नाहीं” या विरुद्ध धर्मीना आधार आहेत.

तेजा तमातें कांहीं । परस्परे निके नाहीं ॥

परी सूर्याच्या ठाई । सूर्याचे असे ॥ ५९ ॥

अन्वय—तेजा तमातें परस्परे कांहीं निके नाहीं परी सूर्याचे ठाई
सूर्याचे असे. ॥ ५९ ॥

अ. वि.—प्रकाशाचें व काळोखाचें एकमेकांशीं पटत नाहीं,
पण दोन्ही सूर्याच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहेत.

एक ह्यणता भेदें । ते कीं नानात्वे नांदे ॥

विरुद्धे आपणया विरुद्धे । होतील काई ॥ ६० ॥

अन्वय—कीं एक म्हणता तो भेदे नानात्वे नांदे विरुद्धे आपणया
विरुद्धे काई होतील. ॥ ६० ॥

अ. वि.—सर्व श्रुतिशास्त्रांनीं, सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप, द्विती-
यरहित एक आहे, असा सिद्धांत केला आहे. म्हणून तें एक आहे असें

म्हणावयास जावें, तों शिवापासून तृणापर्यंत अनेकत्वानें असणाऱ्या जगद्रूपानें तेंच नांदत आहे, म्हणजे त्याच्याच आधारावर, हें जगत् भासत आहे. जशी सृत्तिका, ही एक आहे, असें म्हणावयास जों जावें, तों अनेक घटरूपानें तीच बनली आहे, असें दिसतें. असो. माती ही सृत्तिकारूपानें राहो, अथवा अनेक घटरूपानें राहो, एकाहून अनेकही जरी विरुद्ध आहेत तरी मातीचा एकपणा या उभयस्थितींमध्ये कायमच आहे. त्याप्रमाणें परब्रम्ह हें सच्चिदानंद निर्गुणनिराकार भेदशून्य स्थितीनें असो, अथवा अनेक नामरूपात्मक जगत्स्थितीनें असो, वरच्या दृष्टांतांत सांगितल्याप्रमाणें एकाहून अनेक जरी विरुद्ध आहे, तरी एक व अनेक अशा विरुद्ध स्थितीनें आत्म्याचें एकत्वच कायम असतें, म्हणजे सच्चिदानंदरूप निर्गुण निराकार भेदशून्य भावानें असणारा जो एकपणा, त्या एकपणानें तरी आत्माच आहे, व शिवापासून तृणापर्यंत असणाऱ्या अनेक नामरूपात्मक जगताचें तात्त्विकस्वरूप तरी आत्माच आहे, यावरून एक व अनेक या विरुद्ध धर्मीचें स्वरूप, एक आत्माच असल्यामुळें, त्या विरुद्धपणाची बाधा विरुद्ध स्वरूपाला कशी होईल? जसें अग्नीच्या दाहक धर्माची बाधा, दुसऱ्या पदार्थाला होईल, म्हणजे अग्नीच्या योगानें दुसऱ्या वस्तूचें दहन होईल, पण अग्नीच्या योगानें अग्नीचें दहन कधींही होणार नाही.

म्हणोनि शिष्य आणि गुरुनाथुया दोही शब्दांचा अर्थ ॥

श्रीगुरुचि परि होतु । दोहों ठाई ॥ ६१ ॥

अन्वय—हणोनि शिष्य आणि गुरुनाथु या दोन्ही शब्दांचा अर्थ दोही ठाई परि (एक) श्रीगुरुचि होतु. ॥ ६१ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितलें कीं, एक व अनेकत्वानें सद्गुरुच नांदत आहेत. त्या दृष्टीनें उभय शिष्य आणि सद्गुरु, या दोन्ही शब्दांच्या अर्थाकडे नजर टाकली, तर शिष्य आणि सद्गुरु, या उभयरूपानें, सच्चिदानंदरूप सद्गुरुसंज्ञित वस्तुच नांदत आहे. एका अर्थावर

गुरु शिष्य हा भेदभाव कसा नांदत आहे, हें पुढच्या दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

कां सुवर्ण आणि लेणें । वसतें एके सुवर्णें ॥

वसते चंद्र चांदिणे । चंद्रीचि जेवी ॥ ६२ ॥

अन्वय—का सुवर्ण आणि लेणें एके सुवर्ण वसते, चंद्र (व) चांदणें जेवीं चंद्रचि वसते. ॥ ६२ ॥

अ. वि.—सोनें व अलंकार या दोन्ही कल्पना एका सुवर्ण पदार्थावरच आहेत. त्याचप्रमाणें चंद्र व चांदणें या दोन्ही कल्पनांला आधार, एक चंद्राचा देहच आहे.

नाना कापूर आणि परिमळु । कापूरचि केवळु ॥

गोडी आणि गूळ । गूळचि जेवि ॥ ६३ ॥

अन्वय—नाना कापूर आणि परिमळु केवळु कापूरचितें जेवि गोडी आणि गुळ गुळचि. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—अथवा कापूर आणि सुगंध या दोन्ही कल्पनांला आधार एक कापूरच आहे; गोडी आणि गूळ या दोन्ही कल्पनांला आधार गुळच आहे.

तैसा गुरु शिष्य मिसे । हाचि एकु उल्हासे ॥

जरी कांहीं दिसे । दोनीपणें ॥ ६४ ॥

अन्वय—तैसा गुरु शिष्य मिसे जरी कांहीं दोनीपणी दिसे तरी हाचि एकु उल्हासे. ॥ ६४ ॥

अ. वि.—वरच्या वाजूनें म्हणजे देहदृष्ट्या जरी गुरु शिष्य हा भेद दिसला, तरी दोन्ही ठिकाणीं परमार्थतः अस्तिभातिप्रियत्वानें एक आत्मतत्त्वच नांदत आहे; म्हणजे नामरूपात्मक देहदृष्ट्याच होणारी शिष्यकल्पना व नामरूपात्मक देहदृष्ट्याच होणारी गुरुकल्पना, या कल्पनांचा परस्परांत जरी व्यभिचार आहे, तरी या कल्पनांना आधारभूत असणारें, अस्तिभातिप्रियरूप जें सद्गुस्तत्व, तें दोन्ही कल्पनांच्या ठिकाणीं अव्यभिचारीपणानें नांदत आहे.

आरसा आणि मुखी । मी दिसे हे उखी ॥

हे आपुलिये ओळखी । जाणे मुख ॥ ६५ ॥

अन्वय—आरसा आणि मुखी मी दिसे हे उखी हे आपुलिये ओळखी मुख जाणे.

अ. वि.—ज्या वेळेस आरशांत पहाणारा गृहस्थ, आपलें मुख आरशांत पहात असतो, त्या वेळेस आपलें मुख मुखाच्याच ठिकाणी आहे, असें तो पक्कें समजत असतो; म्हणून मुख आरशांत जरी वेगळें दिसलें, तरी तें सत्य नाही, खोटा भास आहे, असें तो पक्कें जाणतो.

पहा पा निरंजनी निदेला । तो निर्विवाद एकला ॥

परी चेता चेववीता जाला । दोनी तोचि ॥ ६६ ॥

अन्वय—(जो मनुष्य) येकला निरंजनी निदेला (तेथें तो जागा झाला) परि चेवविता चेता (हे) दोन्ही तोचि निर्विवाद झाला. (६६)

अ. वि.—कोणी एक मनुष्य निर्जन अरण्यामध्ये, एकटा निजला होता, तो कांहीं वेळानें तेथें जागा झाला, पण त्याला जागा करणारा व जागा होणारा हे दोन्ही निर्विवाद त्याचा तोच आहे. ह्याचा खुलासा पुढील ओवींत आहे.

जे तोचि चेता तोचि चेववी । तेवी हाचि बुझे हा बुझावी ॥
गुरु शिष्यत्व नांदवी । ऐसेन हा ॥ ६७ ॥

अन्वयः—जेवि तोचि चेता तोचि चेववी तेवि हाचि बुझे हाचि बुझावी ऐसेन हा गुरु शिष्यत्व नांदवी. (६७)

अ. वि.—कोणी एक गृहस्थ, ज्या वनामध्ये कोणीही प्राणी नाही, अशा वनांत असणाऱ्या गुहेंत निजला होता, व तेथें तो कांहीं वेळानें जागा झाला. आतां विचार करून पाहिलें तर तेथें जो निजणारा आहे, तोच जागें करणारा आहे आणि जागा होणारा आहे; त्याप्रमाणे बोध समजणाऱ्या शिष्यरूपानें सद्गुरूच आहेत, व बोध करणारेही सद्गुरूच आहेत. ह्याजें सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप सद्गुरु, परमार्थतः सचि-

दानंदरूप आत्मस्वरूप शिष्यास, तूं सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप आहेस असा बोध करितात, व त्या योगानें मी सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप आहे, अशा वृत्तिद्वारा तरी, सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूपच समजतें.

दर्पणेवीण डोळा । आपुले भेटीचा सोहळा ॥

भोगिता तरी लीळा । सांगतो हे ॥ ६८ ॥

अन्वय—जरी डोळा दर्पणेवीण आपले भेटीचा सोहळा आपणच भोगिता तरी हे लीला सांगतो.

अ. वि.—जर आरशाशिवाय, डोळ्याला डोळ्याची भेट होईल, तर या सद्गुरुची पूर्वोक्त एकत्वाची लीला सांगतां येईल.

एवं द्वैतासी उमसो । नेदी ऐक्याशी विसकुसो ॥

सोईरिकीचा अतिसो । पोखीतसे ॥ ६९ ॥

अन्वय—एवं द्वैतासि उमसो नेदी ऐक्याशी (ब्रह्मऐक्यभावाला) विसकुसो नेदी सोईरिकेचा अतिसो पोखीत असे.

अ. वि.—या गुरुशिष्यनात्याचें रहस्य इतकेंच आहे कीं, जरी गुरु व शिष्य हा द्वैतभाव आहे, तरी सद्गुरुच्या पारमार्थिक स्वरूपी याचा संबंध नाही, तथापि अशा या पारमार्थिक स्वरूपावर सद्गुरु हे, गुरुशिष्याचा व्यवहार दाखवून, स्वकीय ब्रह्मैक्यभावास किंचित् देखील चोळवटीत नाहीत (धक्का लावीत नाहीत) आणि गुरुशिष्याचा संबंध (नातें) तर पुष्ट करीत आहेत.

निवृत्ति जया नांव । निवृत्ति जया बरव ॥

जया निवृत्तिची राणीव । निवृत्तीची ॥ ७० ॥

अन्वय—जया नांव निवृत्ति जया बरव निवृत्ति जया निवृत्तिचि राणिव निवृत्तिचि.

अ. वि.—व्यवहारामध्ये एखादा निवृत्ति नांवाचा राजा सांपडेल, पण त्याची शोभा पाहिली तर, प्रवृत्तीतलीच; आणि त्याचें राज्य पाहिलेंतर, तेंहीपण प्रवृत्तीतलेंच, आणि नांव पहावें तर तें मात्र निवृत्ति आहे; असा पोकळ, निरर्थकनामधारी, माझा निवृत्तिसद्गुरु नाही;

तर त्याचें नांव निवृत्ति हें आहे व त्याची शोभाही निवृत्तिच आहे आणि त्या निवृत्तिनाथांचें राज्य पाहिलें तर निवृत्तिच आहे. असा सार्थ निवृत्तिनामधारी, माझा सद्गुरु आहे. म्हणजे अहंइदंवृत्तिशून्य, ज्ञानमात्र, नित्य, निर्धर्म, आत्मस्वरूपभावासच निवृत्ति ही संज्ञा आहे, व त्याची शोभाही तोच आहे, व त्याचें राज्यही तोच आहे; कारण, त्याच्यावांचून दुसरें कोणीच नाही, असें श्रुति सांगते; “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन” इति श्रुते. आणि यालाच “स्वानंद साम्राज्य” ह्मणतात.

वांचोनि प्रवृत्तिविरोधें । कां निवृत्तीचेनि बोधे ॥

आणिजे तैसा वादे । निवृत्ति नव्हे ॥ ७१ ॥

अन्वय—वांचोनि प्रवृत्तिविरोधें का निवृत्तिचे बोधेनि आणिजे तैसा वादे श्रीनिवृत्ति नव्हे.

अ. वि.—कोणी एक गृहस्थ अतिगरीब होता. पण त्यानें आपल्या शहाणपणानें व आंगीं असलेल्या शौर्यानें अनेक लोक आपल्या मताचे करून, शस्त्रसामुग्री मिळवून मोठें बंड तयार केलें व त्या योगानें राजाशीं युद्ध करून, त्याचा पाडाव करून त्याला पदच्युत केलें, व आपल्याला राज्याभिषेक करून घेऊन आपण राजा झाला. त्याप्रमाणें कित्येक निवृत्तिस्थितीला आलेले साधक, हे पूर्वीं आपल्या स्वरूपाला विसरून देहतादात्म्यानें प्रवृत्तीमध्ये गुरफटून गेलेल्या सामान्य जीवदशेमध्ये होते. नंतर सत्संगतीनें व सत्शास्त्रश्रवणानें विवेकवैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन गुरूजवळ श्रवण, मनन, निदध्यासनादि अभ्यास करून, तद्वारा आत्मज्ञानसंपन्न होऊन, त्यायोगानें वर सांगितलेल्या जीवदशेचा निरास करून, सच्चिदानंदरूप नित्य निर्धर्म आत्मस्थितीप्रत आल्यामुळें, निवृत्तदशा पावले, अशा तंट्यांतले माझे निवृत्तिनाथसद्गुरु नाहीत.

आपणा देऊनि राती । दिवसा आणि उन्नति ॥

प्रवृत्ति वारी निवृत्ति । नव्हे तैसा ॥ ७२ ॥

अन्वय—राती आपणा देउनी दिवसा उन्नति आणि प्रवृत्ति वारि मग निवृत्ति होय तैसा हा नव्हे.

अ. वि.—रात्र जेव्हां सगळा आपलेपणा देते, हणजे ज्या वेळेस चार प्रहरांची सगळी रात्र नाहीशी होते, त्या वेळेस दिवस उन्नत द-शेला येऊं लागतो. तसें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सगळी प्रवृत्ति नाहीशी करून, मग निवृत्तिस्थितीला आले, असें माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ नाहीत.

ओपसरयाचें वळ । घेऊनि मिरवे कीळ ॥

तैसें रत्न नव्हे निखिळ । चक्रवर्ती हा ॥ ७३ ॥

अन्वय—ओपसरयाचे (रत्नाखालीं त्याचें तेज वाढावें हणून जो चक्र-चकीत पत्रा घालतात) वळ घेउनी कीळ मिरवे तैसें (हें श्रीगुरु निवृत्ति) रत्न नव्हे हा निखळ चक्रवर्ती (आहे). ॥ ७३ ॥

अ. वि.—एखादें मंद तेजाचें रत्न असलें, म्हणजे सराफ लोक तें कोंदणांत बसवितेवेळीं त्या रत्नाखालीं त्या रत्नाचे रंगाचा एक चक्र-चकीत पत्रा बसवितात. त्या योगानें तें रत्न जरी स्वभावतः तेजानें मंद असतें तरी वर सांगितलेल्या पत्र्याचे योगाने तें तेजानें जास्त खुलतें; पण त्याचें हें तेजानें जास्त खुलणें पत्र्याची मदत घेऊन जसें आहे, तसे माझे श्रीगुरु निवृत्तिनाथ नाहीत, तर ते भेदशून्य, सच्चिदा-नंदरूप, नित्य, परिपूर्ण, स्वयंप्रकाशानेंच केवळ नांदत आहेत, म्हणूनच मूळामध्ये ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं “निखिळ चक्रवर्ती हा” असे उद्गार काढले आहेत.

गगनही सूनी पोटी । जें चंद्राची पघळे पुष्टी ॥

तें चांदिणें तेणेंसी उठी । आंग जयाचे ॥ ७४ ॥

अन्वय—जें गगनही पोटी सूनी चंद्राची पुष्टी पघळे तें जयाचे आंग तेणेंसी चांदणें उठी. ॥ ७४ ॥

अ. वि.—चंद्राचें बिंब आकाशामध्ये, एका बाजूला एखाद्या लहान मुलाच्या जेवणाच्या ताटलीप्रमाणें, पौर्णिमेच्या दिवशीं दिसतें; तें चंद्रबिंब जर पघळलें, म्हणजे सर्व आकाश आपल्या पोटामध्ये

घेऊन सर्व चंद्रबिंब पसरलें, तर त्याचीं किरणें व चांदणें हीं त्याच्या स्वरूपाहून म्हणजे देहाहून वेगळीं न दिसतां सर्व कांहीं त्याचें अंगच होईल.

तैसे निवृत्तिपणासी कारण । हाचि आपणया आपण ॥
घेयावया फूलचि झाले घाण । आपुली दृति ॥ ७५ ॥

अन्वय—तैसे निवृत्तिपणासी, हाची आपणया आपण कारण जैसे आपुली दृती घेयावया फूलची घाण झाले.

अ. वि.—जसें फुलानेंच आपल्या ठिकाणांतला सुगंध घेण्या-करितां आपणच नाक व्हावें, त्याप्रमाणें श्रीगुरुनिवृत्तिनाथाच्या ठिकाणीं असणाऱ्या निवृत्तिपणास श्रीगुरुनिवृत्ती आपणच कारण आहेत.

दिठी मुखाचिये बरवे । पाठीकडून जें पावे ॥

तें आरसे धांडोळावे । लागती काई ॥ ७६ ॥

अन्वय—जें मुखाचिये बरवे पाठीकडून दिठी पावे तें आरसे धांडोळावे लागती काई? ॥ ७६ ॥

अ. वि.—आपल्या मुखाची शोभा आपल्या दृष्टीला माधारी वळवून पहातां आली असती, तर मग आरसे शोधण्याचें कांहीं कारण होतें कां? सारांश, डोळा जरी आपल्या स्वतःला पहात नाही तरी तो पहाणेंरूप आहे.

कीं राती हन गेलिया । दिवस हन पातलिया ॥

काय सूर्यपण सूर्या । होआवे लागे ॥ ७७ ॥

अन्वय—रातीहन गेलिया (व) दिवसहन पातलीया, सूर्या काय सूर्यपण होआवे लागे? ॥ ७७ ॥

अ. वि.—रात्र गेल्यावर व दिवस उगवल्यावर सूर्याला काय सूर्य होऊन यावयास पाहिजे? नाही. तो स्वभावसिद्ध सूर्यच आहे.

ह्मणोनी बोध्य बोधोनी । घेपे प्रमाणे साधूनि ॥

ऐसा नव्हे भरवसेनी । गोसावी हा ॥ ७८ ॥

अन्वय—ह्मणोनी हा गोसावी बोध्य बोधोनी घेपे, (अथवा) प्रमाणे साधोनी घेपे, ऐसा भरवसेनि नव्हे.

अ. वि.—सद्गुरु निवृत्तिस्वामींचें तात्विकस्वरूप, बोध्य करून त्यांचा बोध होईल, म्हणजे घटादि विषयवत् श्रीगुरूंना विषय करून बुद्धिवृत्तीनें त्यांस जाणतां येईल, अथवा श्रीगुरूंना प्रमेय करून प्रत्यक्ष अनुमानादि चारी प्रमाणानें त्यांची सिद्धिता करितां येईल, असें खात्रीनें होणार नाहीं.

ऐसें करणयावीण । स्वयंभचि जे निवृत्तिपण ॥

तयाचे श्रीचरण । वंदिले ऐसे ॥ ७९ ॥

अन्वय—ऐसा करणयाविण (हें) निवृत्तिपण स्वयंभचि (असे) तयाचे श्रीचरण मीं ऐसे वंदिले. ॥ ७९ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तिनिरासाच्या कृतिशिवाय सद्गुरुस्वरूपी स्वतःसिद्ध निवृत्तिपणा आहे. त्यांचे श्रीचरण मीं असे वंदन केले. तें कसें वंदन केलें. हें पुढील तिसऱ्या प्रकरणामध्यें दृष्टांतद्राष्टांतपूर्वक सांगतील.

आतां ज्ञानदेवो ह्यणे । श्रीगुरुप्रणामे येणें ॥

फेडिली वाचाऋणें । चौही वाचांची ॥ ८० ॥

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते श्रीगुरुस्तव-
नकथनंनाम द्वितीयप्रकरणं संपूर्णं.

अन्वय—आतां ज्ञानदेवो ह्यणे, येणें श्रीगुरुप्रणामे मी चौही वाचांचीं वाचाऋणें फेडिलीं. ॥ ८० ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, आतां मी श्रीगुरूंना नमस्कार केल्यानें, परा, पर्यंति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाचारूपी ऋणांतून उत्तीर्ण झालों. आतां उत्तीर्ण कसा झालों, व श्रीगुरूंना नमस्कार कसा केला, ह्याचा सविस्तर विचार पुढें सांगण्यांत येणार आहे, हें पूर्वींच सांगितलें आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे सद्गुरुस्तवनं
नाम द्वितीयप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण तिसरें.

ययाचेनि बोभाटे । आत्मयाची झोप लोटे ॥

पूर्ण तऱ्ही ऋण न फिटे । जे चेणेंचि नीदकीं ॥ १ ॥

अन्वय—ययाचे बोभाटेनि आत्मयाची झोप लोटे (तऱ्ही) जे चेणेंचि निदकीं (ह्णून) पूर्ण तऱ्ही ऋण न फिटे ॥ १ ॥

अ. वि.—साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी शिष्याला, सद्गुरूंनी महावाक्याचा बोध केला म्हणजे, त्या तत्वमसी महावाक्याच्या बोभाट्यानें (गर्जनेनें), जीवात्म्याला लागलेली देहात्मबुद्धीची निद्रा जाते; व असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप, शुद्धबुद्ध आत्मा मी आहे, अशी जागृती येते; पण एवढ्यानें निद्रेच्या पूर्ण ऋणांतून मुक्तता होत नाही; कारण देहबुद्धीची निद्रा जरी गेली, तरी आत्माहं या जागृतीरूपानें ती निद्राच आहे. या निद्रेमध्ये महाकारण देहाचें तादात्म्य असतें, म्हणूनच देहबुद्धीची निद्रा जरी गेली, तरी “सोहं” अशा अहंकारानें महाकारण देह पदरीं बांधला, म्हणून पूर्ण झोंप गेली नाही. अशा प्रकारची जागृती ही निद्राच आहे. अशा तऱ्हेचे मूळांत उद्गार काढिले आहेत. आत्म्याची पूर्ण जागृती ही निःशब्द आहे. म्हणजे तेथें “देह मी आहे” असा शब्द (स्फुरण) नाही, अथवा “सोहं” म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें “आत्मा मी आहे” असाही शब्द नाही, अशा तऱ्हेनें निःशब्द, निर्धर्म, ज्ञानमात्र, सहज, आत्मजागृती आहे.

येऱ्हवी परादिका चौघी । जीव मोक्षाच्या उपेगी ॥

अविद्येसवे आंगीं । वेंचती कीर ॥ २ ॥

अन्वय—येऱ्हवी जीव मोक्षाचा उपेगी (उपयोगी) परादिका चौघी आंगीं अविद्येसवें कीर वेंचती ॥ २ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, “तत्वमसि” महावाक्याच्या गर्जनेनें देहात्मबुद्धिरूपी अविद्यानिद्रा गेली, कीं तिच्या बरोबर

अविद्यामूलक चारी वाणी जातात; व सोहं अशा प्रत्ययरूप मोक्षाच्या उपयोगांत जीव येतो. (मोक्षस्थितीप्रत पावतो.) अविद्यामूलक चारी वाणी अविद्येबरोबर कशा जातात, हें पुढें दृष्टान्तें सांगतात.

देहासवे हात पाये । जाती मनासवे इंद्रियें ॥

कां सूर्यासवे जाये । किरणजाळ ॥ ३ ॥

अन्वय—देहासवें हातपाय जाती; मनासवें इंद्रियें जाती; कां सूर्यासवें किरणजाळ जाये ॥ ३ ॥

अ. वि.—मृत देहाबरोबर हस्तपादादि इंद्रियांचे गोलक जातात; व मन एका देहांतून दुसऱ्या देहांत जाते वेळीं, त्याच्या बरोबर सूक्ष्म ज्ञानेंद्रियें जातात; किंवा सूर्याबरोबर किरणसमुदाय जातो.

नातरी निद्रेचिये अवधी । स्वप्ने मरती आधीं ॥

तेवि अविद्येचे संबंधीं । अटती इया ॥ ४ ॥

अन्वय—नातरी निद्रेचिये अवधी आधीं स्वप्ने मरती; तेवीं इया अविद्येचिये संबंधीं आटती ॥ ४ ॥

अ. वि.—नाहीं तर ज्याप्रमाणें, निद्रेचा अंत होत असतां आधींच स्वप्ने मरतात, त्याप्रमाणें, अविद्येबरोबर असणाऱ्या या चारी वाणींचा अंत, अविद्येचे अंताबरोबर होतो. तथापि त्या तत्त्वज्ञानरूपानें प्रकट होतात.

मृते लोहे होती । ते रसरूपें जिती ॥

जळोनि इंधनें घेती । वन्हीदशे ॥ ५ ॥

अन्वय—जी लोहें मृते होती तें रसरूपें जिती होती; इंधनें जळोनि वन्हीदशे घेती ॥ ५ ॥

अ. वि.—जसें लोहाचें भस्म झाल्यावर जरी लोखंड जळालेलें आहे, तरी तें (लोखंड) रसायनरूपानें जिवंत असतें; आणि जीं लाकडें जळतात, तीं अग्निरूपानें असतात.

लवण आंगें विरे । परि स्वादें जळीं उरे ।

नीद मरोनि जागें । जीइये निदें ॥ ६ ॥

अन्वय—जरी लवण जळीं आंगें विरे परी (जळीं) स्वादें उरें; नीद मरोनि जागरें निदे जीइये ॥ ६ ॥

अ. वि.—जरी मीठ पाण्यांत विरतें, तरी तें स्वादरूपानें पाण्यांत असतें; निद्रा मरून, जागृत अवस्थारूपानें निद्रा असते; म्हणजे निद्रेचा विकास जागृत अवस्था आहे; कारण, निद्रेंत जे संस्कार सूक्ष्म असतात, ते संस्कार जागृत अवस्थेंत विकास पावतात.

तेषि अविद्येसवे । चौघी वेचिती जीवे ॥

तत्त्वज्ञानाचेनि नांवें । उठतीच इया ॥ ७ ॥

अन्वय—तेवी इया चौघी (जरी) अविद्येसवें जिवे वेचती, तरी तत्त्वज्ञानाचेनि नांवें उठतीच ॥ ७ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें या चारी वाणी, जरी अविद्येबरोबर मरतात, तरी तत्त्वज्ञान, हें नांव घेऊन, म्हणजे, तत्त्वज्ञानरूपी रूपांतरानें म्हणजे अहं ब्रह्मास्मि, सोहं, अशा स्फुरणानें,—त्या वाचा विद्यारूपानें जिवंत होतात.

हा तत्त्वज्ञान दिवा । मरोनी इही लावावा ॥

तरी हाही शीण लेवा । बोधरूपेचि ॥ ८ ॥

अन्वय—इही मरोनि हा तत्त्वज्ञानाचा दिवा लावावा. तरी बोधरूपेचि हाही शीण लेवा ॥ ८ ॥

अ. वि.—ह्या चार वाणींनीं, आपण मरून, हा तत्त्वज्ञानाचा दिवा प्रकाशित करावा; तरी बोधरूप आत्म्याचे ठिकाणीं हाही शीण घेतल्यासारखाच होतो. अपारमार्थिक वाणी अविद्याश्रित असतात, त्या अविद्येबरोबर मरतात; मग अविद्याच ज्ञानरूपानें प्रकाशित होते. तेव्हां या वाणी ज्ञाना (विद्ये) बरोबर, पारमार्थिकरूपानें, म्हणजे अहं ब्रह्मास्मि अशा रूपानें राहतात. बोधरूप आत्म्याचे ठिकाणीं हाही शीण घेतल्यासारखा आहे. कारण, बोधरूप आत्मा ज्ञानी नाही व अज्ञानी नाही तर तो ज्ञान अज्ञानातीत ज्ञानरूप आहे. आत्मा बोधवान्

बोध नव्हे. कारण, मग बोध वेगळा व आत्मा वेगळा असें होईल. तर हें, आत्म्याचें स्वरूपच आहे.

येऊनि स्वप्न मेळवी । गेलिया आपणपा दावी ।

दोन्ही दिठी नांदवी । नीद जैशी ॥ ९ ॥

अन्वय—जैसी नीद येउनी स्वप्न मेळवी आणि गेलिया आपणपा (आपलें रूप जागृती) दावी (याप्रमाणें) दोनी दिठी (अवस्था नीद) नांदवी ॥ ९ ॥

अ. वि.—झोंप आपण येऊन, स्वप्नाचा योग करविते, व जाते-वेळीं, आपल्या देहाची स्मृतिरूप जागृती दाखवून जाते. याप्रमाणें स्वप्न व जागृती दोन्ही अवस्थांस, आश्रय निद्रा आहे.

जिति अविद्या ऐशी । अन्यथा बोधाते गिवशी ।

तेचि यथाबोधेशी । निमाली उठी ॥ १० ॥

अन्वय—अविद्या ऐसी जिति (असतां) अन्यथा बोधाते गिवसी. तेचि निमाली (मेल्यावर) यथाबोधेशी उठी ॥ १० ॥

अ. वि.—अविद्या ही जिवंत असतांना, अन्यथा बोधानें जिवा-त्म्याला बद्ध करिते; म्हणजे मी जन्मणारा, मरणारा, मी लड्ड, मी बारीक, मी काळा, मी गोरा, इत्यादि देहधर्म आत्मत्वीं मानणें; अथवा मी तिरळा, मी मुका, मी लंगडा इत्यादि इंद्रियधर्म आत्मत्वीं मानणें; अथवा मला मूक लागली, तहान लागली, हे प्राणधर्म आत्मत्वीं मानणें, इत्यादि अनेक उपाधीचे धर्म आत्मत्वीं मानून वागणें, हेंच अविद्येचें अन्यथा बोधांत गिवसणें होय. मी स्थूल कृश गौर श्याम । हे देहाचे देहधर्म । मी काणा मुका वहिरा परम । हे इंद्रियधर्म इंद्रियांचे ॥ १५० ॥ क्षुधा तृषादि अनुक्रम । हा प्राणांचा प्राणधर्म । कामक्रोधलोभादि संश्रम । हा मनोधर्म मनाचा ॥ ५१ ॥ सत्व गुणाची जागृती । रजोगुणें स्वप्न-स्फूर्ती । तमोगुणें जाड्य सुषुप्ती । जाण निश्चिती देहयोगें ॥ ५२ ॥ देहासी येतां मरण । मी मेलों म्हणे तो आपण । देहासी जन्म होतां जाण । जन्मलेपण स्वयें मानी ॥ ५३ ॥ इंद्रियें विषयो सेविती । ते म्यां

सेविले मानी निश्चिती । स्वर्गनरकभोगप्राप्ती । सत्य मानिती देहात्मता ॥ ५४ ॥ अन्न अकांक्षी प्राण । त्यातें भक्षी हुताशन । तत्साक्षी चिदात्मा आपण । म्हणे म्यां अन्न भक्षिलें ॥ ५५ ॥ हे अवघे माझे धर्म । ऐसा आत्म्यासी जंव दढ भ्रम । तंव मिथ्याची अती दुर्गम । संसार विषम भ्रमे भोगी ॥ ५६ ॥ अशा तऱ्हेनें जीवंत असतां, अविद्या अन्यथा बोधांत बांधते. सद्गुरुजवळ सच्छिष्यानें विचारपूर्वक महावाक्याचा श्रवण मनन निजध्यासनादि अभ्यास केल्यानें, त्यास आत्मज्ञान प्राप्त होतें, व त्या योगानें त्या अविद्येची निवृत्ती होते, म्हणजे वर सांगितलेली अविद्याच, आत्मज्ञानरूप बोधप्रकाशानें प्रकाशली जाते. त्यालाच ती 'यथा बोधेंसी निमाली उठी' असें म्हणतात; पण, असंग साक्षी सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहे, अशा यथार्थ बोधरूपानें जरी ती अविद्या प्रगट झाली, तरी तो एक प्रकारचा बंधच आहे. जसें, एका गृहस्थाची बायको फार द्राड असे व ती जिवंत असतांना, तिनें आपल्या नवऱ्याला तर अती ताप दिला; पण ती पुढें बाळंत होऊन मेली, व हाडळरूपानें पुन्हा प्रकट होऊन, त्या नवऱ्याला ताप देऊं लागली. सारांश बायको जिवंत असतांना ताप देत होती, व मेल्यावर देखिल हाडळ होऊन त्याला ताप देऊं लागली; त्याप्रमाणेंच ही अविद्या जिवंत असतांना वर सांगितल्याप्रमाणें अन्यथा बोधांत बांधिते, व मेल्यावरही यथार्थ सोहं अशा बोधानें जिवंत होऊनही बांधते.

परी जिती ना मेली । अविद्या हे जाकळी ॥

बंधमोक्षी घाली । बांधोनियां ॥ ११ ॥

अन्वय—परि हे अविद्या जिती ना मेली तरी जाकळी व बंधमोक्षी बांधोनियां घाली ॥ ११ ॥

अ. वि.—परंतु ही अविद्या जिवंत असली तरी देहाभिमानरूप बंधानें बांधते, व मेली कीं मोक्षरूप बंधानें बांधते. हें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

मोक्षचि बंधु होये । तरी मोक्ष शब्द कां साहे ॥

अज्ञाना धरी त्राये ॥ वाउगी यांची ॥ १२ ॥

अन्वय—मोक्षचि बंधु होय तरी मोक्ष शब्द कां साहे ? परि अज्ञाना धरी यांची वाउगी त्राय ॥ १२ ॥

अ. वि.—पूर्वी मोक्ष हा बंध आहे असें सांगितलें. यावरून पाहिलें तर, बंधनाला मोक्ष म्हणणें चुकीचें होईल; कारण, मोक्ष या शब्दाचा अर्थ, मोकळा, म्हणजे, जो बांधला नाही तो, असा होतो. असें जर आहे, तर बंधनांत घालणाऱ्या स्थितीला मोक्ष कां म्हणतात, अशी कोणी शंका घेईल, तर त्याचें समाधान इतकेंच आहे कीं आत्म-स्वरूपी बंधमोक्षाचा संबंधही नाही; कारण, आत्मा हा सच्चिदानंद-रूप नित्यमुक्त आहे; म्हणून तेथें बंधनाचा व्यवहार नाही, व बंध सापेक्ष मोक्षही नाही. भागवत एकादशस्कंध अध्याय ११ श्लोक १ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य माया मूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥ एके ठिकाणीं तुकोबा-रायांनीं असें म्हटलें आहे कीं, आत्म्याच्या ठिकाणीं बंध मोक्ष हें ह्मणणें अशा प्रकारचें आहे, जसें सोंगट्या खेळतांना खेळणारा अमुक एक सोंगटी मेली, अमुक एक जिवंत झाली (धरांत बसली) परंतु ज्या वेळेस ही सोंगटी मेली, असें म्हणत असतो, त्या वेळेस तरी सोंगटी असावयाची ती तशीच असते. व ज्यावेळेस जिवंत झाली म्हणतो त्यावेळेस तरी पूर्वी जशी होती तशीच आहे. म्हणून, सोंगटी मेली, व जिवंत झाली, ह्या मिथ्या कल्पना आहेत. सारी जाली मेली लटकें वचन, बद्ध मुक्त शीण तुका म्हणे ॥ एकनाथी भागवत अध्याय १८ ॥ सारी निमालिया पाठी, कोण पुण्यात्मा चढे वैकुंठीं, कोण पडे नर्क संकटीं, तेवी सृष्टी बंध मोक्ष ॥ अशा तऱ्हेनें ज्ञानरूप आत्मत्वीं, बंधमोक्ष हे मिथ्या आहेत. या मिथ्या बंधमोक्षाचा व्यवहार, आत्मस्वरूपी अविद्याविद्याकृत आहे. ह्मणजे, अविद्येनें जिवंत राहून आत्मस्वरूपी बंध दाखविला; आणि मरून, विद्यारूपानें प्रगट होऊन, मोक्ष दाखविला. जसें मातीच्या पर-

माणूनं बनलेल्या मडक्यांत दिवा ठेवला तर त्याच्या प्रकाशाला हें मडकें आपल्या पोटांत झाकून ठेवतें; कारण, तें मलिन आहे. त्याच मडक्याचे परमाणू शोधून त्याची हंडी केली, व त्यांत दिवा ठेवला, तर ती दीप-प्रकाशाला आपल्या पोटांत न झांकतां बाहेर प्रगट करते. त्याप्रमाणें अविद्या ही, रजतमगुणांनीं मलिन असल्यामुळें, आत्म्याच्या नित्यमुक्त भावाला झांकते, म्हणून तेथें बंधव्यवहार घडतो. व तीच अविद्या शुद्ध होऊन, म्हणजे रजतमरहित होऊन, शुद्धसत्त्वानें विद्यारूपाला आली, कीं आत्म्याच्या नित्यमुक्तभावास स्पष्ट करते, म्हणून तेथें मुक्त हा व्यवहार घडतो.

बागुलाचेनि मरणें । तोषावे कीं बालपणें ॥

येरा तो नाहीं मा कोणे । मृत्यु मानावा ॥ १३ ॥

अन्वय—बागुलाचे मरणेंनि बाळपणें तोषावें कीं; येरा तो नाहीं, मा मृत्यु कोणें मानावा ? ॥ १३ ॥

अ. वि.—एखादें लहान मूल रडूं लागलें, किंवा कांहीं हट्ट करूं लागलें, तर, त्यानें तें रडें व हट्ट टाकावा म्हणून घरांतील मोठीं माणसें एखाद्या अंधेर असलेल्या कोपऱ्याकडे बोट करून, बागुलबुवा आला, तो तुला खाईल, तो पहा केवढा जंगी आहे, त्याची झोळी फार मोठी आहे, त्यांत रडणारी व हट्ट करणारीं पोरें घालून नेतो, असें ह्या शब्दानें नसलेल्या बागुलबुवाचें वर्णन केल्यामुळें, रडणाऱ्या व हट्ट करणाऱ्या लहान मुलाची खरोखर त्या अंधार असलेल्या कोपऱ्यांत बागुलबुवा आहे, अशी कल्पना होते; व त्या योगानें भयाभीत होऊन, मी आतां रडणार नाहीं, व हट्ट करणार नाहीं, असा अति घाबरून म्हणूं लागतो; अशा तऱ्हेनें तें घाबरलेलें मूल पाहून, बागुलबुवा दाखिवणारे हातांत काठी व दिवा घेऊन, अंधार असलेल्या कोपऱ्याकडे जातात, आणि काठी जमिनीवर आपटून हें पाहा बागुलबुवाला मारतो, बागुलबुवा मेला; आतां बागुलबुवा आहे का? असें दिवा पुढें करून त्या लहान मुलाला दाखवितात; व तेथें अंधेरावांचून मूळचें कांहींच नसल्यामुळें,

पाहणाऱ्या मुलास अंधेर व बागुलबुवा असें कांहींच दिसत नाही; त्या योगानें बागुलबुवा मेला, अशी त्या मुलाची कल्पना होऊन पूर्वीचें भय व दुःख जाऊन आनंदानें हसूं लागतो. अशा ह्या मुळींच नसलेल्या बागुलबुवाचे योगाचें दुःख, व मरणाचा आनंद, बागुलबावा दाखविणारे जे कोणी शहाणे आहेत, त्यांना आहे काय? तर नाही, कारण बागुलबुवा आहे, या शब्दापलीकडे त्या बागुलबुवाला अस्तित्वच नाही, तर मग त्याच्या योगाचें भय, व मरण्याचा आनंद हा शहाण्या माणसास कोठून होणार? त्याप्रमाणें, सच्चिदानंदरूप ज्ञानमात्र आत्मस्वरूपी, अविद्याकृत बंधाचीच जर कल्पना नाही, तर, तेथें बंधसापेक्ष विद्याकृत मोक्ष कल्पना कोठून असणार? तुकाराम महाराज, मुक्त कासया म्हणावें। बंधन तें नाही ठावें ॥

घटाचे नाहीपण । फुटलेयाची नागवण ॥

मानितसे ते जाण । ह्मणो ये कीं ॥ १४ ॥

अन्वय—घटाचें नाहीपण (अभाव) फुटले याची नागवण (नुकसान) मानितसे ते जाण ह्मणो येकीं ? ॥ १४ ॥

अ. वि.—पुढें घडावयाचीं जीं मडकीं तीं आज फोडलीं, त्याचें नुकसान जो मानीत असेल, त्याला शहाणा म्हणतां येईल का?

ह्मणोनी बंधचि तंव वावो । मा मोक्षाके प्रसवो ॥

परी मरोनी केला ठावो । अविद्या तथा ॥ १५ ॥

अन्वय—ह्मणोन बंध तंव वावो, मा मोक्षाके प्रसवो? परि अविद्या (आपण) मरून तथा ठावो केला ॥ १५ ॥

अ. वि.—आधीं बंधच जर खोटा, मग मोक्ष हें कशाला म्हणावयाचें? पण, अविद्येनें आपण मरून या दोहोंस नांवारूपास आणिलें. अविद्येनें जिवंत राहून बन्धाचा व्यवहार आत्मस्वरूपी केला, व मरून विद्यारूपानें प्रगट होऊन मोक्षाचा व्यवहार केला; तो कसा याचा विचार या प्रकरणांतील १२ व्या ओवीत केला आहे.

आणि ज्ञान बंधु ऐसें । शिवसूत्राचेनि मिसे ।

ह्मणितले असे । सदाशिवे ॥ १६ ॥

अन्वय—आणि सदाशिवे शिवसूत्राचेनि मिसे ज्ञान बंधु ऐसे ह्मणितले असे ॥ १६ ॥

अ. वि.—शिवानें शिवसूत्रांत, ज्ञानानें जीव बद्ध होतो असें प्रतिपादन केलें आहे; येथें कोणी असें म्हणेल कीं, शिव हे भोळे आहेत, म्हणून त्यांनीं कांहीं तरी प्रतिपादन केलें आहे असें कोणी म्हणेल, तर, सुजाण वैकुंठवासी विष्णूचेंही म्हणणें असेंच आहे, तें पुढील ओवींत सांगतात.

आणि वैकुंठीचेनिही सुजाणें । ज्ञानपार्शीं सत्वगुणें ॥

बांधिजे हे निरोपण । बहु केलें ॥ १७ ॥

अन्वय—आणि वैकुंठीचें सुजाणेंनिही सत्वगुणे ज्ञानपार्शीं बांधिजे हे निरोपण बहु केलें ॥ १७ ॥

अ. वि.—तर वैकुंठीचा बोधरूप जो हरि, त्यानेंही सत्वगुणाच्या ज्ञानपाशानें जीव बद्ध होतो असें गीताशास्त्रादिकरून बहुत ठिकाणीं बोलिलें म्हणजे सांगितलें आहे. प्रमाण गीता अ० १४ श्लो० ६ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

परी शीवें कां श्रीवल्लभे । बोलिले येणेचि लोभें ॥

मानू ते हे लाभे । न बोलतांही ॥ १८ ॥

अन्वय—परी शिवे का श्रीवल्लभे बोलिले येणेचि लोभे मानू ते हें न बोलतांही लाभे ॥ १८ ॥

अ. वि.—पण शिवांनीं तसेंच विष्णूंनीं सांगितलें आहे, म्हणून आम्ही मानूंच; पण, त्यांचा पुरावा न घेतांही ज्ञान हें बद्धक आहे, हें सिद्ध आहे.

जें आत्मज्ञान निखिळ । तेही घे ज्ञानाचें बळ ।

तें सूर्य चिंती सबळ । तैसें नोहे ॥ १९ ॥

अन्वय—जें निखिल आत्मज्ञान तेंही ज्ञानाचें बळ वे; सूर्य सबळ चिति तेंसें नोहे? ॥ १९ ॥

अ. वि.—आत्मा केवळ ज्ञानरूप आहे, तोच जर दुसऱ्या ज्ञानाचे आश्रयानें ज्ञानी होईल, तर सूर्यानें, उजेडाकरितां, दुसऱ्या सूर्याच्या उदयाची वाट पाहिल्यासारखें होणार नाहीं काय?

ज्ञानें श्लाघतू आहे । तें ज्ञानपण धाडिले वाये ॥
दीप वांचोनि दिवा लाहे । तें आंग भूललाचि कीं ॥ २० ॥

अन्वय—ज्ञानें (ज्ञान) श्लाघतू आहे तें ज्ञानपण वाये धाडिले दिपावांचोनि दिवा लाहे तें आंग भूललाचि कीं ॥ २० ॥

अ. वि.—ज्ञानरूप आत्मा जर आत्मज्ञानाच्या योगानें आनंदी होईल, तर त्यानें आपली ज्ञानरूपता व्यर्थ घालविली असें होईल; कारण, अप्राप्त वस्तूची प्राप्ती झाल्यानें आनंद होतो; ज्ञान हें आत्म्याचें रूप असल्यामुळे, तें नित्य प्राप्तच आहे, म्हणून आत्मज्ञानाचा योग होणें, व त्यापासून आनंद होणें, हे व्यवहार नित्य ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं मुळींच नाहीत. दुसऱ्या दिव्याच्या योगानें दिव्याचा दिवेपणा राहतो, (दिवा प्रकाशमान असतो) नाहीतर राहात नाही, असें असेल तर त्या दिव्याचा दिवेपणा नाहीसा झाला असें म्हणावें.

आपणपे आपणापासी । नेणतां देशोदेशी ॥

आपणापे गिवसी । हें कीरू होये ॥ २१ ॥

अन्वय—आपणपे आपणापासी नेणतां देशोदेशीं आपणपे गिवसी हें कीरू होये? ॥ २१ ॥

अ. वि.—आपलेपणा (आपला देह) आपल्याजवळ आहे, हें न जाणतां आपलेपणाचा शोध करावा, या उद्देशानें देशोदेशीं हिंडावयास लागला, ही गोष्ट खरोखर होण्यासारखी आहे का?

परि बहुतां कां दिया । आपणापे आठवलिया ॥

ह्मणे मी यया । कैसा रिझो ॥ २२ ॥

अन्वय—परी कां बहुता दिया (दिवसांनीं) आपणापे आठवलिया ह्मणे मी यया कैसा रिझो ॥ २२ ॥

अ. वि.—पण बहुत दिवसांनीं तो आपलेपणाचे आठवावर आला, म्हणजे माझा मी माझे जवळच आहे, असें त्यास आठवलें, कीं माझा मी आपल्याला सांपडलों, म्हणून त्याचा आनंद मी कसा मानूं? व जर तो आनंद मानीत असेल, तर तो खरोखर भकला आहे, असें समजावें.

तैसा ज्ञानरूप आत्मा । ज्ञानेंचि आपुली प्रमा ॥

करितसे सोहमा ॥ ऐसा बंधु ॥ २३ ॥

अन्वय—ज्ञानरूप आत्मा ज्ञानेंचि आपुली सोहं (ऐसी) प्रमा (निश्चय) करितसे (मग तोच) बंधु (आहे) ॥ २३ ॥

अ. वि.—आत्मा हा नित्य निर्धर्मज्ञानरूप असूनही, सच्चिदानंदरूप शुद्ध बुद्ध जो आत्मा तो मी आहे, अशा ज्ञानवृत्तीनें, जर तो आपल्या स्वरूपाविषयींचा निश्चय करित असेल, तर नित्य निर्धर्मज्ञानरूप आत्म्यास, वर सांगितलेल्या वृत्तिज्ञान उपाधीचें बंधनच आहे असें समजावें.

जें ज्ञान स्वयें बुडे । ह्मणोनी भारी नावडे ॥

ज्ञानें मोक्षु घडे । ते निमालेनि ॥ २४ ॥

अन्वय—जें ज्ञान स्वयें बुडे ह्मणोनि भारी नावडे; ज्ञानें मोक्षु घडे (पण) तें (ज्ञान) निमालेनि ॥ २४ ॥

अ. वि.—ज्ञान स्वतः आत्मस्वरूपीं नाहीसं होतें. कारण आत्मा हा ज्ञानाज्ञानातीत आहे. जेस ज्ञानाच्यामध्ये, आपल्या आत्मस्वरूपाचें अज्ञान आहे, तसें परमात्म्यामध्ये आपल्या स्वरूपाचें काळत्रयीं अज्ञान नाही. ज्ञान हें जीवात्म्यावर उपकार करितें, म्हणजे, जीवात्म्यामध्ये स्वस्वरूपाविषयीचें, विस्मृतिरूप अज्ञान आहे, तें नाहीसं करून त्याच्या स्वस्वरूपाची स्मृति देतें; तसा परमात्म्यावर ज्ञानाच्या उपकाराचा बोजा नाही. कारण तेथें स्वस्वरूपाची विस्मृती नाही.

असें जर आहे, तर ज्ञानानें तेथें काय कार्य करावयाचें आहे? येथें कोणी असें म्हणेल, कीं परमात्मस्वरूपी ज्या अर्थी विस्मृतिरूप अज्ञान नाही, त्या अर्थी स्मृतिज्ञान असेल, तर तेंही नाही. कारण, जेथें कालत्रयीं स्वस्वरूपाची विस्मृती नाही, तेथें विस्मृतिसापेक्ष स्मृतीवृत्ती कशी असू शकेल? तर असणार नाही, हें उघड आहे. अशा तऱ्हेनें स्मृतिविस्मृती-चाही जेथें लय आहे, अशा नित्यस्मृतिरूप, परमात्म्यावर, ज्ञानाच्या उपकाराचा वोजा नाही, असें “ज्ञान स्वयें बुडे म्हणोनी भारी नावडे” असें मूळांतील उद्गारानें सुचविलें आहे. आतां “ज्ञानें मोक्ष घडे” असें मूळांत म्हटलें आहे, म्हणजे ज्ञानानें नित्य निर्धर्मज्ञानरूप मोक्षप्राप्ती होते; पण, “तें निमालेनी,” असेंही मूळांत म्हटलें आहे. म्हणजे विचारानें, अन्नमयस्थूलकोशापासून, तां थेट आनंदमयकारणकोशापर्यंत निरास करून, सच्चिदानंदरूप शुद्ध बुद्ध आत्मा मी आहे, असें सोहं वृत्तिरूप झालेलें ज्ञान तेंही अस्ताला गेलें पाहिजे म्हणजे राहिलेल्या निर्धर्म-ज्ञानरूप आत्म्यास मोक्ष म्हणतात.

ह्मणोनी परादिका वाचा । तो शृंगारु चौ आंगाचा ॥

एवं अविद्या जीवाचा । जीवत्व त्यागी ॥ २५ ॥

अन्वय—ह्मणोनि परादिका वाचा (ज्या आहेत) तो चौ आंगाचा शृंगारु (आहे) एवं अविद्या जीवाचा जीवत्व त्यागी. ॥ २५ ॥

अ. वि.—परादि चार वाणी ज्या आहेत, त्या स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण या चार आंगाचा (देहाचा), शृंगार (शोभा) आहेत. पण या चार वाणी अविद्यामूलक जीवाच्या आहेत, म्हणजे चारी वाणींसह जीवत्वदशेला, अविद्या मूल आहेत. त्या अविद्यामूलक जीवत्वाचा त्याग झाला, म्हणजे अविद्येसह जीवदशेचा निरास झाला, तरी ती अविद्या अवशेष विद्यारूपानें उरते, हें पुढील दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

आंगाचेनि इंधनं उदासु । उठोनि ज्ञानाग्री प्रवेशु ॥

करी तेथें भस्मलेशु । बोधाचा उरे ॥ २६ ॥

अन्वय—इंधनं आंगाचेनि उदासु उठोनि (अग्नि) प्रवेश करी तेथें

भस्मलेशु (उरें) (तैसे अविद्ये उदासु उठोनि) ज्ञानाग्नि प्रवेशु करी तेथें बोधाचा लेशु उरें. ॥ २६ ॥

अ. वि.—लांकूड आपल्या आंगावर (अंग शुष्क व निरस आहे म्हणून) उदास होऊन त्यानें अग्नींत उडी घातली; पण, तें भस्माच्या रूपानें राहिलें. त्याप्रमाणें अविद्येनें उदास होऊन ज्ञानाग्नींत उडी घातली पण, ती आत्मबोधरूपी भस्माच्या शेषानें उरली. जसें सूर्योदय झाल्यावर अंधःकार नाहीसा होतो, पण सर्वत्र प्रकाशकल्पनेने तो अंधःकार प्रगट असतो; त्याप्रमाणें श्रवणमनननिजध्यासनादि अभ्यासानें आत्मबोध होतो, त्या वेळेस अविद्या नाहीशी होते. पण आत्मबोधरूपानें ती अविद्याच प्रगट असते.

आंगीं लाविलिया विभूति । ते परिमाणूही झडती ॥

परी पांडुरत्वं कांती । राहे जैशी ॥ २७ ॥

अन्वय—विभूति अंगिं लाविलीया ते परमाणु झडति परी जैसी पांडुरत्वं कांती राहे. ॥ २७ ॥

अ. वि.—ब्राम्हणानें भस्म लावलेलें पुसलें तरी त्याचे पुसट पडे राहतात. म्हणजे स्थूल परमाणू जातात, पण सूक्ष्म तसेच चिकटून राहतात.

जळीं जळा वेगळु । कापूर न दिसे अवडळू ॥

परी होऊनि परिमळु । उरें जेवी ॥ २८ ॥

अन्वय—जेवि कापूर अवडळु जळीं जळावेगळु न दिसे परिमळु होऊनि उरें. ॥ २८ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें कापराचा खडा पाण्यांत विरघळतो, तेव्हां पाण्याहून वेगळ्या रूपानें दिसत नाही. पण पाण्यास कापराचा वास येतो म्हणून वासरूपानें तो आहे.

ना वोहळला आंगीं जैसे । पाणी पाणीपणे नसे ॥

तन्ही वोल्हासाचेनि मिसे । आथीच ते ॥ २९ ॥

अन्वय—ना बोहळला आंगीं जैसे पाणी पाणीपणें नसे तरी बोह्लासाचे मिसेनि ते आधींच. ॥ २९ ॥

अ. वि.—अथवा ओढ्याचें पाणी सगळें वाहून गेल्यावर, जरी पाणी साक्षात् पाणीपणानें नसतें तरी तेथील मातींत तें ओलीच्या रूपानें आहे.

नातरी माध्यान्हकाळी । छाया न दिसे वेगळी ॥

असे पायातळी । रिगौनिया ॥ ३० ॥

अन्वय—नातरी माध्यान्हकाळीं जरी छाया वेगळी न दिसे, तरी पायातळी रिगौनिया असे. ॥ ३० ॥

अ. वि.—अथवा, भर माध्यान्हीला सूर्य आल्यावर, माणसाच्या देहाची छाया त्याच्या पायाखालीं शिरून रहाते; म्हणजे, पूर्वेस सूर्य असल्यावर छाया पश्चिमेस दिसते, व पश्चिमेस सूर्य गेल्यावर छाया पूर्वेचे बाजूस असते, व माध्यान्हीला सूर्य आल्यावर तीच छाया पूर्व-पश्चिमादि दिशेला नसून, आपल्या पायाखालीं असते.

तैसें प्रासूनि दुसरे । स्वरूपीं स्वरूपाकारे ॥

आपुलेपणे उरे । बोध जो का ॥ ३१ ॥

अन्वय—जो बोध दुसरें प्रासूनि स्वरूपीं स्वरूपाकारे आपुलेपणें उरे. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—भेदशून्य आत्मरूपाचें ज्ञान, हें, अज्ञान व तत्कार्य भेदात्मक जगत्, या सर्वांचा निरास करून, भेदशून्य स्थितीनें रहातें. म्हणजे इदंवृत्तिज्ञान जाऊन, सर्वत्र अहंवृत्तिज्ञान असतें.

तें ऋणशेष वाचा इया । न फेडवे मरोनिया ॥

तें पाया पडोनि मियां । सोडविले ॥ ३२ ॥

अन्वय—ते ऋण शेष इया वाचा मरोनिया न फेडवे ते मियां पाया पडोनि सोडविले. ॥ ३२ ॥

अ. वि.—सोहंरूपी वाणीचें शेष ऋण, देहबुद्धीनें मेलें तरी फि-

टत नाही. त्या शेषऋणांतून सद्गुरूच्या पायां पडून मी आपली सुटका करून घेतली. जसें एखादे कुळ, सावकाराचें पुष्कळ ऋण फेडतें, पण बाकी राहिलेलें थोडकें ऋण फेडण्याची शक्ती नाहीशी झाली, कीं सावकाराच्या पायां पडून त्याचेकडून ऋणशेषांतून आपली सुटका करून घेतें, तसें परा, पश्यन्ति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाणीपलीकडील निःशब्द सद्गुरूस्वरूप आहे, तेंच आत्मत्वानें माझ्या हृदयस्थ आहे. ज्ञा० अ० १८ ओ० १७२९ “तैसा सर्वोपकारी समर्थ, सद्गुरू श्रीनिवृत्ति नाथु, रहाटे मजही आतु, रिबुनिया” अर्थात तें माझें आत्मस्वरूप आहे, असें विचारानें दृढ जाणून, विद्या अविद्यात्मक चारी वाणींतून मी आपली सुटका करून घेतली.

ह्यणोनि परा पश्यन्ति । मध्यमा हन भारती ॥

या निस्तरिलिया लागती । ज्ञानी अज्ञानीची ॥ ३३ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते वाचाऋणमो-

चनं नाम तृतीयप्रकरणं संपूर्णं ॥ शुभं भवतु ॥

अन्वय—ह्यणोनि ज्ञानी अज्ञानीचि परा, पश्यन्ति, मध्यमा हन भारती निस्तरिलिया लागती. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, श्रीगुरूंना शरण जाऊन ज्ञाना-ज्ञानात्मक परा, पश्यन्ति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाणींचा निरास केला पाहिजे. भावार्थ असा कीं अज्ञानमूलक देहाहंकृतीचा निरास करण्याकरितां, “अहं ब्रह्मास्मि” अशा ज्ञानवृत्तीचा आश्रय करावयाचा, पण अज्ञानाचा निरास झाल्यावर “अहं ब्रह्मास्मि” अशा ज्ञानवृत्तीचाही त्याग केला पाहिजे. “ए. भा. १२ ब्रह्माहमस्मि हा अभिमान । शुद्ध ब्रह्म नव्हे जाण । अहंपणे तेही कठीण । तेंही लक्षण अवधारी ॥ ६०५ ॥ जळा पासोनी लवण होये । ते जळीं विरोनी जाये । मोती झालें ते कठिण पाहे । उदकीं न जाय विरोनी ॥ ६ ॥ मुक्तपणें मोला चढलें । ते वनिता अधरी सुवर्ण फासा पडिले । मुक्तचि परी नासा आले । कठिण केले

अभिमानें ॥ ७ ॥ तेवीं अज्ञान अभिमान आहे । तो सर्वथा तात्काळ जाये । ज्ञानाभिमान कठिण पाहें । गोविताहे मुक्तत्वे ॥ ८ ॥ अपक्वघट तात्काळ गळे । तो पृथ्वीचा पृथ्वीस मिळे । भाजिलें खापर अति काळें । पृथ्वीस न मिळे कठिणत्वे ॥ ९ ॥ प्रपंच अज्ञानें झाला लाठा । ज्ञान अज्ञानाचा सत्ववाटा । फेडूनि कांटेन कांटा । दोन्ही अव्हाटा सांडावे ॥ १० ॥ सारांश ज्ञान अज्ञान हीं दोन्ही बाधक आहेत, म्हणून दोन्हींचाही निरास केला पाहिजे. जसें, बंगाल्यांत रहाणाऱ्या कोणा एका गृहस्थाची बायको चेटकी होती, ती आपल्या नवऱ्यास, जर तुम्ही माझे मर्जीप्रमाणें वागणार नाहीं तर तुम्हांला मी कुत्रें करीन, अथवा मांजर करीन, अशी वेळोवेळीं धमकी देत असे, व ती चेटकी असल्यामुळे, तिला माणसांना कुत्रे मांजर करण्याची विद्या अवगत होती, हें नवरा जाणून होता. त्या योगानें बायकोनें दिलेल्या धमकीची नवऱ्यास अतिशय भीती वाटे; व त्या काळजीनें त्याचें अन्नपाणी कमी होऊन, तो दिवसेंदिवस क्षीण होऊं लागला. त्याची ती क्षीण अवस्था पाहून, त्याच्या मित्रानें विचारिलें कीं तूं दिवसेंदिवस वृथ्त कां चालला आहेस? त्यावर त्यानें उत्तर दिलें कीं, माझी बायको चेटकी आहे, तिच्या मर्जीप्रमाणें माझें वर्तन न झाल्यास, ती मला कुत्रें अथवा मांजर करील, ह्या काळजीनें मी दिवसेंदिवस क्षीण होत आहे. हें ऐकून त्या गृहस्थाच्या चेटकीबायकोचें पारिपत्य करण्याकरितां त्याच्या मित्रानें त्याला एक तोड सांगितली. ती अशी कीं, येथून चार कोसांवर एका गांवीं तुझ्या बायकोपेक्षांही एक जबरदस्त चेटकी स्त्री आहे. परंतु ती चेटकी आहे, हें सर्वांना महशूर असल्यामुळे, तिच्याशीं कोणीही लग्न लावण्यास तयार होत नाहीं. जर तूं तिच्याशीं लग्न लावशील तर ती मात्र तुझ्या बायकोचें पारिपत्य करील. हें ऐकून, चेटकीबायकोच्या तापानें गांजलेला तो गृहस्थ, मित्रानें सुचविल्याप्रमाणें करण्यास तयार झाला. नंतर त्याच्या

मित्रानें त्याचे त्या दुसऱ्या जबर चेटकीशीं लग्न लाविलें. पुढें आपल्या पहिल्या चेटक्या बायकोची सर्व हकीगत, दुसऱ्या नवीन केलेल्या बायकोस त्या गृहस्थानें सांगितली. तेव्हां त्या नव्या चेटक्या बायकोनें सांगितलें कीं, तुम्ही मला घरीं घेऊन गेल्यावर, तुमची पहिली चेटकी बायको मला पाहून मंत्राच्या प्रयोगानें ती मला पांढरी धार करील, व मीही तिच्यावर मंत्राचा प्रयोग करून तिला काळी धार करीन, नंतर आमचे उभयतांत भांडण सुरू होईल. हा सर्व प्रकार झाल्यावर तुमची पहिली चेटकी बायको जी काळी धार, तिला तुम्ही काठीनें ठार मारावें; व पांढरी धार जी मी, त्या मजवर, हे मंतरलेले उडीद टाकावे, म्हणजे मी पूर्ववत् स्त्री होईन. असें सांगून तिनें आपल्या नवऱ्याच्या हातांत मंतरलेले उडीद दिले; व तीं उभयतां नवरा बायको आपल्या घरीं जाण्यास निघालीं. घरीं पोहचल्यावर नव्या चेटक्या बायकोनें सांगितल्याप्रमाणें त्या दोघी बायका उभयतां काळी व पांढरी धार होऊन झुंजू लागल्या. नंतर त्यांच्या नवऱ्यानें हातांत असलेल्या काठीनें आपली पहिली बायको जी काळी धार, तिच्या डोक्यांत मारिलें व तिचा प्राण घेतला. नंतर मंतरलेले उडीद आपली नवी बायको जी पांढरी धार, तिच्या अंगावर तो टाकूं लागला. इतक्यांत त्याच्या स्नेहानें त्याला सुचविलें कीं “कालीकु मारी और कमलीकु कायकु छोटते? उसकुभी मारो.” कारण जशी ती पहिली चेटकीबायको ताप देणारी होती, तिच्याही पेशां ही जबरदस्त चेटकी असल्यामुळें ही अतिशय ताप देईल, म्हणून जसें काळ्या घारीस तूं ठार मारिलेंस, तसें हिलाही पण तूं ठार मारून टाक. पहिल्या चेटक्या बायकोचें पारिपत्य होण्याकरितां तूं इच्याशीं लग्न लाविलें होतेंस, त्याप्रमाणें तिचें पारिपत्य झालें. आतां हिला ठेवणें उपयोगाचें नाहीं. कारण ही जबरदस्त चेटकी असल्यामुळें तुला ताप देईल. हें त्या मित्राचें भाषण ऐकतांच, त्यानें ती नवी बायको जी पांढरी धार, तिच्या डोक्यांत काठी मारून तिला

ठार केलें. अशा तऱ्हेनें उभय चेटक्या स्त्रियांच्या हातून सुटून तो गृहस्थ समाधानाला पावला. त्याप्रमाणें अविद्येच्या बंधनांतून सुटण्या-करितां, सोहंवृत्तिरूपी विद्येचा अंगिकार करावयाचा, पण ती सोहंवृत्तिरूपी विद्याही पांढऱ्या घारीप्रमाणें पीडा देणारी असल्यामुळें, तिचा निरास केल्यांवाचून जीव सहज समाधान पावणार नाही.

इति श्रीअनुभवामृतार्थविवरणे वाचाऋणोत्तीर्णं
नाम तृतीयप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण चवथें.

आतां अज्ञानाचेनि मारें । ज्ञान अभेदें वावरे ॥

नीद साधूनि जागरें । नांदिजे जेवि ॥ १ ॥

अन्वय—आतां अज्ञानाचे मारेनि ज्ञान अभेदें वावरे जेवी नीद साधूनि जागरें नांदिजे ॥ १ ॥

अ. वि.—भेदशून्य आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानानें, सर्व भूतभौतिक प्रपंच भासत आहे; त्या अज्ञानाचें निरसन, अभेद आत्मस्वरूपाचें अपरोक्ष ज्ञान करितें, व सर्वत्र अभेदस्थितीनें आपणच राहतें. (असें पूर्वीच्या प्रकरणांत सिद्ध केलेंच आहे, त्याचीच पुनरुक्ति या ओवींत करित आहेत.) म्हणजे जसें पुरुष, स्वप्नांतील अनेकत्वानें असणाऱ्या प्रपंचरूपानें, आपणच नटलेला असतो, म्हणजे स्वप्नांतील ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान ह्या सर्व त्रिपुटीरूपानें, निद्रित पुरुषाची वृत्तीच नटलेली असते. तो पुरुष जागृतज्ञानावर आला, कीं तें जागृतज्ञान स्वप्नांतील ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान इत्यादि सर्व त्रिपुट्यात्मक प्रपंच, व त्याचें कारण जी निद्रा, हीं सर्व नाहीशी करून, आपण (जागृत ज्ञान) आपल्या एकाकीपणानें राहतें. म्हणजे निद्रेच्या योगानें स्वप्नांतील देह, स्त्री, पुत्र, मित्र इत्यादि अनेक रूपानें मी नटलों होतो, पण आतां मी माझ्या ठिकाणीं एकटाच आहे, असें जागृतज्ञानकालीं भासूं लागतें. त्याप्रमाणें भेदशून्य सच्चिदानंदरूप आत्मा, अज्ञानवशांत, सर्व भूतभौतिक प्रपंच बनला आहे. तो “तत्त्वमसि” या महावाक्याच्या विचारानें, भेदशून्य, सच्चिदानंदरूप अशा आत्मज्ञानरूपी जागृतीवर येतो, नंतर अज्ञान व तत्कार्य सर्वभूतभौतिकप्रपंच, हा नाहीसा (बाधित) होऊन सर्वत्र सच्चिदानंदरूपानें मीच एक आहे, अशा बोधाची जागृती राहते.

ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ श्लोक १५ ओवी २४६—जैसा चेइला तो अर्जुना ॥
म्हणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना ॥ मीची झालों होतोना ॥ निद्रावशे
॥ ४६ ॥ आतां सेना ते सेना नव्हे ॥ हें मीच एक आघवे ॥
ऐसे एकत्वे मानवे ॥ विश्व तया ॥ ४७ ॥

कां दर्पणाचा निघाला । ऐक्यबोधू पहिला ॥
मुख भोगी आपुला । आपणचि ॥ २ ॥

अन्वय—कां दर्पणाचा निघाला मुख आपुला पहिला ऐक्यबोधू आ-
पणचि भोगी ॥ २ ॥

अ. वि.—आरसा पाहण्याच्या पूर्वी आपलें मुख एक आहे,
असा ज्ञानाचा संस्कार असतो, पण तो लुप्त असतो. तोच संस्कार आ-
रसांत पाहिल्यावर प्रगट होतो; मग पाहणारा आरसा पाहण्याचें सोडून
वाजूला गेला, तरी आपल्या एकमुखसौंदर्याचा उपभोग, बिंबप्रतिबिंब
अशा भेदावांचून एकत्वानें घेत असतो. ह्मणजे, वर सांगितलेला जो
लुप्त संस्कार, तोच आरसा पाहण्याचें सोडून दिल्यावरही, कांहीं वेळ
एकत्वानेंच प्रकट असतो.

ज्ञान जियानिया परी । जर्गी आत्म्यैक्य करी ॥
नै सुरिया खोचे सुरी । तैसें जाहलें ॥ ३ ॥

अन्वय—ज्ञान जिया तिया परी जर्गी आत्म्यैक्य करी; हें सुरी सुरिया
खोचे तैसें झालें ॥ ३ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सकळ भेदाचा निरास करून,
आत्मज्ञान हें, अभेद आत्मऐक्यभावनेची सिद्धि करतें. पण हें आत्म-
ज्ञानाचें करणें, सुरीनें आपल्या स्वतःला खोंचल्यासारखें आहे. कारण,
सच्चिदानंदरूप आत्मा, सर्वत्र अभेदानें व एकाकीपणानें स्वतःसिद्ध
आहे. अशा ह्या सततसिद्ध आत्मऐक्यभावाचें, आत्मज्ञानानें, आत्म-
ऐक्य करणें, हें, सुरीनें आपल्या स्वतःला खोंचल्यासारखें आहे.

लावी आत ठाउनि कोपट । तो साधी आपणया सकट ॥
कां बांधलेया चोरट । मोटेमाजी ॥ ४ ॥

अन्वय—आंत ठाउनि जो कोपट लावी तो आपणया सकट साधी,
कां मोटेमाजी चोरट बांधलेया (आपणया सकट बंधें). ॥ ४ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें, कोशकीटक आपण केलेल्या घरांत जाऊन
त्या घराचें द्वार मातीनें बंद करितो, तों आपणच आपल्याला कोंडून घेऊन
आपला नाश करून घेतो. अथवा, दुसऱ्याचे घरांत चोरी करावयास
गेलेल्या चोरानें आपणास कोणी धरील या भीतीनें, आपण कोणास न
दिसावें म्हणून एका पोत्यांत घुसून त्या पोत्याचें तोंड आंतून बांधून
घेतलें तर तो आपला आपणच बद्ध होतो.

आगी पोतासाचेनि मिसे । आपणपे जाळिले जैसे ॥
ज्ञानाज्ञाननाशे । तैसें जाहलें ॥ ५ ॥

अन्वय—जैसे पोतासाचे मिसेनि आगी आपणपे जाळिले, तैसे अज्ञान
नाशे ज्ञान झाले ॥ ५ ॥

अ. वि.—कापुरास जाळण्याचे निमित्तानें, अग्नी हा आपल्या
स्वतःस जाळून घेतो; म्हणजे कापूर जळून गेल्यावर, जाळणारा अग्नी
कांहीं वेगळा शिल्लक राहत नाही. कारण, जाळणाऱ्या अग्नीचें असणें
कापुराच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे; ह्मणून कापूर जळून संपला,
कीं जाळणाऱ्या अग्नीची त्याबरोबर समाप्ति होते; त्याप्रमाणें, अज्ञा-
नादि प्रपंचाचे असण्यावर, आत्मज्ञानवृत्तीचें असणें अवलंबून आहे.
जेव्हां अज्ञानात्मक प्रपंच, अज्ञानासह आत्मज्ञानरूपी वृत्तीनें नाहीसा
(बाधित) होतो त्याबरोबर, आत्मज्ञानरूपी वृत्ती नाहीशी होते.
यावरून, अज्ञानात्मक विपरीतज्ञानाचा निरास करण्याच्या निमित्तानें,
आत्मज्ञानरूप वृत्तीनें आपली समाप्ति करून घेतली, असें ह्मणावें
हें बरें.

अज्ञानाचा टेका । नसताही ज्ञान अधिका ॥

फाके जव उफका । आपुला पडे ॥ ६ ॥

अन्वय—जंव आपुला (ज्ञानाचा स्वतःचा) उफका (नाश) पडे (तंव)
अज्ञानाचा टेका नसताही ज्ञान अधिका फाके. ॥ ६ ॥

अ. वि.—अज्ञानादि सर्व प्रपंचाचा निरास केल्यावर, निराश्रित झालेल्या आत्मज्ञानरूपी वृत्तीचा लय होऊं लागतो; पण, ती जातां जातां, क्षणभर तिचा विशेष विकास होऊन, लगेच ती लयाला जाते. याविषयी पुढें दृष्टान्तें सांगतात.

वात दशाही ते निमालियां । येणे जे ये उवाया ॥

ने केवळ नाशावया । दीपाचे परी ॥ ७ ॥

अन्वय—ते वात दशा निमालियाही दीपाचें जें उवाया येणें ये ते केवळ नाशावया (तया) परी (ज्ञान अधिका फाके). ॥ ७ ॥

अ. वि.—जसें तेल वात संपल्यावर, दिवा जाऊं लागतो, पण दिव्याची ज्योत जातां जातां क्षणभर मोठी होऊन, जशी नाहीशी होते, म्हणजे तिचें मोठें होणें हें केवळ नाशदर्शक होय, त्याप्रमाणें ज्ञानवृत्तीचा विकास होय.

उठणें कीं पडणें । कुचभाराचे कोण जाणे ॥

कां फाकणें कीं सुकणें । जाऊळाचे ॥ ८ ॥

अन्वय—कुचभाराचें उठणें कीं पडणें कोण जाणे? का जाऊळाचे फाकणें कीं सुकणें (कोण जाणे)? ॥ ८ ॥

अ. वि.—स्त्रियांच्या स्तनाचें उठणें व खालीं पडणें बरोबरच असतें किंवा जाईची कळी उमलली कीं सुकून जाते, इतकें तें फूल नाजूक असतें.

तरंगाचे रूपा येणें । तथाचि नांव निमणें ॥

कां विजूचे उदैजणें । तोचि अस्तु ॥ ९ ॥

अन्वय—तरंगाचे रूपा येणें तथाचि नांव निमणें, कां विजूचे उदै-
जणें तोचि अस्तु. ॥ ९ ॥

अ. वि.—पाण्यावर लाट उठलेली दिसते न दिसते, तोंच ती नाहीशी होते; अथवा विजेचा उदय व अस्त बरोबरच होतो.

तैसें पिऊनि अज्ञान । तंववरी वाढे ज्ञान ॥

जंव आपुले निधन । निःशेष साधे ॥ १० ॥

अन्वय—तैसें ज्ञान, अज्ञान पिऊनि जव आपुले निधन निःशेष साधे, तंववरी वाढे. ॥ १० ॥

अ. वि.—तसें आत्मज्ञान हें, अज्ञानादि सर्व प्रपंचाचा निरास करून आपण स्वतः नाहीसें होईपर्यंत वाढतें. म्हणजे, श्रवणमनन-निदिध्यासादि अभ्यासाच्या योगानें, असंग, शुद्ध, बुद्ध, सच्चिदानन्दरूप आत्मा मी आहे, अशा ज्ञानवृत्तीचा साधकामध्ये उदय होतां-क्षणींच, अज्ञानादि सर्व प्रपंच बाधित होऊन, वर सांगितलेली ज्ञानवृत्ती-ही, त्याच क्षणांत उपरमाला पावते. कारण, क्षणिकवृत्तिधारा, हा तिचा स्वभावधर्म आहे म्हणजे क्षणांत उत्पन्न होणें व क्षणांत नष्ट होणें, या स्वभावधर्माला अनुसरून, ती उत्पन्न होते व त्याच क्षणांत अज्ञानादि सर्व प्रपंचाची बाधा करून, क्षणभर वाढत्यासारखी होऊन, लयाला जाते, हें वर सांगितलें आहे.

जैसें कल्पांतीचे भरिते । स्थळां जळां दोहीते ॥

बुडविल्या अरौते ॥ राहोचि नेणे ॥ ११ ॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें.

अ. वि.—ज्याप्रमाणें कल्पांतीचा पूर, स्थल व जल हें बुडवून सर्व जलमय करितो; कारण, स्थलानें जलाचे भेद दिसतात. तें स्थल बुडालें, कीं, जळ स्थळ, हे भेद बुडाले. मग “पाण्याच्या अलिकडे पलिकडे,” ही भाषाच नाही.

कीं विश्वाही वेगळ । वाढे जें सूर्यमंडळ ॥

तें तेजतम निखिळ । तेंचि होये ॥ १२ ॥

अन्वय—कीं जें, सूर्यमंडळ विश्वाही वेगळ वाढे. तें तेंचि निखिल तेजतम होय. ॥ १२ ॥

अ. वि.—सूर्यमंडळ हें महाकाशांत एका बाजूला मुलाच्या लहानशा ताटलीप्रमाणें भासत असतें, म्हणून बाकीच्या महाकाशाच्या पोकाळींत त्याचें तेज पसरलेलें दिसतें; व त्या तेजाचा जेथें प्रवेश नसेल, तेथें अंधःकार भासतो; पण, अशी कल्पना करा कीं, एखाद्या दिशेला लहानसें असणारें सूर्यमंडळ, जर सर्व महाकाशाएवढें होईल, तर त्याचें तेज, व त्या तेजाच्या अभावांत असणारा अंधःकार, हे सर्व कांहीं एक सूर्यमंडळच होईल.

नाना नीद मारोनी । आपणपें हिरोनी ॥

जागणे ठाके होउंनी । जागणेंचि ॥ १३ ॥

अन्वय—नाना नीद मारोनि आपणपे हिरोनी जागणें जागणेंचि होऊनी ठाके. ॥ १३ ॥

अ. वि.—गाढ निद्रेंतून जागृत झाल्याबरोबर, ती जागृती गाढ-निद्रेला नाहीशी करिते; पण, कांहीं वेळ मी जागा आहे, असें जागृता-वस्थेमध्ये जागृतपणाचें भान असतें; पुढें, कांहीं काल गेल्यावर, त्या जागृतभानालाहि नाहीसें करून, भानरहित अशी सहज जागृती रहाते.

तैसें अज्ञान अटोनिया । ज्ञान येते उवाया ॥

ज्ञानाज्ञान गिळोनिया । ज्ञानचि होये ॥ १४ ॥

अन्वय—तैसे अज्ञान अटोनिया ज्ञान उवाया ये, ते ज्ञान (व) अज्ञान (दोन्ही) गिळोनिया ज्ञानचि (अज्ञानाचें सापेक्ष ज्ञान नव्हे, तर केवळ ज्ञान) होये. ॥ १४ ॥

अ. वि.—सच्चिदानंद ज्ञानरूप आत्मा हाच, “मी ब्रह्म जाणत नाही” अशा अज्ञानाला आधार आहे; व अज्ञानाच्या योगानें होणाऱ्या मी देह, मी जन्मणारा, मी मरणारा, मी दीन, मी दुःखी, अशा विपरीत ज्ञानास तोच आधार आहे. पण सत्संगतीनें, सच्छास्त्रश्रवण करून, विवेकवैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन, श्रवणमनननिदि-ध्यासनपूर्वक महावाक्याचा अभ्यास करून, तीन्ही देहांहून व तीन्ही

गुणां हून भिन्न, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप, आत्मतत्त्व मी आहे, असे आत्मस्वरूपाचें ज्ञान साधकानें मिळविल्याबरोबर, वर सांगितलेलें अज्ञान, व देहतादात्म्य (हें विपरीतज्ञान) यांची बाधा होऊन सर्वत्र भेदशून्य ब्रह्म मी आहे, अशी वृत्ती होते, व या आत्मज्ञानवृत्तीसही आधार ज्ञानरूपआत्मा आहे.

ज्ञा. अ. १५ परि संतासवें वसतां । योगज्ञानी पैसतां । गुरुचरण उपासितां । वैराग्येसी ॥ ४२२ ॥ येणेचि सत्कर्में । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचें अहं विश्रामे । आत्मरूपीं. ॥ २३ ॥ ते आपें-आप देखोनि देखीं । मियां आत्मेनि सदा सुखी । येथें मी वांचून अवलोकीं । आन हेतु असे ॥ २४ ॥ अगा सूर्योदय जालिया । सूर्यें सूर्यचि पाहावा धनंजया । तेविं मातें मियां जाणावया । मीचि हेतु ॥ २५ ॥ ना शरीरपरातें सेवितां । संसार गौरवचि ऐकतां । देहीं जयांची अहंता । बुडोनि ठेली ॥ २६ ॥ ते स्वर्गसंसारालागीं धावतां कर्मभागीं । दुःखाच्या सेलभागीं । विभागी होती ॥ २७ ॥ परि हेंही होणें अर्जुना । मजचिस्तव तया अज्ञाना । जैसा जागताचि हेतु स्वप्ना । निद्रेतें होय ॥ २८ ॥ पै अग्रे दिवसु हरपला । तोही दिवसेंचि जाणों आला । तेवीं मी नेणोनि विषय देखिला । मजचिस्तव भूतीं ॥ २९ ॥ एवं निद्रा कां जागणिया । प्रबोधुचि हेतु धनंजया । तेविं ज्ञाना अज्ञाना जीवांचिया । मीचि मूळ ॥ ४३० ॥ जैसे सर्पत्वा कां दोरां । दोरचि मूळ धनुर्धरा । तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया संसारा । मियांचि सिद्धि ॥ ४३१ ॥ अशा या विशेष आत्मज्ञानवृत्तीस नाहीसें करून, नित्य, निर्धर्म, ज्ञानरूप एक आत्माच अवशिष्ट रहातो.

ते वेळीं पुनिवा भरे । ना आवसा सरे ॥

तें चंद्रचि उरे । सतरावी जैशी ॥ १५ ॥

अन्वय—ते वेळीं जैशी सतरावी जे पुनिवा भरेना आवसा सरेना ते चंद्रचि उरे. ॥ १५ ॥

अन्वय—चंद्राच्या सतराव्या कलेवर (देहावर) शुद्धप्रतिपदेपासून तों पौर्णिमेपर्यंत षोडश कला येतात, व प्रतिपदेपासून आमावासेपर्यंत त्या नाहींशा होतात. परंतु चंद्राच्या ज्या मूळकलेवर, या कला येतात जातात, ती मूळकला, पौर्णिमेच्या योगानें पूर्ण होत नाहीं, व आमावासेच्या योगानें नाहींशी होत नाहीं; कारण, ती सतरावी कला चंद्राचा देह आहे; त्या देहावरच, सूर्यप्रकाशाच्या योगानें कला भासतात, व नाहींशा होतात; पण त्याचा मूळदेह जशाचातसाच असतो.

कां तेजांतरे नाटोपे । कोणे तमे न शिंपे ॥

ते उपमेचे जाउपे । सूर्यचिं होय ॥ १६ ॥

अन्वय—कां तेजांतरे नाटोपे कोणे तमे न शिंपे (ऐसा) सूर्यचि ते उपमेचे जाउपे होय. ॥ १६ ॥

अ. वि.—कोणत्याही दुसऱ्या तेजानें निस्तेज न होणारा, (फिका न पडणारा) व कशाही अंधःकारानें न झांकला जाणारा, असा एक सूर्यच, ज्ञानअज्ञानधर्मशून्य व केवल ज्ञानमात्र अशा एक ब्रह्मवस्तूचे उपमेस शोभेल. भावार्थ असा कीं, अनेक दिवे लाविले व त्यांत एक विजेचा दिवा लाविला, तर इतर दिवे जरी पांचशे असले, तरी त्यांचें तेज फिकें पडेल, व असे कित्येक विजेचे दिवे जरी लाविले तरी ते सर्व सूर्यप्रकाशापुढें फिके पडतील; इतर पदार्थ जसे अंधःकारानें झांकले जातात, तसा सूर्यप्रकाश अंधःकारानें झांकला जाणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर उलट अंधःकारालाच नाहींसा करून टाकील; त्याप्रमाणें कोणत्याही वृत्तिज्ञानाच्या प्रकाशानें, ज्ञानमात्र स्वयंप्रकाश ब्रह्मवस्तू निस्तेज होत नाही; तर उलट, वर सांगितलेल्या सूर्याच्या महाप्रकाशांत इतर प्रकाश जसे नाहींसे होतात, तसे ज्ञानमात्रस्वयंप्रकाशपरब्रह्माचे ठिकाणीं सर्व वृत्तिज्ञानप्रकाश नाहींसे होतात; व इतर पदार्थाप्रमाणें, सूर्यप्रकाश अंधःकारानें न झांकला जातां, अंधःकारच सूर्यप्रकाशानें नाहींसा होतो; त्याप्रमाणें अज्ञानरूपी तमानें, ज्ञानमात्र स्वयंप्रकाश ब्रह्मवस्तू

ज्ञांकली न जातां, उलट, अज्ञानरूपी तमाचा आत्मज्ञानाचे संयोगांत निरास होतो.

ह्मणोनी ज्ञानें उजळें । कां अज्ञाने रुळें ॥

तैसें नव्हे निर्वाळें । ज्ञानमात्र जे ॥ १७ ॥

अन्वय—ह्मणानि ज्ञाने उजळें का अज्ञाने रुळें तैसें नव्हे, जे निर्मळे ज्ञानमात्र (आहे). ॥ १७ ॥

अ. वि.—ब्रह्म हें, इतर कोणत्याही वृत्तिज्ञानानें उजळ दिसावयाचें (प्रकाशित व्हावयाचें) नाही. कोणत्याही अज्ञानानें मळावयाचें (ज्ञांकलें जाणार) नाही. असें तें केवळ ज्ञानमात्र आहे.

परि ज्ञानमात्रे निखळें । तेंचि कीं तया कळें ॥

काई देखिजे बुबुळें । बुबुळा जेवी ॥ १८ ॥

अन्वय—परि निखिलें ज्ञानमात्रे तेचि कीं तया कळें ? जेवि बुबुळें बुबुळा देखिजे काई ॥ १८ ॥

अ. वि.—आपण ज्ञानमात्र आहों, असें भान ब्रह्मस्वरूपीं नाही. म्हणजे त्याचा त्याला ज्ञानपणा दिसत नाही, तर तें आंधळें आहे कीं काय ? तर नाही; कारण, डोळा सर्व वस्तूस पहातो, पण तो त्याप्रमाणें उलटून आपल्यास पाहत नाही. जरी डोळा आपल्या स्वतःला पहात नाही, तरी तो आंधळा नसून पाहणेंरूप आहे. त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप ज्ञानमात्रब्रह्मस्वरूपी, जरी स्वस्वरूपाचें भान नाही, तरी तें घटवत् जड नसून, ज्ञानरूप आहे.

आकाश आपणपया रिघे । काइ आगी आपणया लागे ॥
आपुला माथा वळघे । आपण कोणही ॥ १९ ॥

अन्वय—आकाश आपणया रिघे ? आगी आपणया लागे काई ? आपुला माथा कोणी आपण वळघे ? ॥ १९ ॥

अ. वि.—आकाशाचे पोटांत सर्व प्राणी संचार करतात, पण

तसें आकाशाला आपल्या पोटांत संचार करतां येईल काय? अग्नी हा सर्व पदार्थाला जाळतो, तसा आपल्या अंगाला आपण लागून, अग्नी हा आपल्याला जाळील काय? अथवा आपण जसे दुसऱ्याच्या मस्तकावर चढूं, तसे आपल्या मस्तकावर आपल्याला चढतां येईल काय?

दिठी आपणया देखे । स्वाद आपणया चाखे ॥

नादु आपुलें आइके । नादपण ॥ २० ॥

अन्वय—दिठी आपणया देखे? स्वाद आपणया चाखे? नादु आपुलें नादपण आइके? ॥ २० ॥

अ. वि.—दृष्टी सर्व पदार्थाला पहाते, त्याप्रमाणें ती आपण आपल्याला पाहील काय? स्वाद आपणाला चाखील काय? नाद दुसऱ्याला ऐकूं येतो, तसा नाद नादाला ऐकूं येईल काय?

सूर्य सूर्यासी विवळे । कां फळ आपणया फळे ॥

परिमळु परिमळे ॥ घेपत असे ॥ २१ ॥

अन्वय—सूर्य सूर्यासी विवळे (उगवे)? का फळ आपणया फळे? परिमळे परिमळ घेपत असे? ॥ २१ ॥

अ. वि.—सूर्याला सूर्य कधीं उगवला आहे काय? फळाला फळ येईल काय? वासाला वास येईल काय? नाही. ते तद्रूपच आहेत.

तैसें आपणया आपण । जाणते नव्हे जाण ॥

ह्मणोनी ज्ञानपणेंवीण । ज्ञानमात्र जे ॥ २२ ॥

अन्वय—तैसें (तें ज्ञान) आपणया आपण जाणते नव्हे, (असें) जाण. ह्मणोनि जें ज्ञानपणेंवीण ज्ञानमात्र (आहे). ॥ २२ ॥

अ. वि.—केवळ ब्रह्म आपल्याला आपण जाणत नाही, व नेणतही नाही; जर ब्रह्मीं स्वसंविदपणाचा धर्म स्वीकारिला, तर ज्ञानशक्ती सत्वाची असल्यामुळें ब्रह्म सगुण होईल. “यत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानव ॥ ६ ॥ भ. गी.

अ. १४." तर तेथें अज्ञान आहे, असा पक्ष स्वीकारिला, तरी तें सगुणच ठरतें; कारण, अज्ञान हें तमोगुणप्रधान आहे, म्हणून तें परिच्छिन्न घटवत् जड असत् असें आहे, म्हणून हे अज्ञानाचे सर्व धर्म ब्रह्म-स्वरूपीं येतील; आणि शास्त्र तर, ब्रह्म सच्चिदानंदरूप, निर्गुण, निराकार, भेदशून्य, ज्ञानमात्र आहे, असें प्रतिपादन करतें, आणि तें विचार-दृष्टीनें खरें आहे, असेंच ठरतें; म्हणून ज्ञानाज्ञानातीत ज्ञानमात्र ब्रह्म आहे, हाच सिद्धांत होय.

आणि ज्ञान ऐशी सोये । ज्ञानपणेंचि जरी साहे ॥

तरी अज्ञान हें नोहे । ज्ञानपणेंचि ॥ २३ ॥

अन्वय—आणि ज्ञानपणे ज्ञानचि ऐसी जरी सोय साहे, तरी हें ज्ञानपणें अज्ञानचि नोहे? ॥ २३ ॥

अ. वि.—ज्ञानमात्र ब्रह्मी, स्वात्मज्ञान आहे, असें म्हणण्यांत, पूर्वीं कांहीं दिवस ब्रह्म अज्ञानी होतें, म्हणजे कांहीं कालपर्यंत तें आपण आपल्याला जाणत नव्हतें, व मग तें आपण आपल्याला जाणूं लागलें, असें सिद्ध होतें. कारण, ज्ञान हें अज्ञानासंबंधानें आहे. ज्ञान आहे, असें झटलें, कीं पूर्वीं अज्ञान होतें, असें समजतें. जसें अमुक एक मनुष्य शुद्धीवर आहे, असें म्हणतांक्षणींच तो पूर्वीं वेशुद्ध होता, असेंच ग्रहण होतें. यावरून ब्रह्म पूर्वीं अज्ञानी होतें असें मानावें लागेल, व तसें मानणें सशस्त्र होणार नाही; कारण ब्रह्मतर ज्ञानाज्ञानातीत ज्ञानरूप आहे; ही गोष्ट शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति, आत्मप्रतीति, व युक्ति या चारी प्रमाणांनीं सिद्ध आहे. नित्य ज्ञानरूप स्वयंप्रकाशमान ब्रह्माला, कालत्रयांत अज्ञान जर शिवलें नाही, तर अज्ञानसाक्षेपज्ञानही शिवलें नाही. जसें जागृतीचें ज्ञान हें, घनअज्ञानरूप निद्रेचें कार्य आहे, म्हणून जागृतज्ञान हें, कार्यकारण अभेददृष्ट्या अज्ञान आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही; तसें ज्ञानरूप ब्रह्मी, आत्मज्ञान स्वीकारिलें तर, तेंही एक

अज्ञान आहे, असे ठरेल. कारण, नित्यनिर्धर्मज्ञानमात्रब्रह्मी, आत्मज्ञानाचा धर्म, अज्ञानमूलक होणार नाही काय ?

जैसे तेज जें आहे । तें अंधारें कीर नव्हे ॥
मा तेज तरी होये । तेजासी काई ॥ २४ ॥

अन्वय.—जैसे जें तेज आहे तें अंधारें कीर नव्हे मा तेजासी तेज तन्ही काई होये ॥ २४ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें सूर्यप्रकाश हा कालत्रयीं अंधःकार नाही, मग अंधःकारसापेक्षहोणारी प्रकाशकल्पना ही तरी, सूर्यप्रकाशांत कालत्रयीं आहे काय ?

तैसें असणें आणि नसणें । हें नाही जया होणें ॥
आतां मिथ्या ऐसे येणें । बोले गमे ॥ २५ ॥

अन्वय.—तैसें जया असणें आणि नसणें हें होणें नाही. आतां येणें बोले मिथ्या ऐसें गमे ॥ २५ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपी “आहे” “नाहीं” असा व्यवहार होत नाही; म्हणजे असणें नसणें, ज्ञान अज्ञान, इत्यादि सर्व धर्मांचा तेथें निषेध आहे. यावरून ब्रह्म सर्वधर्मशून्य आहे, असेंच पूर्वापासून ज्ञानेश्वरमहाराज सिद्ध करीत आले आहेत; येथें पूर्वपक्षकार अशी शंका घेतात कीं, ब्रह्म सर्वधर्मशून्य आहे, असें तुमच्या सिद्ध करण्यांत ब्रह्म ही कांहीं वस्तुच नाही, असें आम्हांला वाटतें.

तरी कांहीं नाही सर्वथा । ऐशी जरी व्यवस्था ॥
तरी नाही हे प्रथा । कवणासी पा ॥ २६ ॥

अन्वय.—तरी सर्वथा कांहीं नाही, ऐशी जरी व्यवस्था, तरी तें (कांहीं) नाही हे प्रथा कवणासि पा ? ॥ २६ ॥

अ. वि.—बरें तर, तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें ब्रह्म सर्वथा बिलकूल कांहीं नाही, याप्रमाणें व्यवस्था (स्थिती) कबूल केली तर, तें नाही,

हे प्रथा (बुद्धि, ज्ञान, अनुभव,) कोणाला आहे? असा अनुभव वेणारा कोणी असलाच पाहिजे.

शून्यसिद्धांतबोध । कोणी सत्ता होय सिद्ध ॥

नसता हा अपवाद । वस्तुसी जो ॥ २७ ॥

अन्वय—शून्यसिद्धांतबोध कोणही सत्ता सिद्ध होय? हा जो अपवाद (आहे हा) वस्तुसि नसतां (अपवाद होय). ॥ २७ ॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तु कांहीं नाही, म्हणजे शून्य आहे, असा बोध कोणाच्या सत्तेने (अस्तित्वाने) सिद्ध होतो? ब्रह्मवस्तु कांहीं नाही, हा वस्तुवर नसता (खोटा) अपवाद (आरोप) आहे. कोणत्याही वस्तूचा भाव अथवा अभाव ठरविणारा कोणी तरी असला पाहिजे, म्हणजे त्याचे अस्तित्वावर, त्या भावाचा किंवा अभावाचा सिद्धांत असतो. शून्याचा (अभावाचा) सिद्धांत तरी, शून्यास करतां यावयाचा नाही; कारण, कोणताही सिद्धांत (आहेपणा अगर नाहीपणा) ठरविणाराचे अस्तित्वावर व्यक्त होतो. नाही हें व्यक्त होण्यास तरी सदाचाच आश्रय पाहिजे. ब्रह्म कांहीं नाही, म्हणजे शून्य आहे, असा जो कोणी ठरविणारा आहे, तो त्या शून्यतेहून भिन्न असला पाहिजे; व त्या ठरविणाराचें अस्तित्व, तें वस्तूचेंच अस्तित्व होय. वस्तु नाही ह्मणणें, म्हणजे सांगणारानें “भी नाही” असें म्हणण्यासारखें आहे. कारण, सर्व प्राणिमात्रांच्या स्वात्मत्वानें एकब्रह्मवस्तूच आहे.

माल्हविता दिवे ॥ माल्हविते जरी मालवे ॥

तरी दीपु नाही हे फावे । कवणासी पा ॥ २८ ॥

अन्वय.—दिवे माल्हविता, जरी माल्हवितें माल्हे, तर दीपु नाही हें कवणासि फावे पा? ॥ २८ ॥

अ. वि.—दिवा मालविल्यावर जर मालविणारा नाहीसा झाला, तर दिवा नाही, हें कोणास बोलतां येईल? दिव्याचा नाहीपणा कोणी अनुभविला? दिव्याचे नाहीपणानें कीं काय?

कीं निदेचेनि आलेपणें । निदेले ते जाय प्राणे ॥

नरी नीद भली हे कोणे । कोणासी पा ॥ २९ ॥

अन्वय.—कीं निदेचें आलेपणेंनि जें निदेलें तें प्राणे जाय, तरी निद-
भली हें कोणें कोणासी पा ? ॥ २९ ॥

अ. वि.—निद्रा येण्यानें जर निजणारा गतप्राण होत असेल, तर
शोंप चांगली, हा अनुभव कोणास येतो? जागें झाल्यावर मला चांगली
शोंप लागली होती, असें जें स्मृतिज्ञान होतें, तें ज्ञातविषयाचें होतें.

घटु घटुपणें भासे । तड्गें भंगु आभासे ॥

सर्वथा नाहीं तें नसे । कोणहे ह्मणावें ॥ ३० ॥

अन्वय.—घटु घटुपणें भासे, तड्गें भंगु आभासे, (जर घट पाहणारा)
सर्वथा नाहीं, तें घट नसे, हें कोणें ह्मणावें ? ॥ ३० ॥

अ. वि.—घट असतो तेव्हां घटपणानें भासतो. तो फुटल्यावर
त्याचा फुटकेपणा दिसतो. घटाचा घटपणा, व तो फुटल्यावर त्याचा
फुटकेपणा, यांस पहाणारा कोणी तरी एक तिसरा असावा लागतो; म्हणजे
घटाचा ओहेपणा पहाणारा डोळा, जसा घटाहून निराळा आहे,
तसेंच येथें घट नाहीं, अशा घटाभावास पहाणारा डोळाही त्या
अभावाहून निराळा आहे. जर पहाणारा कोणी नाहीं असें गृहीत केलें,
तर “घट नाहीं” असें म्हणणारा कोण आहे ?

ह्मणोनी कांहींनाहींपण । देखता नाहीं आपण ॥

नोहोनी असणेंनवीण । असणें जे ॥ ३१ ॥

अन्वय.—ह्मणोन कांहींनाहींपण आपण देखत नाहीं जें असणें
नहोनि असणेंनवीण आहे. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—म्हणून कांहींनाहींपणा (शून्य) आपल्याला (शू-
न्याला) देखत (पहात) नाहीं. ब्रह्माचें असणें हें नसून असल्या-
शिवाय आहे. म्हणजे असणें, नसणें, यांपैकी कोणत्याही धर्माला न शि-
वून, ब्रह्माचें सहज असणें आहे.

परि आणिका कां आपणया । न पुरे विखो होआवया ॥
हणोनी न असावया । कारण कीं ॥ ३२ ॥

अन्वय—परि आणिका, कां आपणया विखो होआवया न पुरे हणोनी न असावया कारण कीं ॥ ३२ ॥

अ. वि.—पण तें आपलें आपणास किंवा दुसऱ्यास विषय होत नाही, हें त्याचें न असावयाचें कारण होय. “असणेंनवीण असणें” म्हणजे इतर पदार्थाप्रमाणें तें इंद्रियांनां विषय होत नाही. “नोहोनी असणें” म्हणजे ब्रह्माचे ठिकाणीं त्याचें असणेंपणाचें भान नाही. कारण, भान हें अमानानंतर उठतें; ब्रह्म हें, त्रिकाल अमानरहितभानमात्र आहे; म्हणून, त्याचें त्याला भान नाही, हें सांगण्यांत तें शुद्धसत्त्ववृत्तिरहित आहे, असें दर्शविलें; व तें दुसऱ्यास विषय होत नाही, हें सांगून तें जड नाही असें दाखविलें. तें ज्ञानअज्ञानापलिकडे ज्ञानरूप असून, आहेनाहीं या व्यवहारारहित आहे. त्याचा आहेपणा कसा आहे, तें पुढें सांगतात.

जो निरंजनीं निदेल। तो आणिकी नाहीं देखिला ॥
आपुलाही निमाला । आठवूं तया ॥ ३३ ॥

अन्वय—जो निरंजनीं निदेल तो आणिकी देखिला नाही (आणि) तया आपुलाही आठवूं निमाला. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—जो निर्जनप्रदेशांत अगदीं जेथें कोणी येऊं शकणार नाही अशा जागेंत निजला, त्यास दुसऱ्या कोणीही पाहिला नाही, व तो आपणासही निद्रेमुखें मी अमका आहे असें जाणत नाही.

परी जीवें नाहीं नोहे । तैसें शुद्ध असणें आहे ॥
हें बोलणें न साहे । असेनाहींचे ॥ ३४ ॥

अन्वय—परि जिवें नाहीं नोहे तैसें शुद्ध असणें आहे. हें असेनाहींचें बोलणें न साहे ॥ ३४ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेला निर्जनवनांत निजलेला गृहस्थ जि-

वंत आहे, असें म्हणतां येत नाहीं; कारण, तेथें त्याचा सजीवपणा अनुभविणारा दुसरा कोणी नाही; व तो गाढनिद्रेंत असल्यामुळें त्यालाही आपल्या जिवंतपणाचा अनुभव नाही; या दृष्टीनें “जिवें नाहीं नोहे” असें मूळांत म्हटलें आहे. तथापी तो मेला आहे, असें मात्र नाहीं. तर त्याचा जिवंतपणा दुसऱ्या कोणालाही विषय न होतां, व त्याचा त्यालाही विषय न होतां, जसा आहे, तसें आत्मा दुसऱ्या कोणालाही विषय होत नाहीं, कारण, त्याच्या वांचून सर्व जड आहे, तेव्हां जडाला आत्मा विषय होणें अत्यंत अशक्य आहे; व तो स्वतः ज्ञानरूप असल्यामुळें आपण आपल्यालाही विषय होत नाहीं. या दृष्टीनें आत्म्याचें “शुद्ध असणें आहे” असें मूळांत म्हटलें आहे, म्हणून आत्मा “आहे” “नाहीं” असा म्हणण्याचा व्यवहार होत नाहीं.

दिठी आपणया मुरडे । तैं दिठीपणही मोडे ॥

परी नाहीं नोहे हें फुडे । जाणेंचि ते ॥ ३५ ॥

अन्वय—(जैं) दिठी आपणया मुरडे, तैं तिचे दिठीपणही मोडे, परि तेचि हें फुडे नाहीं नोहे जाणे ॥ ३५ ॥

अ. वि.—जशी दृष्टी इतर पदार्थास पहाते, तशी ती आपण आपल्यास पहावयाकरितां आपल्याकडे वळली, कीं दृष्टीचा दृष्टीपणा नाहींसा होतो. तरी ती दृष्टी पुढील विषयांचें भावाभाव पाहते. भावार्थ असा कीं, डोळ्याला डोळा जरी दिसला नाही, तरी तो आंधळा नसून, इतर वस्तु आहेत किंवा नाहीत, हें तोच पाहतो.

कां काळा राहे काळवखा । तो आपणा ना आणिकां ।

न चोजवे तऱ्ही आसिका । हा मी वाणे ॥ ३६ ॥

अन्वय—कां काळा काळवखा राहे तो आपणा ना (अथवा) आणिका न चोजवे तऱ्ही (तो तेथें) आसिका (सगळा) (आहे. कारण) हा मी (हें त्यास) वाणे ॥ ३६ ॥

अ. वि.—काळा मनुष्य अगदी काळोखांत असला, तर त्याचा देह लोकांस दिसावयाचा नाही, व त्याचा देह त्यास स्वतःलाही दिसणार नाही. मग तो तेथें नाहीच कीं काय? तर तो तेथें आहेच; कारण, हा संबंध मी येथें काळोखांत आहे, असें त्यास पक्कें ठाऊक आहे.

तैसें असणें कां नसणें । हें कांहींच मानूसवाणें ॥
नसोनि असणें । ठायें ठावो ॥ ३७ ॥

अन्वय—तैसें असणें का नसणें हें कांहींच मानूसवाणें नसोनी ठाये ठावो असणें ॥ ३७ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें एखादा मैलाचा दगड अगर खांब, लांब अंतरावरून माणसासारखा दिसतो, पण माणूस आहे कीं नाही हें निश्चयानें सांगतां येत नाही, तरी पण कांहीं माणसासारखा भास होतो, त्याप्रमाणें, ब्रह्मी, आहेनाहींपणाचा वर सांगितलेल्या माणसाचे भासासारखा भास होत नसून, ब्रह्म आपल्या ठिकाणच्या ठिकाणीं आहे. म्हणजे “आहे” “नाहीं” असा पोकळभासही वस्तूचे ठिकाणीं नाही; याप्रमाणें कोणत्याही व्यवहारास पात्र नहोऊन, तें आपण आपल्या ठिकाणीं आहे.

निर्मळपणीं आपुला । आकाशाचा संचु विराला ॥
तो स्वयें असे पुढिला । कांहीं ना की ॥ ३८ ॥

अन्वय—आकाशाचा संचू विराला तो आपुला निर्मळपणीं स्वयें असे पुढिला कांहीं ना की ॥ ३८ ॥

अ. वि.—आकाशाचे पोकळींत, वाकीच्या चार भूतांचें वास्तव्य आहे. त्या चारी भूतांचा आकाशांत लय झाल्यावर आकाश आपल्या निर्मळपणें एकटेंच आहे. तें आकाश कोणाला विषय होत नाही; कारण, वाकीची चारी भुतें नाहीशीं झालीं, म्हणून तेथें दुसरें कोणी नाही.

कां आंगीं कीं निर्मळपणीं । हारतलिया पोखरणी ॥
हैं आणिका वांचूनि पाणी । सगळेंच आहे ॥ ३९ ॥

अन्वय—पोखरणी (विहीर) हारतलिया (नखणली असतां) पाणी आंगीं कीं निर्मळपणीं आणिका वांचोनी सगळें आहेच. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—पाणी पहाणारा आणून, तो सांगेल तेथें विहीर खणल्यावर, झरा लागतो. ती विहीर जोंपर्यंत खणली नाही, तोंपर्यंत पाणी, आपल्या आकारानें व स्वच्छपणानें, जरी आणखी कोणाला विषय होत नाही, तरी पूर्णपणानें आहेच. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, विहीर खणण्याचे पूर्वीं जमिनींत पाणीच नाही, खणल्यावर जें पाणी लागतें, तें नवीन उत्पन्न होतें. याचें समाधान असें आहे कीं, आहे तेंच प्रकट होतें; अभावापासून भावाची उत्पत्ति नाही. म्हणून आधीं पाणी जमिनींत गुप्त होतें, तेंच प्रकट झालें.

आपणया भागू तैसें । असणेंचि जें असे ॥
असेनाहीं ऐसें । सांडूनियां ॥ ४० ॥

अन्वय—तैसे आपणया भागु जे असणेंचि असें, (तें) असेनाहीं हें सांडूनियां (असे). ॥ ४० ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें आपणया (ब्रह्माच्या) भागाला असणें कसें आलें आहे, तर, तें असणें, आहेनाहीं या व्यवहारास टाकून आहे. जें नित्य प्रकट आहे, त्यास आहे, असें (नाहीचें सापेक्ष) तरी कां म्हणावें ? व नाहीपणा तर ब्रह्मीं नाहीच.

निदेचें नाहीपण । निमालियाही जागेपण ॥
असिजे कां नेण । कोणी होऊनि जैसें ॥ ४१ ॥

अन्वय—निदेचें नाहीपण (सर्व पदार्थांच्या अनुभवाचा अभाव) निमालियाही व जागेपणा (ताजें जागेपण, ज्यांत निद्रा सूक्ष्मसंस्कारानें असते, व ह्मणून ज्यांत जागृतपणाचें भान असतें) निमालियाही कोण (जागत आहे असें भान) होऊनी असिजे हें जैसें का नेण ॥ ४१ ॥

अ. वि.—निद्रेंतून जागृत झाल्याबरोबर किंचित् काळ “मी जागा आहे,” असें भान असतें; व कांहीं वेळानें पूर्ण जागृती आल्यावर तें भान नाहीसें होऊन, केवळजागृती असते. त्याप्रमाणें आपलें आपल्याला जाणणें, अथवा नेणणें, या उभय धर्मांचून, नित्यज्ञानरूप ब्रह्माचें असणें आहे.

कां भूमि कुंभ ठेविजे । तै सकुंभता आपजे ॥

तो नेलिया म्हणजे । तेणेंविणें ॥ ४२ ॥

अन्वय—कां भूमि कुंभ ठेविजे तै सकुंभता आपजे, तो कुंभ नेलिया (ती भूमी) तेणेंविणें (कुंभरहित) म्हणजे ॥ ४२ ॥

अ. वि.—भूमीवर कुंभ ठेविला, म्हणजे भूमी कुंभसहित झाली. तो कुंभ भूमीवरून काढला, कीं ती भूमी कुंभरहित झाली. हीं दोन्ही म्हणणीं चुकीचीं आहेत. कारण, भूमी मृत्तिकेची, व कुंभही मृत्तिकेचाच. म्हणून, मृत्तिकेसहित मृत्तिका, व मृत्तिकेरहित मृत्तिका, असें पोकळ बोलणें होतें.

परी दोन्ही हे भाग । न शिवती भूमीचें आंग ।

ते वेळीं भूमि तैसें चांग । चोख जें असणें ॥ ४३ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते ज्ञानअभेद-

कथनं नाम चतुर्थप्रकरणं संपूर्णं ॥

अन्वय—परि हे दोन्ही भाग भूमीचे आंग न शिवती, ते वेळीं (जैसी) भूमी तैसें जें असणें चांग चोख (आहे). ॥ ४३ ॥

अ. वि.—भूमीवर कुंभ असतांना, भूमी व कुंभ मिळोन मृत्तिकाच आहे, व कुंभ काढल्यावर कुंभाशिवायही भूमी मृत्तिकाच आहे. भूमीवर कुंभ असतांना व नसतांना, जसें भूमीचें अनुस्यूतपणें असणें, तसें चांगलें व चोख जें असणें, (जें, असणें नसणें यां सापेक्ष शब्दांपलिकडिल असणें आहे) तें असणें, ब्रह्माचें आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे ज्ञानअभेदकथनं

नाम चतुर्थप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण पांचवें.

सत्ता प्रकाश सुख । या तिहीं तिहींउणे लेख ॥
जैसें विषपणेंचि विख । विखा नाही ॥ १ ॥

अन्वय—सत्ता प्रकाश सुख या तिहीं (व) या तिहींउणे लेख जैसे
विख विषपणेंचि विखा नाही. ॥ १ ॥

अ. वि.—विष हें अमृत नाही, तर तें आपले ठिकाणीं विषपणानें
आहे. कारण, त्याचें कोणीं सेवन केल्यास, त्यास तें मारितें. पण हा
विषाचा मारकपणाचा स्वभाव, दुसऱ्या प्राण्यांच्या ठिकाणीं व्यक्त
होतो. विषास, विष मारूं शकणार नाही. म्हणजे, विषाचें मारक स्व-
भावाची व्यक्तता, त्याचे स्वरूपांत नाही. म्हणून, विषाचे स्वरूपाचे
दृष्टीनें, विषपणाचा आम्ही निषेध करितों. ब्रह्माचे ठिकाणीं तीहीं
तीहीं म्हणजे तीन व तीन मिळून सहा; प्रथम तीन सत् चित् व आनंद;
दुसरे याचे उलट तीन, म्हणजे असत् जड व दुःस्वरूप; पण असत् जड
व दुःस्वरूप या गुणांचा ब्रह्मी अत्यंत अभाव असल्यामुळे, सत् चित्
व आनंद या तीन कल्पनांचाही तेथें अत्यंत अभाव आहे. कारण,
सत् चित् व आनंद या कल्पना, असत् जड व दुःस्वरूप यांचे सापेक्ष
आहेत. प्रथम असदाचे स्वरूपाची कल्पना मनामध्ये येते. नंतर तें
असत् स्वरूप जेथें नाही, तें सत् असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें 'चित्'
हें, जडाची कल्पना मनांत घेऊन, मग जें जड नाही तें चित् असें
म्हणतात. त्याचप्रमाणें 'आनंद,' पहिल्यानें दुःखस्वरूप लक्षांत आणून,
मग तें दुःखस्वरूप जेथें नाही, तो आनंद असें म्हणतात. अशा तऱ्हेनें,
प्रथम, असत् जड दुःखस्वरूपांच्या कल्पना घेऊन, त्या कल्पनांवर सत्
चित् आनंद या शब्दांनीं त्याचें (ब्रह्माचें) वर्णन करितात; कारण, शब्द हा
नेहमी सापेक्ष असतो. प्रत्येकशब्द, अभावावर (त्या शब्दाचा जो अर्थ,

त्याचे रहितपणावर) उठतो. म्हणून शब्द नेहमीं तुलनादर्शक असतो. परब्रह्माचा सत्पणा दुसऱ्या कोणत्याहि असत्पणाशीं तुलना करून मग ठरविलेला नाही, तर तो सत्पणा त्याचें स्वभावसिद्धस्वरूपच आहे. त्याचप्रमाणें चित् व त्याचप्रमाणें आनंद समजावें. विषपणाचा निषेध, विष स्वरूपाचे दृष्टीनें आम्हीं केला, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणें, सच्चिदानंद या संज्ञांचा निषेध, केवळ एकरसपरब्रह्मतत्त्वदृष्टीनें केला.

**कांति काठिण्य कनक । तिन्ही मिळोनि कनक एक ॥
द्राव गोडी पियूख । पियूखचि जेंवि ॥ २ ॥**

अन्वय—कांति, काठिण्य, कनक हीं तिन्ही मिळोनि एक कनक. द्राव गोडी, पियूख (मिळोनि) जेंवि (एक) पियूखचि.

अ. वि.—तेज, कठिणपणा व सोनें, हीं तिन्ही मिळून, एक सोनेंच आहे, व ओलेपणा, गोडी व दूध मिळून एक दूधच आहे. सोन्याचे तेजाला हात लावला, तरी सोन्यालाच स्पर्श होतो. त्याचप्रमाणें काठिण्याला हात लावला, तरी सोन्यालाच, व सोन्याला हात लाविलातरी सोन्यालाच स्पर्श होतो. दुधाचा पातळपणा, गोडी, व पांढरेपणा, हे दुधाहून निराळे नाहीत. शब्द तीन तरी अर्थ एकच आहे. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्वतंत्र नाही. एक दूध म्हटलें कीं, पातळपणा, गोडी व पांढरेपणा व्यक्त होतात.

**उजाळ दृति मार्दव । या तिहीं तिहीं उणीव ॥
हे देखिजे सावेव । कापुरीं येके ॥ ३ ॥**

अन्वय—उजाळ दृती मार्दव या तिहीं तिहीं उणीव हे एके कापुरीं सावेव देखिजे. ॥ ३ ॥

अ. वि.—स्वच्छपणा, सुवास व मऊपणा हे तीहीं (तीन) गुण व तीहीं उणीव, म्हणजे या तिहींचे उलट तीन गुण म्हणजे मलिनपणा, दुर्गंध व कठिणपणा मिळून सहा, हे कापुराचे ठिकाणीं नाहीत. पैकीं दुसरें विरुद्ध गुण म्हणजे मलिनत्व, दुर्गंध व कठिणपणा, यांचा तर

कापुराचे ठिकाणीं अत्यंत अभाव आहे. पण उजाळपणा मऊपणा व सुवास, ह्या तीहींचा अर्थ एक प्रत्यक्ष कापूर आहे; म्हणून, या तिन्ही संज्ञांचा निरनिराळा स्वतंत्र अर्थ नाही. याकरितां त्यांचा निषेध केला आहे.

आंगें कीर उजाळ । कीं उजाळताचि मवाळ ॥
कीं दोन्ही ना परिमळ । मात्र जे ॥ ४ ॥

अ. वि.—जे आंगें कीर उजाळ, उजाळता (तेचि) मवाळ, कीं हे दोन्ही ना, जे परिमळ मात्र.

अ. वि.—कापुराचा उजाळपणाच मऊ आहे, फार काय सांगावें, चारिक रीतीनें पाहिलें तर, उजाळपणा व मऊपणा हे दोन्ही नसून, सुगंध मात्र एक अर्थ आहे.

ऐसे ये कापूरपणीं । तिन्हीं इये तिहींउणी ॥
इयापरी आटणी ॥ सत्तादिकांची ॥ ५ ॥

अन्वय—ये कापुरपणीं ऐसे इये तिन्ही (व) तीहींउणी, यांची आटणी होय, इयापरी सत्तादिकांची (चैतन्यदृष्ट्या परब्रह्मी) आटणी होय ॥ ५ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें एका कापुराच्या रूपांत पूर्वीं सांगितल्या-प्रमाणें इये तीन्ही, व तीहींउणी म्हणजे स्वच्छपणा, मऊपणा व सुगंध, व यांचे विरुद्ध मलिनत्व, कठिणत्व व दुर्गंध यांचा अभाव आहे, त्याप्रमाणें एकरसचिन्मात्रपरब्रह्मी, सच्चिदानंदादी संज्ञांची आटणी (लय) आहे.

येन्हीवी सच्चिदानंद भेदें । चालिली तिन्ही पदें ॥
परी तिन्हीं उणीं आनंदें ॥ केलीं येणें ॥ ६ ॥

अन्वय—येरवी सच्चिदानंद भेदे तिन्ही पदें चाललीं परि येणें आनंदें तिन्ही उणीं केलीं. ॥६॥

अ. वि.—साहजिक रीतीनें पाहिलें तर, सच्चिदानंद हीं तीन्ही

पदेँ निरनिराळीं आहेत खरीं, पण, यांचा अर्थ आनंदमात्रब्रह्मवस्तु असल्यामुळे, या तीहींसही निरर्थकत्व आलें; म्हणजे, आनंदमात्रब्रह्मवस्तूच्या दृष्टीनें पाहिलें तर, या तिन्हीं संज्ञांचाही अभाव आहे. त्या-प्रमाणें, ज्ञानमात्र ब्रह्मीं, असत्जडदुःखरूपता नाहीं, म्हणून, सच्चिदानंद हीही कल्पना नाहीं; तर ब्रह्म हें, एक, अद्वितीय, स्वयंप्रकाशमान, ज्ञानरूप आहे. कारण, आनंद मात्र जर उरला, तर आनंद म्हणणार तरी कोण? आब्रह्म उदक झालें, मग उगम कोठें, ओष कोठें, व संगम कोठें? मग जलैक्य ही कल्पना तरी कोठली, व ती कल्पना करणार तरी कोण? बाप हा शब्द मुलाची कल्पना घेऊन उठतो. वेटाच जर नाहीं, तर बाप कोठला? असत्, जड व दुःखरूप नाहीं, तर सच्चिदानंद वगैरे कल्पना येणार कोठून? शब्द नेहमीं सापेक्ष कल्पनेला घेऊन उठतो, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. सूर्याच्या घरीं रात्र तर नाहींच, पण रात्रीच्या सापेक्ष उठणारी दिवसाचीही कल्पना नाहीं.

**सत्ताचि कीं सुखप्रकाशु । प्रकाशचि सत्ता उल्हासु ॥
हें न निवडे मिठांशु । अमृतीं जेवीं ॥ ७ ॥**

अन्वय—कीं सत्ताचि सुख (आणि) प्रकाशु, प्रकाशुचि सत्ता (आणि) उल्हासु, हे, जेवीं अमृतीं मिठांशु न निवडे, (तेवीं न निवडे) ॥ ७ ॥

अ. वि.—ब्रह्माचें सद्रूप, हेंच चिद्रूप आहे, व जें चिद्रूप, तेंच आनंदरूप आहे. एक ब्रह्माचें अस्तित्व ग्रहण केलें कीं, भातित्व (भास) व प्रियत्व (आनंद) हे त्याचे बरोबर येतातच. जसें मनुष्याचे स्वरूपांत स्वगतभेद आहे, कारण, सर्व अवयव निरनिराळे आहेत; हात, पाय, नाक, डोळे वगैरे अवयव, कोणी एकासारखे एक नाहींत तसें ब्रह्माचें सदत्व एक अवयव, चिदत्व एक व आनंदत्व एक, असे अवयव नाहींत. ब्रह्म अवयवी नाहीं. तें सजातीयविजातीयभेदशून्य आहे. म्हणून त्यांत स्वगतभेद नाहीं. सत् चित्, व आनंद या तिन्हीं पदांचे तीन स्वतंत्र अर्थ, जर ब्रह्मीं उत्पन्न होतील, तर त्यांत (ब्रह्मांत) स्वगतभेद

उत्पन्न होईल. अमृतांत (दुधांत) ज्याप्रमाणें गोडी निवडतां येत नाही, कारण, दूध व दुधाची गोडी हीं निराळीं नाहीत, त्याप्रमाणें सत्ता म्हटलें, कीं प्रकाश येतो, व प्रकाश म्हटलें, कीं सत्ता व उल्हास (आनंद) हे येतात. म्हणजे, सत् चित् व आनंद या तीन्ही संज्ञांनीं एक परब्रह्मच आहे.

शुक्लपक्षीच्या सोळा । दिवसा वाढती कळा ॥

परी चंद्र मात्र सगळा । चंद्रीं जेवी ॥ ८ ॥

अन्वय—(जरी) शुक्ल पक्षीच्या दिवसा सोळा कळा वाढती, परी जेवीं चंद्रीं चंद्रमात्र सगळा (आहे). ॥ ८ ॥

अ. वि.—शुक्लपक्षांत दिवसातुदिवस, चंद्राच्या सोळा कळा वाढत जातात, पण चंद्र मात्र, चंद्राचे ठिकाणीं पूर्ण आहे. कला वाढल्या, तरी चंद्राचें मूळरूप बदलत नाही. अमावासेस चंद्र मरत नाही, व शुद्धप्रतिपदेस पुन्हा जिवंत होत नाही. कला, त्याचे मूळ-स्वरूपावर येतात व जातात. चंद्राचा देह वाढत नाही व कमी होत नाही. तो आपले रूपानें आपले ठिकाणीं पूर्णपणें आहे.

थेंबीं पडतां उदक । थेंबां धरु ये लेख ॥

परी पडिलाठायीं उदक । वांचूनि आहे ॥ ९ ॥

अन्वय—थेंबीं उदक पडतां थेंबा लेख धरु ये, परी पडिलाठायीं उदक वांचूनि आहे? ॥ ९ ॥

अ. वि.—पाण्याचे थेंब पडत असतां, ते थेंब मोजतां येतात. परंतु ते थेंब जेथें पडतात, तेथें पाण्याशिवाय कांहीं आहे का? तेथें पाणीच आहे व थेंबरूपानें तरी पाणीच आहे. पाणी हें थेंबाचें रूपांत असतांना मोजण्याचे तडाक्यांत सांपडलें, पण मोजण्याचे तडाक्यांत सांपडलें म्हणून म्हणावयाचें मात्र; कारण, थेंब हा स्वरूपानें पाणीच आहे, व त्या थेंबाच्या आकृतीचा निरास केला, कीं पाणीच आहे.

तैसें असताचिया व्यावृत्ति । सत ह्मणूं आले श्रुति ॥

जडाचिया समाप्ती । चिद्रूप ऐसें ॥ १० ॥

अन्वय—तैसे असताचिया व्यावृत्ति श्रुती सत ह्मणों आले. (व) जडाचिया समाप्ती (श्रुति) चिद्रूप ऐसें (ह्मणों आलें) ॥ १० ॥

दुःखाचेनि सर्व नाशे । उरलें तें सुख ऐसे ॥

निगदिले निश्वासे । प्रभुचेनी ॥ ११ ॥

अन्वय—दुःखाचे सर्व नाशेंनि उरले, तें सुख ऐसे प्रभुचेनी निश्वासे निगदिलें. ॥ ११ ॥

अ. वि.—पाण्यावर थेंबाची कल्पना केल्यामुळें, तें मोजतां येतें, तसें ब्रह्माचे ठिकाणीं असणाऱ्या कल्पित असदाचा, निरास (बाधा) झाल्यावर, राहिलेलें सत्, असें श्रुतीस म्हणतां आलें; व जडाच्या कल्पनेचा निरास झाल्यावर, राहिलेलें चित्, असें श्रुतीस म्हणतां आलें; दुःख-कल्पनेचा निरास झाल्यावर, राहिला तो आनंद, असें हरीचें निश्वासानें निगदिलें. (हरीच्या निद्रेच्या घोरापासून झालेल्या वेदानें प्रतिपादन केलें.) असत् जड व दुःखरूप जो प्रपंच, त्याला श्रुती जाणते, म्हणून, या असत् जड व दुःखरूप अशा प्रपंचाच्या निरासाअंती राहिलें, तें सच्चिदानंद, असें श्रुतीनें तर्कानें ठरविलें. जसें, प्रथम समुद्रावरील लाटा पहावयाच्या, मग त्या क्षणांत उत्पन्न होतात व क्षणांत नष्ट होतात असें दिसल्यावर, या लाटा उत्पन्न होऊन लीन तरी कोठें होतात, असा विचार मनांत आल्यावर, लाटेला आधार जें पाणी, तद्रूप त्या आहेत, असें ज्ञान होतें. लाटा ह्या निराळ्या दिसतात, ती मिथ्या कल्पना आहे, असें कळून आल्यावर, समुद्र हा गंभीर अफाट व गहन आहे असें म्हणतात. त्याप्रमाणें ब्रह्माचे ठिकाणीं असत्, जड, व दुःखरूप प्रपंच, वर सांगितलेल्या लाटेसमान कल्पित आहे. त्याचा निरास होणें, म्हणजे तो जसा दिसत आहे तसा खरा नाही, तर सर्वत्र सच्चिदानंद एक ब्रह्म सत्य आहे, असें निश्चयानें समजणें, या-

सच असत्, जड व दुःखरूप प्रपंचाचा निरास अथवा बाधा होणें, असें समजावें. अशा तऱ्हेनें, असत्, जड व दुःखरूप प्रपंचाचा निरास करून, श्रुतीनें परब्रह्मास सच्चिदानंद ही संज्ञा दिली.

— ऐशी सदादि प्रतियोगिये । असदादि तिन्ही ये ।
लोटाटा जाली त्राये । सत्तादिकां ॥ १२ ॥

अन्वय—ऐशी सदादि प्रतियोगिये (विरुद्ध, उलट जे) ये (हे) अस-
दादि तिन्ही, (ते) लोटितां (निरास करितां) सत्तादिकां त्राये झाली. ॥ १२ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें सत्, चित्, व आनंदरूप या तिहींचे उलट
तीन, जे असत् जड व दुःखरूप, यांचा निरास अथवा बाधा झाल्यावर,
सत्, चित्, आनंद या विशेषणांस जोर आला.

एवं सच्चिदानंदु । आत्मा हा ऐसा शब्दु ॥

अनव्यावृत्तिसिद्धु । वाचक नव्हे ॥ १३ ॥

अन्वय—एवं सच्चिदानंदु ऐसा शब्दु अनव्यावृत्तिसिद्धु, हा आत्मा वा-
चक नव्हे. ॥ १३ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें, सच्चिदानंद या शब्दाच्या उलट असणाऱ्या
असत्, जड व दुःखरूप या कल्पनांच्या निरासाचे दृष्टीनें सच्चिदानंद
हा आरोप, ब्रह्मवस्तुवर आलेला आहे. सच्चिदानंद हा शब्द, परमार्थतः,
ब्रह्माचा वाचक नाही व ब्रह्म वाच्यही नाही. कारण, ब्रह्मी असत्,
जड व दुःखरूप प्रपंच कालत्रयांत झाला नाही. भा. अ. २४ ओं.
५११ प्रपंच एक झाला होता ॥ हे समूळ मिथ्या वार्ता ॥ पुढें होईल
मागुता ॥ कदा कल्पांती घडेना ॥ ५११ ॥ न झाला प्रपंच आहे
परब्रह्म । अहं सोहं ब्रह्म आकळिलें ॥ तुकाराममहाराज. या सिद्धांतास
अजातवाद म्हणतात. बाकींचे विवर्तवाद व परिणामवाद हे गौण
आहेत; अजातवाद हा मुख्य आहे. तेथें एक चैतन्यमात्रसत्ता आहे.
म्हणूनच “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्तिकिंचन” असें श्रुतीनें म्हटलें
आहे. या दृष्टीनें पाहिलें तर, सच्चिदानंद या शब्दांचा, ब्रह्मी खरोखर
आरोप आहे, असें ठरतें.

सूर्याचेनि प्रकाशे । जें कांहीं जड आभासे ॥

तया तो गिवसे । सूर्य काई ॥ १४ ॥

अन्वय—जें कांहीं जड सूर्याचे प्रकाशेनि आभासे तया (जडातें) तो सूर्य गिवसे काई? ॥ १४ ॥

अ. वि.—ज्या कांहीं जडवस्तू सूर्याच्या प्रकाशानें प्रकाशित होतात, (म्हणजे इतरांचे दृष्टीस विषय होतात), त्या जड वस्तू, सूर्यास कशा प्रकाशित करतील? त्याप्रमाणें अर्थ, हा पदांचे द्वारे प्रकाशतो. तीं पदेंच जर ब्रह्माकडून प्रकाशलीं गेलीं आहेत, तर तीं ब्रह्माला कशीं प्रकाशित करतील? कारण, पदें हीं तमवत् प्रकाश्य आहेत, व प्रकाशवत् प्रकाशक ब्रह्म आहे. तमाकडून, प्रकाशाचें प्रकाशन होणार नाही. त्याप्रमाणें सच्चिदानंद या पदाकडून, ब्रह्माचें प्रकाशन होणार नाही.

तेचि जेणें तेजें । वाचेसी वाच्य सुजे ॥

ते वाच्या प्रकाशिजे । हें कें आहे ॥ १५ ॥

अन्वय—तेवीं जेणें तेजें वाच्य वाचेसि सुजे, (समजतें, अर्थास प्रकाशित करतें) तें तेज वाचा प्रकाशिजे, हें कें आहे? ॥ १५ ॥

अ. वि.—ज्या तेजाच्या आश्रयानें वाणीकडून वाच्य (सांगण्याचा विषय) प्रकाशित होतें, असें जें वस्तुतेज, त्या तेजास वाणी कशी प्रकाशित करील?

विषो नाही कोणाही । जया प्रमेयत्वचि नाही ॥

तया स्वप्रकाशा काई । प्रमाण होये ॥ १६ ॥

अन्वय—(जें) कोणाही विषो नाही, जया प्रमेयत्वचि नाही, तया स्वप्रकाशा प्रमाण काई होये? ॥ १६ ॥

प्रमेय परिच्छेदें । प्रमाणत्व नांदे ॥

तीं काई स्वतःसिद्धे । वस्तुच्या ठाई ॥ १७ ॥

अन्वय—प्रमेय परिच्छेदें प्रमाणत्व नांदे, स्वतःसिद्धे वस्तूचे ठायीं तीं काई? ॥ १७ ॥

अ. वि.—परब्रह्म कोणालाही विषय होणार नाही, कारण, तें

घटादि प्रमेयवत् (विषयवत्) जड नाही; तर, तें ज्ञानमात्र, स्वयंप्रकाश, नित्यअपरोक्ष असल्यामुळे, तेथें प्रमाण आहे कां ? ज्या प्रमाणानें परिच्छिन्न (एकदेशी) व जड अशा घटादि प्रमेयांचें (विषयांचें) प्रकाशन होतें, त्या प्रमाणाचा, नित्य, परिपूर्ण ज्ञानमात्र, स्वयंप्रकाश, अनादि, स्वतःसिद्ध ब्रह्म वस्तूचे ठिकाणीं काय उपयोग होणार ? कोणतेहि अज्ञात पदार्थ चार प्रमाणांपैकीं एका प्रमाणानें ज्ञात होतात; तीं चार प्रमाणें, प्रत्यक्षप्रमाण, शब्दप्रमाण, उपमाप्रमाण व अनुमानप्रमाण, हीं आहेत. यांपैकीं, पहिल्या प्रत्यक्षप्रमाणाला ब्रह्म विषय होत नाही. कारण ब्रह्म हें, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या विषयांपैकीं नाही; आणखी श्रोत्रादि पंचज्ञानेंद्रियांना तर, वर सांगितलेले पंचविषय प्रत्यक्ष भासतात. दुसरें, शब्दप्रमाणाचाही तेथें उपयोग नाही; कारण, शब्द हा नेहमीं अर्थाचें प्रकाशन करितो. आणि ब्रह्म हें ज्या ठिकाणीं अर्थाची निवृत्ति होते, असें परमार्थ आहे; म्हणून, त्याचें प्रकाशन शब्दानें होत नाही. कोणी असें म्हणेल कीं, तें परमार्थ आहे, हें तरी तुम्हीं शब्दानेंच सांगितलें कीं नाही ? ज्या अर्थी शब्दानें सांगितलें, त्या अर्थी त्याचें प्रकाशन शब्द करूं शकतो. तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, यावत् पदार्थ कल्पित आहेत, अशा ह्या कल्पित अर्थदृष्टीनें, ब्रह्मावर परमार्थ ह्या संज्ञेचा आरोप आहे; वस्तुतः ब्रह्म अर्थ ना परमार्थ; तर तें कसें, हें शब्दानें मुळींच सांगतां येत नाही ॥ “यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह.” तैत्तिरीयोपनिषत्. तुका म्हणे तूं ऐसा एक साचा ॥ ऐसी तव वाचा झाली नाही ॥ १ ॥ उपमानप्रमाणाचाही ब्रह्मी उपयोग नाही; कारण, उपमाही कांहीं अंशानें उपमेयसदृश असते, म्हणून ती उपमेयाचें प्रकाशन करिते. तसें कांहीं अंशानें कां होईना, परंतु ब्रह्माच्या सदृश अंशतः दुसरी उपमाच नाही; उलट ज्या ज्या म्हणून उपमा द्यावयाच्या, त्या त्या सर्व असत, जड, दुःस्वरूप व मायाकार्य जगतांतल्या आहेत; आणि ब्रह्मतर, त्रिकालाबाध्य व ज्ञानमात्र असें आहे. म्हणूनच तुकाराम महाराजांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे

कीं, ॥ देऊं कशाची उपमा । दुजी तुज पुरुषोत्तमा ॥ चवथ्या अनुमानप्रमाणाचाही, ब्रह्मीं कांहीं उपयोग नाही. कारण, अनुमानाला तरी कार्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाची जरूर आहे. जसें एखाद्या घराच्या कौलांतून धूर निघत असला, तर बाहेरून पाहणाराचे अनुमानप्रमाणास घरांतील अग्नि विषय होतो. येथें अग्नि जरी प्रत्यक्ष नाही, तरी घराच्या कौलांतून निघणारा धूर प्रत्यक्ष आहे; असें अनुमानप्रमाणाला ब्रह्म विषय होण्यासारखें, ब्रह्मीं प्रत्यक्ष असें कांहींच कार्य नाही. अशा तऱ्हेनें सर्व प्रमाणांचा जेथें निषेध आहे, असें तें परब्रह्म, आपल्या ठिकाणीं आपण ज्ञानमात्रपणानें स्वयंसिद्ध आहे. म्हणूनच मूळामध्ये “तीं काई स्वतः सिद्धें वस्तूचे ठाई” असे उद्गार काढिले आहेत.

एवं वस्तुशीं जाणों जातां । जाणणेंचि वस्तु तत्वता ॥

मग जाणणें आणि जाणता । कैचा उरे ॥ १८ ॥

अभ्यय—एवं वस्तुशीं जाणों जातां वस्तु तत्वतां जाणणेंचि (असें अनुभावास येतें) मग जाणते आणि जाणता कैचा उरे ? ॥ १८ ॥

अ. वि.—ज्या वृत्तीनें जीव सर्व विषय जाणतो, ती वृत्ती, विचारानें आत्मस्वरूपास जाणण्याकरितां अंतर्मुख झाली कीं, वृत्त्यंश, आत्माश्रितअज्ञानकृतआवरणाचा भंग करितो, व वृत्तिगत चिदाभास स्वयंप्रकाश आत्मस्वरूपांत नाहीसा होतो. यालाच “जाणणेचि वस्तु होय तत्वतां” असें समजावें. अशा तऱ्हेनें ज्ञानवृत्ती, आत्मस्वरूपाकार झाल्यामुळे, जाणते (ज्ञेय) जाणता (ज्ञाता) या दोघांची निवृत्ति होते. कारण, मध्यें असणाऱ्या ज्ञानवृत्तीनें, ज्ञेय आणि ज्ञाता यांची सिद्धी केली आहे. ज्ञानवृत्ती जेथें थांबते, त्याला ज्ञेय म्हणावें; व जेथून उदयाला पावून, पुढें ज्ञेयाकडे जाऊं लागते, अशा तिच्या उगमस्थानास, ज्ञाता असें म्हणतात. अशा ज्ञात्यापासून, ज्ञेयापर्यंत, सारखी पाटाप्रमाणें जी दरम्यान वृत्ती असते तिलाच ज्ञान म्हणतात; ही ज्ञानवृत्ती आपण मध्यें राहून, पुढें ज्ञेयाची, व मागे ज्ञात्याची सिद्धी करते. (“आपुलिये धांवेपुढा ॥ घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा ॥ उभारी मागिलेकडा ॥ ज्ञातु-

त्वाते" "४६८ मग ज्ञातया ज्ञेया दोषां । तो नांदणुकेचा बगा । माजि जालेंनि पैगा । वाहे जेणें ॥ ४६९ ॥ ज्ञा० अ० १८") मधली वृत्ती (ज्ञान) आत्माकार झाल्यानें साहजिक ज्ञेयज्ञात्यांची निवृत्ति होते.

द्वणोनी सचित्सुख । हे बोल वस्तुवाचक ॥

नव्हती हे शेष । विचाराचे ॥ १९ ॥

अन्वय—द्वणोनि सत् चित् सुख हे बोल वस्तुवाचक नव्हति, हें विचाराचे शेष (होय). ॥ १९ ॥

अ. वि.—म्हणून सच्चिदानंद हे शब्द, वस्तुवाचक, म्हणजे वस्तुला प्रकाशित करणारे नव्हत; हा विचारानें सारांश निघाला.

ऐसेन इये प्रसिद्धे । चालली सच्चिदानंदपदे ॥

मग द्रष्टया स्वसंवादे । भेटती जेव्हां ॥ २० ॥

अन्वय—ऐसेन इयें प्रसिद्धे सच्चिदानंदपदे चालली मग जेव्हां तीं पदे द्रष्टया स्वसंवादे भेटती. ॥ २० ॥

अ. वि.—श्रुतिशास्त्रांनीं, आत्मवाचक जीं सच्चिदानंदपदे, तीं वस्तुवाचक म्हणून प्रसिद्ध केलीं, तीं पदे जेव्हां ब्रह्मचें प्रकाशन करण्यास प्रवृत्त झालीं, तेव्हां केवळ चिन्मात्र, ज्ञानस्वरूपद्रष्टा जो आत्मा, त्याचे ठिकाणीं सच्चिदानंद ही कल्पना टिकत नाही, म्हणून तीं पदे निर्विकल्पअर्थांला प्रकट करून, आपण नाहीशी होतात. तीं कशीं तर

तेवेळीं वरषोनी मेघु । समुद्र होऊनि वोघु ।

सरे दाऊनी मागू । राहे जैसा ॥ २१ ॥

अन्वय—तेवेळीं जैसा मेघु वरषोनि सरे, वोघु समुद्र होऊनि सरे, मागू (प्राप्य वस्तूस) दाऊनि राहे. ॥ २१ ॥

अ. वि.—मेघ जसा पाऊस पाडून ओसरतो, नदीचे पाण्याचा प्रवाह, जसा समुद्रापर्यंत जाऊन समुद्रास मिळाल्यावर सरतो, म्हणजे प्रवाह समुद्रांत नाहीसा होतो, व प्राप्यवस्तूस दाखविल्यावर, मागाचा मागपणा थांबतो.

फळ विउनी फूल सुके । फळ नाशे रसपाकें ॥

तोही रस उपखे । तृप्तीदानीं ॥ २२ ॥

अन्वय—फूल, फळ विउनि सुके. फळ रसपाकें नासे, तोहि रस तृप्तिदानीं उपखे. ॥ २२ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें फूल फळाला विऊन सुकून जातें, रस होऊन फळ नाहीसें होतें, व तोहि रस तृप्ती देऊन नाहीसा होतो.

कां आहुति अग्नीआत । घालुनि वोसरे हात ॥

सुख चेवऊनि गीत । उगा राहे ॥ २३ ॥

अन्वय—कां अग्निआत आहुति घालुनि हात (अग्निहोत्र्याचा) ओसरे (किंवा) सुख चेवऊनि गीत उगा राहे. ॥ २३ ॥

अ. वि.—जसा अग्निहोत्र्याचा हात, अग्नीत आहुति दिल्याबरोबर माधारा येतो, किंवा ऐकणाराचे चित्तांत सुखाला जागें करून, गाणें शमून जातें.

नाना मुखा मुख दाऊनि । अरिसा जाय निघौनी ॥

कां निदेले चेवउनी । चेविते जैसे ॥ २४ ॥

अन्वय—नाना अरिसा मुखा मुख दाऊनि निघौनि जाय, कां निदेले चेवउनि जैसे चेविते जाय. ॥ २४ ॥

अ. वि.—अथवा जसें मुखाला मुख दाखवून आरसा जातो, किंवा निजलेल्यास जागेंकरून, जसा जागेकरणा जातो.

तैसें सच्चिदानंदा चोखटा । दाऊनि द्रष्टया द्रष्टा ॥

तिन्हीं पदें लागती वाटा । मौनाचिया ॥ २५ ॥

अन्वय—तैसें सच्चिदानंद (हीं) तिन्हीं पदें चोखट द्रष्टया (चोखट) द्रष्टा दाऊनि मौनाचिया वाटा लागती. ॥ २५ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, सच्चिदानंद हीं तिन्हीं पदें, द्रष्टा जो शुद्ध आत्मा, त्याचा द्रष्टृत्वभाव प्रकाशित करून, मौन धारण करितात. म्हणजे, शब्दातीत जो निर्विकल्प ब्रह्मभाव, त्या ठिकाणीं हीं तिन्हीं

पदे नाहीशीं होऊन, त्याच्या स्वरूपाचा अनुभव प्रकट करितात. यास उदाहरण, दोघी मुली एके ठिकाणीं बसल्या होत्या. त्यांपैकीं एकीचा पती, आपल्या चारपांच मित्रमंडळीसह पलीकडे जवळच बोलत बसला होता. पहिल्या मुलीचा पति, या मंडळींत असुकच आहे, असें दुसऱ्या मुलीस ठाऊक नव्हतें. म्हणून तिनें पहिल्या मुलीस दुसऱ्या एकाकडे बोट दाखवून हा तुझा पति आहे काय ? असें विचारिलें. त्यावर तिनें “नाहीं” असें स्पष्ट उत्तर दिलें. याप्रमाणें तेथें असलेल्या इतरांकडे बोट दाखवून विचारिलें, परंतु “नाहीं” असेंच स्पष्ट उत्तर आलें. मग तिनें तिच्या पतीकडे बोट दाखवून हा तुझा पती आहे काय, असें विचारिल्यावर, “नाहीं” अथवा “आहे,” यापैकीं कांहीं एक उत्तर न देतां, लजित होत्साती मुकाढ्यानें बसली; पण तिच्या त्या नबोलण्यानेंच, तिला विचारणाऱ्या दुसऱ्या मुलीची खात्री झाली कीं, हाच हिचा पती आहे. यावरून नबोलून आपल्या पतीचें ज्ञान, जसें त्या मुलीनें आपल्या मैत्रिणीस करून दिलें, त्याप्रमाणें, सच्चिदानंद हा शब्द नाहीसा होऊन, त्यानें शुद्धबुद्ध, असंग, साक्षी, आत्मस्वरूपाचा प्रत्यय करून दिला. “जैसे नसांगणेंवरी । बाळा पतीसी रूप करी ॥ बोल निमालेंपणें विवरी । अचर्चातें । ज्ञा० अ० १५ ओ० ४६८.

जें जें बोलिजे तें तें नव्हे । होय तें तंव न बोलवे ॥

साउलिवरी न मववे । मविते जैसे ॥ २६ ॥

मग आपुलियाकडे । मवितया से पडे ॥

तै लाजलाजो आखुडे । मविती जैसी ॥ २७ ॥

अन्वय—जें जें बोलिजे तें तें नव्हे, जैसे साउली वरी मविते न मववे मग (जें) मवितया आपुलियाकडे से पडे, तै जैसी मविती लाजलाजो आखुडे (तैसें जें ब्रह्म) होय तें तंव न बोलवे. ॥ २६ ॥ २७ ॥

अ. वि.—ब्रह्म सच्चिदानंद आहे, ब्रह्म निर्गुण आहे, ब्रह्म निराकार आहे, असें जें जें बोलावें तें तें ब्रह्म नाही. जसें कोणी एक आपल्या उंचीचें प्रमाण काढण्याकरितां, आपल्या साउलीची लांबी, हात टाकून मोजावयास गेला; पण, जों जों, साउली मोजावयास हात टाकी, तों

तों, ती साउली पुढें पुढें जाऊं लागली. अशा तऱ्हेनें साउली मोजणारा जेव्हां हात टाकतां टाकतां दमला, व देहस्मृतीवर आला, तेव्हां मोजण्याची क्रिया लज्जित होऊन आखडली (संपली), म्हणजे साउलीची उंची मोजून आपल्या उंचीचें माप करणें, हें निरर्थक आहे असें समजलें; कारण, एकतर सावली मोजतां यावयाची नाही, व दुसरें, सावलीचे उंचीचा व आपले उंचीचा कांहीं मेळ नसून, सावली खोटी आहे व आपण खरे आहोंत; अर्थात्, खोट्या साउलीची उंची मोजण्यानें, आपल्या खऱ्या उंचीचें माप कसें होईल? असें समजून साउली मोजण्याचा व्यवहार बंद ठेवितो. तसें, जें ब्रह्म आहे, तें शब्दानें व्यक्त करितां येत नाही. कारण, शब्दाचे मापानें जें जें मोजलें जातें, तें तें, मायिक (मिथ्या) होय; व ज्या ठिकाणीं शब्द नाहीसा होतो, तें ब्रह्म सत्य आहे. म्हणून जें सत्य आहे, तें मायिक (खोट्या) शब्दानें कसें व्यक्त होईल? असें समजून शब्द नाहीसा होतो. 'शब्द निमाला वाद खुंटला त्रिभुवनीं आनंदु जालारे.'

तैशी सत्ताचि स्वभावे । असत्ता तंव नव्हे ॥

मा सत्तात्व संभवे । सत्तेसी काई ॥ २८ ॥

अन्वय—तैशी सत्ता तंव स्वभावेचि असत्ता नव्हे, मा सत्तेसी सत्तात्व संभवे काई ? ॥ २८ ॥

अ. वि.—सत्ता ही नेहमीं, तिन्ही काळ सदच आहे. असत् ति-ला जर कधींही शिवलें नाही, इतकेंच नव्हे, तर तिचे ठिकाणीं अस-दाचा तिन्ही काळीं अत्यंत अभाव आहे, तर, त्यास सत् तरी कोण म्हणणार व कशाकरितां म्हणणार? मनुष्यास, मनुष्य हें नांव, विजातीय (मनुष्येतर) सृष्टीकडे पाहून दिलें आहे. मनुष्याशिवाय सृष्टीत जर कांहीं नसतें, तर मनुष्यांना मनुष्य हें नांव आलेंच नसतें.

आणि अचिदाचेनि नाशे । आले जे चिन्मात्रदशे ॥

आतां चिन्मात्रचि मा कैसे । चिन्मात्रीं ये ॥ २९ ॥

अन्वय—आणि अचिदाचे नाशेनि, जें चिन्मात्र दशे आलें, तें आतां चिन्मात्रचि, मा चिन्मात्री ये कैसें. ॥ २९ ॥

अ. वि.—जडाच्या निरासानंतर, जें चैतन्य सहज स्थितीला आलें, त्या चैतन्यास, आतां केवळचैतन्य तरी कसें म्हणावयाचें? सर्व जडाची समाप्ती झाली, ज्यांत जडाचा संस्कारही नाही, असा अभेद-रूपानें चित्प्रकाश झाला, मग त्यास कोणत्या शब्दानें व्यक्त करितां येईल? जागृतींत स्वप्नाचा संस्कार (आठव) जोंपर्यंत असतो, तोपर्यंत मी जागा आहे, असें जागृतीचें ज्ञान असतें; पण, लागलेल्या झोपेचा व पडलेल्या स्वप्नाचा आठव ज्या कालीं अत्यंत नाहीसा होतो, त्या कालीं जागृति असूनही, 'मी जागा आहे' अशा भानाशिवाय केवळजागृती असते; त्याप्रमाणें, सर्व जड नाहीसें होऊन, त्याचा संस्कारही जेथें राहिला नाही, अशा चित्प्रकाशांत, चित्प्रकाशाचें भान आहे काय?

नीद प्रबोधाच्या ठाई । नसे तैसे जागणेंही ॥

तेवि चिन्मात्रचि मा काई । चिन्मात्री ये ॥ ३० ॥

अन्वय—प्रबोधाच्या ठाई नीद नसे, तैसे (प्रबोधाच्या ठाई) जागणेंही नसे, तेवि चिन्मात्रचि, मा चिन्मात्री ये काई? ॥ ३० ॥

अ. वि.—जागृतावस्थेंत तर निद्रा नाहीच, पण जागेपणाचीही स्फूर्ति नाही; म्हणजे, जागेपणाचें स्फुरण, जागेपणाचे सहज स्थितींत नसतें, हें पूर्वीच दिलेल्या दृष्टांतांत सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें, चैतन्याचें सहजस्थितींत अज्ञान तर नाहीच, पण ज्ञानदेखील नाही. म्हणजे चिन्मात्र स्वरूपांत, मी चिन्मात्र आहे, असा प्रत्यय देखील नाही.

ऐसें यया सुखपणें । नाहीं कीरु दुःखहोणें ॥

मा सुख हें गणणें । सुखाशी काई ॥ ३१ ॥

अन्वय—ऐसे यया सुखपणें दुःखहोणें कीरु नाही, मा सुखासि, सुख हें गणणें काई? ॥ ३१ ॥

अ. वि.—वर सांगितल्याप्रमाणें या ब्रह्मसुखांत दुःखाचा संस्कार

मुळीच नाही. मग असल्या सुखाला, 'सुख'या शब्दानें काय मापावयाचें? कारण, सुखस्फूर्ती, ही, दुःखसंस्कारांत होते. जसें एखादा मनुष्य अतिशय उन्हांतून तापून, वृक्षाच्या गार छायेत आल्याबरोबर, त्याला सुखानुभव होतो. पण तेथें त्याच्यामध्ये पूर्वी उन्हाच्या तापानें झालेल्या दुःखाचा संस्कार असतो, त्या संस्कारास तो गृहस्थ छायेत बसला असतां वाणीनें व्यक्त करितो. तो असा कीं, त्याला कोणीं विचारिलें, कीं तुम्हांला आतां ताप नाही ना? तर तो असें उत्तर देतो कीं, आतां मला ताप नाही, पण पूर्वीं उन्हामध्यें अतिशय ताप झाला, अशी पूर्वींच्या दुःखसंस्काराची वाणीनें व्यक्तता करितो. तशी मूळच्याच वृक्षाच्या गारछायेत बसलेल्या मनुष्याचे हृदयांत, छायासुखाची कल्पना नाही. कारण, त्याच्यामध्ये उन्हाच्या तापानें होणाऱ्या दुःखाचा संस्कार नाही. यावरून असें ठरतें कीं, सुखकल्पना, ही, दुःखसंस्कारामध्यें आहे. दुःखसंस्काररहित केवळसुखस्थितीमध्ये, वर सांगितलेल्या मूळच्या छायेत बसलेल्या मनुष्याप्रमाणें, सुखकल्पना नाही. "उष्णें छाये सुख वाटे, बाळा माते पान्हा फुटे, एका एक भेटे, कोण सुख ते काळी" ॥ तु० म०.

ह्मणोनी सदसदत्वे गेलें । चिदचिदत्वे मावळलें ॥

सुखासुख जालें । कांहीं ना कीं ॥ ३२ ॥

अन्वय—ह्मणोनि सदसदत्वे गेलें, चिदचिदत्वे मावळलें, सुखासुख झालें, (आतां बाकी) कांहीं ना कीं ॥ ३२ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, सत्कल्पनेसह असत् नाहीसें झालें, चित्कल्पनेसह अचित् (जड) नाहीसें झालें, सुखकल्पनेसह असुख (दुःख) नाहीसें झालें; अशा तऱ्हेनें हीं सर्व नाहीशीं झाल्यावर, जें उर्वरित आहे, त्याचें शब्दाला वर्णन करितां येईना, म्हणून निरुपायास्तव शब्दानें, तें कांहीं नाही, असें सांगितलें. "कांहीं नोहेसी तें तूं गा देवा" ज्ञा. अमंग उत्तरार्ध. ज्ञा. अ. ७. जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे ॥ ऐकतयाचें व्यसन तुटे ॥ हें जाणणें

साने मोठें ॥ उरों नेदी ॥ ८ ॥” त्या ब्रह्मवस्तूविषयीं सांगणाराचें बोलणें कुंठित होतें, व ऐकणारामध्ये ऐकण्याविषयींचें जें व्यसन असतें, तेंही नाहीसें होतें. फार काय सांगावें! तें ज्ञानमात्रब्रह्म, सृष्टी-तील ‘लहानमोठा’ हा भेद उरूं देत नाही. जसें दोन शेजारीं निजलेल्या गृहस्थांपैकीं, एकजण गाढझोंपेची कथा सांगत होता, व दुसरा हुंकार देत ऐकत होता. जेव्हां दोघांनाही गाढझोंपेचा साक्षात्कार झाला, (गाढ झोंप लागली,) तेव्हां एकाचें गाढझोंपेसंबंधानें सांगणें, व दुसऱ्याचें हुंकार देत ऐकणें, हीं दोन्हीही मावळून, तेथें आकारशून्य अशी निराकार एक निद्राच राहिली. तद्वत्, शब्द नाहीसा होऊन, निराकार. निर्धर्म, एक ज्ञानमात्र ब्रह्मच अवशिष्ट राहतें.

आतां द्वंद्वाचे लवंचक । सांडुनि दुणीचें कंचुक ॥

सुखमात्रचि येक । स्वये आथी ॥ ३३ ॥

अन्वय—आतां द्वंद्वाचे लवंचक सांडुनि दुणीचे कंचुक (सांडुनि) एक सुखमात्रचि स्वये आथी ॥ ३३ ॥

अ. वि.—आतां सत् असत्, चित् जड, सुखदुःखादि द्वंद्व धर्म-रूपी दुणीचे कंचुक (दुहेरी वस्त्र) टाकून, एक सुख मात्र स्वतः सिद्ध (उघडें) आहे.

वरी येकपणें गणिजे । तें गणतेनसी दुजे ॥

म्हणोनि हें न गणिजे । ऐसें एक ॥ ३४ ॥

अन्वय—वरी येकपणें गणिजे ते गणितेनसी दुजे, म्हणोनि हें ऐसें एक (आहे कीं जें) न गणिजे ॥ ३४ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेलें जें एक सुख आहे, तें एक आहे, असें घोटानें मोजतां यावयाचें नाही; कारण, एक सुख, व दुसरा मोजणारा. असे दोन होतात. सुखमात्रब्रह्मीं तर दुसरेपणा नाही, तेव्हां, तें एकपणानें मोजतां येत नाही. असें एक आहे या सुखमात्र स्थितीचा अनुभव, सुखमात्र स्थितीस असणें शक्य नाही, हेंच पुढील ओवींत सांगतात.

सुखा आतोनी निघणें । ते सुखिये सुखी तेणें ॥

हें सुखमात्रचि मा कोणे । अनुभवावें ॥ ३५ ॥

अन्वय—सुखा आतोनी निघणें तेणें ते सुखिये सुखी, हें सुख-
मात्रचि मा (हें) कोणें अनुभवावें? ॥ ३५ ॥

अ. वि.—सुखांतून निघाल्यावर, सुखभोक्ता सुखाचा अनुभव सांगतो; म्हणजे समाधींतून अथवा गाढ निद्रेंतून देहस्मृतीवर आल्यावर, इतका वेळ मी समाधींत अथवा गाढ निद्रेंत सुखानें होतों, अशी सुखकल्पना होते; पण, समाधि अवस्थेंत, अनावृतआत्मसुख भोगणारी, अशी अंतर्मुखसत्त्ववृत्ती निराळी असते. त्याप्रमाणें गाढ निद्रेंत देखील, वनअज्ञानानें आवृत आत्मसुख भोगणारी, अशी मूढवृत्ती, निराळी असते; म्हणून, समाधिसुखांतून अथवा गाढ निद्रेंतून वृत्ती बाहेर आल्यावर, ज्ञातसुखाची स्मृती होते; पण ब्रह्मवस्तु जर सुखमात्र आहे, तर त्याचा अनुभव कोणी करावा? कारण, वर सांगितल्याप्रमाणें एक सुख, व त्याचा भोगवणारी दुसरी वृत्ती, अशीं दोन, केवलसुखस्वरूपांत नाहींत, तर सजातीयादिभेदशून्य अशी एक निरुपाधिक स्वयंसिद्ध सुखमात्रता आहे. म्हणून याचा अनुभव कोणी करावा?

जें प्रकृति डंकु अनुकरे । तें प्रकृति डंके अवतरे ॥

मा डंकूचि तें भरे । कोणकोणा ॥ ३६ ॥

अन्वय—जें प्रकृति (देवी) डंकु (देवीच्या देवळांतील नगारा) अनुकरे (वाजवि) तें प्रकृति (देवी) डंके (नगाऱ्याच्या ध्वनीनें) अवतरे. (अंगांत येते.) मा डंकूचि (नगाराच नुसता असेल) तें कोण कोणा भरे? ॥ ३६ ॥

अ. वि.—देवीच्या देवळांतील नगरा वाजला कीं, देवी भु-
त्याच्या आंगांत येते. पण नुसता नगाराच असेल, तर देवी कोणाच्या अंगांत येईल? देवीनें आपणआपल्या स्वतःच्या अंगांत येणें, हें अ-
शक्य आहे.

तैसें आपुलेनि सुखपणें । जया नाहीं सुखावणें ॥

आणि नाहीं हेंही जेणें । नेणिजे सुखें ॥ ३७ ॥

अन्वय—तैसें आपुले सुखपणेंनि जया सुखावणें नाही, आणि जेणें सुखें नाही हेंही नेणजे. ॥ ३७ ॥

अ. वि.—आत्मा आपण केवळसुखरूप असल्यामुळें, त्यास सुखाचें भान नाही; व सुखी नाही, असेंही भान नाही. म्हणजे, सुखअभावाचेंही ज्ञान नाही.

आरिसा न पाहतां मुख । स्वयें सन्मुख ना विन्मुख ॥
तेवीं नसोनी सुखासुख । सुखचि जें ॥ ३८ ॥

अन्वय—मुख आरिसा न पाहतां स्वयें सन्मुख ना विन्मुख ना, तेवि सुखामुख नसोनि जे सुखचि ॥ ३८ ॥

अ. वि.—आरसा समोर घेतला, म्हणजे पहाणाराचे समोर मुख येतें. आरसा पुढें नसला कीं, मुख सन्मुख नसतें; पण, मुख विन्मुखही नसतें. तर मुख, मुखाच्याच ठिकाणीं असतें. तसें ब्रह्मसुख, आपल्या सन्मुखही नाही व आपणआपल्या विन्मुखही नाही, तर सुखदुःखातीत केवलमुखमात्र आहे.

सर्वसिद्धांताच्या उजरिया । सांडुनिया निदसुरिया ॥
आपुलिया हाता चोरिया । आपणचि जे ॥ ३९ ॥

अन्वय—सर्व सिद्धांतांच्या उजरिया (उदय, प्रगटपणा) निदसुरिया (अज्ञानांतील, मायिक) (होत ह्मणून त्या) सांडुनिया, जे आपणचि आपुलिया हाता चोरिया असे ॥ ३९ ॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तुसंबंधानें सर्व शास्त्रांनीं केलेल्या सिद्धांतांत, ब्रह्मवस्तु सांपडली नाही. कारण, ते सर्व सिद्धांत मायिक आहेत, म्हणून. ब्रह्मवस्तु त्यांचेपासून दूर राहिली, व ते वस्तूपासून दुरावले गेले; इतकेंच नव्हे, तर, ब्रह्मवस्तु आपणआपल्या हातास न लागतां आहे; म्हणजे ती आपल्या स्वतःच्या हाताला देखील चोरून आहे. भावार्थ असा कीं, विरोचनादि देहात्मवादी, अन्नमयकोश जे स्थूलशरीर तेंच आत्मा आहे, असा अनेक युक्तिप्रयुक्तीनें सिद्धांत करितात. स्थूलशरीर आत्मा आहे, असें ठरविण्याविषयी, ते अशी

युक्ति पुढें आणितात कीं, ज्याचे विषयीं अहंबुद्धी होते, तो आत्मा; आणि सर्व प्राणिमात्रांची, अहंबुद्धी स्थूलशरीराविषयीं होते, हें व्यवहारांत प्रतिपदीं आढळून येतें. ती अशी; मी ब्राह्मण आहे, मी क्षत्रिय आहे, मी वैश्य आहे, मी शूद्र आहे, मी काळा आहे, मी गोरा आहे, मी लड्ड आहे, मी बारिक आहे; आणि हे सर्व धर्म तर, स्थूल देहाश्रित आहेत. म्हणून स्थूलशरीरच आत्मा आहे, असें ते सिद्ध करितात, व हीच गोष्ट ते दुसऱ्या युक्तीनें ठरवितात. ती ही कीं, ज्याचे ठायीं मुख्यप्रीती असते, तो आत्मा; आणि व्यवहारामध्यें सर्व प्राणिमात्रांची मुख्यप्रीती स्थूलशरीरावरच दिसते. ती अशी. स्थूलदेहाला अनुकूल असणाऱ्या स्त्रीपुत्रमित्रादिकांवर, हा प्रेम करितो. आणि त्या स्थूलदेहास प्रतिकूल असतील, त्यांच्याशीं द्वेष करितो. सारांश इतकाच कीं, स्थूलदेहाला सुख देणारे प्रिय आहेत, व दुःख देणारे अप्रिय आहेत. यावरून असें दिसतें कीं, स्थूलदेहाकरितां प्रत्येकप्राणी सर्वांवर प्रेम करितो, आणि ज्याच्या करितां सर्वांवर प्रेम करितो, तो मुख्यप्रीतीचा विषय आहे, हें उघड आहे. म्हणून, अन्नमयस्थूल देहच आत्मा आहे. व त्या स्थूलदेहास, भिकवाळी, गोफ व सलकडीं इत्यादि अलंकारभूषणांनीं सुशोभितकरणें, अथवा कोट, जाकिट, विजार इत्यादि वस्त्रभूषणांनीं सुशोभितकरणें, अथवा चंदनाची उटी, पुष्पमाला, अत्तरादि उपचारांचा भोग घेणें, अथवा घृत, दूध व अनेकप्रकारच्या पक्कान्नांचें भोजन करणें, यासच विरोचनादि देहात्मवादी परम पुरुषार्थ मानितात. पण अशा ह्या देहात्मवाद्यांच्या मताचें खंडण इंद्रियात्मवाद्यांनीं केलें आहे, तें असे; इंद्रियात्मवादी, आत्म्याचें लक्षण असें करितात कीं, ज्याच्या असण्यानें स्थूलशरीर जगतें, व ज्याच्या जाण्यानें तें मरतें, तो आत्मा; इतकेंच त्यांच्या मतीं आत्म्याचें लक्षण केलें आहे. आतां स्थूलशरीराचें जगणें व मरणें, हें इंद्रियांच्या असण्या जाण्यावर अवलंबून आहे; म्हणजे जोंपर्यंत देहांत इंद्रियें आहेत,

तोपर्यंत तो जगतो, व इंद्रियें देहांतून बाहेर गेलीं कीं तो मरतो. या-
वरून वरसांगितलेलें, त्यांच्या मतीं केलेलें आत्मलक्षण, ते इंद्रि-
यांच्या ठिकाणीं जुळवित असल्यामुळें, इंद्रियेंच आत्मा आहेत, असें ते
मानितात. सर्वांची अहंबुद्धी, देहात्मवाद्यांच्या मताप्रमाणें स्थूलदे-
हाच्या ठिकाणीं होत नाही. तर, मी पाहतों, मी ऐकतो, मी चाखतो,
असें सर्व म्हणतात. यावरून इंद्रियाविषयीं सर्वांची अहंबुद्धी आहे,
असें ते ठरवितात. कारण, पाहणें, ऐकणें, चाखणें हीं अनुक्रमें नेत्र, कर्ण,
रसना इत्यादि इंद्रियांचीं कर्में आहेत; पण अशा या इंद्रियवाद्यांचेही
खंडण, हिरण्यगर्भोपासकप्राणात्मवादी करितात. ते असें म्हण-
तात कीं. स्थूलशरीराचा जगण्यामरण्याचा व्यवहार, इंद्रियांच्या अ-
सण्याजाण्यावर अवलंबून नाही, तर प्राणाच्या असण्याजाण्यावर अव-
लंबून आहे. जसें प्राण जाण्याचे वेळीं, एखाद्या मनुष्यास वायु झा-
ल्यामुळें, तो वेशुद्ध होतो. त्या वेळेस त्याचे शरीरसंबंधी, स्त्रीपुत्रमि-
त्रादिक त्याचे जवळ असतात, व वरचेवर त्याचे नाकाकडे हात ने-
ऊन पाहतात. पण प्राण शेष असल्यामुळें, तो जिवंत आहे असें सम-
जतात व गतप्राण झाला, कीं तो मेला असें समजतात, व त्याच क्षणीं
त्याच्या शरीरावर प्रेतकला येऊन तो भयंकर दिसूं लागतो. तसें इंद्रि-
यांच्या जाण्यानें होत नाही. जर डोळे गेले, तर तो मेला, असें को-
णीही समजत नाही, उलट तो आंधळा आहे, असें म्हणतात. याप्रमाणें
जे इंद्रिय नसेल, त्यावांचून तो जिवंत आहे. आतां मी पाहतों, मी
ऐकतो, मी चाखतो, असें म्हणण्यानें सर्वांची अहंबुद्धि इंद्रियाविषयीं
आहे, हें बोलणें चुकीचें आहे; तें असें कीं, मी नेत्ररूप पाहतों, मी
श्रोत्ररूप ऐकतो अशी जर पहाणाराची व ऐकणाराची समजूत असेल, तर
इंद्रिय आत्मा आहे, हें म्हणणें यथार्थ होईल; पण मी नेत्ररूप पहातो,
मी श्रोत्ररूप ऐकतो, अशी कोणाचीही समजूत नाही; उलट मी नेत्र-
वान् पहातो, मी श्रोत्रवान् ऐकतो, म्हणजे माझ्या डोळ्यानें मी पहातो,
माझ्या कानानें मी ऐकतो, अशी समजूत असते; द्यावरून डोळा, व त्याला

माझें ह्मणणारा, हे निराळे आहेत, हें सहज सिद्ध होतें; ह्मणून इंद्रियाहून आत्मा भिन्नच आहे. पहा, गाढ झोपेंत सर्व इंद्रियांचा अभाव असून, प्राण असल्यामुळें, निद्रितपुरुष जिवंत आहे, असेंच समजतात. याकरितां जगणेंमरणें इंद्रियाधीन नसून, प्राणाधीन आहे, व तो प्राणच आत्मा आहे, असा हिरण्यगर्भोपासकप्राणात्मवाद्यांचा सिद्धांत आहे. अशा या प्राणात्मवाद्यांच्या सिद्धांताचें खंडण, मनात्मवाद्यांनीं केलें आहे. मनात्मवादी असें म्हणतात कीं, प्राण अनात्म (घटवत् जड) आहे. म्हणून मनालाच आत्मा मानणें योग्य आहे. कारण बंधमोक्ष मनाधीन आहेत. आणि याला शास्त्राचा पुरावाही आहे. (मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः.) आतां तें मन बंधमोक्षाला हेतु कसें आहे, याची संगती ते अशी लावितात कीं, जें मन विषयासक्त आहे, तें बंधनाचा हेतु आहे, आणि जें मन विषयवासनारहित आहे, तें मन मोक्षाचा हेतु आहे; व इंद्रियांना जें ज्ञान होतें, तें मनसंबंधानेंच होतें. जर मनाचा इंद्रियांशीं संबंध नसेल, तर ज्ञानेंद्रियांना ज्ञान कधींही होणार नाहीं; म्हणून ज्या अर्थीं मन सर्व व्यवहारास हेतु आहे, त्या अर्थीं तेंच आत्मा आहे, असा मनात्मवादी सिद्धांत करितात. पण यांचेंही खंडण, क्षणिकविज्ञानवादीबौद्धांनीं केलें आहे. तें असें; मनाचा सर्व व्यापार बुद्धीचे आधीन आहे. कारण बुद्धीचाच परिणाम मन आहे. म्हणून क्षणिक विज्ञानरूपबुद्धिच आत्मा आहे. त्यांच्या मतीं सर्व पदार्थ हे, विज्ञानाचेच आकार आहेत, व तें विज्ञान प्रकाशरूप असून, क्षणामध्ये त्याची उत्पत्ति व क्षणामध्ये त्याचा नाश होतो. घटविज्ञान उत्पन्न झालें कीं, पूर्वीचें पटविज्ञान नष्ट होतें. स्थाणुविज्ञान झालें कीं, पूर्वीचें घटविज्ञान नष्ट होतें. याप्रमाणें क्षणांत एका विज्ञानाची उत्पत्ती, कीं दुसऱ्या विज्ञानाचा नाश, अशी ही नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें, विज्ञानाची धारा आहे. त्या विज्ञानधारेंत दोन वर्ग आहेत. एक अलयविज्ञानधारा, व दुसरी प्रवृत्तिविज्ञानधारा. या दोहोंपैकी पहिली 'अहंअहं' अशा प्रवाहानें वाहणारी अलयविज्ञानधारा आहे, व बुद्धि ही संज्ञा, तिलाच आहे. हा घट आहे, हें शरीर

आहे, अशा ह्या विज्ञानधारेसच प्रवृत्तिविज्ञानधारा ह्मणतात. ही प्रवृत्तिविज्ञानधारा, अलयविज्ञानधारेचें कार्य आहे. व मन ही संज्ञा या प्रवृत्तिविज्ञानधारेलाच आहे. कार्यकारणअभेददृष्टीनें प्रवृत्ति विज्ञानधारेची बाधा करून, म्हणजे अलयविज्ञानधारेचें कार्य, जी प्रवृत्तिविज्ञानधारा, ही अलयविज्ञानधारेहून वेगळी म्हणजे स्वतंत्र नसून, जलतरंगन्यायवत् अलयविज्ञानधारारूपच आहे. अशा बाधचित्तनाचे योगानें होणारी, क्षणिकविज्ञानधारेची जी निर्विशेष स्थिति, तीच क्षणिकचिज्ञान-वादीबौद्धमतामध्ये मोक्ष मानितात. याप्रमाणें विज्ञानवादी क्षणिक व प्रकाशरूप अशा बुद्धीसच आत्मा ह्मणतात. पण यांच्याही मतांचें खंडण, पूर्वमीमांसकवार्तिककारभट्टानें केलें आहे; तें असें कीं, विद्युलतेप्रमाणें क्षणिकरूप आत्मा नाही, तर आत्मा स्थिरस्वरूप, जडस्वरूप आणि चैतन्यस्वरूप आहे. भावार्थ असा कीं, गाढ निद्रेंतून जागृतअवस्थेंत आलेला पुरुष असें म्हणतो कीं, मी इतका वेळ जड होऊन स्थिर पडलों होतो; ह्यावरून आत्मा जड व स्थिर आहे, असें ते मानितात. आणि जागृतींत जडपणाची जी स्मृति होते, ती अज्ञात विषयांची नसून, ज्ञात जडपणाची आहे; कारण, अप-रोक्षज्ञानजन्यसंस्कारासच स्मृति म्हणतात. आतां गाढ निद्रेंतल्या जड-पणाचा अनुभव घेणारें ज्ञान, आत्मस्वरूपाहून वेगळें नसून, आत्मस्वरूपच आहे; म्हणून आत्मा चैतन्यस्वरूप आहे असें ह्मणतात. यावरून, त्यांच्या मतीं, आत्मा हा स्वरूपानें ज्ञानरहित कांहीं जड, व ज्ञानसहित कांहीं चित्, असा आहे. जसें काजव्याचे स्वरूपांत कांहीं प्रकाशाचा भाग असतो, व कांहीं अप्रकाशाचा भाग असतो, त्याप्रमाणें आत्मा आहे, असें सिद्ध होतें; व हे, जड व प्रकाश असें द्विधर्मयुक्त आत्मलक्षण, सुषुप्तिअवस्थारूप आनंदमयकोशाशीं ते जमवतात. म्हणून आनंदमयकोशच आत्मा आहे, असा ते सिद्धांत करितात. पण त्यांचेंही खंडण शून्यवादीबौद्ध करितात. ते असें ह्मणतात कीं, आत्मा जड व चित्प्रकाशरूप आहे. हें बोलणें असंगत आहे. कारण, जर आत्मा

खद्योताप्रमाणें मानिला तर खद्योताचा एक अंश प्रकाशमान, व दुसरा अंश प्रकाशरहित आहे. ह्मणून आत्मा खद्योताप्रमाणें अंशवान् मानावा लागेल; व असें झाल्यानें, अंशभूत घटादि पदार्थ उत्पन्न व नष्ट होतात, तसा आत्माही, अंशसहित झाल्यामुळे, उत्पन्न व नष्ट होणारा, असा मानावा लागेल; व जी वस्तु उत्पन्न होते व नष्ट होते, ती उत्पन्न होण्याचे पूर्वी व नाशानंतर असत् असते; व जी आदीअंती असत् आहे, ती मध्येही सत् नसून असत्च असते. ह्मणून आत्मा असत् रूप आहे, आणि आत्म्याप्रमाणें इतर सर्व पदार्थही उत्पन्न व नष्ट होणारे आहेत. ह्मणून तेही, आदीअंती असत् असल्यामुळे मध्येही असत् आहेत. अशा तऱ्हेनें आत्मवस्तु व अनात्मवस्तु ह्या सर्व असत् असल्यामुळे शून्यच परमतत्त्व आहे, असें शून्यवादीमाध्यमिकबौद्धांचें मत आहे. हेही अज्ञानरूप आनंदमयकोशासच आत्मा मानितात. कारण, अज्ञानादि सर्व प्रपंच तिघांना तीन रूपांनीं भासतो. तो असा; अद्वैतशास्त्रसंस्काररहित बहिर्मुखजीवांना, अज्ञानादिसर्वप्रपंच खरा वाटतो. आणि अद्वैत शास्त्रानुसार युक्तीत निपुण असलेल्या पंडितांना, अज्ञानादिप्रपंच सदसदविलक्षणनिर्वचनीय भासतो. ब्रह्मनिष्ठजीवन्मुक्तांस, अज्ञानादी सर्व प्रपंच तुच्छ असा अनुभवाला येतो. तुच्छ, असत्, शून्य, हे तिन्ही शब्द एकाच वाचक आहेत. याप्रमाणें जीवन्मुक्तांस अज्ञानरूप आनंदमय कोश तुच्छ भासतो. त्या अज्ञानास शून्यवादी मोहित होऊन, त्यासच आत्मा ह्मणतात, व परमपुरुषार्थ जाणत नाहीत; अशा या शून्य आत्मवाद्यांचें खंडन, पूर्वमीमांसेचा एकदेशीप्रभाकर आणि नैयायिक यांनीं केलें आहे; तें असें. आत्मा शून्यरूप नाही. जर शून्यवादी, शून्य आत्मा ह्मणेल, तर त्यास आह्मी असें विचारितों कीं, आत्म्याच्या शून्यरूपाचा कोणी अनुभव केला आहे किंवा नाही; जर शून्यवादी असें म्हणेल कीं शून्यरूपाचा अनुभव केला नाही, तर शून्य आत्मा आहे हें म्हणणें सिद्ध होत नाही. जर तो आपला शून्यआत्मवाद सिद्ध होण्याकरितां, शून्याचा अनुभव केला आहे असें ह्मणेल, तर ज्यानें शून्य

रूपाचा अनुभव घेतला, तो शून्याहून वेगळा आहे, असें सिद्ध होतें. व जो शून्याहून वेगळा आहे, तोच आत्मा आहे. त्या आत्म्यास मनसंयोगानें ज्ञान होतें; म्हणून या ज्ञानगुणास्तव आत्म्यास चिद् म्हणतात. पण आत्मा स्वरूपानें जड आहे, व सुख दुःख, इच्छा द्वेष, प्रयत्न, धर्माधर्मादि गुण, आत्म्याचे ठायीं आहेत, असें ते मानितात. पण हेही आनंदमयकोशासच आत्मा मानणारे आहेत. आणि बुद्धि विज्ञानमयकोशस्थित आहे, तो आत्म्याचा ज्ञानगुण आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. सुषुप्ती अवस्थारूप, आनंदमयकोशाचे ठायीं चैतन्य गुप्त आहे, त्याचा अविवेक्यास अनुभव नाही; म्हणून विवेकशून्यबहिर्मुखप्रभाकर व नैयायिक, आत्मा हा सुषुप्ती अवस्थेंत ज्ञानरहित असा स्वरूपानें जड आहे म्हणून ह्या अज्ञानानें आवृत चैतन्यानंदमय कोशास भ्रांतीनें आत्मा म्हणतात. हृदयस्थ, त्रिकालाबाधित, ज्ञानरूप जें आत्मतत्त्व आहे, तें प्रभाकरादि मानित नाहीत, व अनित्यज्ञानासच ते आत्मा म्हणतात. पण, सिद्धांतामध्ये अनित्यज्ञान हें, अंतःकरणाची बुद्धी वृत्तिरूप आहे, त्यासच आत्म्याचा ज्ञानगुण मानून, स्वरूपानें आत्मा ज्ञानरहित जड आहे, असा सिद्धांत करणारे प्रभाकर व नैयायिकांचें मत यथार्थ नाही; याचें खंडण सिद्धांतांनीं केलें आहे; ते असें; जसे ज्ञानरहित घटादिपदार्थ स्वरूपानें जड व अनित्य आहेत, तसा आत्मा ज्ञानरहित व जड मानिल्यानें, तो अनित्य होईल; व याप्रमाणें आत्मा अनित्य मानल्यानें, मोक्षसाधन निष्फळ होईल. कारण, देहाप्रमाणें अनित्यजड असणाऱ्या आत्म्याच्या प्राप्तींत पुरुषार्थ कसला ? याप्रमाणें अनेकमतवाद्यांचे आत्म्यासंबंधाच्या सिद्धांतांस 'निदसुरे सिद्धांत' (अज्ञानात्मकसिद्धांत) असें मूळांत म्हटलें आहे. म्हणून या सिद्धांतांचे हाताला ब्रह्मवस्तु मुळींच न लागतां, तिनें या सर्वांचा त्याग केला. फार काय सांगावें ! स्वसंविद अशा वृत्तिरूपी स्वतःचे हातालाही, ती ब्रह्मवस्तु लागली नाही. म्हणजे, अज्ञानादि सर्व प्रपंचाला तर ब्रह्मी ठाव नाहीच, पण ब्रह्मी ब्रह्मभानाला देखील ठाव नाही. असें तें ब्रह्म 'अहं' 'इदं'

वृत्तिशून्य, ज्ञानमात्र आहे. व यालाच “आपुलिया हाता चोरिया आपणचि जे” असें मूळांत म्हटलें आहे. खापरखुंटी लपवून, त्या जागीं चलाखीनें रुपया दाखवून, गारोडी सर्वांचे नजरेला फसवितो, पण जसें त्या गारोड्याला स्वतःच्या नजरेस फसवितां येत नाही, तसें या ब्रह्मगारोड्याचें नाही. हें ब्रह्मगारोडी सर्व जीवांचे नजरेला तर फसवितेंच, म्हणजे आपलें स्वरूप तर कोणाला दिसूं देत नाहीच, पण आपल्या नजरेलाही आपलें स्वरूप दिसूं देत नाही. म्हणजे ब्रह्म हें जगतालाही आपलें भान होऊं देत नाही, व आपण स्वतः ज्ञानरूप असल्यामुळें आपलें भानही आपल्या ठिकाणीं घेत नाही. असा प्रकार असल्यामुळें, या ब्रह्मगारोड्याचें आश्चर्य वाढून, ज्ञानेश्वरीमध्ये ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं एका प्रसंगीं असे उद्गार काढिले आहेत. “ज्ञा० अ० १४ पुढिलाची दृष्टी चोरीजे । हा दृष्टीबंध निपजे । परी नवल लाघव तुझें । जे आपणपें चोरें ॥

न लविता ऊंस । ते जैसेनि असे रस ॥

तेथिचा मिठांश । तोचि जाणे ॥ ४० ॥

अन्वय—ऊंस न लवितां ते जैसेनि रस असे, तेथिचा मिठांश तोचि जाणे ॥ ४० ॥

अ. वि.—ऊंस लावण्यापूर्वीं जो रस आहे, त्यांतील गोडी त्यालाच ठाऊक. ऊंस लावण्यापूर्वीं रस नाही असें म्हणावें, तर उसांत तरी कोठून आला? म्हणून सामान्यपणें असणारा जो रस, तोच उसांत व्यक्त होतो. कारण, अभावापासून भावाची उत्पत्ति होत नाही. सामान्यपणें असणाऱ्या रसाची गोडी त्या रसासच ठाऊक. त्याप्रमाणें वस्तू आहे.

कां न सज्जीता विणा । तो नादु जो अबोलणा ।

तया तेणेचि जाणा । होआवे लागे ॥ ४१ ॥

अन्वय—कां, विणा न सज्जिता जो अबोलणा नादु तया तेणेंचि जाणा होआवे लागे. ॥ ४१ ॥

अ. वि.—वीणा तयार करण्याचे पूर्वी जो अव्यक्त नाद आहे, त्या नादाला जाणणारा तो नादच, दुसरा कोणी नाही.

नाना पुष्पाचिया उदरा । न येतां पुष्पसारा ॥

आपणचि भवरा । होआवे पडे ॥ ४२ ॥

नाना न रांधिता रससोयें । ते गोडी कैशी पा आहे ।

हें पाहणें तैसें नोहे । आणिका जोगी ॥ ४३ ॥

अन्वय—नाना पुष्पाचिया उदरा पुष्पसारा (पराग, परिमळ) न येतां आपणचि भवरा (भ्रमर) होआवे पडे. ॥ ४२ ॥

अन्वय—नाना रससोयें न रांधितां ते गोडी कैशी आहे ! तैसें हें पाहणें आणिका जोगी नव्हे ॥ ४३ ॥

अ. वि.—अथवा फुलांत पराग किंवा मकरंद प्रकट होण्याचे पूर्वी, त्या परागाचा उपभोग घेणारे भ्रमर कोण ? तर परागच. फुलांत सामान्यत्वेकरून असणाऱ्या परागाचा उपभोग परागानेंच घ्यावा. पाकापूर्वी गोडी कशी आहे हें अन्नासच माहीत, तें इतरांस कळावयाचें नाही. त्याप्रमाणें वस्तु कशी आहे, हें वस्तूसच माहीत आहे.

तैसें सुखपणा येवो । लाजे आपुले सुख पावो ॥

ते आणिका चाखो सुवो । येईल काई ॥ ४४ ॥

अन्वय—तैसें सुख आपलें सुखपणा येवो पावो लाजे, ते आणिका चाखो सुवो येईल काई ? ॥ ४४ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें सुख आपल्या सुखपणावर येण्यास लाजतें, म्हणजे सुख आपलें भान घेण्यास लाजतें, मग तें इतरांस कसें अनुभवास येईल ! जी स्त्री घरांतच कोणाच्या दृष्टीस पडत नाही, ती बाहेरच्या माणसांच्या दृष्टीस कशी पडेल ? तसें आत्मसुख आपलें भान घेत नाही, असें निर्धर्म आहे; तें दुसऱ्याला कसें चाखतां येईल ? म्हणजे दुसऱ्यास त्याचा कसा अनुभव येईल ?

दिहाच्या दुपारी । चांदू जैसा अंबरीं ॥

ते असणे चांदावरी । जाणावें कीं ॥ ४५ ॥

अन्वय—दिहाच्या दुपारी जैसा अंबरीं चांदू (असे) तें असणें चांदावरि जाणावें कीं. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—अमावासेस दिवसा भरदोनग्रहीं चंद्र असतो, तो त्याचा त्यानेच जाणावयाचा.

रूप नाही तें लावण्य । अंग नुठी तें तारुण्य ॥

क्रिया न फुटे तें पुण्य । कैसें असे ॥ ४६ ॥

अन्वय—रूप नाही तें लावण्य कैसें असे? अंग नुठी तें तारुण्य कैसें असे? क्रिया न फुटे तें पुण्य कैसें असे? ॥ ४६ ॥

अ. वि.—रूप प्रगट होण्यापूर्वीं रूपाश्रित लावण्य कसें असतें, देह जन्मण्यापूर्वीं तारुण्य कसें असतें, सत्कर्म होण्यापूर्वीं पुण्य कसें असतें? तर तें दुसऱ्यास विषय न होणारें असें सामान्यत्वानें असतें.

जें मनाचा अंकुर नुपजे । तेथलेन मकरध्वजे ॥

तोचि हन माजे । तरीच घडे ॥ ४७ ॥

अन्वय—जें मनाचा अंकुर नुपजे तेथलेन मकरध्वजे तोचि हन माजे तरीच घडे ॥ ४७ ॥

अ. वि.—मनरूपी अंकुर उत्पन्न होण्यापूर्वीं, जर तदाश्रित असणारा जो मकरध्वज म्हणजे काम, मस्त होईल, तर ब्रह्मवस्तूचें शब्दानें वर्णन होईल.

अथवा—मनाचा अंकुर उत्पन्न होण्यापूर्वीं मकरध्वज ह्मणजे काम, याचें मस्त होणें कामाचे ठिकाणींच आहे. त्याचें जाणणें तर त्यालाच आहे.

कां वाद्यविशेषाची सृष्टी । जें जन्म नेवे दृष्टी ॥

तें नाद ऐशी गोष्टी । नादाचि जोगी ॥ ४८ ॥

अन्वय—वाद्यविशेषाची सृष्टी जें दृष्टी जन्म नेवे तें नाद ऐसी गोष्टी नादाची जोगी (होय). ॥ ४८ ॥

अ. वि.—जोंपर्यंत नाद अनेक प्रकारच्या वाद्यांच्या द्वारे व्यक्त

होत नाही, तोंपर्यंत तो सामान्यनाद त्या नादासच कळावया-
जोगा आहे.

नाना काष्ठाचिया विटाळा । वोसरलियाही अनळा ॥
लागणें केवळा । आंगासीचि ॥ ४९ ॥

अन्वय—अनळा नाना काष्ठाचिया विटाळा ओसरलियाही, केवळा
अंगासीचि लागणें ॥ ४९ ॥

अ. वि.—अथवा काष्ठपणा अग्नीनें जाळल्यावर, जसा अग्नि आपल्या
अंगाला चिकटून असतो, ह्मणजे आपल्या सामान्यरूपानें असतो.

दर्पणाचेनि नेमैं । विणचि मुख प्रमे ॥

आणिती तेंचि वमैं । वर्मती येणें ॥ ५० ॥

अन्वय—दर्पणाचेनि नेमेविणचि मुख प्रमे आणिती, तेचि येणें
(वरील दृष्टांतांनीं) वमैं वर्मति ॥ ५० ॥

अ. वि.—आरशाच्या सहाय्याशिवाय जे आपल्या मुखाचें अस्तित्व
जाणत असतील, तेच लोक या वर सांगितलेल्या दृष्टांतांनीं ब्रह्माचे
अस्तित्वाचें वर्म जाणतील. जे ऐक्यांत भोग घेतात, त्यांसच वस्तूचें
अस्तित्व कळतें. जे त्रिपुटीरहित ब्रह्म स्थितीला पावून ब्रह्माचा उप-
भोग घेतात, त्यांनाच परब्रह्माच्या स्वरूपाचे वर्म कळतें.

न पेरितां पिक जोडे । ते मुडाचि आहे रोकडे ॥

ऐशिया सोई उघडे । बोलणे हें ॥ ५१ ॥

अन्वय—न पेरितां जें पिक जोडे तें रोकडे मुडाची आहे, ऐशिया
सोई हें बोलणें घडे ॥ ५१ ॥

अ. वि.—न पेरलेलें पीक जसें मुड्यांत (कणगेंत) असतें, त्याप्र-
माणें, हें वस्तूसंबंधी बोलणें आहे. समजा, कीं चार पायली धान्य
पेरलें, कीं खंडीभर उत्पन्न होतें. तें चार पायली बियांचें धान्य, जों-
पर्यंत पेरलें नाही, तोंपर्यंत भावी खंडीभर पीक त्या चार पायली बियांत
आहे. जसें तें पीक साक्षात् मोजतां यावयाचें नाही, पण जर नाही म्ह-

णावें, तर बिजांत आहेच, कारण, बिजांत नसेल तर येईल तरी कोठून ? तैसें ब्रह्मवस्तूचें अस्तित्व आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, वर दिलेल्या दृष्टांतांनीं ब्रह्मवस्तु ही सामान्य आहे, असें सिद्ध होतें; आणि सिद्धांतामध्ये तर, ब्रह्मवस्तु सामान्यविशेषभावरहित आहे. तोच प्रकार पुढें सांगतात.

एवं विशेष सामान्य । दोहों नातळे चैतन्य ॥

तें भोगिजे अनन्य । तेणेंसी सदां ॥ ५२ ॥

अन्वय—एवं विशेष (आणि) सामान्य, (या) दोहों (भावांस) चैतन्य ना-
तळे, तें तेणेंसी सदा अनन्य भोगिजे. ॥ ५२ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें विशेष व सामान्य, या दोन्ही भावांरहित, ब्रह्म-
चैतन्य निरंतर आपलाचआपण भोग घेत आहे. म्हणजे, ज्ञानमात्र
ब्रह्मवस्तूचें सहज निर्धर्म स्थितीनें निरंतर असणें, यालाच “तें भोगिजे
अनन्य तेणेंचि सदा” असें मूळांत म्हटलें आहे. ब्रह्मस्वरूपीं, सामान्य
व विशेषाचे आरोप, तत्त्ववेत्त्यांच्या व जीवांच्या, सामान्य व विशेष
ज्ञानदृष्टीनें, आले आहेत. वस्तुतः, केवळभेदशून्यज्ञानमात्रब्रह्मी,
सामान्य अथवा विशेष धर्म नाही.

आतां यावरी जें बोलणें । तें येणेंचि बोले शहाणे ॥

जें मौनाचेही निपटणे । पिऊनि गेले ॥ ५३ ॥

अन्वय—आतां यावरि जें बोलणें (वस्तुसंबंधी) तें (बोलणारे)
येणेंचि बोले शहाणे. जें (बोल) मौनाचेही निपटणें पिऊनि गेले. ॥ ५३ ॥

अ. वि.—आतां यावर वस्तुसंबंधीं बोलून ज्यास शहाणें व्हाव-
याचें असेल, त्यांनीं अशा तऱ्हेचें बोलावें, कीं मौन निपटून (ज्याप्र-
माणें जेवण झाल्यावर कित्येक लोक ताट धुवून पितात त्यास निपटून
पिणें म्हणतात) पिवून बोलावें. म्हणजे न बोलणें हेंच उत्तम बोलणें होय.

मौन निपटून पिणें (न बोलणें तर खावेंच, पण मौनाची स्फूर्ति देखील ठेवूं नये).

एवं प्रमाणें अप्रमाण । पण केलें प्रमाण ॥

दृष्टांतीं वाइली आण । दिसावयाची ॥ ५४ ॥

अन्वय.—एवं प्रमाणें अप्रमाणपण प्रमाण केलें, दृष्टांतीं दिसावयाची आण वाइली. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें प्रत्यक्ष, उपमा, अनुमान व शब्द, या चारी प्रमाणांनीं ब्रह्मवस्तूविषयीं असें प्रमाण केलें कीं, त्याचें आम्हांला प्रमाण होत नाही. प्रत्यक्षप्रमाणानें वस्तूची सिद्धी होत नाही. कारण, ब्रह्मवस्तु घटादि विषयवत् प्रत्यक्ष नाही. उपमानप्रमाणानेंही ब्रह्मवस्तूची सिद्धी होत नाही. कारण, ब्रह्मवस्तुसदृश अशी, दुसरी उपमाच नाही. ब्रह्मवस्तु ही परमार्थ व स्वयंप्रकाश असल्यामुळें, इतर जड अर्थप्रमाणें, शब्दांकडून तिचें प्रकाशन होत नाही; व ब्रह्म “आहे” अशी अनुमान करण्याइतकी, प्रत्यक्षसामुग्री ज्ञानमात्रब्रह्मीं नसल्यामुळें, अनुमानप्रमाणानें त्याची सिद्धी होत नाही; अशा तऱ्हेनें, चारी प्रमाणांनीं आमच्याकडून ब्रह्मवस्तूची सिद्धी (प्रमाण) होत नाही, असेंच प्रमाण, ह्या चारी प्रमाणांनीं केलें. दृष्टांताचाही अंतर्भाव, उपमाप्रमाणांतच झाल्यामुळें, इतर द्राष्टांतांना जसें आम्ही दर्शवितां, तसें ब्रह्मवस्तूंस दर्शवितां येत नाही, अशी सर्व दृष्टांतांनीं शपथेवर जवानी दिली.

अंगाचिया अनुपपत्ती । आटलिया उपपत्ती ॥

येथें उठली पांती । लक्षणांची ॥ ५५ ॥

अन्वय.—उपपत्ती अंगाचिया अनुपपत्ति आटलिया येथें लक्षणांची पांती उठली. ॥ ५५ ॥

अ. वि.—अनेक प्रकारच्या सर्व युक्ति (कल्पना) ब्रह्मवस्तूच्या

विचारकालीं, स्वरूपानें नाहींशा झाल्या, यालाच “अंगाची अनुपपत्ती आटलिया उपपत्ती” असें मूळांत म्हटलें आहे. कारण, ती ब्रह्मवस्तू, कल्पनारहित निर्विकल्प आहे. त्याचप्रमाणें जहत् (मूळचा अर्थ टाकणें) अजहत् (मूळचा अर्थ न टाकणें) असें घेणें, व जहत्-अजहत् (कांहीं मूळचा अर्थ टाकणें व कांहीं घेणें) अशा ह्या तीन लक्षणांची पंगत उठून गेली, ती अशी: जेथें वाक्याचा शक्यार्थ ग्रहण केल्यानें व्यवहार होत नाहीं, तेथें जहत्लक्षणेचा विनियोग करावा लागतो. उदाहरणार्थ:—‘गंगायां घोषः’. कोणीएक गृहस्थ नाशिकास तीर्थयात्रेकरतां गेला होता; त्यास नित्य प्रातःकाळीं दूध पिण्याची संवय असे; म्हणून त्यानें आपल्या उपाध्यायास विचारलें कीं, गवळ्याचें घर कोठें आहे? त्यानें उत्तर दिलें कीं, गंगेवर आहे. त्याप्रमाणें तो गृहस्थ गंगातीरीं जाऊन, गंगेच्या प्रवाहावर पाहूं लागला, तों तेथें एकहि गौळ्याचें घर न दिसतां, सर्व पाणी दिसूं लागलें; नंतर त्यानें आपल्या उपाध्यायास सांगितलें कीं, तुम्हीं सांगितल्याप्रमाणें, मी गंगातीरीं जाऊन, गंगेवर (प्रवाहावर) गवळ्यांचीं घरे पाहूं लागलों, पण मला एकही घर न दिसतां सर्व पाणीच दिसूं लागलें; त्यावर तो उपाध्याय म्हणाला कीं, अहो, गंगेवर म्हणजे, गंगेच्या प्रवाहावर नव्हे, तर गंगेच्या तीरावर, असा अर्थ घेतला पाहिजे. आतां गंगेवर या पदाचा वाच्यार्थ गंगेच्या प्रवाहावर असा जरी होतो, तरी तसा अर्थ घेण्यानें व्यवहार होत नाहीं. कारण, पाण्यावर गवळ्यांचीं घरे असणें शक्यच नाहीं; म्हणूनच व्यवहार होण्याकरितां वाच्यार्थाच्या त्यागार्थ जहत्लक्षणेचा विनियोग करून, लक्ष्यार्थ तीर असा समजला पाहिजे. दुसरी अजहत् लक्षणा, उदाहरणार्थ:—‘शोण धावति’ म्हणजे तांबडा धांवतो, येथें तांबडा, हा गुण आहे; व तो जड असून, गुणीचा आश्रित आहे. याकरितां तांबडा धांवतो, असें म्हणण्यांत विशेष जो गुणी, त्याचें ग्रहण करावयास पाहिजे; म्हणजे तांबडा घोडा धांवतो, अगर तांबडा बैल धांवतो असें समजावें. अशा तऱ्हेनें विशेष गुणीचें ग्रहण

करणे, याला अजहत् लक्षणा म्हणतात. तिसरी जहदजहत् लक्षणाचाहि विनियोग, “तत्त्वमसि” महावाक्याच्या वाच्यार्थात उत्पन्न होणाऱ्या विरोधाच्या निरसनाकडे करितात. (त्वम् तत् असि) येथे त्वम् पदाचा वाच्यार्थ, अविद्याविशिष्ट, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र, असा जीव आहे; व तत्पदाचा वाच्यार्थ, मायाविशिष्ट, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र, असा ईश्वर आहे; व “असि” या पदाचा अर्थ, आहे, म्हणजे “असि” हें पद, जीव व ईश्वर यांचे स्वभावसिद्ध ऐक्य दाखविते. अशा तऱ्हेने “तत्त्वमसि” या सर्व वाक्याचा अर्थ विचार करावयास गेले तर, मोठा विरोध दिसतो. तो असा:—अविद्याविशिष्ट अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र जीव, हा, मायाविशिष्ट, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र, ईश आहे, असा होतो. हा विरोध तात्त्विक जीव ईशांच्या चैतन्यस्वरूपांत नसून, अन्यनिष्ठ, ह्मणजे माया व अविद्याकृत आहे. त्या माया व अविद्येचा त्याग (बाधा) करून जीवेशांच्या लक्ष्यकूटस्थाचे, व ब्रह्मचैतन्याच्या एकत्वाचे ग्रहण करणे, यासच जहदजहदलक्षणा म्हणतात. उदाहरणार्थ:—दोघे मित्र तीर्थयात्रा करण्याकरितां, काशीक्षेत्रीं गेले होते; तेथे बाजारांतून आंगांत भरजरीचा आंगरखा आहे, डोक्यास मंदिल आहे, गळ्यांत मोत्यांचा कंठा आहे, अशा थाटाचा देवदत्त नामक एक गृहस्थ पालखीत बसून जातांना, त्या दोघां मित्रांनीं पाहिला. पुढे त्या उभयतां मित्रांची तीर्थयात्रा आटोपल्यावर, ते परत आपल्या गांवीं आले. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्या उभयमित्रांनीं आपल्या गांवांत, जो देवदत्त नामक पालखीत बसलेला गृहस्थ काशीक्षेत्रीं पाहिला होता, तोच फाटका मुकटा नेसला आहे, व हातामध्ये मधुकरीची झोळी घेऊन मधुकरी मागत आहे, असा पाहिला. तेव्हां त्या उभय मित्रांपैकीं, एकांने त्यास ओळखिलें, व लगेच आपल्या दुसऱ्या मित्रास विचारिलें कीं, हा कोण मनुष्य आहे, हें तूं ओळखलेस काय ? त्यावर त्यानें, “ओळखिलें नाहीं,” असें उत्तर दिलें; नंतर त्यानें आपल्या मित्रास त्याची ओळख पटण्याकरितां हा, तो, काशीक्षेत्रीं बाजारांत आपण पाहिलेला देवदत्त आहे, असें सांगितलें. पण हें सांगणें त्या मित्रास

मानलें नाहीं, म्हणून तो त्यास असें म्हणाला कीं, हा, तो देवदत्त होईल कसा? कारण, हा तर फाटका मुकटा नेसलेला असून, हातांमध्ये शोळी घेऊन, मधुकरी मागत आहे; आणि तो काशीक्षेत्री पाहिलेला देवदत्त तर, आंगांत भरजरी आंगरखा, डोक्यास मंदिल, व गळ्यांत मोत्यांचा कंठा असून, मोठ्या थाटानें पालखींत बसून जात होता. तेव्हां हा असा दरिद्री मधुकरी, तो श्रीमंत देवदत्त होईल कसा? इतकेंच नव्हे, तर, हा तो देवदत्त आहे, असें म्हणण्यांत दुसरा विरोध येतो तो असा. “हा” हें पद, समीपदेशदर्शक आहे, व “तो” हें पद, दूरदेशदर्शक आहे; म्हणून हा तो आहे असें म्हणणें, म्हणजे समीपदेश, दूरदेश आहे, असें म्हणण्याप्रमाणें विरोधि आहे. इतकेंच नव्हे, तर हा तो आहे, असें म्हणण्यांत तिसरा विरोध येतो; तो असा: “हा,” हें पद वर्तमान कालदर्शक आहे व “तो,” हें पद भूतकालदर्शक आहे; म्हणून हा तो आहे, असें म्हणणें, म्हणजे वर्तमानकाल भूतकाल आहे, असें म्हणण्यासारखें विरोधि आहे. म्हणून हा तो देवदत्त आहे, हें म्हणणें संभवत नाहीं. हें आपल्या मित्राचें बोलणें ऐकून, तो मनांत विचार करूं लागला कीं, हा तो काशींत पाहिलेला देवदत्त असून, आपल्या मित्रास याची ओळख न पटण्याचें कारण, आपल्या मित्रानें सांगितलेले विरोध हें आहे; पण, हे विरोध स्वतः देवदत्ताच्या देहगत नसून, उपांगांच्या ठिकाणी आहेत. म्हणून त्यानें आपल्या मित्रास हा देवदत्त आहे, अशी ओळख पटण्याकरितां, असें सांगितलें कीं, तूं या देवदत्ताच्या हातांतील शोळीची, व नेसलेल्या फाटक्या मुकट्याची दृष्टी टाक; व पूर्वीं काशींत पाहिलेल्या वेळेच्या सर्व ऐश्वर्याची दृष्टी टाक; व त्याचप्रमाणें समीप देशाची व काशी या दूरदेशाची दृष्टी टाक; तसेंच “हा” व “तो” यांच्या वर्तमानकालाची व भूतकालाची दृष्टी टाक, आणि केवळ देवदत्ताच्या देहदृष्टीचें ग्रहण कर, म्हणजे हा तो देवदत्त आहे, असें तुझ्या प्रत्ययास येईल. हें आपल्या मित्राचें भाषण ऐकून व त्यानें सांगितल्याप्रमाणें विरोध-दृष्टीचा त्याग करून, केवळ देवदत्ताच्या देहदृष्टीचें ग्रहण करून, पाहूं

लागला, त्याबरोबर हा तो देवदत्त आहे, असें त्यास ज्ञान झालें. तसें अविद्याकृत, अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र इत्यादि त्वम्पदाच्या वाच्य-स्वरूपदृष्टीचा त्याग करून, मायाकृत, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्रादी तत्पदाचें वाच्यस्वरूपदृष्टीचा त्याग करून, उभयतांचे ठिकाणीं एक असणारे कूटस्थ, व ब्रह्मसंज्ञितचैतन्यदृष्टीचें ग्रहण करणें, यासच जह-दजहद् लक्षणा म्हणतात. पण, अशा ह्या लक्षणेचा, अविद्याविशिष्ट-जीव व मायाविशिष्टईश या उभय धर्मरहित, निर्धर्म, अखंड, एकरस, ज्ञानमात्रब्रह्मी, काय उपयोग होणार? ह्मणून, या दृष्टीनेंच “उठली पांती लक्षणांची” असें मूळांत म्हटलें आहे.

उपाय मागिला पाये । घेऊनि जाले वाये ॥

प्रतीति सांडिली सोये । प्रत्ययाची ॥ ५६ ॥

अन्वय—उपाय मागिल पायें घेऊनि वाये झाले व प्रतीति प्रत्ययाची सोय सांडिली. ॥ ५६ ॥

अ. वि.—“आगला गिरे तो पिछला हुशार,” या न्यायानें, उपायांनीं मागल्या मार्गेच पळ काढला; व अनुभवानें तर, ब्रह्मानुभव घटादि विषयवत् मिळेना, तेव्हां हात टेकले.

येथें निर्धारेसी विचार । निमोनि जाला साचार ॥

स्वामीच्या संकटीं शूर । सुभट्टु जैसा ॥ ५७ ॥

अन्वय—येथें विचार निर्धारेसी निमोनि साचार झाला, जैसा शूर सुभट्टु स्वामीच्या संकटीं (निमोनि साचार जाला). ॥ ५७ ॥

अ. वि.—येथें विचारानें निश्चयासह मरून, वस्तूची सिद्धी केली. विचारानें ज्याचा निरास होतो, तो प्रपंच; व जेथें विचारच मरतो, तें ब्रह्म. जसें—वाच्याने उडून गेले ते मेघ; व वाराच जेथें नाहींसा होतो, तें आकाश. यावरून विचाराचा जेथें अंत होतो, तें ब्रह्म समजावें. जसें—एखादा मोठा शूर योद्धा आपल्या स्वामीच्या कार्याकरितां शत्रूवर चाल करून जातो, व आपल्या पराक्रमानें शत्रूचा पाडाव करितो, व त्या

करण्यांत कदाचित् आपण मरून आपल्या स्वामीस यश देतो, तद्वत्, विचार नाहीसा होऊन ब्रह्माची व्यक्तता करितो.

नाना नाश साधुनी आपुला । बोध बोधें लाजिन्नला ॥

नुसधेपणें थोटावला । अनुभवू जेथ ॥ ५८ ॥

अन्वय—नाना आपुला नाश साधुनि, बोध बोधें लाजिन्नला. येथें अनुभवू नुसधेपणें थोटावला. ॥ ५८ ॥

अ. वि.—अथवा बोधरूप ब्रह्मापुढें, बोधवृत्ति नाहीशी झाली. म्हणजे लाजली ब्रह्मवस्तू केवळज्ञानमात्र असल्यामुळें, अनुभववृत्तीनें ब्रह्मापुढें हात टेंकले.

भिंगाचिया चडळा । पदराचा पुंज वेगळा ॥

करितां जैसा निफळा । आंगाचा होये ॥ ५९ ॥

अन्वय—भिंगाचिया चडळा पदराचा पुंज वेगळा करितां, (जैसा तो चडळा) आंगाचा निफळा होये ॥ ५९ ॥

अ. वि.—अभ्रकाचा एक वाटोळा तुकडा घेऊन, त्याचे पापुद्रे काढित गेले तर, त्या तुकड्याचें अंगच नष्ट होतें.

कां गजबजिला उभा । पांधुरणें केळीचा गाभा ॥

सांडी तेव्हेळी उभा । कैचा कीजे ॥ ६० ॥

अन्वय—कां केळीचा गाभा, उभा गजबजिला पांधुरणें सांडी तेव्हेळीं (तो गाभा उभा) कैचा कीजे ? ॥ ६० ॥

अ. वि.—केळीचा गाभा, त्यास उकडावयास लागल्यामुळें गजबजून सोपटें काढून टाकावयास लागला, तर तो केळीचा गाभा, उभा कसा राहील ? म्हणजे त्याचें अंगच नष्ट होईल.

तैसें अनुभाव्य अनुभाविक । इहीं दोहीं अनुभूतिक ॥

ते गेलिया कैचे एक । एकासीचि ॥ ६१ ॥

अन्वय—तैसा अनुभूतिक, अनुभाव्य (व) अनुभाविक, इहीं दोन्हीं सह गेलिया, एकासीचि एक कैचें ? ॥ ६१ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें अनुभव, अनुभाव्य (ज्याचा अनुभव करा-
वयाचा) व अनुभाविक (अनुभव करणारा) ह्या दोहोंसह गेला, म्हणजे
अनुभवाची त्रिपुटी गेली; मग एक एकाला कोठले? म्हणजे एकमेकांचा
काय संबंध राहिला?

अनुभवा हा ठावोवरी । आपुलीच अनवसरी ॥

तेथें अक्षराची हारी । वाईल काई ॥ ६२ ॥

अन्वय—हा ठावोवरि जेथें अनुभवा आपुलीच अनवसरी, तेथें अक्ष-
राची हारी वाईल काई ! ॥ ६२ ॥

अ. वि.—वर सांगितल्याप्रमाणें, जेथें अनुभवाची त्रिपुटी नाहीशी
होते, (जेथें अनुभवाची दाद लागत नाही, अनुभवाला टिकावयास
कालहि मिळत नाही) तेथें अक्षराची हारी (शब्दाची ओळ) काय चाल-
णार! कारण, कोणत्याही वस्तूचे, अनुभवानंतर, शब्दानें वर्णन करितां येतें.

कां परेसी पडे मिठी । तेथें नादा सळु नुठी ॥

मा वावरीजेल वोठी । हें कें आहे ॥ ६३ ॥

अन्वय.—कां जेथें परेसी मिठी पडे तेथें नादा सळु नुठी, मा ओठी
वावरीजेल हें के आहे ! ॥ ६३ ॥

अ. वि.—जेथें परावाणी नाहीशी होते, तेथें नादाची रेखा उमटत
नाहीं. अशा स्थितींत, ही गोष्ट ओंठांनीं बोलावी, हें कसे घडेल!

चेडलिया पाठी । चेवण्याच्या गोठी ॥

कीं धाला बैसे पाठी । रंधनाच्या ॥ ६४ ॥

अन्वय—चेडलिया पाठी चेवण्याच्या गोठी (के आहे)? कीं धाला
रंधनाच्या पाठी बैसे? ॥ ६४ ॥

अ. वि.—निद्रेंतून पूर्ण जागा झाल्यावर जागा करण्याची गोष्ट कोठें
आहे! जेऊन तृप्त झालेला पुनः स्वयंपाकाच्या मार्गे कशाला लागेल!

उदेलिया दिवसपति । तै कीं दिवे सेजे येती ॥

वांचूनि पिकला शेती । सुइजताती नांगर काई ॥ ६५ ॥

अन्वय.—दिवसपति उदेलिया दिवे शेजे येती, वांचोनी पिकल्या शेती नांगर सुईजताती काई ? ॥ ६५ ॥

अ. वि.—सूर्य उगवल्यावर दिवे निजेस येतात, म्हणजे निस्तेज होतात; शेतांत असलेलें पीक काढल्यावांचून, त्या शेतांत नांगर घालतात काय ?

म्हणोनि बंधमोक्षाचें व्याज । नाहीं निमाले काज ॥

आतां निरूपण भोज । वोळगे जरी ॥ ६६ ॥

अन्वय—म्हणोनि बंधमोक्षाचें व्याज नाहीं. काज निमाले. आतां निरूपण भोज जरी वोळगे ॥ ६६ ॥

अ. वि.—म्हणून बंधमोक्षाचें निमित्त जें ज्ञानाज्ञान तें गेलें; म्हणजे ब्रह्मीं ज्ञानाज्ञानधर्माचा अभाव आहे. आतां शब्दानें निरूपणाचें कौतुक केलें, तरी शब्दाची शक्ति किती आहे, हें पुढील दोन ओव्यांतून सांगतात. ही ओवी, व याच्या पुढील दोन ओव्या, अशा तीन ओव्यांत पुढील प्रकरणाचें अवतरण आहे.

आणि पुढिला कां आपणापे। वस्तु विसराचेनि हाते हारपे ॥
मग शब्देचि घेपे । आठवूनिया ॥ ६७ ॥

अन्वय—आणि पुढिला कां आपणापे विसराचे हातें हारपे, मग शब्देचि आठवूनियां घेपे. ॥ ६७ ॥

अ. वि.—आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या हातून एखाद्या वस्तूची विस्मृति होऊन, ती हरवली, तर त्या वस्तूची कोणीं शब्दानें आठवण दिली, कीं ती प्राप्त होते.

येतुलियाही परौते । चांगावें नाहीं शब्दातें ॥

जरी स्मारकपणें कीर्तीतें । मिरवी हा जर्गी ॥ ६८ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते सच्चिदानंद-
पदत्रयविवरणं नाम पंचमप्रकरणं संपूर्णम्.

अन्वय—येतुलियाही परौते (येथें) शब्दातें चांगावें नाहीं, जरी हा (शब्द) स्मारकपणें जर्गी कीर्तीतें मिरवी. ॥ ६८ ॥

अ. वि.—आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या हातून हारवलेल्या वस्तूचें स्मरण शब्द करून देतो, अशी स्मारकपणाची कीर्ति जरी शब्द जगांत मिरवीत असला, तरी शब्दाचा इतकाच चांगलेपणा आहे. या पलीकडे शब्दाचा चांगुलपणा नाहीं. हाच विचार सहाव्या प्रकरणाच्या आरंभीं केला आहे; म्हणजे शब्दाच्या चांगुलपणाची अथवा स्मारकपणाची कीर्ती कोठपर्यंत आहे, याचा विचार सांगितला आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे सच्चिदानंदपद-
त्रयविवरणं नाम पंचमप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण सहावें.

बाप उपेगी वस्तु शब्दु । स्मरणदानीं प्रसिद्धु ॥
अमूर्ताचा विशदु । अरिसा नव्हे ॥ १ ॥

अन्वय—बाप ! शब्दु उपेगी वस्तु (आहे. कारण, तो) स्मरणदानीं प्रसिद्धु आहे. हा अमूर्ताचा विशदु आरिसा नव्हे ? ॥ १ ॥

अ. वि.—काय सांगावें शब्दाचें माहात्म्य ! शब्द ही फार उपयोगी वस्तु आहे. कारण, स्मृतिदान देण्याविषयीं याची मोठी प्रसिद्धी आहे. अमूर्त जो जीवात्मा, तो, आपल्या स्वरूपाला विसरला आहे, त्याला, आपल्या स्वरूपस्मृतीवर (प्रत्ययावर) आणणारा, शब्द हा आरसा नाही काय ? जसें आरसा आपल्याला अज्ञात मुखाचें ज्ञान करून देतो, तद्वत् जीवाला, स्वात्मत्वाचें ज्ञान, 'तत्त्वमसि' महावाक्यरूप शब्दानें होतें; म्हणून, शब्द हा अमूर्ताचा स्वात्मतत्त्वदर्शक आरसा आहे, असें मूळ ओवीमध्ये ह्मटलें आहे.

पाहते अरिसा पाहे । येथें कांहींचि नवल नव्हे ॥

परि दर्पणें येणें होये । न पाहते पाहते ॥ २ ॥

अन्वय—पाहते आरिसा पाहे येथें कांहींचि नवल नव्हे, परी येणें दर्पणें न पाहते पाहते होय. ॥ २ ॥

अ. वि.—डोळसास आपलें प्रतिबिंब आरशांत दिसतें, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. पण या शब्दरूपी आरशांत अंधळ्यास देखील दिसतें. इतर आरशापेक्षां हा आरसा जास्त गुणाचा आहे; कारण, इतर आरशांत, अंधळ्यास आपलें प्रतिबिंब दिसत नाही, व आरसाही अंधळ्यास डोळे देत नाही; पण, तसा प्रकार शब्ददर्पणाचा नाही. पहा, जीव आपल्या स्वरूपाविषयीं अंधळा आहे, त्यास, शब्द हा आरसा, डोळे देतो; म्हणजे, सद्गुरूनें उपदेशिलेल्या शब्दाचे श्रवणानें सत्शिष्यास आत्म-विचारदृष्टी येते व त्या योगानें आत्मसाक्षात्कार होतो.

वडिला अव्यक्ताचिया वंशा । उद्योतकार सूर्य जैसा ॥
येणें एके गुणें आकाशा । अंबरत्व ॥ ३ ॥

अन्वय—वडिला अव्यक्ताचिया वंशा (हा शब्द) सूर्या जैसा उद्योत-
कार येणें एके गुणें आकाशा अंबरत्व (आहे). ॥ ३ ॥

अ. वि.—अव्यक्त म्हणजे परमात्मतत्त्व अथवा माया, तिच्या वंशांत शब्द हा सूर्यासारखा प्रकाशक व कुलदीपक जन्मला आहे. कुलदीपक पुत्र जन्मल्यावर, तें कुल जरी अप्रसिद्ध असलें तरी तें सर्व लोकांत प्रसिद्धीला येतें. पण प्रसिद्ध कुलांत कुलांगार पुत्र जन्मल्यावर, त्या सर्व कुलाचा नांवलौकिक व मोठेपणा तो बुडवून टाकितो. पण, अव्यक्त मायेच्या कुलांत जन्मलेला शब्द हा, अशापैकी पुत्र नाही तर तो कुलदीपक आहे. पहा, जी मिथ्या आहे, अशा अव्यक्त मायेपासून महत्तत्त्वादि पंचभूतें, व त्यांपासून ही सर्व भौतिक सृष्टी बनलेली आहे; अशा प्रकारें हा सर्व अव्यक्त मायेचाच परिणाम आहे. म्हणून, जगताचें उपादान कारण जी अव्यक्त अनिर्वचनीय असत् माया, तिच्याच स्वभावाची महत्तत्त्वादिक भौतिकसृष्टी आहे; म्हणजे ती सृष्टी, सदसत्तत्त्विलक्षण अनिर्वचनीय असत् आहे. अशा तऱ्हेनें महत्तत्त्वापासून भौतिकसृष्टीपर्यंत, सर्व असत् आहे. पण ही असत्पणानें असणारी मायादि भूतभौतिक सृष्टी सत्य आहे, असें शब्दानें व्यवहारांत भासविलें आहे; म्हणजे, माया, महत्तत्त्व, सत्वादिक तिन्ही गुण, व पंचभूतें, आणि त्यांपासून बनलेली भौतिक सृष्टी, ही सर्व त्यांच्या लक्षणांसहित जीवाच्या परिचयांत शब्दानेंच आणली आहे. म्हणूनच, यास 'उद्योतकार सूर्य जैसा' असें मूळ ओवींत म्हटलें आहे. शब्द हा आकाशाचा गुण असल्यामुळे, गुणी जें आकाश किंवा अंबर, त्याची सिद्धी होते. नाहीतर इतर चार भूतें, म्हणजे पृथ्वी, आपू, तेज व वायू, यांची सिद्धी इंद्रियद्वारा होते, म्हणजे त्यांचें अस्तित्व इंद्रियांस कळतें. आकाशाचें तसें नाही. आकाशाचा गुण जो शब्द, तो जर नसेल, तर आकाश शून्य होईल; म्ह-

णूनच मूळामध्ये “येणें एकें गुणें आकाशा अंबरत्व” असे उद्गार काढले आहेत.

आपण तंव खपुष्प । परी फळ दे जगद्रूप ॥

शब्द मवि तैं अमुप । कोण आहे ॥ ४ ॥

अन्वय—आपण तव खपुष्प परी जगद्रूप फळ दे, जें शब्द मवी तैं अमुप कोण आहे ? ॥ ४ ॥

अ. वि.—शब्द आपण स्वतः भासत नाही, म्हणजे गोचर होत नाही, कारण तो खपुष्पासारखा आहे. जर एखादा आपणास अप-शब्द बोलला, तर त्या शब्दास मार देतां येत नाही. विचारानें पाहिलें तर, शब्द उत्पन्न होण्याचे पूर्वी, व लीन झाल्यानंतर, शब्द म्हणून कांहीं पदार्थ ठरत नाही, व मध्यंतरी शब्द प्रकट असतांनाही, त्याचें वस्तुत्व सिद्ध होत नाही. कारण, आदिअंती जी वस्तु नाही, ती मध्येही पण नाहीच. शब्द प्रकटकालीं जरी कर्णेन्द्रियास भासला, तरी शब्द म्हणजे एक स्वतंत्र वस्तु आहे, असें म्हणतां येत नाही; शब्द हा परमाणूंच्या एकावर एक आघात होण्यांत भासणारा ध्वनी आहे. याकरितांच शब्दाला खपुष्प असें मूळांत म्हटलें आहे. आतां हा शब्द जरी खपुष्पवत् आहे, तरी त्यानें जगताएवढें फल दिलें आहे. म्हणजे ब्रह्मी, मूळांत “एकोहम्” असा स्फुरद्रूपी शब्द जो उठला, त्या शब्दानेंच आकाशादि सर्व भूतभौतिक प्रपंचाची सिद्धि झाली. असा उपक्रम ए. ना. भागवतांत एकनाथ महाराजांनीं दिला आहे. “शब्द निःशब्दीं झाला ॥ तोचि आकाशातें प्रसवला ॥” सृष्टीच्या उपसंहारकालीं देखील, कार्याचा कारणांत उपसंहार होत होत, शेवटीं राहिलेल्या आकाशतत्वास प्रणव मिळून टाकितो. ज्ञा. अ. ७ “आदिचेनि अवसरें । विरूढे गगनाचेनि अंकुरे । जें अंतीं गिळी अक्षरें । प्रणवपीठीची ॥४०॥” येथें कोणी असें म्हणेल कीं, शब्द हा आकाशाचा गुण असून, शब्दापासून गुणी आकाश झालें कसें ? तर वास्तविक ज्या

तत्वाचे जे गुण आहेत, तेच त्याचीं कारणें आहेत; म्हणजे शब्द हा जरी आकाशाचा गुण आहे, तरी त्या आकाशाचें कारण शब्दच असून, आकाशामध्ये तो गुणरूपानें प्रकट झाला आहे; ह्याचप्रमाणें वायूपासून पृथ्वीपर्यंत, जीं भूतें आहेत, त्यांचे जे गुण, ते त्यांचीं कारणें असून, त्या त्या भूतांतून तीं तीं कारणें गुणरूपानें भासत आहेत; अशा तऱ्हेनें सर्व भूत-भौतिक प्रपंचाचें मूळकारणत्व प्रणव शब्दाकडे येत असल्यामुळे, “फल दे जगद्रूप” असें मूळांत म्हटलें आहे. शब्द हा कोणत्याही वस्तूला मापावयास वसेल (कोणत्याही वस्तूचें वर्णन करण्यास तयार होईल) तेव्हां त्याच्यानें मोजलें (वर्णन केलें) जाणार नाही, असें काय आहे?

विधिनिषेधाच्या वाटा । दाविता हाचि दिवटा ॥

बंधमोक्ष कळिकटा । शिष्ट हाचि ॥ ५ ॥

अन्वय—विधिनिषेधाच्या वाटा दाविता दिवटा हाचि, बंधमोक्ष कळिकटा हाचि. ॥ ५ ॥

अ. वि.—शब्द हा विधिनिषेधाच्या वाटा दाखविणारा मशालजीच आहे. म्हणजे, वैदिकशब्दानें अमक्यास विधी म्हणावें, व अमक्यास निषेध म्हणावें, असें सांगितलें आहे, म्हणूनच त्यास “विधिनिषेधाच्या वाटा दाखविता हाचि दिवटा” असें मूळांत म्हटलें आहे. परस्परविरुद्ध बंध व मोक्ष या कल्पना, ज्ञान मात्र ब्रह्मी, शब्दानें उभ्या केल्या आहेत. या विरुद्धकल्पनांचा निकाल (निरास) करणारा सभ्य न्यायाधीश, हा शब्दच आहे. म्हणजे देहत्रयाचा द्रष्टा, असंग सच्चिदानंदरूप, नित्य मुक्त आत्मा, मी आहे, अशा ज्ञानवृत्तीस मोक्ष म्हणतात. असें हें मोक्षाचें लक्षण शब्दानेंच प्रगट केलें आहे. मी देह, मी जन्मणारा, मी मरणारा, मी सुखी, मी दुःखी इत्यादि अन्य उपाधीचे धर्म आत्मतत्त्वीं पहाणाऱ्या जीवदशेस बंध म्हणतात. असें हें बंधाचें लक्षण, तरी शब्दानेंच व्यक्त केलें. परमार्थतः एक चैतन्य मात्र आहे, तेथें विद्याही नाही, व अवि-

द्याही नाही; गुणही नाहीत, व गुणकार्य व्यष्टिसमष्ट्यात्मक स्थूलसूक्ष्म प्रपंचही नाही. जीवही नाही, ईशही नाही, प्रवृत्ती नाही, निवृत्ती नाही, बंध नाही, मोक्ष नाही, अशा तऱ्हेनें पारमार्थिक केवळचैतन्यसत्तेत सर्वांचा निषेध दाखवून, सर्वत्र एक पारमार्थिक चैतन्यसत्ताच आहे, असें ठरविणारा तरी शब्दच आहे.

हाचि अविद्येच्या आंगीं पडे । तै नाथिले ऐसें रूढे ॥

न लाहिजे तीन कवडे । साचा वस्तु ॥ ६ ॥

अन्वय—हाचि जै अविद्येच्या आंगीं पडे, तै नाथिले ऐसें रूढे; साचा वस्तु (कडे यास) तीन कवडे न लाहिजे. ॥ ६ ॥

अ. वि.—शब्द हा मिथ्या अविद्येचा पक्ष घेतो, म्हणजे अविद्या व अविद्याकार्य सर्व जगत् मिथ्या असूनही, या सर्वांना सत्यत्वानें व्यवहाररूढीमध्ये आणतो; असा पराक्रमी जरी शब्द आहे, तरी त्रिकालाचाध्य, ज्ञानमात्र, आत्मवस्तूकडे तीन कवड्या देखील मिळवीत नाही, म्हणजे आत्मत्वी या शब्दाची तीन कवड्यांची देखील किंमत नाही.

शुद्धा शिवाच्या शरीरीं । कुमार हा जीउ भरी ॥

जेवि आंगे पंचाक्षरी । तेविचि बोलु ॥ ७ ॥

अन्वय—शुद्ध शिवाच्या शरीरीं कुमार (करुनि) हा जिउ भरी, जेवि आंगें पंचाक्षरी, तेविचि बोलु (आहे). ॥ ७ ॥

अ. वि.—शिव शुद्ध आहे; कारण, त्याचे ठिकाणीं मल, विक्षेप, आवरण, काम, क्रोध वगैरे दोष नाहीत. अशा या शिवास कुमार (वाईट मार) करून, त्याच्या आंगास हा (शब्द) अशुद्ध व मूर्ख जीवित्व आणितो; म्हणजे तूं जन्मणारा व मरणारा आहेस, अल्पज्ञ आहेस, अल्पशक्तिमान् आहेस, परतंत्र आहेस, दीन आहेस, दुःखी आहेस व पापी आहेस असें त्यास भासवितो; हें ऐकून, तो शिव, हे नसलेले धर्म आपले आंगीं मानून घेऊन, आपण मूळचा शुद्धशिव असतांना, अशुद्ध जीवदशेत पडला. अशा तऱ्हेनें, शब्दानें नसलेली जीवदशा शुद्धशिवाचे पदरीं बांधली;

व पुन्हां त्यांतून काढणारा तरी शब्दच आहे; तो असा; शंकराचार्यकृत सदाचार—नत्वं देहो नेंद्रियाणि न प्राणो न मनो न धीः । विकारित्वाद्भिना-
शित्वात् दृश्यत्वाच्च घटो यथा ॥ अशा तऱ्हेनें तूं देह, इंद्रिय, प्राण, मन,
अथवा बुद्धि यांपैकीं कांहीं एक नाहीस, तर तुला, हीं विकारी, विनाशी,
घटवत् दृश्य आहेत; असें सांगून जीवास मूळच्या शिवपणस्थितींत
आणणारा शब्दच आहे. याचा अंगस्वभाव पंचाक्षर्यासारखा आहे.
कारण, पंचाक्षरी अंगांत भूत आणतो, व पंचाक्षरीच अंगांतील
भूत चालवितो.

जीव देहें बांधिला । तो बोले एके सुटला ॥

आत्मा बोले भेटला । आपणपया ॥ ८ ॥

अन्वय—जीव देहें बांधला, तो एके वोलें सुटला, बोले आत्मा आप-
णया भेटला ॥ ८ ॥

अ. वि.—देहाभिमानानें बद्ध झालेल्या जीवास सद्गुरू एक 'तत्त्व-
मसि' या महावाक्याचा बोध करितात, त्या योगानें देहेंद्रियसाक्षी
आत्मा मी आहे, असें आत्मज्ञान होतें; अशा तऱ्हेनें 'तत्त्वमसि'
हा एक शब्द, जीवाला बंधनांतून सोडवून आत्म्याची भेट
करून देतो.

दिवसातें उगो गेला । तंव रात्रीचा द्रोहो आला ॥

म्हणोनी सूर्यो या बोला । उपमा नव्हेचि ॥ ९ ॥

अन्वय—दिवसातें उगो गेला, तंव रात्रीचा द्रोहो आला. म्हणोनि
सूर्ये या बोला उपमा नव्हेचि ॥ ९ ॥

अ. वि.—सूर्य उगवून दिवसाला प्रकट करितो खरा, पण दिव-
साच्या विरुद्ध जी रात्र, तिला पहिल्यानें मारतो. म्हणून सूर्य हा शब्दाचे
उपमेस येत नाही. कारण, प्रवृत्ती व निवृत्ती या विरुद्ध स्थिती, एकठा
शब्द चालवितो, असें पुढें सांगतात.

जे प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । विरुद्धा इया हातु धरिती ॥
मग शब्देचि चालती । एकलेनि ॥ १० ॥

अन्वय—प्रवृत्ति आणि निवृत्ति इया विरुद्धा (शब्दाचा) हातु धरिती,
मग एकले शब्देनिचि चालती ॥ १० ॥

अ. वि.—प्रवृत्ती आणि निवृत्ती, ह्या दोन्ही विरुद्ध मार्गास एकठा
शब्द एककालीं चालवितो; म्हणजे विवेक, वैराग्य, शमादिषट्संपत्ति,
मुमुक्षुत्व, श्रवण, मनन, निजध्यास, समाधी, अशा या निवृत्तिमार्गाचें
प्रकाशन शब्दानेंच केलें आहे; व जो ज्या वर्णांत जन्मला असेल,
त्या वर्णाश्रमाला उचित अशा कर्माचें, म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचें, प्रकाशन
शब्दानेंच केलें आहे. म्हणून प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही विरुद्ध
मार्गांचा प्रकाशक एक शब्दच आहे.

सहाय आत्मविद्येचे । करावया आपण वेचे ॥

गोमटे काय शब्दाचे । एकैक वानू ॥ ११ ॥

अन्वय—आत्मविद्येचे सहाय करावया आपण वेचे, शब्दाचे एक एक
गोमटे काय वानू ? ॥ ११ ॥

अ. वि.—जीव हा सकल संसारसुखदुःखशोकजालांतून, एक
स्वात्मज्ञानानेंच मुक्त होतो, असें समजून, मुमुक्षुजन आत्मज्ञानाच्या
प्राप्तीकरितां सत्संगतीनें सच्छास्त्राचा अभ्यास करितात. अशा ह्या साधक
जनांना आत्मज्ञानाची प्राप्ती होण्याकरितां, शब्द त्यांना सहाय करितो,
व त्या सहाय करण्यांत आपण स्वतः नष्ट होतो. कारण, इतर वस्तूचें
ज्ञान, शब्द हा आपण हयात राहून देतो. तसा प्रकार आत्मज्ञानाचा
नाहीं; कारण, आत्मवस्तु अपरिच्छिन्न, चिद्रूप व स्वयंप्रकाश आहे,
म्हणून जड शब्दादिकानें तिचें प्रकाशन होत नाहीं; उलट, आत्मज्ञान
देण्याकडे शब्द वळला, कीं तो आपण स्वतः नाहींसा होतो; व त्याच्या
नाहींसें होण्यांतच आत्मज्ञान अभिव्यक्त होतें. “न बोलणें वरी । बाळा-
पतीसी रूप करी । बोल निमालेपणें विवरी । अचर्चातें. ज्ञा.अ.१५ओ०

४६८.असा, शब्द हा, इतर परोपकाऱ्यांपेक्षां श्रेष्ठ परोपकारी आहे. इतर परोपकारी दुसऱ्यावर परोपकार करितात; पण ज्या परोपकारामध्ये स्वनाशाचा प्रसंग येतो, तेथे मात्र ते परोपकारबुद्धी टाकून मागे हटतात. तसें शब्दाचे नाही; वर सांगितल्याप्रमाणे शब्द हा आपण नाहीसा होऊन आत्मज्ञान करून देतो. या शब्दाचा एकएक चांगुलपणा कोठपर्यंत वर्णन करावा?

किंबहुना शब्दु । स्मरणदानीं प्रसिद्धु ॥

परी ययाही समंधू । नाहीं येथें ॥ १२ ॥

अन्वय—शब्दु स्मरणदानीं प्रसिद्धु (आहे,) परी किंबहुना ययाही येथें समंधू नाही ॥ १२ ॥

अ. वि.—शब्द जरी स्मरणदानांत प्रसिद्ध आहे, तरी अशा शब्दाचाही आत्मरूपांत कांहीं संबंध नाही.

आत्मया बोलाचे । कांहींच उपयोगा न वचे ॥

स्वसंवेद्या कोणहाचे । ओझें आधी ॥ १३ ॥

अन्वय—आत्मया बोलाचे कांहींच उपयोगा न वचे. स्वसंवेद्या कोणाचे ओझें आधी ? ॥ १३ ॥

अ. वि.—आत्म्याच्या ठिकाणी शब्दाचा कांहींच उपयोग नाही; कारण, आत्मा स्वसंवेद्य म्हणजे त्रिकालज्ञानरूप आहे. त्याच्यावर कोणाच्या उपकाराचा बोजा आहे? प्रवृत्तीत जरी शब्दाचा उपयोग असला, तरी आत्मा जो नित्य स्मृतिरूप (ज्ञानरूप) आहे, तेथे शब्द कशाचे स्मरण करून देणार?

आठवे कां विसरे । विषो होऊनि अवतरे ॥

तरी वस्तूशीं वस्तु दुसरे । असेना कीं ॥ १४ ॥

अन्वय—आठवे कां विसरे विषो होऊनि अवतरे तरी कीं वस्तूशीं दुसरे वस्तु असेना. ॥ १४ ॥

अ. वि.—आत्मा हा स्वस्वरूपप्रत्ययानें असो, किंवा विस्मृतीनें,

अनेकविषयरूपानें प्रकट होवो, तरी आत्मा आत्मरूपच आहे. कारण, वस्तूला दुसरेपणाचा विटाळ नाही. जसें, मनुष्य हा, जागृतींत आपल्या आठवांत असला काय, अथवा झोपेंत आपल्याला विसरून, स्वप्नांत गृहदारापुत्रमित्रादि विषयरूपानें असला काय, दोन्ही अवस्थेंत मनुष्याचें एकत्व भ्रष्ट होत नाही; अथवा सोनें हें लगड, वीट, दागिना यांपैकीं कोणत्याही रूपांत असलें, तरी त्यास दुसरेपणाचा विटाळ नाही. कारण, कोणताही आकार असला, तरी सोन्याचा सोनेपणा बिघडत नाही. येथें कोणाला अशी शंका येईल कीं, निर्धर्म ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणीं, आठव व विसर हे धर्म आहेत, तर त्याचें निराकरण पुढील ओवींत करितात.

आपण आपणयाते । आठवी विसरे केउते ॥

काय जिभ जिभेते । चाखे न चाखे ॥ १५ ॥

अन्वय—आपण आपणयाते केउते आठवी विसरे? काय जिभ जिभेते चाखे न चाखे? ॥ १५ ॥

अ. वि.—ज्ञानरूप आत्मा, आपणच आपल्याला कसा आठवेल किंवा विसरेल? जसें चाखणेंरूप जी जिभ, तिचें आपणच आपल्याला चाखणें व न चाखणें आहे काय? तर नाही; याप्रमाणें ज्ञानमात्र ब्रह्मवस्तु, आठव व विसररहित आहे.

जागणेंया नीद नाही । मा जागणे घडे काई ॥

स्मरणास्मरण दोन्हीही । स्वरूपी तैशी ॥ १६ ॥

अन्वय—जागणेंया नीद नाही मा जागणे घडे काई? तैशी स्मरण अस्मरण दोन्हीही स्वरूपी (आहेत). ॥ १६ ॥

अ. वि.—टळटळीत जागृतींत निद्रेचा लेशही नाही, मग निद्रेच्या सापेक्ष जो जागेपणा, म्हणजे नुकतेंच जागे झाल्यावर असणारें जें जागृतीचें भान, तें कोठून असणार? त्याप्रमाणें त्रिकाल स्मृतिरूप जी आत्मवस्तु, तिचे ठिकाणीं स्मरण विस्मरण हे दोन्हीही सापेक्ष भाव नाहीत.

सूर्यो रात्री पा नेणें । मा दीवो काय जाणे ॥

तेवी स्मरणास्मरणें । आपण वस्तु ॥ १७ ॥

अन्वय—सूर्यो रात्री नेणें पा, मा दीवो काय जाणे? तेवी स्मरण अस्मरण वस्तु आपण (काय जाणे?) ॥ १७ ॥

अ. वि.—सूर्यास रात्र व दिवस ह्या सापेक्ष स्थिती कळत नाहीत; कारण, तो नित्य प्रकाशरूप असल्यामुळें तेथें रात्र नाही, व रात्री-संबंधानें असणारी दिवसकल्पनाही नाही; त्याप्रमाणें वस्तु त्रिकाल स्मरणरूप असल्यामुळें, तेथें अस्मरण नाही व अस्मरणाचें सापेक्ष स्मरणही नाही.

एवं स्मरणास्मरण नाहीं । तरी स्मारके काज काई ॥

म्हणोनी इथे ठाई । बोद्ध न सरे ॥ १८ ॥

अन्वय—एव स्मरणअस्मरण नाही, तरी स्मारके काज काई? म्हणोनि बोद्ध इथे ठाई न सरे. ॥ १८ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें स्मरण अस्मरण ह्या सापेक्ष स्थिती जेथें नाहीत, त्या आत्मतत्त्वां, स्मारक म्हणजे स्मरणकरूनदेणारा, जो शब्द, त्याचें कांहीं चालत नाही. रोगीच नाही, तर औषध जरी अगदीं रामवाण असलें, तरी काय करावयाचें आहे? म्हणून नित्य ज्ञान-रूप वस्तूचे ठिकाणीं बोलण्याचा उपयोग नाही.

आणिक एक शब्दें । काज कीरु भले सिद्धे ॥

परी धिवसा न बंधे । विचारु येथे ॥ १९ ॥

अन्वय—शब्दें आणिक एक भले काज कीरु सिद्धे, परी येथे विचारु धिवसा न बंधे. ॥ १९ ॥

अ. वि.—आणखी एक उत्तम कार्य शब्दाकडून झालें असतें, पण, विचार केला तर शब्द येथें कांहीं कार्य करील, असें वाटत नाही.

कां जे बोले अविद्या नाशे । मग आत्मेन आत्मा भासे ॥
म्हणत खेव पिसें । आलेंच कीं ॥ २० ॥

अन्वय—कां जे बोले अविद्या नाशे, मग आत्मेन आत्मा भासे; (ऐसें)
म्हणत खेवो पिसें आलेंच कीं; ॥ २० ॥

अ. वि.—शब्दानें अविद्येचा नाश करून, मग आत्म्यास आत्म-
स्वरूपाचा अनुभव दिला, असें म्हणतां क्षणींच, वेडेपण पदरांत येतें.
कारण, आत्म्याचा स्वरूपभाव ज्ञानरूप व नित्यप्रकट आहे; तेथें अज्ञान
असेल, तर मग त्याचा ज्ञानानें नाश करावयाचा, व आत्म्यास
स्वरूपानुभव द्यावयाचा; पण, ह्याचें ज्ञानरूप, त्रिकाल अबाधित असल्या-
मुळे, शब्दानें त्यास स्वरूपाचा अनुभव द्यावयाचा, हें वेडगळपणाचें
बोलणें आहे. जसें एखादा म्हणाला, कीं “माझा बाप ब्रह्मचारी आहे,”
तर हें त्याचें म्हणणें वेडगळपणाचें होईल. कारण, बाप जर ब्रह्मचारी
आहे, तर मग हें म्हणणारा मुलगा कोठून आला ? ‘सूर्यास मशालीनें
वाट दाखवीत अंधारांतून काढला, व त्याचें ठिकाण त्यास नीट
दाखवून, त्यास प्रकाशित केला,’ असें म्हटलें तर, हीं बोलणीं बोलणाराचे
पदरीं वेडेपण बांधतील; तसें नित्यज्ञानस्वरूप आत्मभावाच्या ठिकाणीं
असणारें अज्ञान, शब्दानें निवृत्त करून, मग शब्दानेंच नित्यज्ञानरूप
आत्म्यास आत्मप्रतीती दिली, हें बोलणें वेडेपण पदरीं बांधणारें आहे.

सूर्यो रात्री मारील । मा आपणया उदो करील ॥

हे कुडे सरती बोल । साचाच्या गांवीं ॥ २१ ॥

अन्वय—सूर्यो रात्री मारील मा आपणया उदो करील, हे कुडे बोल
साचाच्या गांवीं सरती ? ॥ २१ ॥

अ. वि.—‘सूर्य रात्रीला मारून उदयाला येतो,’ हे कुडे (वेडग-
ळपणाचे) बोल(शब्द) साचाच्या (सूर्याचा नित्य उदय जाणणाऱ्यांच्या)
गांवीं टिकतील म्हणजे चालतील ? तर नाही, परंतु असें म्हणणारा वेडा
व मूर्ख ठरेल.

निदेले निदे रुसे । ऐसैं कीं नीद असे ॥

कीं चेइले चेऊ बैसे । ऐसे चेणें आहे ॥ २२ ॥

अन्वय—कीं निदेले निदे रुसे ऐसैं नीद असे ? कीं चेइले चेऊ बैसे ऐसे चेणें आहे ? ॥ २२ ॥

अ. वि.—गाढ निजलेल्या मनुष्यास, निद्रेवर रुसून, तिच्या-
हून वेगळें कसे राहतां येईल ? अथवा टळटळीत जागा झालेला, पुनः
जागा होऊन बसला, असें होईल कां ?

म्हणोनी नाशा पुरती । अविद्या नाहीं निरुती ॥

नाहीं आत्मा आत्मस्थिति । रिगे ऐसा ॥ २३ ॥

अन्वय—म्हणोनि नाशा पुरती निरुती अविद्या नाहीं. आत्मा आत्म-
स्थिति रिगे, ऐसा नाहीं ॥ २३ ॥

अ. वि.—म्हणून ब्रह्मीं, नाशापुरती (निरास करण्याइतकी) अविद्या
नाहीं, व आत्मा स्वरूपापासून कधींच च्युत झालेला नाहीं, म्हणून
आत्म्याला आत्मस्वरूपीं स्थापावयाजोगा आत्मा नाहीं. तर तो त्रिकाळ
आत्मस्थितीनें आहेच आहे.

अविद्या तंव स्वरूपे । वांझेचे कीर जाउपे ॥

मा तर्काचें खुरपें । खांडणें कोणा ॥ २४ ॥

अन्वय—अविद्या तंव स्वरूपे वांझेचे कीर जाउपे (पोर) (आहे.) मा
तर्काचें खुरपें कोणा खांडणें ? ॥ २४ ॥

अ. वि.—अविद्येचें खरें स्वरूप व अस्तित्व, वंध्यापुत्रासारखें
आहे. वांझ म्हणजे ज्या स्त्रीला अपत्य नाहीं अशी; तेव्हां वंध्यापुत्र,
हें जसे वाचारंभण आहे, त्याप्रमाणें अज्ञान ही खरोखर वस्तु नसून,
आत्मत्वीं अज्ञान आहे, हें म्हणणें, म्हणजे वाचारंभणच आहे. मग तर्काचे
खुरप्यानें कोणास कापावयाचें, म्हणजे कोणाचा निरास करावयाचा ?

इंद्रधनुष्या सिते । कवण धनचई न घालिजेते ॥

ते दिसे तैसें होतें । साच जरी ॥ २५ ॥

अन्वय—ते दिसे तैसें जरी साच होतें, (तर) इंद्रधनुष्या कवण धनचई (बाण मारणारा) सिते न घालिजेते? ॥ २५ ॥

अ. वि.—इंद्रधनुष्य जसें दिसतें, तसें जर तें खरोखर असतें, तर कोणत्या धनुर्धारीनें त्यावर दोरी चढविली नसती? सर्व योद्ध्यांना चढवितां आली असती. पण आकाशांत दिसणारें इंद्रधनुष्य खरें नाही, तर धनुर्धारीनें त्याला दोरी कशी लावावी?

अगस्तीचिया कौतुका । पुरती जरी मृगतृष्णिका ॥

तरी मार देतो तर्का । अविघ्नेशीं ॥ २६ ॥

अन्वय—अगस्तीचिया कौतुका जरी मृगतृष्णिका पुरती, तरी तर्का अविघ्नेशीं मार देतो. ॥ २६ ॥

अ. वि.—ज्या अगस्ति ऋषीनें समुद्रप्राशनरूप लीला केली, त्या अगस्ति ऋषीस समुद्राऐवजीं जर मृगजळ चालेल, तर तर्कशास्त्र अविघ्नेवर चालेल. मृगजळ खरें नाही, त्याप्रमाणें अविद्या खरी नाही.

साहे बोलाची वळधी । ऐशी अविद्या असे जर्गी ॥

तरी जाळूना कां आर्गी । गंधर्वनगरे ॥ २७ ॥

अन्वय—बोलाची वळधी साहे ऐशी (जर) अविद्या जर्गी असे, तरी आर्गी गंधर्वनगरे जाळूना कां. ॥ २७ ॥

अ. वि.—बोल (शब्द) तिच्यावर चाल करून तिला मारील, अशी जर अविद्या जगांत असेल, तर अग्नीनें खुशाल गंधर्वनगरें जाळवीत! अग्नीनें जाळण्याइतकीं गंधर्वनगरें सत्य नाहीत, व शब्दानें नाहीशी करण्याइतकी अविद्या सत्य नाही.

नातरी दीपाचिये सोये । अंधारे कीर न साहे ॥

तेथें कांहीं आहे । जावयाजोगें ॥ २८ ॥

अन्वय—नातरी दीपाचिये सोये अंधारे कीर न साहे, (मग) तेथें कांहीं जावयाजोगें आहे? ॥ २८ ॥

अ. वि.—अथवा दिव्यापुढें अंधार खरोखर अगदीं रहात नाहीं, मग दिव्यानें नाहींसें करण्याजोगें कांहीं आहे काय ?

नातरी पाहावया दिवसु । वातीचा कीजे सोसु ॥

तेव्हाही उद्वसु ॥ उचसु पडे ॥ २९ ॥

अन्वय—नातरी दिवसु पाहावया 'जेवढा' वातीचा सोसु कीजे, तेव्हाही उचसु उद्वसु पडे. ॥ २९ ॥

अ. वि.—नाहीं तर दिवस (सूर्य) पाहाण्याकरितां दिव्यांत तेलवात घालून दिवा लावण्याचा जेवढा उद्योग म्हणजे खटपट करावी तेवढी उद्वसु (व्यर्थ) आहे.

जेथें साउली न पडे । तेथें नाहीं जेणें पाडे ॥

मा पडे तेथें तेव्हाडे । नाहींच कीं ॥ ३० ॥

अन्वय—जेथें साउली न पडे, तेथें जेणें पाडे (जितक्या मानानें) (ती सावली हा कांहीं पदार्थ) नाहीं, मा (जेथें) पडे तेथें तेव्हाडे (तितक्याच मानानें) (तिचें कांहीं रूप) नाहींच कीं. ॥ ३० ॥

अ. वि.—जेथें सावली पडत नाहीं, तेथें सावली हा कांहीं पदार्थ नाहीं. मग जेथें सावली पडते, तेथेंही तितक्याच मानानें कोणत्याही पदार्थाचें अस्तित्व नाहीं. कारण, जेवढी सावली दिसत आहे, तेवढी ती भासापलीकडे खरी नाहीं.

दिसतचि स्वप्न लटिके । हें जागरी होय ठाउकें ॥

तेंवि अविद्याकाळीं सतुके । अविद्या नाहीं ॥ ३१ ॥

अन्वय—दिसतचि स्वप्न लटिके हें जागरी ठाउकें होय, तेंवि अविद्या-काळीं सतुके अविद्या नाहीं. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—जरी वास्तविक पाहतां स्वप्न हें मिथ्या आहे, तरी स्वप्नकाळीं तें खरें आहे, असें वाटत असतें; पण जागृतअवस्थेंत आल्यावर तर स्वप्नभास नाहींच, पण ज्या वेळेस स्वप्न खरेपणानें भासत असतें, त्या वेळेसही तें वास्तविक पाहतां मिथ्या असतें,

असें त्याचें मिथ्यत्वाचें ज्ञान जागृतअवस्थेंत होतें. ज्या वेळेस जीवात्मा हा अज्ञानादि सर्व प्रपंच अनुभवितो, त्या वेळेस तो प्रपंच खरा नसूनही, अज्ञानादि प्रपंच खरा आहे, असें जीवात्म्यास वाटत असतें. पण, सच्चिदानंदरूप असंग साक्षी जो आत्मा, तो मी आहे, अशा अनुभवरूपी जागृतीवर आल्यावर, अज्ञानादि प्रपंच तर नाहीच, परंतु ज्या वेळेस अज्ञानादि प्रपंच खरा वाटत होता, त्या वेळेसही तो मिथ्या होता, असें त्याचें मिथ्यत्वाचें ज्ञान, वर सांगितलेल्या आत्मजागृतींत होतें. भावार्थ असा कीं, आधार व अधिष्ठान हे दोन्ही शब्द, जरी एका अर्थी समजले जातात, तरी त्यांत किंचित् भेद आहे. जसें सायंकाळीं मार्गांत असणाऱ्या दोरीवर वाट-सरूची नजर गेली, पण सायंकाळ ही, तम व प्रकाश यांची मिश्र वेळ असल्यामुळे, दोरीचें जसें यथार्थ ज्ञान व्हावें, तसें झालें नाहीं, पण 'हें कांहीं आहे,' असें दोरीच्या अस्तित्वाचें सामान्य ज्ञान झालें. नंतर हा सर्प आहे, असा विपरीत भास झाला; आतां या भ्रमजन्य सर्पास आधार, वर सांगितलेलें रज्जूचें सामान्य सत्तास्वरूप आहे; कारण, रज्जूचा सामान्य 'इदम् अंश,' हा विपरीत सर्पभासास आधार आहे. तो असा; "हा सर्प आहे" यामध्ये "आहे", हा रज्जूचा सामान्य 'इदम् अंश,' कल्पित सर्पाशीं अभेदत्वानें आहे. त्याचप्रमाणें 'ही दोरी आहे,' अशा या रज्जूचे यथार्थ ज्ञानाशीं, "आहे" हा, रज्जूचा सामान्य 'इदम् अंश,' अभेदानें आहे. जो यथार्थज्ञानाशीं व विपरीतज्ञानाशीं अवरोधीपणानें अभेद असा असतो, त्यासच आधार म्हणतात. आणि असें हें आधाराचें लक्षण, रज्जूच्या सामान्य 'इदम् अंश'शीं जुळत असल्यामुळे, रज्जूचा सामान्य 'इदम् अंश', हाच विपरीत सर्पकल्पनेस आधार आहे, असें ठरतें. दुसरे रज्जूचे विशेषस्वरूप जी रज्जु, तें सर्पकल्पनेस अधिष्ठान आहे. कारण, ज्याच्या ज्ञानानें कल्पिताचि निवृत्ति होते, त्या कल्पितास तें अधिष्ठान आहे; आणि, असें हें अधिष्ठानाचें लक्षण, रज्जूचें विशेष स्वरूप जी रज्जु, तिच्या ठिकाणीं जमतें, तें असें; ही दोरी आहे, असें

दोरीचें यथार्थ ज्ञान झालें, कीं भासलेला सर्प मिथ्या होता असें ज्ञान होतें. यावरून रज्जूच्या विशेष स्वरूपाचें ज्ञान, हें कल्पित सर्पाचें विरोधी आहे, म्हणून तें अधिष्ठान आहे. सारांश, अधिष्ठान रज्जूच्या अपरोक्ष ज्ञानांत, कल्पित सर्पाची मिथ्याप्रतीति अपरोक्ष (साक्षात्) होते. त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप आत्म्याचा सामान्य 'इदम् अंश' (सदंश), मी देह आहे, मी जन्मणारा आहे, मी मरणारा आहे, मी दीन दुःखी आहे, अशा ह्या विपरीतज्ञानाशीं अभेदत्वानें आहे. त्याचप्रमाणें असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त आत्मा मी आहे, अशा ह्या यथार्थ आत्म-ज्ञानाशींही, आत्म्याचा सामान्य 'इदं अंश' अभेदत्वानें आहे. हा सच्चिदानंदरूप, आत्म्याचा सामान्य 'इदम् अंश' (सदंश), प्रपंचास आधार असें म्हणतात व आत्म्याचें विशेषसच्चिदानंदरूपअंशास अधिष्ठान असें म्हणतात. कारण, वरील रज्जुदृष्टांतामध्ये अधिष्ठानाचें केलेलें लक्षण, आत्म्याचे विशेष सच्चिदानंदरूप अंशाशीं जमत आहे, म्हणून तें अधिष्ठान आहे. अशा ह्या सच्चिदानंदरूप आत्म्याच्या विशेष अंशाचें ज्ञान झाल्यावर, म्हणजे देहत्रय व गुणत्रयसाक्षी, सच्चिदानंद, नित्यमुक्त आत्मा मी आहे, असें आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान झाल्याबरोबर, कल्पित अज्ञानादि सर्व प्रपंच मिथ्या आहे, असें त्याचें अपरोक्ष ज्ञान होतें.

वोडंबरीच्या लेणिया । घरभरी आतुडलिया ॥

नागवे नागविलिया । विशेषु काई ॥ ३२ ॥

अन्वय—वोडंबरीच्या लेणिया घरभरी आतुडलिया नागवे नाग-विलिया विशेषु काई ? ॥ ३२ ॥

अ. वि.—गारोड्याच्या मंत्रानें उत्पन्न झालेल्या मायावी दागि-न्यानें, एखाद्या दरिद्राचें घर भरिलें, तरी तो श्रीमंत न होतां, नाग-वाच (दरिद्री) आहे; कारण, ते सर्व दागिने खोटे आहेत, हें वर सांगितलें आहे. ते सर्व दागिने जरी कोणी चोरून नेले, अथवा ते नाहीसे

झाले, तरी एखादा श्रीमंत नागवला गेला असें न होतां, नागवेच नागवले गेले, असें होण्यांत विशेष काय झालें ?

मनोरथाचे परियळ । अरोगिजतु कां लक्षवेळ ॥

परी उपवासा वेगळ । आनु आथी ॥ ३३ ॥

अन्वय—मनोरथाचे परियळ (मांडे) लक्षवेळ कां अरोगिजतु, परी उपवासा वेगळ आनु आथी ? ॥ ३३ ॥

अ. वि.—मनांतले मांडे एक लाख वेळ जरी खाले, तरी उपासा-शिवाय दुसरें कांहीं आहे का ?

मृगजळ जेथ नुमंडे । तेथ असे पा कोरडे ॥

मा उमंडे तेथ जोडे । वोल्हांसु काई ॥ ३४ ॥

अन्वय—जेथ मृगजळ नुमंडे तेथ कोरडे असे पा; मा उमंडे, तेथ काई वोल्हांसु जोडे ? ॥ ३४ ॥

अ. वि.—जेथें मृगजळ नसतें, तेथें जमीन कोरडी असते; पण जेथें मृगजळ असतें, तेथें तरी कांहीं ओलावा मिळतो का ?

हें दिसे तैसें असे । तरी चित्रींचेनि पाउसे ॥

वोल्हावतु कां माणुसें । आगरा तळी ॥ ३५ ॥

अन्वय—हें दिसे तैसें (जरी) असे, तरी चित्रींचे पाउसेनि माणुसें, आगरा, तळीं, वोल्हावतु कां ? ॥ ३५ ॥

अ. वि.—ही अविद्या जशी दिसते तशी जर खरोखर असली, तर भिंतीवर काढलेल्या चित्रांतील पाउसानें माणसें भिजावीं, जमिनी ओल्या व्हाव्या व तळीं भरावीं असें होतें.

कालवूनि अंधारें । लिहों येती अक्षरें ॥

तरी मशीचिये वोरबारे । कां शिणावें ॥ ३६ ॥

अन्वय—(जरी) अंधारें कालवूनि अक्षरें लिहों येती, तरी मशीचिये वोरबारे कां शिणावें ? ॥ ३६ ॥

अ. वि.—जर अंधार कालवून शाई करून अक्षरें लिहितां येत असतीं, तर शाईची खटपट करण्यास कां श्रम घ्यावे लागते?

आकाश काय निळें । न देखतु हे डोळे ॥
तेवी अविद्येचे दवाळे । जाणोनी घेई ॥ ३७ ॥

अन्वय—आकाश निळें (आहे) हें काय डोळे न देखतु? तेवी अविद्येचे दवाळे जाणोनी घेई. ॥ ३७ ॥

अ. वि.—आकाश निळें आहे हें (ही मिथ्या प्रतीति) काय डोळ्यांस दिसत नाही? त्याप्रमाणें अविद्येची मिथ्या प्रतीति आहे, असें जाण.

अविद्या येणें नांवें । मी विद्यमानचि नव्हें ॥
हे अविद्याचि स्वभावें । सांगतसे ॥ ३८ ॥

अन्वय—अविद्या येणें नांवें मी विद्यमानचि नव्हें, हें अविद्याचि स्वभावें सांगतसे. ॥ ३८ ॥

अ. वि.—अविद्या (या न विद्यते सा, जी नाही ती) या नांवानें, मी अस्तित्वांत नाही, हें अविद्यापदच स्वभावतः सुचवित आहे.

आणि इये अनिर्वाच्यपण । ते दुजेही देवांगण ॥
आपुला अभावी आपण । साधितसे ॥ ३९ ॥

अन्वय—आणि इये अनिर्वाच्यपण, ते दुजेही देवांगण आपुला आपण अभावी साधितसे. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—अज्ञानाची अनिर्वचनीय ख्याति आहे; म्हणजे अज्ञान असतू म्हणावें, तर अविचारकालीं त्याचा सर्वांना अनुभव आहे. जी वस्तू असतू आहे, तिचा अनुभव कोणत्याही कालीं होणें शक्य नाही. उदाहरणार्थः—सशाचें शिंग, आकाशाचें फूल, वांझेचें मूल, ह्या पदार्थांचा मुळींच अभाव आहे; म्हणून ते कधीं कोणाच्या अनुभवास आले आहेत का? तशी जर अविद्या अविवेककालीं जीवांच्या अनुभवास न येती, तर ती असतू असेंच म्हणावें लागलें असतें. पण ज्या अर्थी ती अनुभवास येते, त्या अर्थी ती असतू आहे, असें म्हणतां येत नाही; तर ती सतू असें

म्हणावयास जावें, तों आत्मविचारकालीं तिचा अंत होऊन, कोठेही भासत नाही; म्हणून ती अविद्या सत् आहे असें म्हणतां येत नाही; कारण, जी वस्तू त्रिकाल अबाधित एकरूपानें असते, ती सत् असें म्हणण्याचे व्यवहारास पात्र होते; पण असें लक्षण अविद्येमध्ये नसल्यामुळे, ती सत् असें म्हणतां येत नाही. आतां सत् असत् अशा उभययोगात्मक ती अविद्या आहे, असेंही म्हणतां येत नाही. कारण, सत् व असत् हे दोन्ही धर्म एकमेकांचे विरोधी आहेत; ते तमप्रकाशवत् एककालीं एकवस्तूच्या ठिकाणीं राहूं शकत नाहीत; म्हणून सत् व असत्, या उभययोगात्मक अविद्या आहे, असें म्हणतां येत नाही. आत्मसत्तेवांचून अविद्येस भिन्न सत्ता नाही, म्हणून अविद्येस आत्म्याहून भिन्न म्हणतां येत नाही; व ती जड आहे, म्हणून अभिन्नही म्हणतां येत नाही; व भिन्नाभिन्न उभययोगीही म्हणतां येत नाही; कारण, भिन्नाभिन्न हे विरोधी धर्म आहेत. साकार जगत् हें, अविद्येचा परिणाम असल्यामुळे, ती अविद्या निरवयव नाही, व ती जगताचें मूळ कारण आहे, म्हणून सावयव नाही. सावयव व निरवयव, हे दोन्ही धर्म विरुद्ध असल्यामुळे, उभयात्मक नाही. अशा तऱ्हेनें अविद्येच्या स्वरूपासंबंधाचा, कांहीं एक शब्दानें निर्णय होत नसल्यामुळे, तिला अनिर्वचनीय म्हणतात; व अनिर्वचनीय म्हणजे मिथ्या, म्हणून अविद्याही अनिर्वचनीयपणानें आपला अभावच देवाच्या अंगण्यांत उभी राहून शपथेवर सुचविते; म्हणजे अनिर्वाच्यपणानेंही आपला आपण अभावच सिद्ध करते. ब्रह्म हें अनिर्वाच्य आहे, पण तें सदसत्तिलक्षणसत् आहे, व अविद्या ही सदसत्तिलक्षणअसत् आहे.

कांहीच जरी आहे । तरी निर्धार कां न साहे ॥

वरी घटाभावी भोये । अंकित दिसे ॥ ४० ॥

अन्वय—जरी कांहीं आहे तरी निर्धार कां न साहे? वरी घटाभावी भोय अंकित दिसे ॥ ४० ॥

अ. वि.—माया जर कांहीं पदार्थ आहे, तर विचारापुढें ती कां टिकत नाही? अंधःकार सूर्यप्रकाशापुढें टिकत नाही, इतकेंच नाही, तर अरुणोदयापुढें देखील टिकत नाही; म्हणून तो पदार्थच नाही; त्याप्रमाणें अविद्या विचारापुढें टिकत नाही, म्हणून ती अविद्या वस्तु नाही. घटाच्या भावानें (असण्यानें,) जमीन आच्छादली जाते. पण घटाच्या अभावानें (नसणेंपणानें,) आच्छादली जाईल काय?

अविद्या नाशी आत्मा । ऐशी नव्हे प्रमा ॥

सूर्या आंगीं तमा । जयापरी ॥ ४१ ॥

अन्वय—जयापरी सूर्या आंगीं तमा (नाहीं,) (तयापरी) आत्मा अविद्या नाशी ऐशी प्रमा नव्हे. ॥ ४१ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें सूर्याचे आंगीं तम नाही, त्याप्रमाणें नसती अविद्या, आत्मा नाशील, अशी बुद्धी नाही. जें नाही, त्याचा नाश करणारें प्रमाण आणावें तरी कोठून?

हे अविद्या तरी मायावी । परी मायावीपणचि लपवी ॥

हे साचा आली अभावी । आपुलाहे ॥ ४२ ॥

अन्वय—हे अविद्या तरी मायावी परी (आपलें) मायावीपण लपवीचि; हे आपुला अभावी हे साचा आली. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—ही अविद्या मायावी, म्हणजे खोटी आहे; ही आपलें खोटेंपण लपविते, व ही आपले नसतेपणानें, म्हणजे खोटेंपणानें, खरेपणाला आली आहे; सत्य गेलें भोळ्यावारी । अविद्येची चाली थोरी ॥ तुकाराम महाराज.

बहुतापरी ऐशी । अविद्या नाहीं आपैशी ॥

आतां बोल्ह हात वसी । कवणावरी ॥ ४३ ॥

अन्वय—ऐशी बहुतापरी अविद्या आपैशी नाहीं, आतां बोल्ह कवणावरी हात वसी? ॥ ४३ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें अनेक प्रकारें अविद्या आपल्याआपण (स्व-भावतः) नाही; मग अविद्याच जर नाही, तर शब्द कोणावर हात उपसणार? वंध्यापुत्रानें घर फोडिलें, तर कोणास मारावयाचें?

साउलि येते साबळे । हालया भोय आडळे ॥

कीं हालेन अंतराळे । थोटावे हातु ॥ ४४ ॥

अन्वय—येते साउलि साबळे (तरवार) हालया (मारिली) (तर) भोय आडळे, कीं अंतराळे हालेन हातु थोटावे. ॥ ४४ ॥

अ. वि.—आपल्यामाणें येणाऱ्या सावलीस जर तरवारीनें मारिलें, तर जमिनीवर तरवार लागेल, किंवा पोकळीला हातानें मारिलें, तर हात हिसडेल.

कां मृगजळाच्या पानीं । गगनाच्या आलिंगनी ॥

नातरी चुंबनी । प्रतिबिंबाच्या ॥ ४५ ॥

अन्वय—मृगजळाच्या पानीं, गगनाच्या आलिंगनी, नातरी प्रतिबिंबाच्या चुंबनी, ॥ ४५ ॥

अ. वि.—मृगजळ प्यायला गेलें असतां, आकाशास आलिंगन देऊं गेलें असतां, किंवा प्रतिबिंबाचें चुंबन घेऊं गेलें असतां.

उठावला बोथरे तवका । तो सुनाथा पडे असिका ॥

अविद्यानाशी तर्का । तैसें होये ॥ ४६ ॥

अन्वय—तवका उठावला बोथरे तो असिका सुनाथा पडे तैसें तर्का अविद्यानाशी होय ॥ ४६ ॥

अ. वि.—पूर्वींच्या ओवींत सांगितलेल्या गोष्टी करण्यास जो जो-रानें उठतो, तो ढिला पडतो, व त्याचा प्रयत्न व्यर्थ होतो. तसा, तर्क म्हणजे विचार, अविद्यानाशास प्रवृत्त झाला असतां व्यर्थ होईल.

ऐशी अविद्या नासावी । हे वाहेल जो जीवी ॥

त्यानें साली काढावी । आकाशाची ॥ ४७ ॥

अन्वय—ऐशी अविद्या नासावी हे जो जीवी वाहेल, त्यानें आकाशाची साली काढावी. ॥ ४७ ॥

अ. वि.—अशा या मिथ्या अविद्येचा नाश करावयाचा असें जो मनांत आणील, त्यानें आकाशाची साल काढावी.

तेणें शेळी गळा दोहावी । गुडगाडोळा वास पहावी ॥
वाळवूनि काचरी करावी । सांजवेळेची ॥ ४८ ॥

अन्वय—तेणें शेळी गळा दोहावी, गुडगाडोळा वास पहावी, सांजवेळेची वाळवूनि काचरी करावी. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—त्यानें शेळीचे गळ्याचें स्तनांतून दूध काढावें, गुडग्याच्या डोळ्यांनीं पहावें, व तिनीसांजा वाळवून तिच्या काचऱ्या कराव्या.

जांभई वाटूनि रसु । तेणें काढावा बहुवसु ॥

कालवूनि अळसु । मोदळा पाजावा ॥ ४९ ॥

अन्वय—तेणें जांभई वाटूनि बहुवसु रसु काढावा, अळसु कालवूनि मोदळा (धडास) पाजावा. ॥ ४९ ॥

अ. वि.—त्यानें जांभई वाटून पुष्कळ रस काढावा, व त्यांत आळस कालवून तो धडास (शिररहित देहास) पाजावा.

तो पाटा पाणी परतु । पडली साउली उलथु ।

वारयाचे ताथू । वळू सुखे ॥ ५० ॥

अन्वय—तो पाटा पाणी परतु, पडली सावली उलथु, वारयाचे ताथु (दोरे) सुखें वळू ॥ ५० ॥

अ. वि.—त्यानें पाटाच्या पाण्याचा ओघ फिरवावा. साउली पडली असेल ती इकडची तिकडे टाकावी. वाऱ्याचे दोरे खुशाल वळावेत.

तो बागुलाते मारु । प्रतिबिंब खोळे भरु ॥

तळहातीचे विंचरु । केश सुखे ॥ ५१ ॥

अन्वय—तो बागुलाते मारु, प्रतिबिंब खोळे भरु, तळहातीचे केश सुखे विंचरु. ॥ ५१ ॥

अ. वि.—त्यानें बागुलबोवा मारावा, प्रतिबिंब पदरांत बांधावें,
तळहाताचे केस खुशाल विंचरावे.

घटाचे नाहीपण फोडु । गगनाचीं फुलें तोडू ।
सशियाचे मोडू । शिंग सुखें ॥ ५२ ॥

अन्वय—घटाचे नाहीपण फोडु, गगनाचीं फुलें तोडू, सशियाचे शिंग
सुखें मोडू. ॥ ५२ ॥

अ. वि.—त्यानें घटाचा अभाव फोडावा, आकाशाचीं फुलें तो-
डावीं, सशाचें शिंग खुशाल मोडावें.

तो कापुराची मशी करु । रत्नदीपीं काजळ धरु ॥
वांझेचें लेकरुं । परणू सुखें ॥ ५३ ॥

अन्वय—तो कापुराची मशी करुं, रत्नदीपीं (प्रकाशांत) काजळ धरुं
वांझेचें लेकरुं सुखें परणू. ॥ ५३ ॥

अ. वि.—त्यानें कापुराचें काजळ धरून त्याची शई करावी.
रत्नाच्या ज्योतीचें काजळ धरावें, वांझेच्या मुलाचें लग्न लावावें.

तो अवसेचिनि सुधाकरे । पोसू पाताळीची चकोरे ॥
मृगजळीची जळचरे । गाळू सुखे ॥ ५४ ॥

अन्वय—तो अवसेचि सुधाकरेनि (चंद्रानें) पाताळीची चकोरे पोसू,
मृगजळीची जळचरे सुखे गाळू. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—त्यानें अवसेच्या चंद्राच्या अमृतानें पाताळीचीं चकोरें
पोसावीं. मृगजळांतलीं जळचरें खुशाल धरावीं.

अहो हे किती बोलावें । अविद्या रचिली अभावे ॥
आतां काय नासावें । शब्दे येणे ॥ ५५ ॥

अन्वय—अहो हे किती बोलावें? अविद्या अभावे रचिली, आतां येणे
शब्दे काय नासावें ॥ ५५ ॥

अ. वि.—अहो हें किती बोलवें? अविद्या अभावें (नसलेपणानें) बनली आहे, आतां या शब्दानें कशाचा निरास करावयाचा?

नाही तयाचेनि नासे । शब्द नये प्रमाणदेशे ॥
आंधारीं अंधारा जैसे । नव्हे रूप ॥ ५६ ॥

अन्वय—(जें) नाही तयाचे नासेनि शब्द प्रमाणदेश नये, जैसे अंधारा आंधारीं रूप नव्हे. ॥ ५६ ॥

अ. वि.—जें नाहीं त्याच्या नाशानें, म्हणजे नसणान्या अविद्येला मारून, शब्द मोठेपणाला (अस्तित्वाला) येत नाहीं. प्रकाशाचा अभाव, जो अंधार, त्या अंधारास अंधारांत कसें प्रकट होतां येईल? कारण, अंधःकार हा पदार्थ कल्पनेवांचून स्वरूपानें सत्य नाहीं.

अविद्येची नाहीं जाती । तेथें नाहीं म्हणतया युक्ति ॥
जेंवी दुपारी कां वाती ॥ अंगणीचिया ॥ ५७ ॥

अन्वय—अविद्येची जाती नाहीं, तेथें युक्ति (युक्तीनें) नाहीं म्हणतया (ठरविलेंतर) जेंवी कां दुपारी अंगणीचिया वाती. ॥ ५७ ॥

अ. वि.—अविद्या मूळचीच नाहीं. तिला नाहीं असें नाना प्रकारच्या युक्तीप्रयुक्तीनें ठरविलें, तर भर दोनप्रहरीं अंगणांत दिवा लाविल्याप्रमाणें होईल. भर दोन प्रहरीं अंगण्यांत दिवा लावला तर, त्यानें काय कार्यसिद्धि झाली? त्या वेळीं अंगणांत मुळीं अंधार नसतो, तर दिव्यानें काय घालवावयाचें?

न पेरितां शेतीं । जे कीं संवगणिया जाती ॥
तया लाजापरौती । जोडी आहे ॥ ५८ ॥

अन्वय—शेतीं न पेरितां जे संवगणिया जाती, तया लाजापरौती जोडी आहे? ॥ ५८ ॥

अ. वि.—शेतांत न पेरतां काढणी करण्याकरितां जे जातात, त्यांस लजेपेक्षां काय मिळावयाचें आहे?

खवणियाच्या आंगा । जेणे केला वळघा ॥
तो नकरिताचि उगा । घरीं होता ॥ ५९ ॥

अन्वय—खवणियाच्या आंगा जेणे वळघा केला, तो नकरिताचि घरीं उगा होता. ॥ ५९ ॥

अ. वि.—नुसत्या आकाशांत (पोकळींत) जो चढला, तो कांहीं न करितां घरीं असल्यासारखाच आहे.

पाणियावरी वरखु । होतां कें असे विशेखू ।
अविद्यानाशी उन्मेखू । फाकावा तैसा ॥ ६० ॥

अन्वय—(यासाठीं) पाणियावरी वरखु होतां कें विशेखू असे ? तैसा अविद्यानाशी उन्मेखू फाकावा. ॥ ६० ॥

अ. वि.—पाण्यावर वृष्टि (पावसाची) झाली, तर त्यांत विशेष (उपयोग) काय झाला ? त्याप्रमाणें अविद्येच्या (जिचा अभाव आहे) नाशकरितां ज्ञानाचा विकास करणें व्यर्थ आहे.

माप मापपण श्लाघे । जंव आकाश मऊ नरिघे ॥
तम पाहतां वाउगे । दीपाचे जन्म ॥ ६१ ॥

अन्वय—जंव आकाश मऊ न रिघे (तंव) माप मापपणें श्लाघे, तम पाहतां दीपाचे जन्म वाउगे. ॥ ६१ ॥

अ. वि.—जोंपर्यंत माप आकाशास म्हणजे पोकळीस मोजावयास निघालें नाहीं, तोंपर्यंत मापाची (पाहिजे त्या पदार्थास मोजतो अशी) ऐट चालते. उजाडलें नाहीं, तोंपर्यंत दिव्याची शोभा. एकदां कां उजाडलें, कीं दिव्याचा जन्म फुकट.

गगनाची रससोये । जीभ जै अरोगु जाये ॥
मग रसना हे होये । आडनांव कीं ॥ ६२ ॥

अन्वय—जै जीभ गगनाची रससोय अरोगु जाये, मग रसना हे आडनांव होय कीं. ॥ ६२ ॥

अ. वि.—जेव्हां जीभ आकाशाची रुचि चाखावयास जाईल, तेव्हां तिचें रसना हें नांव यथार्थ न होतां, केवळ आडनांव होईल. कारण आकाश कांहीं पदार्थ नसल्यामुळे, त्याचा रस कधींहीं जिभेस चाखतां येणार नाहीं; म्हणून जसें एखाद्या मेषपात्राचें आडनांव 'वाघमारे' असतें, तसें रसना हें जिभेचें आडनांव होईल.

नव्हतेन वल्लभे । आहेवपण कां शोभे ॥

खाता केळीचे गाभे । न खाता गेले ॥ ६३ ॥

अन्वय—नव्हतेन वल्लभे आहेवपण शोभे कां? केळीचे गाभे खाता न खाता गेले. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—नवरा नसतां (जिचा नवरा मेलेला आहे) तीस सौभाग्यपण शोभेल काय? केळीचे गाभे (जे मुळीं पोकळीच आहेत) ते खाऊन नाहींसे करावयास नकोत, तर ते न खातांच गेलेले आहेत. कारण, केळीचा गाभा म्हणजे पोकळीच होय.

स्थूल सूक्ष्म कवणयेकू । पदार्थ न प्रकाशी अर्कू ॥

परी रात्रीविषयीं अप्रयोजिकु । जालाचि कीं ॥ ६४ ॥

अन्वय—अर्कू कवणयेकू स्थूल सूक्ष्म पदार्थ न प्रकाशी? परी रात्री-विषयीं (अर्कू) अप्रयोजिकु जालाचि कीं. ॥ ६४ ॥

अ. वि.—सूर्य कोणत्या स्थूल अथवा सूक्ष्म पदार्थास प्रकाशित नाहीं? तर सर्वांस प्रकाशित करतो. पण रात्र प्रकाशित करण्यास तो उपयोगी नाहीं.

दिठी पाहतां काय न फवे । परी निदेते तंव न देखवे ॥

चेताते न संभवे । म्हणूनिया ॥ ६५ ॥

अन्वय—दिठी पाहतां काय न फवे? परी निदेते तंव न देखवे, चेताते न संभवे म्हणूनिया. ॥ ६५ ॥

अ. वि.—दृष्टीला काय दिसणार नाहीं? पण झोंप दिसत नाहीं. कारण, निद्रा ही पूर्ण जागृतअवस्थेंत येण्याचा संभव नाहीं, व पहाण्याचा व्यवहार जागृतीशिवाय होत नाहीं.

चकोराचिया उद्यमा । लटिकेपणाची सीमा ॥

जरी दिहाचि चंद्रमा । गिंवसूं बैसे ॥ ६६ ॥

अन्वय—(चकोर) जरी दिहाचि (दिवसा) चंद्रमा गिंवसूं बैसे, (तरी) चकोराचिया उद्यमा लटिकेपणाची सीमा (झाली). ॥ ६६ ॥

अ. वि.—चकोर दिवसा चंद्रास शोधावयास लागला, तर चकोराच्या उद्योगाच्या खोटेपणाची कमालच झाली म्हणावयाची.

नुसधीयेचि साच्या । मुका होय वाचरुकाचा ॥

अंतराळी पायाचा । पेंधा होये ॥ ६७ ॥

अन्वय—नुसधीयेचि साच्या वाचरुकाचा मुका होय; पायाचा अंतराळी पेंधा होये. ॥ ६७ ॥

अ. वि.—नुसस्त्या कोऱ्या पुस्तकाचा वाचणारा, मुक्याप्रमाणेंच होय. कारण, मोठ्या शहाण्या वाचकापुढें नुस्तें कोरें बूक दिलें, तर तो काय वाचील ? तो कोरें पुस्तक पाहून उगीच बसेल. एखाद्याचे पाय जरी मोठे बळकट असले, तरी तो पोकळींत चालावयाचें म्हणेल, तर तो पांगळाच; कारण, त्यास पोकळींत चालतां यावयाचें नाही.

तैशी अविद्येसीं सन्मुखे । सिद्धचि प्रतिसेदके ॥

उठलीचि निरर्थके । जल्पें होती ॥ ६८ ॥

अन्वय—(अविद्या) प्रतिसेदके सिद्धचि; (अशा) अविद्येसीं सन्मुखे जल्पें (शब्द) उठलीचि (तर) निरर्थके होती. ॥ ६८ ॥

अ. वि.—अविद्येचा अभाव सिद्धच आहे. अशा नसत्या अविद्येसमोर तिला मारावयास जर शब्द उठला, तर तो निरर्थक होय.

अवसे आला सुधाकर ॥ न करीचि काई अंधःकार ॥

अविद्यानाशी विचार ॥ तैसा होये ॥ ६९ ॥

अन्वय—अवसे सुधाकर आला (तो) काई अंधःकार न करीचि ? तैसा अविद्यानाशी विचार होय. ॥ ६९ ॥

अ. वि.—अवसेस चंद्र असला तरी त्याचा कांहीं उपयोग नाही. कारण त्याच्या योगाने अंधार दूर होईल का? तसा अविद्यानाशाचे कामी, विचार म्हणजे शब्द निरुपयोगी होय.

नाना न निफजतेन अन्नं । जेवणें तेंचि लंघनें ॥

निमालेन नयनें । पाहणाचि अंधू ॥ ७० ॥

अन्वय—नाना न निफजतेन अन्नं जेवणें तेंचि लंघनें, निमालेन नयनें पाहणाचि अंधू. ॥ ७० ॥

अ. वि.—अथवा न तयार केलेल्या अन्नाने, जेवणें म्हणजे लंघनच होय. प्रेताचे डोळे जरी उघडे असले, तरी ते आंधळ्याप्रमाणेंच होत.

कैसेन ही वस्तु नसे । तेथें जें शब्दाचा अर्थ हो वैसे ॥

तें निरर्थकपणें नाशे । शब्दही थिता ॥ ७१ ॥

अन्वय—ही वस्तु कैसेन नसे, तेथें जें शब्दाचा अर्थ हो वैसे, तें (तो) शब्दही थिता निरर्थकपणें नाशे. ॥ ७१ ॥

अ. वि.—मूळांत जी अविद्या वस्तु नाही, तिचा अर्थ करावयास जर शब्द लागेल, तर तेथें शब्दाचा कांहींएक अर्थ न होता तो शब्ददेखील नाश पावेल.

आतां अविद्याचि नाहीं । हें कीर म्हणो काई ॥

परी नाशितां कांहीं ॥ नुरेचि शब्दाचें ॥ ७२ ॥

अन्वय—आतां अविद्याचि नाही, हें कीर म्हणो काई? परी नाशितां शब्दाचें कांहीं नुरेचि. ॥ ७२ ॥

अ. वि.—आतां अविद्या नाही, हें किती वेळ म्हणावें? पण नसत्या अविद्येचा नाश करावयास शब्द गेला, तर तोच नाहीसा होतो व त्याचें कांहींदेखील रहात नाही.

यालागी अविद्येचिया मोहरा । उठिलियाही विचारा ॥

आंगाचाचि संसारा । होऊनि ठेला ॥ ७३ ॥

अन्वय—यालागी अविद्येचिया मोहरा विचारा उठिलियाही आंगाचाचि संसारा होऊनि ठेला. ॥ ७३ ॥

अ. वि.—म्हणून विचारानें (शब्दानें) अविद्येकडे (मिथ्या अविद्यानाशार्थ) मोर्च्या फिरविल्याबरोबर त्याच्या स्वतःच्या अंगाचाच नाश झाला.

म्हणोनी अविद्येचेनि मरणें । प्रमाणा येईल बोलणें ॥

हे अविद्याचि नाहीपणें । नेदी घडो ॥ ७४ ॥

अन्वय—म्हणोनि अविद्येचे मरणेंनि बोलणें प्रमाणा येईल, हे अविद्याचि नाहीपणें घडो नेदी. ॥ ७४ ॥

अ. वि.—म्हणून अविद्येला मारून, शब्द प्रमाणाला येईल, हे अविद्याच आपले आपण, अभावरूप असल्यामुळें, घडूं देत नाहीं.

आणि आत्मा हन आत्मया । दाऊनि बोलू महिमया ॥

येईल हे सविद्या । विरुद्धचि ॥ ७५ ॥

अन्वय—आणि आत्मा हन आत्मया दाऊनि बोलूं महिमया येईल हे सविद्या विरुद्धचि. ॥ ७५ ॥

अ. वि.—आणि ज्ञानरूप आत्म्याला आत्मानुभव देऊन शब्द मोठेपणाला येईल, हें होणें विसंगत आहे.

आपणया आपणपेशी । लागले लग्न कवणे दिवशीं ॥

कीं सूर्य आंग ग्रासी । ऐसे ग्रहण आहे ॥ ७६ ॥

अन्वय—आपणया आपणपेशी लग्न कवणे दिवशीं लागले? कीं सूर्य (आपलेंच) आंग ग्रासी ऐसे ग्रहण आहे? ॥ ७६ ॥

अ. वि.—आपलें आपल्याशीं लग्न केव्हां लागलें? आपलेंच आंग आपण ग्रासावें, असें सूर्याला ग्रहण कधीं लागलें आहे?

गगन आपणया निवे । सिंधू आपणपा रिवे ॥

कीं तळहात काय वळंघे । आपणपया ॥ ७७ ॥

अन्वय—गगन आपणया निवे? सिंधू आपणपा रिवे? कीं तळहात आपणपया काय वळंघे? ॥ ७७ ॥

अ. वि.—आकाश आपल्यांतच आपण शिरेल? समुद्र आपल्यांत आपणच प्रवेश करील? तळहात तळहातावर चढेल?

सूर्य सूर्यासी विवळे । फळ आपणया फळे ॥

कीं परिमळु परिमळे । घेपतसे ॥ ७८ ॥

अन्वय—सूर्य सूर्यासी विवळे? फळ आपणया फळे? कीं परिमळु परिमळे घेपतसे? ॥ ७८ ॥

अ. वि.—सूर्य सूर्याला प्रकाशील? फळाला आणखी फळ येईल? वासाला वास घेतां येईल?

चराचरा पाणीपाजणी । करूं येईल एके क्षणी ॥

परी पाणीयासी पाणी । पाजो ये काई ॥ ७९ ॥

अन्वय—चराचरा पाणीपाजणी एके क्षणी करूं येईल, परी पाणीयासी पाणी पाजो ये काई? ॥ ७९ ॥

अ. वि.—एखादा सिद्ध, आपल्या सिद्धीच्या जोरानें, एका क्षणांत सर्व चराचरास पाणी पाजील; पण पाण्यास पाणी पाजतां येईल का?

साठीतिसा दिवसा । माजी एकादा होय ऐसा ॥

जे सूर्यासी सूर्य जैसा । डोळा दावी ॥ ८० ॥

अन्वय—साठीतिसा दिवसा माजी ऐसा एखादा होय, (कीं) जे सूर्यासी सूर्य जैसा डोळा दावी? ॥ ८० ॥

अ. वि.—तीनशेंसाठ दिवसांत एखादा असा दिवस आहे कां, कीं जेव्हां सूर्याला सूर्यानेंच सूर्याच्या डोळ्याला दाखवायाचें?

कृतांत जरी कोपेल । तरी त्रैलोक्य हे जाळील ॥

वांचूनि आगी लावील । आगीसी काई ॥ ८१ ॥

अन्वय—कृतांत जरी कोपेल तरी हे त्रैलोक्य जाळील, वांचूनि आगीसी आगी लावील काई? ॥ ८१ ॥

अ. वि.—प्रलयकाळची अग्निदेवता जर रागावेल, तर हें त्रैलोक्य जाळील; पण अग्नीला अग्नी जाळील काय?

आपणपे आपणया । दर्पणेवीण धात्रया ॥

समोर होआवया । ठाकी आहे ॥ ८२ ॥

अन्वय—धात्रेया आपणपे आपणया समोर होआवया, दर्पणेवीण ठाकी आहे? ॥ ८२ ॥

अ. वि.—ब्रह्मदेवाला आपलें रूप आपले समोर करण्यास, आ-
रशाशिवाय दुसरा उपाय आहे?

दिठी दिठीते रिघो पाहे । रुचि रुचीते चाखू सूये ॥

कीं चेतया चेवऊ ये । हें नाहींच कीं ॥ ८३ ॥

अन्वय—दिठी दिठीते रिघो पाहे, रुचि रुचीते चाखू सूये, चेतया चेवऊ ये, हें नाहींच कीं. ॥ ८३ ॥

अ. वि.—दृष्टीला दृष्टींत प्रवेश करतां यावयाचा नाहीं, रुचीला रुचीचा स्वाद घेतां येणार नाहीं, जाग्याला जागेकरितां यावयाचें नाहीं.

चंदन चंदनपणा लावी । रंगु रंगपणा रावी ॥

मोतीपण मोती लेववी । ऐसे कैसे ॥ ८४ ॥

अन्वय—चंदन चंदनपणा लावी, रंगु रंगपणा रावी, मोतीपण मोती लेववी, ऐसे कैसे? ॥ ८४ ॥

अ. वि.—चंदनानें चंदनाला चर्चावें, रंगानें रंगास रंग द्यावा, मोत्यानें शोभेकरितां आपल्यावर आणखी मोती ल्यावें, असें कसें होईल?

सोनेपण सोने कसी । दीपपण दीप प्रकाशी ॥

रसपण बुडी दे रसी । तें के जोडे ॥ ८५ ॥

अन्वय—सोनेपण सोने कसी, दीपपण दीप प्रकाशी, रसपण रसी बुडी दे, तें के जोडे? ॥ ८५ ॥

अ. वि.—सोन्यानें सोन्यास कस लावणें, दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित करणें, रसानें रसांत बुडी देणें, ह्या गोष्टी कोठें घडतील?

आपुले मुकुटीं समर्था । चंद्र बैसविला सर्वथा ॥

परी चंद्र चंद्राचिये माथा । वाउ ये काई ॥ ८६ ॥

अन्वय—समर्था सर्वथा आपले मुकुटीं चंद्र बैसविला, परी चंद्र चंद्राचिये माथा वाऊ ये काई? ॥ ८६ ॥

अ. वि.—शिवानें चंद्र मस्तकीं धारण केला, तसा चंद्राला चंद्र मस्तकीं धारण करतां येईल कां?

तैसा आत्मराज तंव । ज्ञानमात्रचि भरीव ॥

आतां ज्ञानें ज्ञानासी खेव । कैसें दीजे ॥ ८७ ॥

अन्वय—तैसा आत्मराज तंव भरीव ज्ञानमात्रचि, आतां ज्ञानें ज्ञानासी खेव कैसें दीजे ? ॥ ८७ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें आत्मा केवळ भरीव ज्ञानच आहे, आतां ज्ञानानें ज्ञानास कसें भेटावयाचें?

आपुलेनि जाणपणें । आपणयाते जाणो नेणे ॥

डोळ्या आपुले पाहणे । दुवाड जैसें ॥ ८८ ॥

अन्वय—आपुले जाणपणेनि आपणयाते जाणो नेणे; जैसें आपुलें पहाणें डोळ्या दुवाड. ॥ ८८ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें डोळ्यांस, आपणआपल्याला पाहाणें कठीण आहे, त्याप्रमाणें आत्मा आपण ज्ञानरूप असल्यामुळें, तो आपल्याला जाणत नाही.

आरसा आपुलिये । आंगीं आपणा पाहे ॥

तैं जाणणे जाणो लाहे । आपणयाते ॥ ८९ ॥

अन्वय—(जरी) आरिसा आपुलिये आंगीं आपणा पाहे, तैं जाणणे आपणयाते जाणो लाहे. ॥ ८९ ॥

अ. वि.—जर आरसा आपल्यांतच आपल्याला पाहील, तर ज्ञानरूप आत्म्याला स्वतःचें ज्ञान होईल.

दिगंता पैलीकडेचे । धांवोनी सूर्या खोचे ॥

मा तिये कां तियेचें । आंग फुटे ॥ ९० ॥

अन्वय—सूर्या (सुरिया) धावोनि दिगंता पैलीकडेचें खोचें, मा तिये तियेचें आंग फुटे कां ? ॥ ९० ॥

अ. वि.—सुरी धावून दिशांपलीकडल्या जिनसेस लागेल, पण सुरी आपल्या धोरलाच, आपण लागेल कां?

रसवृत्तीसी उगाणे । घेऊनि जिव्हाग्र शहाणे ॥

परी काई कीजे नेणे । आपणपे चाखो ॥ ९१ ॥

अन्वय—रसवृत्तीसी उगाणे घेऊनि जिव्हाग्र शहाणे, परि काई कीजे आपणपे चाखों नेणे. ॥ ९१ ॥

अ. वि.—जिव्हेस रसाचे सर्व प्रकार कळतात, अशी ती शहाणी आहे. पण काय करावें ! जिव्हेस जिव्हेची रुचि कळत नाही.

तरी जिभे काय आपुले । चाखणे हन ठेले ॥

तैसें नव्हे संचले । तेचि ते कीं ॥ ९२ ॥

अन्वय—तरी जिभे आपुले चाखणे हन ठेले काय ? तैसे नव्हे, तेचि ते संचले कीं ॥ ९२ ॥

अ. वि.—तरी रुचि घेणें, हा जिभेचा धर्म नाहीसा झाला कीं काय ? तर तसें नव्हे, जिव्हा रुचिरूप आहे ती आहेच.

तैसा आत्मा सच्चिदानंदु । आपणया आपण सिद्धु ॥

आतां काय दे शब्दु । तयाचे तया ॥ ९३ ॥

अन्वय—तैसा सच्चिदानंदु आत्मा आपणया आपण सिद्धु, आतां शब्दु काय तयाचे तया दे ? ॥ ९३ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप आत्मा स्वतःसिद्ध आहेच; आतां शब्द आत्म्याला आत्मत्व काय देणार ? नित्यप्राप्ताला शब्द काय देणार ?

कोणाही प्रमाणाचेन हाते । वस्तु घे ना नेघे आपणयाते ।
जे स्वये आइते । घेणे ना नवेणे ॥ ९४ ॥

अन्वय—कोणाही प्रमाणाचे हातेन वस्तु आपणयातें घेना नेघे(ना), जे (ती वस्तु) स्वये आइते (म्हणोन तेथें) घेणे ना नवेणे (ना) ॥ ९४ ॥

अ. वि.—कोणत्याही प्रमाणाचे मदतीनें आत्मा सिद्धही होत नाही, व असिद्धही होत नाही. कारण कीं, ती ब्रह्मवस्तु स्वतःसिद्ध आहे, म्हणून ती आपले सिद्धीस कांहीं घेत नाही, व नाही घेत असेंही नाही.

म्हणोनी आत्मा आत्मलाभे । नांदवूनि शब्द शोभे ॥
येईल ऐसा न लभे । उमसू घेवो ॥ ९५ ॥

अन्वय—म्हणोन आत्मा आत्मलाभे नांदवूनि शब्द शोभे येईल, ऐसा उमसू घेवो न लभे. ॥ ९५ ॥

अ. वि.—आत्म्याला आत्मलाभ देऊन, त्याला नांदवायाला लावून, शब्द मोठेपणाला येईल, असें मानण्यास जागाच नाही.

एवं माध्यान्हीची दिवी । तम धाडी ना दिवो दावी ॥
तैशी उभयता पदवी । शब्दा जाली ॥ ९६ ॥

अन्वय—एवं माध्यान्हीची दिवी (दिवा) तम धाडी (नाहींसा करी) ना दिवो (दिवस) दावी (ना) तैसी उभयता पदवी शब्दा जाली. ॥ ९६ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें भर दोन प्रहरीं आंगणांत लाविलेला दिवा, अंधार नाहींसा करीत नाही, व दिवसास प्रकट करीत नाही, कारण, भर दोन प्रहरीं आंगण्यांत अंधःकार नाही व सूर्य आपल्या स्वतःचे प्रकाशानें प्रकाशमान आहे; म्हणून दोन प्रहरच्या आंगण्यांतला दिवा व्यर्थ आहे; त्याप्रमाणें नित्यज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान नाही, व आत्मा नित्यज्ञानमात्र स्वयंप्रकाश असल्यामुळें तेथें शब्द निरूपयोगी आहे.

आतां अविद्या नाहींपणे । नाहीं तये नासणें ॥

आत्मा सिद्धूचि मा कोणें । काय साधावे ॥ ९७ ॥

अन्वय—आतां अविद्या नाहींपणें (आहे) तये नासणें नाही, आत्मा सिद्धूचि (आहे) मा कोणे काय साधावे? ॥ ९७ ॥

अ. वि.—अविद्या अभावरूप आहे, तिचा नाश होणें शक्य नाही, व आत्मा, ज्ञानमात्र स्वतःसिद्ध आहे, तेव्हां त्यास कोणी सिद्ध करावयाचा?

ऐसा उभय पक्षी । बोला न लाहोनी नखी ॥

हारपला प्रळयोदकी । बोघू जैसा ॥ ९८ ॥

अन्वय—ऐसा उभयपक्षीं बोला नखी न लाहोनी, (तो बोल) जैसा प्रळयोदकी बोधू हरपला (तैसा हरपला.) ॥ ९८ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें आत्मा व अविद्या, या दोन्ही पक्षीं बोलाचें नख लागेना, म्हणजे शब्दाचा कांहीं परिणाम होईना; म्हणून तो शब्द, प्रळयोदकांत जसा नदीचा ओघ नाहीसा होतो, तसा नाहीसा झाला. जसें एक कावळा एका जहाजाचे शिडावर बसला होता. तें जहाज अफाट समुद्रांत होतें; तें बुडाल्याबरोबर कावळा वर हवेंत उडाला. त्यास हवेंत बसण्यास कोठें आधार मिळेना. म्हणून पाण्याचा आधार घेऊन पाण्यावर बसला व तो बुडाला. त्याप्रमाणें शब्दाची स्थिती झाली. म्हणजे अविद्येचा निरास करण्याकरितां शब्द गेला, तो अविद्येच्या अभावामुळें तिकडे डाळ शिजेना, म्हणून तो आत्म्याकडे, आत्म्यास प्रकाशित करण्यास गेला; तो आत्मा स्वतःसिद्ध व स्वयंप्रकाश असल्यामुळें, तिकडेही त्याची दाद लागेना. एक गरीब याचक, जेवावयास मिळावें अशा बुद्धीनें एका गृहस्थाच्या घरीं गेला, व भोजनाविषयींची याचना करूं लागला; पण ते गृहस्थ स्वभावानें कृपण असल्यामुळें, त्यांनीं त्या याचकास उत्तर दिलें कीं, तिखटमिखट आहे; त्या गृहस्थाच्या म्हणण्याचा याचकास खरा अर्थ न कळतां, त्याचा असा समज झाला कीं, तिखटमिखट म्हणजे साधारण भाजीभाकरी मिळेल, विशेष पक्कान्न वगैरे कांहीं नाही. परंतु तो याचक अतिक्षुधित असल्यामुळें, त्याला ती गोष्ट कबूल होऊन, तो त्या गृहस्थाच्या घरीं बसला; पुढें ते गृहस्थ स्नान संध्या भोजन वगैरे आवरून, घरांतून बाहेर आल्यावर, याचक बसलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला; तेव्हां त्यास त्यांनीं विचारलें कीं आपण येथें कां बसलां, आपणास पूर्वींच मीं सांगितलें कीं, आपली येथें सोय होणार नाही. त्यावर त्या याचकानें उत्तर दिलें कीं, महाराज, तिखटमिखट आहे, असें आपण म्हणालां असून, आतां नाही कसें म्हणतां? हें त्या याचकाचें बोलणें ऐकून ते गृहस्थ म्हणाले कीं,

तिखटमिखट याचा अर्थ तुमची येथें सोय होणार नाही, असाच आहे; तो असा की, घरामध्ये ती (आमची बायको) खट व बाहेर मी—खट आहे—याप्रमाणें शब्दाची स्थिती झाली; कारण, अविद्येच्या स्वरूपाचें अस्तित्व नाही, व आत्म्याची निजबोधरूपस्थिती कधीं विघडत नाही, एवं शब्द दोही घरचा पाहुणा उपाशी असा झाला.

**आतां बोला भागू कांहीं । असणे ज्याच्या ठाई ॥
अर्थता तरी नाही । निपटूनिया ॥ ९९ ॥**

अन्वय—आतां ज्याच्या (आत्म्याच्या) ठाई अर्थता (पाहिलें) तरी बोला भागू कांहीं असणें निपटूनियां नाही. ॥ ९९ ॥

अ. वि.—आतां आत्म्याचे ठिकाणीं अर्थविचारानें पाहिलें असतां शब्दाचें मुळीच असणें नाही.

**बागूल आला म्हणते । बोलणें जैसे रिते ॥
कां आकाश वोळंबते । तळहातीं ॥ १०० ॥**

अन्वय—जैसे बागूल आला म्हणते बोलणें रिते, कां आकाश तळहातीं वोळंबतें (दिसे, पण तें नाथिले.) ॥ १०० ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें बागूलबोवा आला, हें म्हणणें पोकळ आहे; किंवा लांबून क्षितिजाकडे (जेथें आकाश जमिनीस चिकटलेलें दिसतें तिकडे) पाहिलें तर आकाश तळहातावर लोंबल्यासारखें दिसतें, पण तें खोटें असतें.

**तैसें निरर्थके जल्पे । होऊनिया सपडपे ॥
शोभती जैशी लेपे । रंगावरी ॥ १०१ ॥**

अन्वय—तैसी जल्पे (शब्द) सपडपें (इतमामासह) निरर्थक होऊनिया जैशी रंगावरी लेपे शोभती (तैसे शोभती). ॥ १०१ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें चित्रांतील वस्त्रें किंवा रंग निरर्थक असतात, त्याप्रमाणें शब्द सर्व इतमामासह निरर्थक होतात.

एवं शब्दैकजीवने । बापुडीं ज्ञाने अज्ञाने ॥
साचपणे वने । चित्रीची जैशी ॥ १०२ ॥

अन्वय—एवं शब्दैकजीवने बापुडीं ज्ञाने अज्ञाने जैशी चित्रीची वने
साचपणे (तैशी आहेत.) ॥ १०२ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें शब्दच ज्यांचें जीवन आहे, अशीं बापुडीं
ज्ञाने अज्ञाने, म्हणजे ज्ञान व अज्ञान, या दोन्ही कल्पना सच्चिदानंदरूप
आत्मत्वीं नसून, त्यांची हयात, ज्ञान व अज्ञान या शब्दानींच आहे.
जशीं चित्रांतलीं अरण्ये खोटीं, तशीं तीं ज्ञान व अज्ञान खोटीं आहेत.

या शब्दाचा निमाला । महाप्रळयो हो सरला ॥
अभ्रासवें गेला । दुर्दिनु जैसा ॥ १०३ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते शब्दखंडनं
नाम षष्ठप्रकरणं संपूर्णम् ॥

अन्वय—महाप्रळयो हो सरला (इतका) या शब्दाचा निमाला, जैसा
दुर्दिनु अभ्रासवे गेला. ॥ १०३ ॥

अ. वि.—महाप्रलय झाला म्हणजे सर्व सृष्टी जशी नाहीशी होते
त्याप्रमाणें सर्व शब्दसृष्टी नाहिंशी झाली; जसें आभाळ आलेला वाईट
दिवस, ढग गेले कीं नाहिंसा होतो, त्याप्रमाणें ज्ञानरूप आत्मतत्वीं
शब्द नाहीसा झाला.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे शब्दखंडनं नाम
षष्ठप्रकरणं संपूर्णम् ॥

प्रकरण ७ वें.

येह्वी तज्ही अज्ञाना । जै ज्ञानाची नसे क्षोभना ॥
तै तरी काना । खालींच दडे ॥ १ ॥

अन्वय—येह्वी तरी (सहज विचार करून पाहिलें तर) जै ज्ञानाची क्षोभना (विशेषत्वास येणें) नसे, तै तरी अज्ञाना (अज्ञान हा शब्द) काना-खालींच दडे (कानावर येत नाही). ॥ १ ॥

अ. वि.—सहज विचार करून पाहिलें तर, विशेष आत्मज्ञाना-मध्ये अज्ञान तर नाहीच, पण विशेष आत्मज्ञान होण्याचे पूर्वीही, अज्ञान हा शब्द श्रवणांत येण्याइतकी, अज्ञान ही वस्तु नाही. भावार्थ असा कीं, साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी सच्छिष्य, हा सद्गुरु-जवळ महावाक्याचा श्रवणमनननिदिध्यासनादि अभ्यास करून, तद्वारा साक्षात्कारास पावला, म्हणजे देहत्रयाहून भिन्न, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहे, अशी विशेष ज्ञानवृत्ति उत्पन्न झाली, कीं त्यास अज्ञान कोठेंही भासत नाही; कारण, सांगितलेली ही विशेषज्ञान-वृत्ति, अज्ञानाची विरोधी आहे, म्हणून या विशेष ज्ञानवृत्तिच्या उदयांत अज्ञानाची निवृत्ति होते; जसें उभयकाष्ठमंथनानें विशेषत्वाला आलेला अग्नि, हा अंधःकाराचा विरोधी आहे. ही गोष्ट अगदीं उघड आहे, म्हणून अग्नि हा विशेषरूपानें, म्हणजे ज्योतिरूपानें प्रगट झाला, कीं तो जसें अंधःकारास नाहीसें करितो, तसें वर सांगितलेलें सोहंवृत्ति-रूपज्ञानाच्या उदयांत, अज्ञान हें राहत नाही. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, विशेष सोहंवृत्तिरूप ज्ञानाच्या उदयापूर्वी, अज्ञान हें आहे, तर मग? तर याचें समाधान असें आहे कीं, विशेषज्योतिरूप अग्नीच्या अनुदयांत भासणारा अंधःकार हा कांहीं पदार्थ नाही; कारण, अंधःकार ही कल्पना प्रकाशभावावरच उठणारी आहे. फार काय सांगावें? प्रकाशभावालाच अंधःकार ही संज्ञा आहे, म्हणून प्रकाशउदयांत जशी

अंधःकार ही अवस्तु आहे, तसें प्रकाशाच्या अनुदयांत अंधःकाराचें अवस्तुत्वच सिद्ध आहे. त्याप्रमाणें, विशेष सोहंवृत्तिरूप ज्ञानाचे उदयांत, अज्ञानाभाव आहे. तसाच विशेषज्ञानाचे अनुदयांतही, अज्ञानाचा अभाव, म्हणजे अवस्तुत्व, सिद्ध आहे. या दृष्टीनेंच “तैं तरी तैं कानाखाली दडे” असें मूळांत म्हटलें आहे. म्हणजे अज्ञान हा शब्द कानावर येईल, इतकें सत्यत्व अज्ञानाचे ठिकाणीं नाहीं, म्हणून मिथ्या-अज्ञान हें, कानाखालीं नाहींसें होतें. या अज्ञानास अनादि म्हणण्याचें कारण तरी, त्याचें मिथ्यत्व हेंच होय, हें पुढील ओवींतून सुचवितात.

आडसूनि अंधारी । खद्योत दीप्ती सिरी ॥

तैसें लटिके वरी । अनादी होये ॥ २ ॥

अन्वय—खद्योत दीप्ती अंधारी आडसूनि सिरी, तैसें (अज्ञान) लटिके वरी अनादी होये. ॥ २ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें काजव्याची चमक अंधारांत असते त्याप्रमाणें या अज्ञानाचा अनादिपणाचा डौल मिथ्यत्वानें आहे. म्हणजे अंधःकाराचा आश्रय करून काजवा चमकतो. पण ती चमक खोटी आहे. सूर्याच्या चमकेसारखी खरी नाहीं. कारण, सूर्यास आपला प्रकाश पाडण्यास काजव्याप्रमाणें अंधाराचा आश्रय करावा लागत नाहीं, इतकेंच नाहीं, तर तो स्वतः प्रकाशरूप असल्यामुळें, अंधःकाराचा नाश करितो; त्याप्रमाणें ज्ञानमात्र आत्मवस्तु, त्रिकालाबाधित स्वतःसिद्ध असल्यामुळें, ती अनादि आहे. अज्ञानाप्रमाणें, ज्ञानरूप आत्म्यास आपला अनादिपणा व्यक्त करण्यास, मिथ्यत्वाचा आश्रय करावा लागत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर मिथ्यत्व त्याचेपुढें टिकू शकत नाहीं. कारण, ज्ञान हें सत्यज्ञानअनंतरूप आहे. अज्ञानाचा तसा प्रकार नाहीं. अज्ञानाकडे जें अनादित्व आलें आहे, तें अज्ञान असतू म्हणून आहे. जसें कोणी मनुष्य जन्मला नाहीं, तर त्याची जन्मपत्रिका करितां येईल काय? तसें अज्ञान हें मूळांतच नाहीं, तर त्याची आदि कशी

सांगतां येईल? ज्ञानेश्वरी अ० १५ । जो साच जेथुनि उपजे । तयातें
आदि हें साजे । आतां नाहीचि तो म्हणिजे । कोठूनियां ॥ २३२ ॥
म्हणौनि जन्मेना आहे । ऐसिया सांगों कवण माये । यालागीं नाही-
पणेंचि होये । अनादि हा ॥ २३३ ॥ वांझेचिया लेंका । कैची जन्म-
पत्रिका । नभीं नीळी भूमिका । कें कल्पू पां ॥ २३४ ॥ व्योमकुसुमांचा
पांडवा । कवणें देठ तोडावा । म्हणौनी नाही ऐसिया भावा । आदि
कैची ॥ २३५ ॥ अशा तऱ्हेनें अज्ञान हें मुळीं नाहीच, म्हणून त्यास
अनादि म्हटलें आहे; व या मिथ्यात्वानें अनादि असणान्या
अज्ञानाचा अनुभव, अज्ञानाचे भासकालीं असतो. हें पुढील ओव्यांतून
दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

जैशी स्वप्ना स्वप्नीं महिमा । तमीं मानू असे तमा ॥
तेवी अज्ञानगरिमा । अज्ञानीची ॥ ३ ॥

अन्वय—जैशी स्वप्ना महिमा स्वप्नीं (असे), तमा मानू तमीं असे, तेवी
अज्ञानगरिमा (मोठेपणा) अज्ञानीची (असे). ॥ ३ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील थाटाचें माहात्म्य स्वप्न आहे
तोंपर्यंतच असतें, किंवा आंधाराला मान काळोखांतच असतो, तसा
अज्ञानाचा मोठेपणा अज्ञानांतच असतो; कारण, तें अज्ञान, ज्ञानकालीं
टिकत नाही.

कोल्हेरीचे असिवारु । न येती धारकी धरु ॥
नये लेणा शृंगारु । वोडंबरीचे ॥ ४ ॥

अन्वय—कोल्हेरीचे वारु धारकी धरु न येती, वोडंबरीचे लेणा शृंगारु
नये. ॥ ४ ॥

अ. वि.—कुंभारानें केलेले मातीचे घोडे, मंडळावर धरितां येत
नाहींत, व गारोड्याचे मायावी दागिने, शृंगार करण्याचे उपयोगीं
नाहींत.

हे जाणण्याच्या घरी । खोचिलेही आन न करी ॥
काई चांदिणा उठे लहरी । मृगजळाची ॥ ५ ॥

अन्वय—हे (अज्ञान) जाणण्याच्या घरी खोचिलेही आन न करी;
मृगजळाची लहरी चांदिणा उठे काई? ॥ ५ ॥

अ. वि.—हें अज्ञान आत्मज्ञानाच्या घरांत खोचून जरी पाहिलें, तरी तेथें तें निराळें आहे, असें आढळून येत नाहीं. जसें रज्ज्वर भासलेल्या सर्पास, रज्जुज्ञानानंतर हातांत काठी घेऊन दोसून पाहिलें, तरी तो सर्प फुसकारीत नाहीं अथवा वळवळ करीत नाहीं. उघडच आहे. तो करितो कोठून? रज्जुज्ञानांत तो जर मुळीं नाहींच, तर त्याचेकडून वळवळणें व फुसकारणें व्हावें कोठून? फार काय सांगावें! रज्जुज्ञानांत तो तर नाहींच नाहीं, परंतु रज्जुअज्ञानकालीं तो सर्प भासत होता, त्याही वेळेला तो खरा नव्हता. त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप आत्मज्ञानांत तर अज्ञान नाहींच, परंतु आत्म्याच्या अविवेककालांत 'मी अज्ञानी आहे', असें प्रतितीस येणारें जें अज्ञान, तें त्याही वेळेस सत्य नाहीं. अशा तऱ्हेनें भासकालींही असत् असणारें जें अज्ञान, तें आत्मज्ञानाच्या घरांत कितीही खोंचलें, (तपासून पाहिलें,) तरी कोठून सांपडेल? जसें रज्ज्वर सर्पभास होण्याला संध्याकालाची जरूर आहे, तसें सूर्यकिरणावर मृगजळ भासण्याला संध्याकालाची जरूर नाहीं. उलट, भर दोनप्रहरीं सूर्यकिरणावर बरड जमिनीच्या संयोगांत तें भासतें. त्या सूर्यकिरणांचा अस्त होऊन, (सूर्यास्तानंतर) चंद्राच्या चांदण्यामध्ये मृगजळाचा भास होईल काय? तर होणार नाहीं. कारण, चंद्राच्या चांदण्यामध्ये मृगजळ भासण्यास कारण जीं दोनप्रहरांचीं सूर्यकिरणें, तीं अस्तास गेलीं असल्यामुळें चांदण्यामध्ये मृगजळाची सकारण निवृत्ति आहे. अशा स्थितींत मृगजळाच्या लाटा कशा दिसतील?

आणि ज्ञान हें जें म्हणिजे । तें अज्ञानचि पा दुजे ॥

एक लपवूनि दाविजे । एक नव्हे ॥ ६ ॥

अन्वय—आणि ज्ञान हें जें म्हणजे तें दुजे अज्ञानचि पा; एक लपवू-
नि एक दाविजे तैसे हे नव्हे ॥ ६ ॥

अ. वि.—आणि ज्ञान जें म्हणतात, तें तरी दुसरें अज्ञानच आहे.
कारण, अज्ञानसापेक्ष जें ज्ञान, तें अज्ञानच होय; म्हणजे ज्ञान अज्ञान
हीं जुळ्याप्रमाणें आहेत; जसें जुळे झालेल्या दोघां मुलांचे चेहेरे, एकसा-
रखे असतात, म्हणून जुळ्यांपैकीं थोरल्या भावास लपवून, धाकटा
पुढें केला, तरी थोरल्यासारखा दिसतो; व धाकट्यास लपवून, थोरला
पुढें केला, तरी धाकट्यासारखा दिसतो. त्याप्रमाणें या ज्ञानअज्ञानाचा
प्रकार आहे. म्हणजे अज्ञान हें आपण लपून ज्ञानाला भासवितें, व ज्ञान
हें आपण लपून अज्ञानाला भासवितें. अशीं हीं दोन्हीं जुळ्यांसारखींच
आहेत; व यालाच मूळांत ‘एक लपवून दाविजे एक नोहे’ असे
उद्गार काढिले आहेत.

असो आतां हा प्रस्तावो। आधीं अज्ञानाचा धांडोळा घेवो ॥
मग त्याच्या साची लाहो। ज्ञानही लटिकें ॥ ७ ॥

अन्वय—हा प्रस्तावो आतां असो; आधीं अज्ञानाचा धांडोळा घेवो
मग त्याच्या साची ज्ञानही लटिकें लाहो ॥ ७ ॥

अ. वि.—असो, आतां ही प्रस्तावना पुरे. आधीं अज्ञान कसें आहे,
याचा शोध लावून, मग तें अज्ञान मिथ्या आहे, असें खरोखर ठरलें,
म्हणजे त्याचें सापेक्ष जें ज्ञान, तेंही खोटें आहे, असें सहज ठरेल.

या अज्ञान ज्ञानातें। आंगेंचि आहे जिते ॥

तरी जेथें असे त्यातें। नेण कां न करी ॥ ८ ॥

अन्वय—अज्ञान ज्ञानातें आंगेंचि जिते आहे; तरी जेथें असे, त्यातें
नेण कां न करी? ॥ ८ ॥

अ. वि.—ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान अंगानें नांदतें,
असें जर आहे, तर तें (अज्ञान) ज्ञानास झांकीत कां नाही? म्हणजे
मूर्ख कां करीत नाही?

अज्ञानें जेथें असावें । तेणें सर्व नेण होआवें ॥

ऐशी जाती स्वभावें । अज्ञानाची ॥ ९ ॥

अन्वय—जेथें अज्ञानें असावें तेणें सर्व नेण होआवें; ऐशी अज्ञानाची स्वभावें जाती (आहे). ॥ ९ ॥

अ. वि.—जेथें अज्ञान असतें, तेथें तें त्यांस मूर्ख करतें. म्हणजे तेथें जाणीवाचा प्रकाश बिलकुल ठेवीत नाही; तर तें आपल्यासारखें जड करितें, असा अज्ञानाचा धर्म आहे.

तरी शास्त्रमत्त ऐसें । जे आत्माच अज्ञान असे ॥

आणि तेणें तो गिवसे । आश्रो जरी ॥ १० ॥

अन्वय—तरी शास्त्रमत्त ऐसें, जे आत्माच अज्ञान असे, आणि तेणें तो आश्रो जरी गिवसे. ॥ १० ॥

अ. वि.—शास्त्रामध्ये स्वआश्रय व स्वविषय, असा एक पक्ष आहे. म्हणजे, अज्ञानाला आश्रय ब्रह्म आपण स्वतः आहे; व त्या अज्ञानाचा विषयही ब्रह्म स्वतः आपण आहे. म्हणजे, अज्ञान ज्या ठिकाणी असतें, त्या आपल्या आश्रयस्थानाला झांकणें, हा त्या अज्ञानाचा आवरणधर्म आहे; या नियमाला अनुसरूनच, अज्ञानानें ब्रह्माच्या आश्रयानें राहून ब्रह्माला झांकून टाकिलें, व असें हें झांकलेजाणे, हेंच ब्रह्माचें अज्ञानाला विषय होणें होय. “ज्ञा. अ. ७ परि उदकी जाली बाबुळी । ते उदकाते जैसी झांकोळी । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ६० ॥ हां गा स्वप्न लटिके म्हणो ये । परि निद्रावशें बाणलें होये । तंव आठव काय देत आहे । आपणपेयां ॥ ६१ ॥ हें असो डोळ्यांचें । डोळांचि पडळ रचें । तेणें देखणेंपण डोळ्यांचें । न गिळीजे कायि ॥ ६२ ॥ तैसी हे माझीच बिंबली । त्रि-गुणात्मक साउली । कीं मजची आड वोडवलीं । जवनिकाजैसी ॥ ६३ ॥ असा हा शास्त्रपक्ष जरी मानला, तरी अज्ञान आहे, असें सिद्ध होत नाही, याचें कारण पुढील ओवींत सांगतात.

तरी नुठिता दुजे । जें अज्ञान असे बीजे ॥

तै तेंचि आथी हे बुझे । कोण येथें ॥ ११ ॥

अन्वय—तरी दुजे नुठिता जें अज्ञान बीजे असे, तै तेंचि आथी, हे येथें कोण बुझे? ॥ ११ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, अज्ञानानें ज्ञानरूप आत्म्याच्या आश्रयाला राहून, ज्ञानरूप आत्म्याला झांकून टाकिलें, म्हणजे ज्ञानरूप आत्म्याची ज्ञानरूपता न ठेवितां, अज्ञानानें त्याला आपल्या सारखें जड केलें. त्यामुळें ज्ञान अज्ञान हा कांहीं भेद न रहातां, एक बीजरूप अज्ञान मात्र राहिलें. अशा ह्या बीजरूप अज्ञानमात्रस्थितीस जाणावें कोणी? कारण अज्ञानानें, अज्ञानाला समजणें, हें असंभवनीय आहे. तें कसें, हें पुढील ओवींत सांगतात.

अज्ञान तंव आपणयाते । जडपणें नेणे निरुते ॥

आणि प्रमाण प्रमाणातें । होत आहे ॥ १२ ॥

अन्वय—अज्ञान तंव आपणयाते जडपणें निरुते नेणे, आणि प्रमाण प्रमाणातें (प्रमाण) होत आहे? ॥ १२ ॥

अ. वि.—आणि अज्ञान तर, आपण आपल्याला समजत नाहीं; कारण, तें जड आहे; व जें जड असतें, तें आपणआपल्याला जाणत नाहीं, व शेजारच्यालाही जाणत नाहीं. जसें प्रमाण दुसऱ्या प्रमेयाची सिद्धी करितें, तसें प्रमाण आपणआपली सिद्धी करित नाहीं.

यालागीं जरी अज्ञान । करील आपुलें ज्ञान ॥

हें म्हणत खेव घेववी मौन । विरोधचि ॥ १३ ॥

अन्वय—यालागीं अज्ञान आपुलें ज्ञान करील, हें म्हणत खेव विरोधचि मौन घेववी. ॥ १३ ॥

अ. वि.—म्हणून अज्ञानच आपल्याला जाणतें, असें म्हटल्यावर रोबर विरोध येईल, व मुकाट्यानें चुप बसावें लागेल. कारण, जड अज्ञान, आपणआपल्याला जाणतें, असें म्हणणें, म्हणजे, मुका बोलतो, अंधळा पहातो, असें म्हणण्यासारखें आहे.

आणि जाणती वस्तु येक । तें येणें अज्ञानें कीजे मूर्ख ॥
तें अज्ञान हे लेख । कवण धरी ॥ १४ ॥

अन्वय—आणि (जी) जाणती येक वस्तु तें येणें अज्ञानें मूर्ख कीजे,
तें (तें) अज्ञान, हे लेख कवण धरी? ॥ १४ ॥

अ. वि.—आणि ज्या ज्ञानाच्या आश्रयानें तें अज्ञान आहे, तें
ज्ञान अज्ञानाला जाणत असेल, असें जर म्हटलें, तर त्या ज्ञानास अ-
ज्ञानानें आपल्यासारखें मूर्ख केलें आहे. मग अज्ञान आहे, हें कोणीं
म्हणावयाचें? त्याचा अनुभव कोणीं करावयाचा? “आणि अज्ञान
आहे,” असें तर ज्ञानाच्या प्रतीतीला येतें; म्हणजे ज्ञानाकडून अज्ञानाचें
प्रकाशन होतें; म्हणून, अज्ञानाकडून ज्ञान आवृत होत नाही; अशा
त्या अज्ञानाला अज्ञान कसें म्हणावें? हें पुढील ओवींत म्हणतात.

अहो आपणयाही पुरता । नेणू न करवे जाणता ।

तयाते अज्ञान म्हणता । लाजिजे कीं ॥ १५ ॥

अन्वय—अहो आपणयाही पुरता (ज्या अज्ञाना) जाणता नेणू न
करवे, तयाते अज्ञान म्हणता लाजिजे कीं. ॥ १५ ॥

अ. वि.—अहो! (अज्ञानवाद्याला लक्षून म्हणतात) अज्ञान हें
ज्ञानरूप आत्म्याच्या आश्रयानें असून, जर तें आपल्या योगानें ज्ञानरूप
आत्म्याला पूर्णपणें झांकीत नाही, म्हणजे जसें अज्ञान आपण जड
आहे, तसें आपल्या योगानें ज्ञानरूप आत्म्याला जर तें जड करित
नाहीं, तर तें अज्ञान ‘आहे’ असें म्हणण्यांत तरी काय अर्थ आहे?
कारण, अज्ञानाचा स्वभाव असा आहे कीं, ज्या ठिकाणीं त्यानें असावें,
त्या आपल्या आश्रयस्थानाला त्यानें झांकावें; पण, हा अज्ञानाचा
स्वभाव ज्याअर्थी ज्ञानरूप आत्म्याच्या ठिकाणीं व्यक्त होत नाही,
त्याअर्थी तें अज्ञान आहे, असें कसें म्हणतां येईल? पुढच्या ओवींतून
दृष्टांतानें हेंच व्यक्त करितात.

आभाळें भानु ग्रासे । तें आभाळ कोणें प्रकाशे ॥

सुषुप्ती सुषुप्तेया रुसे । तें तेंचि कोणा ॥ १६ ॥

अन्वय—आभाळें भानु घासे तें आभाळ कोणें प्रकाशे? सुषुप्ती सुषु-
तेया रुसे तें तेंचि (सुषुप्ती) कोणा? ॥ १६ ॥

अ. वि.—दिवसां आकाशांत ढग आल्यामुळें, सूर्य झांकला जातो, असें म्हणावें तर 'हे ढग आहेत व यांच्या योगानें सूर्य झांकला आहे', हें तरी सूर्याच्याच प्रकाशानें दिसतें. यावरून सूर्याला ढगानें झांकला म्हणावा, कीं तो प्रगटच आहे? येथें सूर्य, याचा अर्थ प्रकाश असा घ्यावा, व तो यथार्थही आहे; कारण, सूर्याचा व प्रकाशाचा अभेदच आहे. फार काय सांगावें! प्रकाशावांचून सूर्याचें अस्तित्वच नाही. गाढ निद्रेच्या येण्यानें, जर निद्रित पुरुष नाहींसा होत (मरत) असेल, तर निद्रेचें प्रकाशन कोण करील? कारण, निद्रा ही जिवं-
ताच्या आश्रित असते. मृत झालेल्यास कोणी झोंप लागली आहे, असें ठरविणार नाही. म्हणून निद्रेचें प्रकाशन करणारा, म्हणजे याला झोंप ला-
गली आहे, असें दुसऱ्यास भासविणारा निद्रित, जिवंत व प्रगट पाहिजे. व तो जिवंत व प्रगट असतो, म्हणून निजून उठतो, व गाढ निद्रेचा अनुभव सांगतो.

तैसें अज्ञान असे जेथें । तेंच जरी अज्ञान आते ॥

तरी अज्ञान अज्ञानातें । नेणतां गेलें ॥ १७ ॥

अन्वय—तैसें जेथें अज्ञान असे, तेंच जरी अज्ञान आते (होते), तरी अज्ञान अज्ञानातें नेणतां गेलें. ॥ १७ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, जेथें अज्ञान आहे, असा ज्ञानरूप आत्मा अज्ञान झाला तरी अज्ञानाला अज्ञान न जाणतां, नाहीसें झालें. कारण, ज्ञानरूप आत्म्याला जर अज्ञानानें जड केलें, तर कोणी कोणाला न समजतां असावें (रहावें). जसें, एका घटावर दुसरा घट ठेविला, तर खालचा घट वरच्या घटाला जाणतो काय? अथवा वरचा घट खालच्याला जाणतो काय? नाही. कारण, दोन्ही जड आहेत.

नातरी अज्ञान एक घडे । हें जयास्तव निवडे ॥

तें अज्ञान नव्हे फुडे । कोण्हे काळीं ॥ १८ ॥

अन्वय—नातरी अज्ञान एक घडे (आहे), हें जयास्तव निवडे, तें कोण्हे काळीं अज्ञान नव्हे. ॥ १८ ॥

अ. वि.—‘हें अज्ञान आहे,’ असें ज्याच्या (ज्ञानाच्या) योगानें प्रकाशलें गेलें त्यास (ज्ञानास) अज्ञान असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. कारण, प्रकाश्य व प्रकाशक, हे दोन्ही एकमेकाहून भिन्न असावयाचेच. जसें घटादि सर्व पदार्थ प्रकाश्य आहेत, व त्यांना प्रकाशक सूर्य आहे; येथें घटादि पदार्थ व सूर्य हे एक होणार नाहीत. त्याप्रमाणें, प्रकाश्य अज्ञान, व त्याचें प्रकाशक ज्ञान, हीं दोन्ही एक होणार नाहीत. म्हणून अज्ञान एक आहे, असा अज्ञानाचा अनुभव करणारें जें ज्ञान, तें अज्ञान नाहीं, हें उघडच आहे.

पडळही अथी डोळा । आणि डोळा नव्हे आंधळा ॥

तरी आथी या पोकळा । बोलिया कीं ॥ १९ ॥

अन्वय—डोळा पडळही अथी आणि डोळा आंधळा नव्हे; तरी या बोलिया पोकळा आथी कीं. ॥ १९ ॥

अ. वि.—डोळ्यांवर पडदा आहे, व डोळा आंधळा नाहीं; तर, ‘डोळ्यावर पडदा आहे’, हें पोकळ बोलणें आहे. पडळाची सिद्धी, ‘डोळ्यांत सारा आहे’, असें बोलण्यानें होत नाही तर कार्यावरून होते. म्हणजे साऱ्यानें दृष्टीला मंदत्व आणिलें पाहिजे, म्हणजे साऱ्याची सिद्धी होईल. जर त्या साऱ्याच्या योगानें मंदत्व न येईल, म्हणजे दिसणें किंचित् कमी न होईल, तर डोळ्यांत सारा आहे, हें म्हणणें पोकळ (व्यर्थ) आहे.

इंधनाच्या आंगीं । खवळलेन आगी ॥

ते न जळे तरी वाउगी । शक्तीच ते ॥ २० ॥

अन्वय.—इंधनाचा आंगीं आगी खवळलेन (जर) ते (इंधन) न जळे, तरी ते शक्ती वाउगीच. ॥ २० ॥

अ. वि.—लांकडामध्ये अग्नी प्रगट झाला, पण त्या योगानें लांकूड जळत नाही; तर मग तो अग्नी कसला? मग ती शक्ति व्यर्थ आहे.

आंधारु कोंडूनि घरी । घरा पडसाई न करी ॥

तैं अंधारु इही अक्षरीं । न म्हणावा कीं ॥ २१ ॥

अन्वय—घरी आंधारु कोंडूनि घरा पडसाई (काळोख) न करी, तैं अंधारु इही अक्षरीं न म्हणावा कीं. ॥ २१ ॥

अ. वि.—घरांत आंधेर आहे, व त्या योगानें घरांत तर काळोख नाही, म्हणजे दिसावयाचें कमी नाही, मग त्यास आंधार म्हणूं नका. कारण, मंदत्व आंधार हा, गृहअंतर्गतभागाला झांकतो.

बोजावो नेदी जागणें । तिये निदेते नीद कोण म्हणे ॥

दिवसा नाणी उणे । तैं रात्र कैची ॥ २२ ॥

अन्वय—(जरी नीद) जागणें बोजावो नेदी, (तरी) तिये निदेते नीद कोण म्हणे? (जें रात्री) दिवसा उणे न आणी, तैं रात्र कैची? ॥ २२ ॥

अ. वि.—झोंप तर लागली आहे, पण ती जागृतीचा व्यवस्थितपणा किंचित् बिघडवीत नाही, तर मग ती झोंप कसली? रात्र आहे, पण दिवसापेक्षां कांहीं एक कमी नाही; म्हणजे दिवे नाहीत व व्यवहार सर्व चालू आहेत, मग रात्र कसली? वरील चारी दृष्टांतांत, त्या त्या सर्व गोष्टी असून, आपआपलीं कार्यें करीत नाहीत, मग त्या गोष्टी आहेत तरी कशास म्हणावयाचें?

तैसें आत्मा अज्ञान असिके । असता तो न मुके ॥

तैं अज्ञानशब्द लटिके । आलेंचि कीं ॥ २३ ॥

अन्वय—तैसें आत्मा अज्ञान असिके असता, तो (आपले ज्ञानपणा) न मुके, तैं अज्ञानशब्द लटिके आलेंचि कीं. ॥ २३ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, आत्म्याचे ठिकाणीं सर्व अज्ञान असून, तो जर आपल्या ज्ञानरूपास मुक्त नाही, तर 'अज्ञान' हा शब्द खोटा झालाच.

**येन्हवी तरी आत्मया । माजी अज्ञान असावया ॥
कारण म्हणतां न्याया । चुकी येईल कीं ॥ २४ ॥**

अन्वय—येन्हवी तरी आत्मया माजी कारण अज्ञान असावया म्हणतां, न्याया चुकी येईल कीं. ॥ २४ ॥

अ. वि.—सहज विचार करून पाहिलें तर, आत्मा जो केवळ चैतन्यरूप आहे, व केवळ ज्ञानप्रकाशरूप आहे, त्या आत्म्याचे ठिकाणीं सर्व प्रपंचाचें कारण अज्ञान आहे, हें म्हणणें, यथान्याय होणार नाही. तें कसें, हें पुढचे ओवींत सांगतात.

**अज्ञान तममेळणी । आत्मा प्रकाशाची खाणी ॥
आतां दोहीं मिळणी । एकी कैशी ॥ २५ ॥**

अन्वय—अज्ञान तममेळणी, आत्मा प्रकाशाची खाणी, आतां दोहीं एकी मिळणी कैशी ? ॥ २५ ॥

अ. वि.—अज्ञान तर दाट अंधारासारखें आहे, व आत्मातर केवळ ज्ञानरूप व स्वयंप्रकाश आहे, मग आत्मा व अज्ञान, एके जागीं कशीं राहतील? जर पुढील ओव्यांतून दिलेल्या दृष्टांतांतील गोष्टींचा योग होईल, तर आत्मा व त्याचें विरुद्ध असणारें अज्ञान, या उभय-तांचा योग होईल.

**स्वप्न आणि जागरू । आठवू आणि विसरू ॥
हे युग्मे एका द्वार । चालती जरी ॥ २६ ॥**

अन्वय—स्वप्न आणि जागरू, आठवू आणि विसरू, हे युग्मे जरी एका द्वारी चालती, ॥ २६ ॥

अ. वि.—स्वप्न आणि जागृती, आठवण व विसर, ह्या जोड्या
जर एका पंगतीला बसतील,

शीता तापा एकवट । वाहे वस्तीची वाट ॥

कां तमें बांधिजे मोट । सूर्यरश्मीची ॥ २७ ॥

अन्वय—शीता तापा एकवट वस्तीची वाट वाहे, कां तमें सूर्यरश्मीची
मोट बांधिजे, ॥ २७ ॥

अ. वि.—थंडी व उष्मा, हे जर एकच वेळीं एक ठिकाणीं अस-
तील, किंवा आंधाराच्या मोटेंत जर सूर्यकिरणें बांधतां येतील,

नाना राती आणि दीवो । येती एकेठायी राहो ॥

तै आत्मा जीवे जीवो । अज्ञानाचेनि ॥ २८ ॥

अन्वय—नाना राती आणि दीवो (जरी) एकेठायी राहो येती, तै आत्मा
अज्ञानाचेनि जीवे जीवो ॥ २८ ॥

अ. वि.—अथवा रात्र आणि दिवस जर एके ठिकाणीं राहतील,
तर अज्ञानाचा व आत्म्याचा संबंध होईल.

हें असो मृत्यु आणी जिणे । हे शोभती काय मेहुणे ॥

तरी आत्मेन असणें । अज्ञानेशी ॥ २९ ॥

अन्वय—हें असो मृत्यु आणी जिणे हे मेहुणे शोभती काय ? तरी आ-
त्मेन अज्ञानेशी असणें. ॥ २९ ॥

अ. वि.—हें असो, मृत्यु व जगणें, हें जोडपें एके ठिकाणीं शोभेल
का ? जर शोभेल, तर आत्मा व अज्ञान, या उभयतांचा योग घडेल.

अहो आत्मेन जे बाधे । तेंचि आत्मेनशीं नांदे ॥

ऐशी कायशी विरुद्धे । बोलणी इये ॥ ३० ॥

अन्वय—अहो जे आत्मेन बाधे, तेंचि आत्मेनशीं नांदे, ऐशी इये
विरुद्धे बोलणी कायशी ? ॥ ३० ॥

अ. वि.—अहो (अज्ञानवाद्याला लक्षून म्हणतात) जें अज्ञान
सच्चिदानंदरूप आत्मज्ञानाच्या योगानें बाधित होतें (मिथ्या ठरतें),

असें जें आत्म्याचें विरोधी अज्ञान, त्याची व आत्म्याची एक जागीं नांदणूक होईल, हे असंबद्ध प्रलाप आहेत.

अहो अंधारपणीची पैज । सांडूनि अंधार तेज ॥

जाला तें सहज । सूर्य निभ्रांतचि ॥ ३१ ॥

अन्वय—अहो (जें) अंधार अंधारपणीची पैज सांडूनि तेज जाला, तें (तो) सहज निभ्रांत सूर्यचि. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—जें अज्ञान ज्ञानरूप आत्म्याचे योगानें बाधित होतें, तें अज्ञान आत्माश्रित राहिल कसें? असें उत्तरपक्षकार सिद्धांत्यानीं पूर्वींच्या ओवींत ठरविलें. त्यावर अज्ञानवादी पूर्वपक्षकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, आत्म्याच्या योगानें जर अज्ञान बाधित होतें, तर तें अज्ञान वेगळें न रहातां, आत्मज्ञानप्रकाशानें असतें. असें मूळांतील ओवींत दिलेल्या दृष्टांतावरून व पुढच्या ओव्यांत दिलेल्या दृष्टांतावरून, सुचवीत आहेत. “अहो” (उत्तरपक्षकारसिद्धांत्यांना लक्षून अज्ञानवादी म्हणतो) पहा, अंधःकार पैजेनें आपला अंधःकारपणा टाकून तेजरूप जाला, तर तो निःसंशय सूर्य आहे, म्हणजे सूर्यप्रकाशरूपानें तो आहे. ह्या ओवींत सिद्धांत्यांचें भाषण आहे, असें कोणी लावतात. पण पुढील ३४ व्या ओवीचा विचार केल्यानें, आम्हांला येथून ३४ व्या ओवीपर्यंत अज्ञानवाद्याचें म्हणणें आहे, असें वाटल्यावरून, अज्ञानवाद्याच्या पूर्वपक्षाकडेच आम्हीं या ओव्या लाविल्या; पण कोणास हें सिद्धांत्यांचें म्हणणें आहे असें वाटून, पूर्वापरसंबंधाची संगती लागल्यास, तसें ग्रहण करावें.

दुलांकुडपण सांडिले । आणि आगीपण मांडिले ॥

तें तेंचि आगी जाले । इंधन कीं ॥ ३२ ॥

अन्वय—(जें इंधन) दुलांकुडपण सांडिले, आणि आगीपण मांडिले तेंचि तें इंधन आगी जाले कीं. ॥ ३२ ॥

अ. वि.—ज्या वेळीं लांकडानें आपला शुष्कपणा टाकला, व अग्निरूप धारण केलें, तेव्हांच तें लांकूड वेगळें न राहून, अग्निरूप झालें.

**कां गंगा पावत खेवो । आनपणाचा ठावो ॥
सांडी तैं गंगा हो । लाहे पाणी ॥ ३३ ॥**

अन्वय—(जैं) पाणी (ओढ्याचे) गंगा पावत खेवो आनपणाचा ठावो सांडी, तैचि (तैं) गंगा हो लाहे. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—ज्या वेळीं ओढ्याचें पाणी गंगेस मिळाल्याबरोबर वेगळें रहात नाही, त्या वेळीं तें गंगारूपानें असतें.

**तैसें अज्ञान हें अज्ञान नोहे । तरी आत्मा असके असो लाहे ॥
येन्हवी अज्ञान होये । लागलेंचि ॥ ३४ ॥**

अन्वय—तैसें अज्ञान हें अज्ञान नोहे तरी असके (सकळ) आत्मा असो लाहे, येन्हवी अज्ञान होये लागलेंचि कीं ॥ ३४ ॥

अ. वि.—पूर्वोक्त दृष्टांताप्रमाणें, ज्ञानरूप आत्म्याहून अज्ञान हें वेगळें नसून, ज्या अर्थी तें सर्वत्र ज्ञानरूप आत्मभावानें आहे, त्या अर्थी साहजिक अज्ञान हें आत्मत्वीं लागलेलें आहेच.

**आत्मेनशी विरोधी । म्हणोनी नुरेचि इये संबधी ॥
वेगळे तरी सिद्धि । जायेचिना ॥ ३५ ॥**

अन्वय—अज्ञान आत्मेनशी विरोधी म्हणोनी इये संबधी नुरेचि, वेगळे तरी सिद्धि जायेचिना. ॥ ३५ ॥

अ. वि.—अज्ञान आत्म्याचें विरोधी आहे, म्हणून तें आत्म्यापुढें टिकतच नाही, व वेगळेंही रहात नाही. अरे, अज्ञान हें ज्ञानरूप आत्म्याचें विरोधी आहे, म्हणून आत्मसंबंधानें तें बाधित होतें. असें असतांना, तें आत्मज्ञानरूपानें असतें, हें तुजें म्हणणें अगदीं असंगत आहे. आतां येथें तूं आपला अज्ञानपक्ष सिद्ध करण्याकरितां, कदाचित् असें म्हणशील कीं, अज्ञान हें आत्मसंबंधानें नसून वेगळें स्वतंत्र आहे. तर तेंही घडत नाही. असें सिद्धांत्यानीं या ओवींत अज्ञानवादी पूर्वपक्षकारास सुचविलें आहे.

लवणाची मासोळी । जन्ही होय जिव्हाळी ॥

तरी जळीं ना वेगळी । न जिये जेवी ॥ ३६ ॥

अन्वय—जेवी लवणाची मासोळी जन्ही जिव्हाळी (जिवंत) होय, तरी जळीं न जिये, ना (जळा) वेगळी न जिये. ॥ ३६ ॥

अ. वि.—जसें, एक मिठाचा सजीव मासा आहे, असें गृहीत धरलें, तर तो जलाश्रयानें राहणार नाही. कारण तो मिठाचा आहे, म्हणून जलसंबंध झाला कीं विरघळून जाईल. आणि जलाहून निराळाही राहणार नाही; कारण, सजीव मासा पाण्याहून वेगळा झाला, कीं तत्क्षणींच मरतो; म्हणून त्याचें पाण्याहून वेगळें रहाणें शक्य नाही. अशा तऱ्हेनें त्या मिठाच्या सजीव मासाला जलाश्रयानें, अथवा जलाहून वेगळें, रहातां येत नाही; तसें ज्ञानरूप आत्म्याच्या आश्रयानें, अज्ञानाला राहतां येत नाही; कारण, ज्ञानरूप आत्मा हा, अज्ञानाचा विरोधी आहे, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे; व ज्ञानरूप आत्म्याहून, अज्ञानाला निराळें रहातां येत नाही, कारण, अज्ञान हें, “अवस्तु” म्हणजे मिथ्या आहे; आणि जी मिथ्या वस्तु असते, तिला कोणत्या तरी सत्य वस्तूचा आश्रय लागतो, त्यावांचून ती मिथ्या वस्तु कधींही वेगळी रहाणार नाही. जसें रज्ज्वर कल्पनेनें भासलेला मिथ्या सर्प, सत्य रज्जु अधिष्ठानाला सोडून वेगळा राहील काय? तर नाही. तसें सत्यब्रह्म अधिष्ठानाला सोडून, मिथ्या अज्ञानास वेगळें राहतां येणार नाही.

जे अज्ञान येथें नसे । तरीच आत्मा असे ॥

म्हणोनी बोलणीं वायसे । नायकावी कीं ॥ ३७ ॥

अन्वय—जे अज्ञान येथें नसे तरी आत्माच असे, म्हणोनी वायसे बोलणीं नायकावी कीं. ॥ ३७ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं, अज्ञान हें मुळींच नाही. तर सर्वत्र परिपूर्ण सच्चिदानंदरूप एक आत्माच आहे. असें असतांना, तेथें पूर्वपक्षकार अज्ञानवादी, अज्ञान

आहे असें म्हणाला, तर, तें त्याचें व्यर्थ बोलणें आहे, असें समजून तें ऐकूं नये.

दोरी सर्पाभास होये । तो तेणे दोरें बांधो ये ॥

ना दवडणे न साहे । जयापरी ॥ ३८ ॥

अन्वय—जयापरी दोरी सर्पाभास होये, तो तेणे दोरें बांधो ये? ना दवडणे न साहे. ॥ ३८ ॥

अ. वि.—जसें दोरीवर सर्प भासला, तर तो अधिष्ठानदोरीनें बांधतां येईल का? ज्या दोरीवर सर्प भासला, त्या दोरीनेंच त्यास बांधावयास गेलें, तर दोरीचें यथार्थ ज्ञान होईल, व मिथ्या सर्पभास नाहीसा होईल. म्हणून, तो सर्प त्या दोरीनें बांधतां येणार नाही. आणि सर्प हा मिथ्या भासत असल्यामुळें, त्या सर्पास हाकललें, तर तो पळूं शकणार नाही. अधिष्ठान दोरीनें जसा भासलेला सर्प बांधतां येणार नाही, तसा अज्ञानाचा शोध ज्ञानांत केला, तर तो लागावयाचा नाही.

नाना पुनिवेचेनि आंधारें । दिहाभेण राती महुरे ॥

कीं येतचि सुधाकरे । गिळिजे जेवी ॥ ३९ ॥

अन्वय—नाना जेवी पुनिवेचे आंधारेंनि दिहाभेण राती महुरे, कीं सुधाकरे येतचि गिळिजे. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें दिवसाचे भीतीनें पौर्णिमेच्या अंधःकारानें रात्रीकडे मोर्च्या फिरविला, पण लगेच चंद्र उगवल्यावर, त्यानें या अंधःकारास गट्ट केलें; म्हणजे पौर्णिमेच्या दिवशीं नेहमींप्रमाणें सर्व दिवसभर सूर्य असल्यामुळें अंधःकाराला थारा मिळाला नाही, व सूर्य अस्तापासून पुन्हा सूर्योदय होईपर्यंत, चंद्र असल्यामुळें अंधःकाराला रात्रीही थारा मिळाला नाही.

तियापरी उभयता । अज्ञान शब्द गेला वृथा ॥

हा तर्का वांचोन हाता । स्वरूपें नये ॥ ४० ॥

अन्वय—तिया परी अज्ञान शब्द उभयता वृथा गेला. हा तर्का वांचोन स्वरूपें हाता नये. ॥ ४० ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें अज्ञान हा शब्द उभय पक्षां व्यर्थ गेला. हें अज्ञान वेगळें राहील असें दिसत नाही, व ज्ञानाच्या आश्रयानें राहतें म्हणावें, तर अज्ञान हें ज्ञानाशीं विरोधी आहे; म्हणून, तेजतिमिरन्यायानें अज्ञान हें ज्ञानाजवळ नाही. आतां अज्ञान आत्मत्वीं आहे, असा नुसता तर्कच करावयाचा. पण अज्ञानाचें स्वरूप कसें आहे, असें पहावयास गेलें, तर मात्र तें कांहीं हाताला लागावयाचें (प्रत्ययास यावयाचें) नाही.

तरी अज्ञानस्वरूप कैसे । काय कार्यानुमेय असे ॥

कीं प्रत्यक्षचि दिसे । धांडोळूं आतां ॥ ४१ ॥

अन्वय—तरी अज्ञानस्वरूप कैसे (असे)? कार्यानुमेय असे काय ? कीं (किंवा) प्रत्यक्षचि दिसे, (तें) आतां धांडोळूं. ॥ ४१ ॥

अ. वि.—आतां उत्तरपक्षकार सिद्धांती म्हणतात, अज्ञान हें प्रत्यक्ष इंद्रियांना विषय होणारें आहे, किंवा कार्यावरून 'अज्ञान आहे,' असें अनुमानप्रमाणांला विषय होणारें आहे, याचा बारीक विचारानें शोध करूं.

अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणी ॥ कीजे जयाची घेणी ॥

तें अज्ञानाची करणी । अज्ञान नव्हे ॥ ४२ ॥

अन्वय—अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणी जयाची घेणी कीजे, (ते) अज्ञानाची करणी (आहे), तें अज्ञान नव्हे. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं जर अज्ञानाचें ग्रहण (सिद्धी) करावयास लागलें, तर असें आढळून येईल कीं, हीं प्रत्यक्षादि प्रमाणें जरी अज्ञान नाहीत, तरी तीं अज्ञानाचीं कार्यें आहेत.

जैशी अंकुरेसी सरळ । वेली दिसे वेलहाळ ॥

तें बीज नव्हे केवळ । बीजकार्य होये ॥ ४३ ॥

अन्वय—जैसी वेली सरळ अंकुरेसी वेल्हाळ दिसे; तें बीज नव्हे (तर) केवळ बीजकार्य होये. ॥ ४३ ॥

अ. वि.—बीजापासून अंकुर होतो व त्या अंकुरापासून वेलाचा विस्तार होतो, तरी तो अंकुर व वेळविस्तार, हीं बीज नव्हत, तर केवळ बीजकार्ये आहेत.

कां शुभाशुभरूपें । स्वप्नदृष्टि अरोपे ॥

तें नीद नव्हे जाउपे । निदेचें कीं ॥ ४४ ॥

अन्वय—का शुभाशुभरूपें स्वप्नदृष्टि अरोपे तें नीद नव्हे, निदेचें जाउपे कीं. ॥ ४४ ॥

अ. वि.—चांगलीं वाईट स्वप्नें जीं पडतात ती निद्रा नाही, तर तें निदेचें पोर (कार्य) आहे.

नाना चांदू एकु असे । तो व्योमी दुणावला दिसे ॥

तें तिमिरकार्य जैसें । तिमिर नव्हे पै ॥ ४५ ॥

अन्वय—नाना (जो) चांदू एकु असे, तो व्योमी दुणावला दिसे, तें जैसें तिमिरकार्य तिमिर नव्हे पै. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—अथवा एक चंद्र असून, तो आकाशांत दोन आहेत असा भास होतो, हें दृष्टिदोषाचें (डोळ्यावर एक बोटानें तिरपें दाबलें, तर दृष्टिदोष उत्पन्न होऊन, एका वस्तूच्या दोन वस्तु दिसतात.) कार्य आहे, दृष्टिदोष नव्हे.

तैसें प्रमाता प्रमेय । प्रमाण जें त्रय ॥

तें अज्ञानाचें कार्य । अज्ञान नव्हे ॥ ४६ ॥

अन्वय—तैसें प्रमाता, प्रमेय, प्रमाण (हें) जें त्रय (आहे) तें, अज्ञानाचें कार्य (आहे,) अज्ञान नव्हे. ॥ ४६ ॥

अ. वि.—प्रमाता (ज्ञाता) प्रमाण (ज्ञान) प्रमेय (ज्ञेय) हीं अज्ञान नाहीत तर अज्ञानाचीं कार्ये आहेत. भावार्थ असा कीं, प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय या त्रिपुटीरहित चैतन्याचे ठिकाणीं, प्रमाता व्यवहारसंपादक,

साभासअंतःकरण आहे. म्हणजे, अंतःकरण हें अपंचीकृत पंचभूतांच्या मिश्र सत्वांशाचें कार्य असल्यामुळें, तें शुद्ध आहे. म्हणून चिदाभासाचें त्यानें ग्रहण केलें आहे; जसें, कांच हा पदार्थ शुद्ध असल्यामुळें, तो प्रतिबिंबाचें ग्रहण करितो, तद्वत्, अंतःकरण हें, शुद्धसत्वाचें कार्य असल्यामुळें, चिदाभासाचें ग्रहण करितें. अशा ह्या साभासअंतःकरणविशिष्ट चैतन्यास प्रमाता म्हणतात. येथें, साभासअंतःकरण प्रमात्याचें विशेषण आहे. आतां विशेषणाचें लक्षण इतकेंच आहे कीं, ज्याचा स्वरूपाचे ठिकाणीं प्रवेश असून, जें व्यावर्तक आहे, तें विशेषण. जसें, 'नील घट आहे' येथें नीलता, हें घटाचें विशेषण आहे. कारण, घटस्वरूपीं नीलतेचा प्रवेश आहे, म्हणून ती घटाचें विशेषण आहे व व्यावर्तकही आहे. जें इतर पदार्थांहून वस्तुस्वरूपाचा वेगळा बोध करून देतें, तेंच व्यावर्तक होय. तें असें कीं, हा नील घट आहे, असें म्हणण्यांत, इतर श्वेतपीतादि घटाहून, नील विशेषणानें, नील घट निराळा आहे, असें दाखविलें; आणि हेंच व्यावर्तकाचें लक्षण आहे. अथवा 'दंडी पुरुष आहे,' असें म्हणण्यांत असा अर्थ उत्पन्न होतो कीं, ज्याच्या हातामध्ये दंड आहे, असा पुरुष; येथें दंडी हें, पुरुषाचें विशेषण आहे, व पुरुष विशेष्य आहे. तसें साभासअंतःकरण, प्रमात्याचें विशेषण आहे; कारण, प्रमात्याच्या स्वरूपीं साभासअंतःकरणाचा प्रवेश आहे, आणि तें साभासअंतःकरण, प्रमेय चैतन्याहून प्रमाताचैतन्य निराळें आहे, असें दाखवितें. यास्तव तें व्यावर्तकही आहे. आत्मा हा साभासअंतःकरणविशिष्ट प्रमाता आहे; व या साभासअंतःकरणाचा इंद्रियद्वारा विषयापर्यंत जो परिणाम होतो; त्यासच ज्ञानवृत्ति किंवा प्रमाण ही संज्ञा आहे; व ती वृत्ति ज्या विषयाला व्यापते, त्या विषयास प्रमेय ही संज्ञा आहे; याप्रमाणें प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय, हीं अज्ञानाचीं कार्यें आहेत. असें प्रमात्याच्या विशेषणस्थानीं असणारे साभासअंतःकरणांतील अंतःकरणअंशाचें ग्रहण करावें; कारण प्रमा-

त्याचे ठिकाणीं असणारा चैतन्यांश, हा, जड अज्ञानाचें कार्य कधींही होणार नाही; व चिदाभासही जड अज्ञानाचें कार्य होणार नाही. पण, अज्ञानकार्य अन्तःकरणअंशाच्या योगानें, चिदाभासावर कार्याचा आरोप होतो. जसें, एखाद्या खळग्यांत पावसाचें पाणी साचलें कीं, त्याच्या बरोबर सूर्यप्रतिबिम्बाची उत्पत्ति झालीसें दिसतें. पण तेथें खरोखर विचार करून पाहिलें, तर सूर्यप्रतिबिम्ब उत्पन्न झालें नसून, पाणी उत्पन्न झालें आहे, म्हणजे नवें आलेलें आहे; पण, त्या पाण्याच्या येण्याबरोबर सूर्यप्रतिबिम्बाच्या उत्पत्तीचा व्यवहार भासूं लागला. तसें जडअज्ञानकार्य अन्तःकरणअंशनिष्ठकार्यता चिदाभासावर भासूं लागली; म्हणून 'प्रमाता अज्ञान कार्य आहे,' असें जें मूळांत म्हटलें आहे, तें प्रमाण चैतन्यदृष्टीनें नसून, अंतःकरणअंशदृष्टीनें म्हटलें आहे. त्याप्रमाणें प्रमाणाच्या ठिकाणीं देखील, प्रमाणवृत्तिअंश अज्ञानाचें कार्य ग्रहण करावें. व प्रमेय तर जड म्हणून तें अज्ञान कार्य आहे, असें म्हणणें योग्यच आहे.

म्हणोनी प्रत्यक्षादिकीं । अज्ञान कार्य विशेषी ॥

न घेपे येविषयीं । आनु नाही ॥ ४७ ॥

अन्वय—म्हणोनी प्रत्यक्षादिकीं अज्ञान कार्य विशेषी न घेपे, येविषयीं आनु नाही. ॥ ४७ ॥

अ. वि.—म्हणून प्रत्यक्षादिकांनीं (जीं प्रत्यक्षादि अज्ञानाचीं विशेषकार्ये आहेत त्यांनीं) अज्ञान ग्रहण करितां यावयाचें नाही. कारण, प्रत्यक्षादि अज्ञानाचीं कार्ये आहेत; त्यांचा व अज्ञानाचा घट-सृत्तिकेप्रमाणें अभेदसंबंध आहे; म्हणून त्यांच्या योगें अज्ञानाची सिद्धी होत नाही; कारण, मग स्वस्कंधारोहणन्याय लागू पडेल. जडानें जडाचें अनुमान कसें होईल ?

अज्ञान कार्यपणे । घेइजे तें अज्ञान म्हणणे ॥

तरी घेताही करणे । त्याचेचि ॥ ४८ ॥

अन्वय—अज्ञान कार्यपणे घेइजे तें अज्ञान म्हणणे तरी घेताही करणे तयाचेचि. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—प्रत्यक्षादि जीं प्रमाणें आहेत, तीं अज्ञानाचीं कार्यें आहेत, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. या कार्यावरून, याचें एक कारण अज्ञान आहे, असें ग्रहण करावयास गेलें तर, ग्रहण करणारीं इंद्रियें, हीं अज्ञानाचीं कार्यें असल्यामुळें, कार्यकारण अभेद दृष्टीनें, तींही अज्ञानच आहेत. अज्ञान हें सर्व कार्याचें उपादान कारण आहे; आणि जें उपादान कारण असतें, त्याचा आणि कार्याचा नेहमीं अभेद असतो. या न्यायानें सर्व कार्याचा आणि कारण अज्ञानाचा अभेद आहे. म्हणून जड इंद्रियाकडून जड अज्ञानाचें कसें ग्रहण होईल ? म्हणजे जड अज्ञानरूपी इंद्रियांस आपलेंच ग्रहण कसें करितां येईल ?

स्वप्नी दिसे तें स्वप्न । मा देखता काय आन ॥

तैसें कार्यचि अज्ञान । केवळ जरी ॥ ४९ ॥

अन्वय—स्वप्नी दिसे ते स्वप्न मा देखता काय आन ? तैसें कार्यचि केवळ अज्ञान जरी; ॥ ४९ ॥

अ. वि.—स्वप्नांत दिसतें तें स्वप्न व त्याला पहाणारा तोही स्वप्नांतलाच, तो दुसरा कोठला आहे ? कारण, पहातें, पहाणारा आणि पहाणें ही त्रिपुटी स्वप्नामध्ये निद्रेच्या योगानें नवीन उत्पन्न होते. त्या प्रमाणें वर सांगितलेलीं प्रमाता, प्रमेय, प्रमाण हीं सर्व अज्ञानकार्यें आहेत. फार काय सांगावें ! कार्यकारण अभेद न्यायानें, तीं केवळ अज्ञानच आहेत. मग केवळ अज्ञानाला आपलें स्वतःचें ग्रहण कसें करितां येईल ?

तरी चाखिला गूळ गूळे । माखिले काजळ काजळे ।

कां घेपे देपे शूळे । हालया शूळें ॥ ५० ॥

अन्वय—तरी गूळ गूळे चाखिला काजळ काजळे माखिले कां शूळे घेपे देपे शूळें हालया. ॥ ५० ॥

अ. वि.—तर गुळानें गुळास चाखिलें, काजळानें काजळास माखिलें, किंवा शूळालाच शूळावर देऊन ठार मारिलें.

तैसें कारणअभिन्नपणें । कार्यही अज्ञान होणे ॥

तें अज्ञानचि मा कोणें । काय घेपे ॥ ५१ ॥

अन्वय—तैसें कारणअभिन्नपणें कार्यही अज्ञान होणे; तें अज्ञानचि, मा कोणें काय घेपे ? ॥ ५१ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें कारण व कार्य अभिन्न असल्यामुळें, कार्य इंद्रियें व कारण अज्ञान, हीं दोन्ही एक अज्ञानच आहेत. मग कोणावरून कशाचें ग्रहण करावयाचें? अज्ञानानें अज्ञानाचें काय ग्रहण करावयाचें? दगडानें दगडास काय पहावयाचें ?

आतां घेते घेइजे ते ऐसा । विचारु नये मानसा ॥

तरी प्रमाण जाला मासा । मृगजळीचा ना ॥ ५२ ॥

अन्वय—आतां ते घेते घेइजे ऐसा मानसा विचारु नये. तरी मृगजळीचा मासा प्रमाण जाला ना ? ॥ ५२ ॥

अ. वि.—जड इंद्रियाकडून जड अज्ञानाचें ग्रहण होतें, ह्या गोष्टीचा आतां विचार देखील मनांत आणूं नये. कारण, तसें केलें तर मृगजळांतील मासा खरा होईल.

तंव प्रमाणाचिया मापा । न संपडेचि जे बापा ॥

तया आणि खपुष्पा । विशेषु काई ॥ ५३ ॥

अन्वय—बापा ! प्रमाणाचिया मापा जे न संपडेचि, तया आणि खपुष्पा विशेषु काई ? ॥ ५३ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सिद्ध केल्याप्रमाणें, जें अज्ञान कोणत्याही प्रमाणानें सिद्ध होत नाही, त्यांत व खपुष्पांत काय अंतर आहे? कारण खपुष्पाचा अत्यंत अभाव आहे, म्हणूनच तें प्रत्यक्ष अनुमानादि प्रमाणाला विषय होत नाही, तसें अज्ञानही विषय होत नाही, म्हणून अज्ञान हें खपुष्पवत् आहे.

**मा हे प्रमाणचि नुरवी । आधी हे कोण प्रस्तावी ॥
येणेही बोले जाणावी । अज्ञान उखी ॥ ५४ ॥**

अन्वय—मा हे प्रमाणचि नुरवी, (आतां) आधी हे कोण प्रस्तावी ?
येणे बोलेही अज्ञान उखी जाणावी. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—जर हें अज्ञान प्रमाणच उरूं देत नाहीं, तर मग तें आहे,
हें कोणीं सांगावें? या बोलण्यानें अज्ञान खोटें आहे, असें समजावें.

**एवं प्रत्यक्ष अनुमान । यया प्रमाणा भाजन ॥
नहोनी जाले अज्ञान । अप्रमाण ॥ ५५ ॥**

अन्वय—एवं प्रत्यक्ष अनुमान यया प्रमाणा भाजन नहोनी, अज्ञान
अप्रमाण जाले. ॥ ५५ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें, प्रत्यक्ष, अनुमान या प्रमाणांस पात्र न
होऊन, म्हणजे पूर्वी सिद्ध केल्याप्रमाणें प्रत्यक्षादि प्रमाणाकडून अज्ञा-
नाची सिद्धी होण्याइतकें अज्ञान योग्य नाहीं असें ठरून, अज्ञान अप्र-
माण झालें. (नाहीं असें ठरलें.) भावार्थ असा कीं, या प्रकरणांतील
४१ ओवीमध्ये अज्ञान हें प्रत्यक्ष आहे, किंवा कार्यानुमेय (कार्या-
वरून ज्याच्या अस्तित्वाचें अनुमान होतें असें) आहे, याचा आतां
शोध करूं, असा सिद्धांत्यांनीं उपक्रम केला होता. त्याप्रमाणें या
चालू ओवीपर्यंत शोध घेऊन असें ठरलें कीं, अज्ञानाची प्रत्यक्ष अनु-
मानादि प्रमाणानें सिद्धी होत नसल्यामुळें, अज्ञान ही कांहीं वस्तु
नाहीं असें सिद्ध झालें.

**ना स्वकार्यातें विधे । जें कारणपणा नये ॥
मी अज्ञान ऐसें विहे । मानू साचे ॥ ५६ ॥**

अन्वय—स्वकार्यातें विधेना, जें कारणपणा नये, मी अज्ञान ऐसें
(सांगावयास) विहे, (अशा अज्ञानास) साचे (कसें) मानू ? ॥ ५६ ॥

अ. वि.—जें अज्ञान कांहीं कार्य उत्पन्न करीत नाहीं, जें कोणाचें
कारण होत नाहीं, व लोकांस कोणांस दिसलें नाहींतर, तें स्वतः, 'मी अ-

ज्ञान आहे,' असे सांगण्यास भितें. (अंधेरांत आपणास एखादा मनुष्य दिसला नाही, तर तो होऊन ओरडतो. अहो! मी येथें आहे हो! तसें अज्ञान सांगत नाही.) अथवा, ज्याचेपासून कांहीं कार्य होत नाही व जें कोणाचें कारणही होत नाही, तें अज्ञान खरें आहे, असें मानण्यास मी भितों. मग अशा अज्ञानाला खरें कसें मानूं;

आत्मया स्वप्न दाउ । न सके कीर बहु ॥

परी ठाये ठाउ । निदेजो नेणे ॥ ५७ ॥

अन्वय—आत्म्या बहु स्वप्न दाउ कीर न सके, परी ठाये ठाउ निदे-
जो नेणे. ॥ ५७ ॥

अ. वि.—निद्रा ज्यास येते त्यास अनेकत्वाचा स्वप्नभास दाख-
विते, अथवा ती त्याचें जागृत ज्ञान नाहीसें करून, त्याला मुग्ध जड
करिते. त्याप्रमाणें ज्ञानरूप आत्म्याला, अज्ञानानें अनेकत्वाच्या भासाचें
स्वप्नही दाखविलें नाही, व जागच्या जागीं ज्ञानशून्य असा जड
करून निजविलेंही नाही.

हें असो जिये वेळे । आत्मेपणेचि निखिळे ॥

आत्मा अज्ञानमेळे । असे तेणे ॥ ५८ ॥

अन्वय—हें असो जिये वेळे निखिळे आत्मेपणेचि आत्मा (असे, ते
वेळीं तो) अज्ञानमेळे असे. ॥ ५८ ॥

अ. वि.—पूर्वीच्या ओवीमध्ये असें सांगितलें कीं, अज्ञानानें
आत्म्याला अनेकत्वाचें स्वप्नही दाखविलें नाही, व जागचे जागीं निज-
विला (मुग्ध केला) ही नाही. असें कोणतेंही अज्ञानाचें कार्य घडलें
नाहीं. यांकर पूर्वपक्षकार अज्ञानवादी, (या चालू ओवीमध्ये) पुनः
पूर्वपक्ष करितो तो असा. हें असो. म्हणजे अज्ञानाकडून कांहीं
कार्य न झालें तर न होवो. ज्या वेळेस अहमिदंवृत्तिशून्य ज्ञानरूप
केवळ आत्मभाव आहे, त्या वेळेसही आत्म्यास अज्ञानाचा योग आहे.

जैसें न करितां मंथन । काष्टी अवस्थान ॥

जैसें कां हुताशन । सामर्थ्याचें ॥ ५९ ॥

अन्वय—जैसे का हुताशन सामर्थ्याचें अवस्थान काष्ठी (ते) काष्ठ मंथन न करितां (ते काष्ठ मंथन करण्यापूर्वी) (असे) तैसे. ॥ ५९ ॥

अ. वि.—पूर्वीच्या ओवींत पूर्वपक्षकारांनीं केलेल्या पूर्वपक्षांस चालू ओवीपासून सिद्धांतांचें उत्तर आहे. उभय काष्ठांचें घर्षण होऊन, अग्नि विशेषदशेला येण्याचे पूर्वी, अग्नि हा, दहन पाचन व तमनाश इत्यादि सामर्थ्यरहित काष्ठगत सामान्यत्वानें आहे. तो अग्नि, अग्नीहून विपरीत धूमाला आश्रय कसा होईल? हाच भावार्थ ह्या ओवींमध्ये सिद्धांती सुचवितात.

तैसें आत्मा ऐसे नांव । न साहे आत्मयाची बरव ॥

तै का अज्ञान हाव । बांधते का ॥ ६० ॥

अन्वय—तैसें आत्मयाची बरव आत्मा ऐसे नांव न साहे, तै का अज्ञाना हाव बांधते का? ॥ ६० ॥

अ. वि.—तसें ज्ञानरूप आत्म्यास, स्वसंविदरूप वृत्तिज्ञानाची शोभा सहन होत नाही; म्हणजे ज्ञानरूप आत्मा हा, स्वस्वरूप भानाचा ज्ञानधर्म घेत नाही. तो अगदीं विपरीत अशा असतृजड अज्ञानाला आश्रय कसा होईल? म्हणजे अज्ञानाचा योग तेथें कसा असेल?

काय दीप न लाविजे । तैचि काजळी फेडिजे ॥

कीं नुगवतीया वाळीजे । रुखाची छाया ॥ ६१ ॥

अन्वय—दीप न लाविजे तैचि काजळी फेडिजे काय? कीं नुगवतीया रुखाची छाया वाळीजे (काय)? ॥ ६१ ॥

अ. वि.—दिवा लावल्यावर त्याला काजळी येते, व त्या काजळीच्या योगानें दीपतेज मंद होतें, म्हणून ती काजळी फेडावी लागते. येथें दिव्याचें प्रगटरूप हें काजळीला आश्रय आहे. जर दिवा लावलाच नाही, तर तेथें काजळी कोठून येणार? व ती झाडावयाची तरी कशी? उगवलेला वृक्ष छायेचा हेतु आहे. पण जो वृक्ष उगवलाच नाही, त्याची छाया कशी पडेल? व त्या छायेचा त्याग तरी कसा करिता येईल?

नाना नुठिता देहदशा । कालवूनि लाविजे चिकसा ॥
न घडीता आरसा । उटिजे काई ॥ ६२ ॥

अन्वय—नाना देहदशा नुठिता चिकसा कालवूनि (कसा) लाविजे ?
आरसा न घडीता उटिजे काई ? ॥ ६१ ॥

अ. वि.—अथवा देह जन्मल्यावर त्याला उटणें लावतां येतें.
पण जो देह जन्मालाच आला नाही, त्याला दिवाळीमध्ये जें कालवून
सुगंधी उटणें लावतात, तें कसें लावतां येईल ? जो आरसा तयार
केला नाही, त्यावर मल तरी कसा बसेल, व त्याला खडू लावून स्वच्छ
कसा करितां येईल ?

कां वोहाच्या दुधीं । सायचि असावी आधीं ।
मग ते फेडु इये बुद्धि । पवाडु कीजे ॥ ६३ ॥

अन्वय—का वोहाच्या दुधीं आधीं सायचि असावी, मग ते फेडु इये
बुद्धि पवाडु कीजे. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—गाईच्या कासेंतील दुधांत जर साय असेल, तर ती
बुद्धिकौशल्यानें काढून टाकितां येईल. पण त्या कासेंतल्या दुधांत
सायच जर नाही, तर ती काढून टाकावयाची कशी ? या दृष्टान्तानें
ज्ञानेश्वर महाराज असें सुचवितात कीं, गाईच्या कासेमध्ये सामान्य-
त्वानें असणारें दूध, सायीला आश्रय होत नाही. कारण, कासेंत अस-
णारें सामान्य दूध, पूर्ण दुग्धदशेस जर आलें नाही, तर तें सायीला
आश्रय कसें होईल ?

तैसें आत्मयाच्या ठाई । जें आत्मपणा ठाऊ नाहीं ॥
तें अज्ञान कांहीं । सारिखे कैसें ॥ ६४ ॥

अन्वय—तैसें आत्मपणा आत्मयाच्या ठाई ठाऊ नाही, तें अज्ञान कांहीं
सारिखे कैसें ? ॥ ६४ ॥

अ. वि.—आत्मा हा ज्ञानमात्र आहे, म्हणून तो आपल्या ज्ञान-
मात्रतेच्या विशेष जाणीवरूप वृत्तीस देखील आपल्या स्वरूपीं आश्रय

देत नाही. अशा या निर्धर्म आत्मरूपाच्या ठिकाणी, अज्ञानाचा संबंध कसा होईल ?

**म्हणोनी तेव्हांही अज्ञान नसे । हें जालेचि असे आपैसे ॥
आतां रिकामे कायसे ॥ नाहीं म्हणो ॥ ६५ ॥**

अन्वय—म्हणोनी तेव्हांही अज्ञान नसे, हें आपैसे जालेचि असे, आतां रिकामे नाहीं कायसे म्हणो ? ॥ ६५ ॥

अ. वि.—ज्या वेळेस आत्मा सच्चिदानंदरूप अभेदभावानें असतो, त्या वेळेसही अज्ञानाचा संबंध असतो, असें या प्रकरणांतल्या पूर्वीच्या ५८ ओवीमध्ये अज्ञानवाद्यांनीं पूर्वपक्ष केला होता. त्याचें उत्तर या ओवीमध्ये देतात. ज्ञानमात्र आत्मभावकालीं, अज्ञान नाही, असें पूर्वीच्या ओव्यांतून दिलेल्या अनेक दृष्टांतानें सहज सिद्ध झालें आहे. आतां ज्ञानरूप आत्मत्वीं अज्ञान नाही, असें किती वेळां व्यर्थ म्हणावें ?

ऐसाही आत्मा जेव्हां । जें नातळे भावाभावा ॥

अज्ञान असे तेव्हां । तरी ते ऐसे ॥ ६६ ॥

अन्वय—जेव्हां ऐसाही आत्मा जें भावाभावा नातळे तेव्हां अज्ञान असे (असें जर म्हटलें) तरी ते ऐसे. ॥ ६६ ॥

अ. वि.—अशा तऱ्हेनें, ज्या वेळेस भावाभावधर्मरहित ज्ञानरूप आत्मा आहे, त्या वेळेला अज्ञान आहे, तें असें. भावार्थ असा कीं, जागृत अवस्थेमध्ये असणारा स्थूलप्रपंच व त्याचा अनुभव घेणारा अभिमानी विश्व, त्याचप्रमाणें स्वप्नावस्थेमध्ये असणारा काल्पनिक सूक्ष्मप्रपंच व त्याचा अनुभव घेणारा अभिमानी तैजस, हाच भाव आहे. अशा तऱ्हेचा स्थूल व सूक्ष्म प्रपंच, व त्याचे ज्ञाते अभिमानी विश्व व तैजस, या सर्वांचा जिथें लय होतो, ती घन अज्ञान सुषुप्ती होय; तिचा अभिमानी प्राज्ञ आहे; या अवस्थेंत वर सांगितलेल्या स्थूल सूक्ष्म प्रपंचाचा अनुभव नसून अभावाचें स्फुरण असतें. (ज्ञानेश्वरी अ. १८ ओ. ११८६ तिन्ही अवस्थांचेनि द्वारें ॥ उपाधि उप-

हिताकारे ॥ भावाभाव स्फुरे ॥ कांहीं जे ॥) अशा या भावाभावाचे आत्मत्वीं जे व्यवहार होतात, त्याचे संपादक, मूल बीजरूप अज्ञान आहे. ज्ञाने० अ० १५ वस्तूसी आपला जो अबोधु ॥ तो ऊर्ध्वी आठुळैजे कंदु ॥ वेदांतीं हाचि प्रसिद्धु ॥ बीज भाव ॥ ८८ ॥ घन अज्ञान सुषुप्ती ॥ तो बीजांकुर भाव म्हणती ॥ येर स्वप्न हन जागृती ॥ हा फळभाव तियेचा ॥ ८९ ॥ अशा या भावाभावरूप कार्यदशेला न येतां, अज्ञान हें आत्मत्वीं बीजरूपानें असतें. तें कसें असतें हें पुढील ओव्यांतून दृष्टांतानें सुचवितात.

जैसें घटाचे नाहीपण । फुटोनी होय शतचूर्ण ॥

किंवा सर्वापरी मरण । मारवले ॥ ६७ ॥

अन्वय—जैसें घटाचे नाहीपण फुटोनी शतचूर्ण होय, किंवा मरण सर्वापरी मारवले (होय). ॥ ६७ ॥

अ. वि.—घटाभावाचे फुटून शंभर तुकडे झाले. किंवा सर्वांना मारणाऱ्या मृत्यूला सर्व मारक साधनाकडून मारविलें.

नाना निदें नीद आली । कीं मूर्छा मूर्छें गेली ।

कीं अंधारी पडली । आंधकूपी ॥ ६८ ॥

अन्वय—नाना निदें नीद आली, कीं मूर्छा मूर्छें गेली, कीं अंधारी आंधकूपी पडली. ॥ ६८ ॥

अ. वि.—अथवा झोंपेला झोंप आली, किंवा मूर्च्छा, मूर्च्छा येऊन पडली, अथवा अंधार अंधेच्या विहिरींत पडला.

कां आभाव अवघडला । कां केळीचा गाभा मोडला ॥

चोखळा असुडला । आकाशाचा ॥ ६९ ॥

अन्वय—कां आभाव अवघडला, कां केळीचा गाभा मोडला, आकाशाचा चोखळा असुडला. ॥ ६९ ॥

अ. वि.—किंवा अभाव अवघडला किंवा केळीचा गाभा (सर्व सोपटें काढून टाकल्यावर आंत राहिलेली अवशेष पोकळी ती गाभा होय) मोडला किंवा आकाशाचा चाबूक करून तो वाजविला.

कां निवटिया सूदले विख । मुकियाचे बांधिले मुख ॥
नाना नुठिता लेख । पुसिले जैसैं ॥ ७० ॥

अन्वय—कां निवटिया विख सूदले, मुकियाचे मुख बांधिले, नाना जैसैं नुठिता लेख पुसिले. ॥ ७० ॥

अ. वि.—किंवा मेलेल्यास विष दिलें, किंवा मुक्यास बोलतां येऊं नये म्हणून त्याचें तोंड बांधलें, किंवा जीं अक्षरें लिहिलीं नाहीत तीं पुसलीं जशीं.

तैसैं अज्ञान आपुलिये वेळ । भोगी हेचि टवाळ ॥
आतां तरी केवळ । वस्तु होऊनि असे ॥ ७१ ॥

अन्वय—तैसैं अज्ञान आपुलिये वेळ भोगी हेचि टवाळ, आतां तरी केवळ वस्तु होऊनि असे. ॥ ७१ ॥

अ. वि.—पूर्वींच्या ओव्यांतून जें भाषण झालें, तें सर्व वाचारंभण आहे. तसैं स्थितिकालीं, अज्ञान हें, केवळ ज्ञानरूप आत्म्याला विषय करतें, हें म्हणणें वाचारंभण आहे, असें विचारानें ठरतें. आतां तर अज्ञानस्थितीचा ब्रह्मविचारानें निरास होऊन, अज्ञान हें सच्चिदानंदधन ज्ञानमात्र परब्रह्माशीं समरस झालें आहे. कारण, मिथ्या वस्तूची निवृत्ति, अधिष्ठानाहून वेगळी नसून, अधिष्ठानरूप असते. जशी कल्पित मिथ्या सर्पाची निवृत्ति, अधिष्ठान रज्जूहून वेगळी नसून, अधिष्ठानरज्जुरूप आहे, त्याप्रमाणें ब्रह्मवस्तूच्या विचारानें, मिथ्या अज्ञानाची झालेली निवृत्ति, अधिष्ठान ब्रह्माहून वेगळी नसून, सच्चिदानंदधनअधिष्ठानब्रह्मरूपच आहे.

देखा वांझ कैशी विये । विरुढती भाजलीं विये ॥
कीं सूर्य कोणा लाहे । अंधारान्ते ॥ ७२ ॥

अन्वय—देखा वांझ कैशी विये ? भाजलीं विये (केवी) विरुढती ? कीं सूर्य कोणा अंधाराते लाहे ? ॥ ७२ ॥

अ. वि.—पहा, वांझ कशी प्रसूत होईल ? भाजलेलीं वियें कशीं उगवतील ? किंवा सूर्याचा व कोणत्या आंधाराचा योग जमेल ?

तैसा चिन्मात्री चोखडा । भलतैसा अज्ञानाचा झाडा ॥
घेतला तन्ही पवाडा । येईल काई ॥ ७३ ॥

अन्वय—तैसा चिन्मात्री चोखडा, (तेथें) अज्ञानाचा भलतैसा झाडा
घेतला, तन्ही पवाडा येईल काई? ॥ ७३ ॥

अ. वि.—सच्चिदानंदधन, शुद्ध, बुद्ध, स्वयंप्रकाश, ज्ञानमात्र
परब्रह्मस्वरूपांत, असत् जड दुःस्वरूप अशा विपरीत स्वभावयुक्त
अज्ञानाचा, विचारानें केलेल्या शोधांतीं, पत्ता लागेल काय? लागणार
नाहीं. एक वेळ स्वयंप्रकाश, ज्ञानमात्र आत्मस्वरूपी, विवेकाच्या
शोधावांचून पाहूं गेलें तर, नसणाऱ्या अज्ञानाचा पोकळ भास होईल.
पण, विचारानें शोध करून पाहूं गेलें तर, वर सांगितलेला अज्ञानाचा
पोकळ भास देखील होणार नाही. जसें रात्रीच्या समयीं हातांत दिवा न
घेतां, अंधःकारास पहाण्यास गेलें तर, मुळींच नसणाऱ्या अंधःकार-
वस्तूचा पोकळ भास होईल. पण हातांत दिवा घेऊन अंधःकार शोधून
पहावयास गेलें तर पूर्वी होणारा अंधःकाराचा पोकळ भास देखील
होणार नाही. तुकाराम महाराज—दीप घेऊनी धुंडीती अंधार ॥ भेटे
हा विचार अघटित ॥ ज्ञानेश्वरी अ० १४ ओ० ७३ आणि एक असे ॥
जो विचारा वेळे न दिसे ॥ वाति पाहतां जैसे ॥ काळवखे गा ॥ ७३ ॥
हाच विषय पुढें दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

जे सायेचिये चाडे । डहुळे दुधाचे भांडें ॥

तें दिसे कीं विघडे । तैसें हे पा ॥ ७४ ॥

अन्वय—जे सायेचिये चाडे दुधाचे भांडें डहुळे तें (साय) दिसे
कीं विघडे तैसें हे पा. ॥ ७४ ॥

अ. वि.—दुधावर येणारी साय दुधांत पळी घालून ढवळून पहा-
वयास लागलें तर, ती दिसेल किंवा असलेली नाहीशी होईल? तर
नाहींशी होईल. एक वेळ, पळीनें दूध न ढवळितां पाहूं गेलें तर ती
भासेल. ज्ञानेश्वरी अ० १४ हालविलीया जाय ॥ निश्चळ तरी
होय ॥ दुधी जैसी साय ॥ दुधीची ते ॥

नाना नीद धरावया हाती । चेऊनि उठिला झडती ॥
ते लाभे कीं थिती ॥ नासली होये ॥ ७५ ॥

अन्वय—नाना नीद हाती धरावया चेऊनि झडती उठला, (तेव्हां) ते (नीद) लाभे कीं थिती नासली होय ? ॥ ७५ ॥

अ. वि.—अथवा निद्रा हातांत धरावयाची, म्हणून जागा होऊन लौकर उठला, तेव्हां ती निद्रा त्याचे हातीं लागेल, किंवा जी याचे जवळ होती, ती नाहीशी होईल ?

तेवीं पहावया अज्ञान ऐसें । हें आंगीं पिसें कायसे ।
न पाहतां आपैसे । न पाहणेचि की ॥ ७६ ॥

अन्वय—तेवीं अज्ञान पहावया हें ऐसें पिसें आंगीं कायसे ? न पाहतां आपैसे न पाहणेचि की. ॥ ७६ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें अज्ञान कसें आहे तें पहावें, असें हें वेड कोठलें अंगांत शिरलें आहे ? पाहिलें तरी अथवा न पाहिलें तरी, तें न पाहिल्यासारखेंच आहे. कारण, तें अज्ञान अस्तित्वांतच नाही. वंध्यापुत्र पाहिला अथवा न पाहिला, तरी न पाहिल्यासारखाच.

एवं कोणहेही परी । अज्ञानभावाची उजरी ॥
न पडेचि नगरी । विचाराचिये ॥ ७७ ॥

अन्वय—एवं अज्ञानभावाची उजरी, विचाराचिये नगरी कोणहेही परी न पडेचि. ॥ ७७ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें अज्ञानाच्या अस्तित्वाचा उदय, सच्चिदानंदरूप अधिष्ठान आत्मस्वरूपाच्या विवेकाचे शहरांत, कोणत्याही प्रकारानें होत नाही. खरा विचार करून शोधावयास लागलें तर, अज्ञान विचारापुढें नाहीसेच होतें. म्हणजे अज्ञानाचें अस्तित्व, विचारानें ठरत नाही. एरवीं अविचारांत कदाचित् अज्ञान आहेसें वाटेल.

अहो कोणहेही वेळे । आत्मा अथवा वेगळे ॥
विचाराचे डोळे । देखते कां ॥ ७८ ॥

अन्वय—अहो (अज्ञान जर खरोखर असतें तर) कोणहेही वेळे आत्मा

(आत्म्यासह) अथवा (आत्म्याहून) वेगळे (असे) विचाराचे डोळे (न) देखते का ? ॥ ७८ ॥

अ. वि.—अहो, अज्ञान जर खरोखर असतें, तर तें आत्मस्वरूपां, अथवा आत्म्याहून वेगळें असें, विचाराचे दृष्टीला केव्हां तरी दिसलें नसते कां ?

ना निर्धारार्थे तोंड न माखे । प्रमाण स्वप्नीही नायके ।
कीं निरुती हन मुके ॥ अनसार्पणा ॥ ७९ ॥

अन्वय—ना निर्धारार्थे तोंड न माखे, प्रमाण स्वप्नीही नायके, कीं निरुती हन मुके अनसार्पणा (वेगळेपणा). ॥ ७९ ॥

अ. वि.—अथवा निर्धारार्थे, म्हणजे—विचाराच, तोंड देखील अज्ञानानें माखत (भरत) नाही. म्हणजे ‘अज्ञान कांहीं एक वस्तु आहे,’ असें विचारानें सिद्ध होत नाही. कारण, प्रमाणानें अज्ञानाचा यथार्थ निर्णय करावयास गेलें तर, तें अज्ञान, प्रमाणाला स्वप्नांतही ऐकत नाही. म्हणजे, प्रत्यक्ष अनुमानादि प्रमाणानें, अज्ञान ही कांहीं एक वस्तु आहे, असें ठरवावयास गेलें तर, अविवेककालीं आत्म्याहून निराळें भासणाऱ्या अज्ञानाचा पोकळ भासही राहत नाही. “यासच मूळांत “निरुति हन मुके अनसार्पणा ” असें म्हटलें आहे.

इतुलियाही भागू । अज्ञानाचा तरी तो भागू ॥

निगे ऐसा बागू । पडतां कां देवा ॥ ८० ॥

अन्वय—इतुलियाही भागू तरी, तो अज्ञानाचा भागू निगे, ऐसा बागू का पडता देवा ? ॥ ८० ॥

अ. वि.—असा प्रकार असतांना, इतक्याही ऊपर अज्ञानाचा भाग निघेल, अशी गोष्ट कशाला भाग पडेल देवा ?

अवसेचेनि चंद्रबिंबे । निर्वाळीलिये सभे ॥

कां मांडले जैसे खांबे ॥ शशविषाणाचे ॥ ८१ ॥

अन्वय—अवसेचे चंद्रबिंबेनि निर्वाळीलिये सभे जैसे कां शशविषाणाचे खांबे मांडले ॥ ८१ ॥

अ. वि.—अवसेच्या चंद्रबिंबाच्या प्रकाशानें सभा सुशोभित केली व त्या सभेस सशाच्या शिंगाचे खांब दिले.

नाना गगनौलाचिया माळा । वांझेचिया झालिया गळा ॥
घापती तो सोहळा । पाविजेत असे ॥ ८२ ॥

अन्वय—नाना वांझेचिया झालिया गळा गगनौलाचिया माळा घापती, तो सोहळा पाविजेत असे ॥ ८२ ॥

अ. वि.—त्या सभेमध्ये असणारीं जीं वांझेचीं मुलें, त्यांच्या गळ्यांत आकाशाच्या पुष्पाच्या माळा घातल्या व सभा सुशोभित केली.

आणूनि कासवीचे तूप । भरु आकाशाचे माप ॥

तरी साचा येती संकल्प । ऐसे ऐसे ॥ ८३ ॥

अन्वय—कासवीचे तूप आणूनि आकाशाचे माप भरु, तरी ऐसे ऐसे संकल्प साचा येती. ॥ ८३ ॥

अ. वि.—कासवीचें तूप आणून तें पोकळीच्या मापांत भरून वर सांगितलेल्या सभासदांना देतां येईल, तर असले संकल्प खरे होतील; म्हणजे आत्मत्वीं अज्ञान आहे, हा अज्ञानवाद्याचा संकल्प खरा होईल.

आम्ही येऊनि जाऊनि पुढती । अज्ञान अणावे निरुती ॥
ते नाही तरी किती । वतवतु पा ॥ ८४ ॥

अन्वय—आम्ही येऊनि जाऊनि पुढती अज्ञान निरुती अणावे. (तो तें नाही. आतां) ते नाही (हें) तरी किती वतवतु पा? ॥ ८४ ॥

अ. वि.—येऊन जाऊन म्हणजे वारंवार, आम्ही अज्ञान खरें आहे का, म्हणून खरोखर विचार करून पाहिला, पण अज्ञान खरेंच नाही, असें ठरतें. अज्ञान असून, तें नाही, असें म्हणण्याचा आमचा आग्रह नाही. तर तें खरोखरच नाही, हें पूर्वीं सिद्ध झालेंच आहे. तर आतां 'नाहीं नाहीं' असें किती वेळां बोलूं?

म्हणोनि अज्ञान अक्षरें । नुमसू आतां निदसुरे ॥

परी आन एक स्फुरे । इयेविषयीं ॥ ८५ ॥

अन्वय—म्हणोनि निदसुरे अज्ञान (हीं) अक्षरें आतां नुमसू, परी इये-विषयीं एक आन स्फुरे. ॥ ८५ ॥

अ. वि.—म्हणून, या खोट्या अज्ञानाचा आम्ही आतां मागमूस घेत नाहीं. पण अज्ञानासंबंधानें एक निराळाच विचार सुचला आहे; तो पुढील ओव्यांत दाखविला आहे.

आपणया ना आणिकाते । देखोनी होय देखते ॥

वस्तु ऐशिया पुरते । नव्हेचि आंगे ॥ ८६ ॥

अन्वय—आपणया ना आणिकाते देखोनी देखते होय, ऐशिया पुरते वस्तु आंगे नव्हेचि. ॥ ८६ ॥

अ. वि.—आपण केव्हां दुसऱ्याकडे पहातो, केव्हां आपण आपल्याकडेच पहातो, म्हणून आम्ही पहाणारे आहोंत. जर आम्हांला दुसऱ्याकडे पहातां आलें नाहीं, व आपणाला आपल्याकडेही पहातां आलें नाहीं, तर आम्ही न पहाणारे असे आंधळे ठरूं. पण असा प्रकार आत्मवस्तूचा नाहीं. आत्मवस्तु ही, आपणआपल्याला पहाणारी किंवा दुसऱ्याला पहाणारी आहे, म्हणून ती पहाणारी आहे, असें नाहीं, तर ती पहाणेंरूप आहे. ज्ञानरूप आत्मवस्तूहून इतर कोणी नाहीं, म्हणून दुसऱ्याला पहाणें, हें तेथें साहजिकच नाहीं; व इतराला पहाणें नसल्यामुळें, ज्ञानरूप आत्मवस्तूचें आपलें आपल्यालाही पहाणें नाहीं. कारण, मनुष्याला मी मनुष्य आहे, असें जें ज्ञान होतें, तें मनुष्येतरांच्या दर्शनानें होतें. जर मनुष्याला मनुष्येतरांचें दर्शन आरंभापासून केव्हांही झालें नाहीं, तर मनुष्याला, मी मनुष्य आहे, असें ज्ञान केव्हांही होणार नाहीं. तसें ज्ञानरूप आत्मवस्तुव्यतिरिक्त दुसरेपणाचें भान, आत्मत्वीं केव्हांही नसल्यामुळें, ज्ञानरूप आत्म्या-मध्ये, आत्ममानाचाही अत्यंत अभाव आहे. अशा तऱ्हेनें, आत्मवस्तु ही भेदशून्य, अक्रिय व ज्ञानमात्र आहे.

तरी ते आपणया पुढें । दृश्य पघळे येवढे ॥

आपण करी फुढें । द्रष्टेपण ॥ ८७ ॥

अन्वय—तरी ते (वस्तु आपण) आपणया पुढें दृश्य येवढे पघळे, (आणि) आपण द्रष्टेपण फुढें करी. ॥ ८७ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्या प्रकारची आत्मवस्तु ज्ञानमात्र असूनही, ती वस्तु आपण आपल्यापुढें दृश्य जगदाकारानें विस्तारली व त्या दृश्य जगताला पहाणारी द्रष्टाही आपणच झाली.

जेथे आत्मत्वाचे सांकडे । तेथें उठे हे येवढें ॥

आणि उठिले तरी रोकडे । देखत असो ॥ ८८ ॥

अन्वय—जेथें आत्मत्वाचे सांकडे तेथें येवढें उठे, आणि उठिले तरी रोकडे देखत असो. ॥ ८८ ॥

अ. वि.—ज्या ज्ञानरूप आत्मत्वीं, आत्मभानाचें संकट आहे, (आत्मभान होणें कठीण आहे) म्हणजे जेथें अहंवृत्ति नाही, तेथें अनेकनामरूपात्मक इदं दृश्य जगताचा उदय झाला आहे. आणि उदय पावलेल्या दृश्य जगतासही साक्षात् आत्माच पहात आहे.

न दिसे जरी अज्ञान । तरी आहे हें नव्हे आन ॥

यया दृश्या अनुमान । प्रमाण जाले ॥ ८९ ॥

अन्वय—जरी अज्ञान न दिसे तरी आहे हें आन नव्हे. यया दृश्या अनुमान प्रमाण जालें. ॥ ८९ ॥

अ. वि.—जरी अज्ञान प्रत्यक्ष दिसत नाही, तरी तें आहे, यांत अन्यथा नाही; कारण, पूर्वीच्या ओवीत सांगितलेल्या दृश्य जगताचे उदयावरून, असें ठाम अनुमानप्रमाणास विषय होतें कीं, त्याच्या बुडाशीं अज्ञान आहे. कांहीं पदार्थांचें ज्ञान इंद्रियांना प्रत्यक्ष होतें, व कांहीं पदार्थांचें अस्तित्व इंद्रियांना प्रत्यक्ष नसून, ते पदार्थ आहेत, असें त्यांच्या कार्यावरून अनुमान होतें. जसें धूर दिसला, कीं तेथें 'अग्नि आहे' असें अनुमानप्रमाणास विषय होतें. आतां तो अग्नि जरी इंद्रियांना प्रत्यक्ष भासला नाही, तरी

धुराच्या प्रत्यक्ष ज्ञानानें अग्नि हा अनुमानप्रमाणास विषय होतो. तसें या भूतभौतिक दृश्य प्रपंच सृष्टीवरून 'ब्रह्मीं अज्ञान आहे' असें अनुमानानें ग्रहण होतें. जसें विपरीत सर्पज्ञानानें रज्जूचें अज्ञान अनुमानप्रमाणास विषय होतें, तसें नामरूपात्मक विपरीत दृश्य जगताच्या योगानें, ब्रह्माविषयीं अज्ञान अनुमानप्रमाणास विषय होतें. हीच गोष्ट पुढी ओव्यांतून अनेक दृष्टांतपूर्वक सिद्ध करितात.

नातरी चंद्र एकु असे । तो व्योमी दुणावला दिसे ।

तरी डोळा तिमिर ऐसें । मानू ये की ॥ ९० ॥

अन्वय—नातरी व्योमी चंद्र एकु असे, तो दुणावला दिसे, तरी डोळा तिमिर ऐसें मानू ये की. ॥ ९० ॥

अ. वि.—नाहीं तर आकाशांत एक चंद्र आहे, त्या ठिकाणीं जर दोन दिसावयास लागले, तर दृष्टींत तिमिरदोष आहे, असें मानलें पाहिजे.

भूमीवेगळी झाडे । पाणी घेती कवणीकडे ।

न दिसती आणि अपाडे । साजी असती ॥ ९१ ॥

अन्वय—भूमीवेगळी झाडे पाणी कवणीकडे घेती, (ते) न दिसती आणि अपाडे साजी असती. ॥ ९१ ॥

अ. वि.—कांहीं वनांतील झाडांच्या बुडाशीं पाहूं गेलें तर, तेथें अगदीं कोरडें दिसतें; यावरून, भूमीशिवाय झाडें पाणी कोठून घेतात, तें दिसत नाहीं, व झाडें तर हिरवीं गार प्रसन्न दिसतात.

तरी भरवसेनी मूळे । पाणी घेती हें न ढळे ॥

तैसें अज्ञान कळे । दृश्यास्तव ॥ ९२ ॥

अन्वय—तरी भरवसेनी मूळे पाणी घेती हें न ढळे, तैसें अज्ञान दृश्यास्तव कळे. ॥ ९२ ॥

अ. वि.—तर खरोखर मूळें पाणी घेतात हें खास; त्याप्रमाणें दृश्य जगत् जर आहे, तर त्याच्या बुडाशीं ब्रह्मीं अज्ञान खास आहेच असें समजतें.

चेइलेया नीद जाय । निद्रिता तंव ठाउवी नव्हे ॥

परी स्वप्न दाऊनी आहे । म्हणो ये कीं ॥ ९३ ॥

अन्वय—चेइलेया नीद जाय, (ती नीद) निद्रिता ठाउवी नव्हे, परी स्वप्न दाऊनी (निद्रा) आहे म्हणो ये कीं. ॥ ९३ ॥

अ. वि.—जागें झाल्यावर निद्रा जाते. झोंपीं गेलेल्या मनुष्यांस निद्रा ठाउक नाही, पण स्वप्न पडतें, तें बरीक खास निद्रेनें पडतें; म्हणून, स्वप्नावरून निद्रा आहे, असें अनुमान होतें.

म्हणूनि वस्तुमात्रे चोखें । दृश्य जरी येवढे फाके ।

तेव्हां अज्ञान अथी सुखे । म्हणो ये की ॥ ९४ ॥

अन्वय—म्हणून चोखें वस्तुमात्रे जरी येवढे दृश्य फाके तेव्हां अज्ञान अथी (हें) सुखे म्हणो ये की. ॥ ९४ ॥

अ. वि.—निर्गुण, निराकार, सच्चिदानंदरूप, शुद्ध, बुद्ध, ब्रह्मस्वरूपी, अनेकनामरूपात्मक विपरीत दृश्य जगदाभास, ज्या अर्थी प्रकट झाला आहे, त्या अर्थी, त्यांचें कारण, ज्ञानरूप आत्म्याहून निराळें असें एक अज्ञान, आत्मत्वीं आहे, असें अनुमानप्रमाणास ग्रहण झालें. असा हा अज्ञानवाद्यांचा पूर्वपक्ष आहे.

अगा ऐशिया ज्ञानाते । अज्ञान म्हणणे केउते ॥

काय दीवो करी तयाते । अंधार म्हणिपे ॥ ९५ ॥

अन्वय—अगा ऐशिया ज्ञानाते केउते अज्ञान म्हणणे, दीवो करी तयाते अंधार म्हणिपे काय ? ॥ ९५ ॥

अ. वि.—त्यावर सिद्धांती उत्तर देतात, अरे, अनेकनामरूपात्मक दृश्य जगत्, हें अज्ञान कार्य नसून, ज्ञानप्रकाशाचाच सर्व दृश्य जगतरूपानें विकास आहे. जसें मृगजलाभास, हा कांहीं पदार्थ नसून, जें कांहीं भासत आहे, तें सूर्यरश्मीचा प्रकाशच आहे; म्हणजे, मृगजल-अस्तित्व रश्मिप्रकाश आहे, मृगजलभातित्व रश्मिप्रकाश आहे, आणि हरणांना मृगजलाचें प्रियत्व रश्मिप्रकाशच आहे. तसेंच अनेक नामरूपात्मक जगदाभास, हा कांहीं चैतन्यतत्वाहून वेगळा स्वतंत्र

नसून, जो कांहीं भासत आहे, तो चित्रप्रकाशच आहे. म्हणजे नामरूपात्मक सर्व पदार्थांचें अस्तित्व चित्रप्रकाश आहे, त्यांचें भातित्व चित्रप्रकाश आहे, व त्यांचें प्रियत्वही चित्रप्रकाश आहे; अशा तऱ्हेनें नामरूपात्मक जगदाभास म्हणून जो कांहीं आहे, तो सर्व चित्रप्रकाश आहे, अशा ह्या चित्रविलास जगताला जर तूं अज्ञान म्हणतोस, तर सूर्योदयानें जिकडे तिकडे फांकलेल्या प्रकाशाला अंधःकार म्हणावयाचें कीं काय ?

अगा चंद्रापासूनि उजळ ॥ जेणें राविले वस्तु धवल ॥
तयातें काजळ । म्हणिजेत असे ॥ ९६ ॥

अन्वय—अगा जेणें वस्तु चंद्रापासूनि उजळ धवल राविले, तयातें काजळ म्हणिजेत असे ? ॥ ९६ ॥

अ. वि.—अगा (असें पूर्वपक्ष अज्ञानवाद्याला अनुलक्षून म्हणतात) एखादी वस्तु अशी आहे कीं, ती आपल्या योगानें दुसऱ्या वस्तूस चंद्रापेक्षां स्वच्छ पांढरा रंग देऊं शकते, तर त्या वस्तूला काय काजळ म्हणावयाचें ?

आगीचें काज पाणी । निफजा जरी आणी ॥

अज्ञान इया वाहणी ॥ मानू तरी ते ॥ ९७ ॥

अन्वय—आगीचें काज जरी पाणी निफजा आणी, तरी ते अज्ञान इया वाहणी मानू. ॥ ९७ ॥

अ. वि.—अशीचें कार्य पाण्याकडून होईल, तर चित्रप्रकाश जगत्, हें अज्ञानाचें कार्य आहे, असें मानूं.

कळीपूर्ण चंद्रमा । आणवूनि मेळवी आमा ॥

तरी ज्ञान हे अज्ञान नामा । पात्र होइजे ॥ ९८ ॥

अन्वय—कळीपूर्ण चंद्रमा जरी आमा आणवूनी मेळवी, तरी ज्ञान हे अज्ञान नामा पात्र होइजे. ॥ ९८ ॥

अ. वि.—पूर्ण सोळा कळांनीं युक्त होऊन, जर चंद्र अमा-वास्या आणील, तर केवळ चिद्विलास जें जगत्, तें अज्ञानकार्य आहे, असें म्हणणें योग्य होईल.

वोरसोनी लोभे । विष कां अमृतें दुभे ॥

ना दुभे तरी लाभे । विषचि म्हणणे ॥ ९९ ॥

अन्वय—कां विष लोभे वोरसोनी अमृतें दुभे ना दुभे, तरी (तयाते) विषचि म्हणणे लाभे ॥ ९९ ॥

अ. वि.—मोठ्या प्रेमानें जर विषानें अमृत दुभलें, तर दुभलेल्या पदार्थास आम्ही विषच म्हणूं.

दु० अन्वय—का लोभे वोरसोनी अमृतें विष दुभे, ना तरी (जे) दुभे (त्याला) विषचि म्हणणें लाभे. ॥

अ. वि.—मोठ्या प्रेमानें जर अमृतानें विष दुभलें तर त्या दुभलेल्या पदार्थास विष म्हणतां येईल काय? तर नाही. अमृतापासून अमृतच दुभावयाचें.

तैसा जाणणेयाचा वेव्हारु । जेथे माखला समोरु ॥

तेथे आणिजे पुरु । अज्ञानाचा ॥ १०० ॥

अन्वय—तैसा जेथे (ज्ञात्याच्या समोरु) जाणणेयाचा व्यवहार माखिला, तेथे अज्ञानाचा पुरु आणिजे. ॥ १०० ॥

अ. वि.—ज्ञात्याच्या (जाणणाराचे) पुढें जेवढें म्हणून नाम-रूपात्मक ज्ञेय जगत् भासत आहे, तेवढें सगळें ज्ञानानेंच प्रकाशिलें गेलें आहे. असें असून, तेथें ह्या अज्ञानवाद्यानें सर्व जगत् हें अज्ञानाचा पूर (लोंढा अथवा कार्य) आहे, असें हें कोटून आणिलें? भावार्थ असा कीं, दोन प्रहरीं नदीच्या वाळवंटांत शुक्तीवर भासणाऱ्या रजत (रुपें) रूपानें एक शिंपच स्फुरत आहे. त्याप्रमाणें चैतन्यावर भासणाऱ्या ज्ञेय जगत् रूपानें, एक चैतन्यच चैतन्याला स्फुरत आहे. म्हणजे ज्ञेय विषयरूपानें तरी चैतन्यच मांडिलें आहे, आणि ज्ञाता रूपानें तरी चैतन्यच नांदत आहे, आणि ज्ञात्यापासून ज्ञेयापर्यंत परिणाम पावलेल्या वृत्तिज्ञानरूपानें तरी, एक चैतन्यच आहे.

तया नांव अज्ञान ऐसें । तरी ज्ञान होआवे तें कैसें ॥
येन्हवी कांहींच असे । आत्मा काई ॥ १०१ ॥

अन्वय—तया (जरी) अज्ञान ऐसें नांव, तरी ज्ञान तें कैसें होआवे ?
येन्हवी (जे) काई कांहींच असे (तें) आत्मा (होय.) ॥ १०१ ॥

अ. वि.—त्याला जर अज्ञान म्हणावयाचें, तर मग ज्ञान कशाला
म्हणावयाचें, तें सांग. येरवीं सहजगत्या जें कांहीं आहे, तें आत्माच
आहे.

कांहींच जया न होणें । होय तें स्वतां नेणें ॥
शून्याची देवांगणे । प्रमाणासी ॥ १०२ ॥

अन्वय—जया कांहींच न होणें, (जें) होय तें स्वतः नेणें, प्रमाणासी (तर)
शून्याची देवांगणे. ॥ १०२ ॥

अ. वि.—ही ओवी कोणी अज्ञानाकडे लावितात, व कोणी
आत्म्याकडे लावितात. म्हणून, येथें दोन्हीही अर्थ दिले आहेत.
अज्ञान ही कांहीं वस्तु नाही, म्हणून त्याला कांहीं होणेंही
नाहीं. भासकालीं अज्ञान आहे, असें धरून जरी चालेलें, तरी
तें आपण आपल्या स्वतःलाही जाणत नाहीं. सर्व प्रमाणांनीं देवाच्या,
अंगणांत उभे राहून शपथेवर, 'अज्ञान हें कांहीं नाही, शून्य आहे,' असें
ठरविलें. सारांश, कोणत्याही प्रमाणानें ज्याची सिद्धी होत नाही, असें तें
अज्ञान खपुष्पवत् शून्य आहे. हें पूर्वीं एक वेळ सांगण्यांत आलें आहे.

दु० अ. वि.—आत्मा हा सच्चिदानंदरूप, निर्गुण, निराकार, शुद्ध,
बुद्ध असल्यामुळें, तेथें कांहीं होण्याचा व्यवहार नाही. म्हणजे, वर
सांगितलेल्या आत्मस्वरूपभावांत स्थित्यंतर नाही. कारण, आत्मा हा
कांहीं विषय नाही. जो विषय असतो, त्याचें मार्गें स्थित्यंतर असतें;
म्हणजे विषय हा एकदेशीय असल्यामुळें, उत्पन्न होणें व नष्ट होणें हे धर्म,
त्याचे ठिकाणीं असतात. म्हणजे, त्याचें जें रूप आहे, तें विसकटणें व
दुसऱ्या रूपानें जमणें, हा प्रकार, एकदेशीय, परिच्छिन्न, व जड पदार्थाचे

ठिकाणीं आहे. आत्मा हा, अप्रमेय, अपरिच्छिन्न, ज्ञानघन, त्रिकाल एकरूपानें असणारा, असा आहे. म्हणून “जया कांहीं न होणें” असे मूळांत उद्गार काढिले आहेत. आतां हा सांगितलेला आत्मभाव, निर्धर्म ज्ञानरूप असल्यामुळें, स्वसंविदतेचा वृत्तिधर्मही तेथें नाही. सर्व प्रमाणांनीं आत्मस्वरूपाच्या सिद्धिसंबंधानें, देवाच्या अंगणांत उभे राहून शपतेवर असें सांगितलें कीं, त्या आत्मतत्त्वसंबंधाचा आम्हांला कांहीं निर्णय करितां येत नाही. म्हणजे, आम्हांला आत्मतत्त्वा-संबंधानें कांहीं कळत नाही. आमचें सर्व ज्ञान शून्य झालें आहे.

असे म्हणावया जोगे । नाचरे कीर आंगे ॥

परी नाहीं हे नलगे । जोडावेचि ॥ १०३ ॥

अन्वय—असे म्हणावया जोगे आंगे कीर नाचरे, परी नाहीं हे जोडावे नलगेचि ॥ १०३ ॥

अ. वि.—पूर्वीच्या ओवीप्रमाणें, ही ओवी अज्ञानाकडे व आत्म्याकडे लावितात. म्हणून, या ओवीचे दोन्ही अर्थ दिले आहेत. अज्ञान हें आहे, असें ह्मणण्याजोगा अज्ञानाचा व्यवहार कोठेंही दिसत नाही. आतां तें नाही, अशी कांहीं सिद्धी करावयास नको. कारण त्याचा नाहीपणा स्वतःसिद्ध आहे. दुसरा अर्थ—परमात्मवस्तु ही एक अशा जातीची आहे, असें म्हणण्यायोग्य परमात्मवस्तु स्वतः कांहीं एक आचरत नाही. जसें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यादि सर्व जाती, ह्या त्यांच्या ठिकाणीं असणाऱ्या गुण-कर्मस्वभावानें ठरल्या आहेत, तसें आत्मवस्तूची जाति ठरविण्यासारखा, तेथें गुणकर्मस्वभावाचा व्यवहार नाही. म्हणून, आत्म्याला सगुण आहे असें म्हणतां येत नाही, व निर्गुण आहे असेंही म्हणतां येत नाही. साकार आहे अथवा निराकार आहे, हेंही कांहीं ठरत नाही. सगुण निर्गुण उभयभावयुक्त आत्मा आहे, असेंही अनुमान करितां येत नाही. कारण, सगुण निर्गुण हे धर्म एकमेकांचे विरोधी आहेत.

म्हणून, ते एक कार्त्ती, एक ठिकाणीं राहणें हें, तमप्रकाशन्यायवत् अशक्य आहे. अशा प्रकारचा दोष येतो, म्हणून साकार निराकार उभयधर्मयुक्त तो आत्मा आहे, असेंही अनुमान करितां येत नाही. अभंगः—“तुज सगुण म्हणों कीं निर्गुण रे । सगुण निर्गुण एकु गोविंदुरे ॥१॥ अनुमानेना अनुमानेना । श्रुति नेति नेति म्हणती गोविंदुरे ॥ ध्रु० ॥ तुज स्थूल म्हणों कीं सूक्ष्मरे ॥ २ ॥ तुज आकार म्हणो कीं निराकारे । आकार निराकार एकी गोविंदुरे ॥ ३ ॥ तुज दृश्य म्हणो कीं अदृश्यरे । दृश्य अदृश्य एकु गोविंदुरे ॥ ४ ॥ निवृत्तिप्रसादे ज्ञान देव बोले । बाप रघुमादेवी वरु विठलुरे ॥ ज्ञानदेव महाराज. अशा तऱ्हेनें, आत्म्याबद्दल कांहींएक निश्चय करितां येत नाही. ज्ञा. अ १३ सकळ ना निष्कळ ॥ अक्रियु ना क्रियाशीळ ॥ कृश ना स्थुळ ॥ निर्गुणपणें ॥११०९॥ साभासु ना निराभासु ॥ प्रकाशु ना अप्रकाशु ॥ अल्प ना बहुवसु ॥ अरूपपणें ॥ १११० ॥ रिता ना भरितु ॥ रहितु ना सहितु ॥ मूर्त ना अमूर्तु ॥ शून्यपणें ॥ ११११ ॥ आनंदु ना निरानंदु ॥ एकु ना विविधु ॥ मुक्त ना बद्ध ॥ आत्मपणें ॥ १११२ ॥ एतुला ना तेतुला ॥ आईता ना रचिला ॥ बोलता ना उगला ॥ अलक्षपणें ॥ १११३ ॥ अशा प्रकारें तेथें सर्व धर्माचा निषेध आहे. म्हणून ज्ञा० म० अभंगांत म्हंटलें आहे, “कांहीं न करणें तुझी सेवा ॥ कांहीं नोव्हेसी तें तूं गा देवा” तर मग आत्म्याचा कांहींनाहींपणा ठरवावयास नको, तर तो स्वतःसिद्धच आहे. म्हणजे, आत्मा हा सर्व धर्मशून्यच स्वतःसिद्ध आहे.

कोण्हाचे असणेनवीण असे । कोण्ही न देखताचि दिसे ॥
हें अथी तरी कायसे । हारतलेपण ॥ १०४ ॥

अन्वय—(वस्तु) कोण्हाचे असणेनवीण असे, (वस्तु) कोण्ही न देखताचि दिसे, हें अथी तरी हारतलेपण कायसे ? ॥ १०४ ॥

अ. वि.—आत्मा हा, सजातीय विजातीय स्वगतभेदसंबंधरहित

आहे. आतां भेद तीन प्रकारचे आहेत. एक सजातीय, एक विजातीय व एक स्वगत. सजातीय म्हणजे पिंपळाचे, वडाचे, लिंबाचे इत्यादि अनेक वृक्ष, जरी वृक्ष (ह्या एका) वर्गांतले आहेत, तरी ते एकाहून एक निरनिराळे आहेत, यास सजातीय भेद म्हणतात. विजातीय म्हणजे वृक्षपाषाणांमधील जो भेद, तो होय. स्वगत म्हणजे बुडासारखी फांदी नाही, फांदीसारखें पान नाही, पानासारखें फूल नाही, फुलासारखें फल नाही, असा हा वृक्षाच्या स्वरूपगत असणारा जो भेद, हाच स्वगतभेद आहे. ह्या तिन्ही प्रकारच्या भेदांचाचून आत्मा आहे. कारण, वटवृक्षाचा सजातीय वृक्ष जसा दुसरा पिंपळ आहे, तसा आत्म्याचा सजातीय दुसरा आत्मा नाही. सर्व ठिकाणीं आत्मा एक आहे. “समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः” भ. गी. अ. ९ श्लो. २९ सर्वा घटीं राम देहा देहीं एक । सूर्यप्रकाशक सहस्ररश्मी ॥ ज्ञानदेव हरिपाठ. अशा तऱ्हेनें आत्मा हा सर्वत्र एकरूप असल्यामुळे, सजातीय भेद नाही. त्याचप्रमाणें वर सांगितलेल्या वृक्षाहून पाषाण जसा निराळ्या जातीचा आहे, तसें एक सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूपाहून निराळें असें विजातीय कांहींच नाही. येथें कोणी असें म्हणेल कीं असत् जड दुःखरूप मायादि सर्व प्रपंच, आत्म्याहून विजातीय असा निराळा असतांना, तुम्ही आत्म्यास विजातीय भेद नाही असें कसें म्हणतां? याचें समाधान असें आहे कीं, हा सर्व मायादि विजातीय प्रपंच सत्य नसून मिथ्या आहे. जी मिथ्यावस्तु असते, ती आपल्या योगानें, दुसऱ्याच्या एकपणांत द्वैतसिद्धी करीत नाही. जसें एक गृहस्थ आपल्या घरांत माडीवर बसला होता; त्याची एकांत भेट घेण्याकरितां, त्याचा मित्र त्याजकडे आला; व घराचे बाहेर उभा राहून, कृष्णाजीपंत घरांत आहे कां, असें आपल्या मित्राचें नांव घेऊन विचारूं लागला. त्यास, त्याचे मित्र जे कृष्णाजीपंत, त्यांनीं स्वतः उत्तर दिलें कीं, होय, मी आहे. नंतर पुन्हा त्यानें विचारलें कीं तुम्ही कोण कोण आहांत, कृष्णाजीपंत

म्हणाले दुसरें कोणीं नाहीं, मी एकटा आहे. पहा, ज्या वेळेस ते मी एकटा आहे, असें उत्तर देत होते, त्या वेळीं त्यांची सावली त्यांचे जवळ होती. पण ती सांवली, म्हणजे खरी व्यक्ति नसून मिथ्याभास आहे, म्हणून तिच्या असण्यानें त्यांच्या एकटेपणांत कांहीं विघाड आला नाहीं. सारांश जी मिथ्या वस्तु असते, ती आपल्या योगानें द्वैतसिद्धी करीत नाहीं. जसें मृगजळ हें, आपल्या योगानें जमिनीस ओलें करीत नाहीं, तसें असत् जड दुःखरूप मायादि प्रपंच, आत्मत्वीं विवर्त (खोटा) असल्यामुळे, आत्म्याचे एकाकी भावांत विजातीय भेद उत्पन्न करीत नाहीं. स्वगतभेद हा, साकार व सावयव पदार्थांच्या आश्रयानें असतो; आत्मा हा निराकार निरवयवी आहे, म्हणून त्याचे ठिकाणीं स्वगतभेद नाहीं. म्हणून, श्रुतीनें त्याला “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन” असें म्हटलें आहे. म्हणून सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तूच्या ठिकाणीं दुसरें कांहीं नसल्यामुळे, ती कोणाला न पाहतां, आपले ठिकाणीं आपण नित्य अपरोक्ष अशी, पहाणेंरूप आहे. याप्रमाणें सर्वत्र नित्य प्रकट अशी ज्ञानमात्र आत्मवस्तु असतांना, तिचें हारतलेपण (नाहींपण, हरवलेपण) कसें म्हणावें?

मिथ्या वादाची कुटी आली । ते निवांतचि साहिली ॥

विशेषाही दिधली । पाठी जेणें ॥ १०५ ॥

अन्वय—मिथ्या वादाची कुटी (आरोप) आली, ते (वस्तूनें) निवांतचि साहिली, जेणें (वस्तूनें) विशेषाही पाठी दिधली. ॥ १०५ ॥

अ. वि—अशा या ज्ञानरूप नित्य अपरोक्ष आत्मवस्तूस, कितीएक वहिर्मुख, ‘मिथ्या’ असें म्हणतात. पण असा हा मिथ्यत्वाचा आरोप, आत्मवस्तूनें आपल्या स्वकीय शांत स्वरूपभावानें सहन केला आहे. म्हणजे तो वाद ब्रह्मानें, आपल्या सत्तारूपावर दाखविला. कारण, आत्मवस्तु नाहीं असा म्हणणारा जो नास्तिक, तो आत्म्याचें अस्तिभातित्व घेऊनच आहे; म्हणून आत्म्यानें आपल्या

अखंड अस्तिभातित्वावरच, बहिर्मुख नास्तिकांचा शून्यवाद दाखविला आहे.

दुसरा अर्थ—सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तूवर, मायादि जगत् हें विवर्त आहे. आतां विवर्ताचें लक्षण इतकेंच आहे कीं, ज्याचा अधिष्ठानाहून स्वभाव भिन्न व रूपही भिन्न आहे तें विवर्त. आतां मायाकार्य जगत्, व यांचें अधिष्ठान सच्चिदानंदरूप ब्रह्म, या उभयतासंबधानें विचार केला तर, असें आढळून येतें कीं, ब्रह्म हें त्रिकाल अबाधित सच्चिदानंदरूप स्वभावाचें आहे, व मायादि जगत् हें, आदिअंतीं नसून, मध्यें भासणारें आहे. म्हणून, तें सदसत्तुलक्षण अनिर्वचनीय असत् स्वभावाचें आहे. अधिष्ठानब्रह्माच्या व मायादि जगताच्या स्वभावांत भिन्नता असल्यामुळें, विवर्ताचें स्वभावभिन्नता हें पहिलें लक्षण, मायादि जगताच्या ठिकाणीं मिळालें. आतां अधिष्ठानब्रह्म हें, निर्गुण निराकार असें अरूप आहे; व मायादि जगत् हें, सगुण साकार रूपवान् आहे. अशा तऱ्हेनें, अधिष्ठान ब्रह्माहून रूपभिन्नतेचें जें विवर्ताचें दुसरें लक्षण, तें मायादि जगताच्या ठिकाणीं मिळत असल्यामुळें, जगत् हें, सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तूवर, विवर्त (कल्पित, मिथ्या) आहे, असें सिद्ध झालें. पण, असा हा मायादि जगताचा मिथ्या आरोप, सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तूनें सहन केला आहे. म्हणजे आपल्या अस्तिभातिप्रियरूपतेवरच, मायादि सर्व जगत् आत्मवस्तूनें दाखविलें आहे. “विशेषाही दिधली पाठी जेणें,” म्हणजे, आत्मा सर्वज्ञ आहे, सर्वशक्तिमान् आहे, स्वतंत्र आहे, जगन्नियंता आहे, सर्वसंहारकर्ता आहे, असे हे विशेष भावही आत्म्यानें सहन केले आहेत, अथवा त्या भावाकडे आत्म्यानें पाठ केली आहे. म्हणजे सच्चिदानंदरूप, भेदशून्य, नित्य परिपूर्ण, आत्मस्वरूपी जर सामान्य धर्म नाहीं, तर वर सांगितलेले विशेष धर्म तरी आहेत कां? नाहीत.

जो निमालीही नीद देखे । तो सर्वज्ञ येव्हडा काय चुके ॥
परी दृश्याचिये न ठके । सोइ जो ॥ १०६ ॥

अन्वय.—जो निमालीही नीद देखे, तो येव्हडा सर्वज्ञ काय चुके? परी जो दृश्याचिये सोइ न ठके. ॥ १०६ ॥

अ. वि.—ज्या ठिकाणीं स्थूल सूक्ष्म सृष्टी निमाली, (नाहींशी झाली,) अशा घनाज्ञानरूप निद्रेस पहाणारा जर आत्मा आहे, त्यास कोणी नास्तिकानें “आत्मा नाही” असें म्हटलें, तर जो आत्मा विश्वाचा आहेपणाचा भाव व नाहीपणाचा भाव जाणणारा असा सर्वज्ञ आहे, तो चुके (नाहीं असा ठरेल काय)? येथें कोणी असें म्हणेल कीं जर तुमचा आत्मा सर्वज्ञ आहे, तर तो आम्हांला दाखवा. तर, त्याला इतर घटादि पदार्थ जसे दाखवितां येतील, तसा तो कोणाला दाखवितां येणार नाहीं. कारण, यावत् मायादि जगताचा द्रष्टा, एक ज्ञानरूप आत्मा असल्यामुळें, जड दृश्यवत् तो कसा कोणाला साक्षात् दिसेल? आणि त्याला पहाणारा असा, त्याच्या व्यतिरिक्त ज्ञानरूप द्रष्टा कोण आहे? म्हणून मूळांत “दृश्याचे न ठके सोई जो” असे उद्गार काढले आहेत.

वेदु काय काय न बोले । परी येथें नांवचि नाहीं घेतले ॥
ऐसें कांहीं जोडले । नाहीं जेणें ॥ १०७ ॥

अन्वय.—वेदु काय काय न बोले? परी येथें नांवचि नाहीं घेतले, जेणें ऐसें कांहीं जोडले नाही. ॥ १०७ ॥

अ. वि.—वेदानें कशाचें वर्णन केलें नाहीं? शिवापासून पृथ्वीपर्यंत, व जिवापासून देहापर्यंत, वेदानें सर्व तत्त्वविचार सांगितला आहे; व जो ज्या वर्णांत जन्मलेला आहे, त्या वर्णाश्रमाला उचित कोणतें, व अनुचित कोणतें, अशा उभय कर्माचें प्रकाशन केलें आहे. पण, आहे नाहीं या व्यवहारांत न येणाऱ्या आत्मवस्तूबद्दल, वेदाकडून ठाम

असा निश्चय कांहींएक झाला नाही. कारण, आत्मवस्तु सर्व ज्ञान अज्ञानाची प्रकाशक अशी ज्ञानमात्र आहे. तिचें प्रकाशन, प्रकाश्य जो वेद (ज्ञान), त्याचेकडून कसें होईल ?

सूर्य कोणा न पाहे । परी आत्मा दाविला आहे ॥

गगने व्यापिता ठाये । ऐशी वस्तू ॥ १०८ ॥

अन्वय—सूर्य कोणा न पाहे ? परी (सूर्य) आत्मा दाविला आहे ? वस्तू ऐसी (कीं) गगने व्यापिता ठाये (कुंठित होती). ॥ १०८ ॥

अ. चि.—सूर्य कोणत्या वस्तूचें प्रकाशन करित नाही ? पण त्यानें आत्मा दाखविला आहे काय ? नाही. आकाश (पोकळी) येवढें मोठें कीं सर्वांला त्यानें व्यापिलेलें आहे. तें आकाश वस्तूपुढें कुंठित राहिलें. त्यास ती आत्मवस्तु व्यापतां येईना. कारण, एक अपेक्षितव्यापकता, व एक निरपेक्षितव्यापकता, अशा दोन प्रकारच्या व्यापकता आहेत. त्यांपैकीं अपेक्षित व्यापकतेचें असें लक्षण आहे कीं, जी कोणत्या एका पदार्थाच्या अपेक्षेनें (दृष्टीनें) व्यापक असते, ती अपेक्षितव्यापकता होय. या अपेक्षितव्यापकतेचें लक्षण, आकाशाचे ठायीं आहे; कारण, पृथ्वी, आप, तेज, वायु या तत्वांच्या दृष्टीनें, आकाश हें व्यापक ठरतें. पण आकाशाचें मूल, जी माया, तिचे दृष्टीनें आकाश हें व्यापक नाही. म्हणून आकाशाची अपेक्षितव्यापकता आहे. त्याचप्रमाणें मायेचीही अपेक्षितव्यापकता आहे. कारण पृथिव्यादि तत्वांचे दृष्टीनें, माया ही व्यापक आहे. पण ती ब्रह्मचैतन्यदृष्टीनें, व्यापक नाही. म्हणून मायेची अपेक्षितव्यापकता आहे. आतां निरपेक्षितव्यापकतेचें लक्षण इतकें आहे कीं, जें सर्व तत्वांच्या दृष्टीनें व्यापक आहे, तें निरपेक्षव्यापक होय. असें तर एक ब्रह्मचैतन्य आहे. पृथ्वीपासून मायेपर्यंत उत्तरोत्तर एकापेक्षां एक श्रेष्ठ असणाऱ्या तत्वांच्या दृष्टीनें ब्रह्मचैतन्य हें व्यापकच आहे. तें कधीही व्याप्य

होत नाही. तसें आकाश व मायेचें नाही. आकाश हें इतर पृथिव्यादी चार भूतदृष्ट्या व्यापक आहे. पण मायेच्या दृष्टीनें, आकाश हें व्यापक नसून व्याप्य आहे, व माया व्यापक आहे. पण ब्रह्मचैतन्याच्या दृष्टीनें पाहिलें तर, मायाही व्यापक नसून, व्याप्य आहे. ब्रह्मचैतन्य व्यापक आहे. ही ब्रह्मचैतन्याची व्यापकता मात्र, सतत असावयाची. हें कधीं-ही व्याप्य होणारें नाही, म्हणूनच मायादि तत्त्वदृष्ट्या ब्रह्मचैतन्याची व्यापकता नसून, तें अखंड अनादि सिद्ध व्यापकच आहे. म्हणून ब्रह्मचैतन्याची निरपेक्षितव्यापकता आहे. अशा या निरपेक्षितव्यापक ब्रह्मचैतन्याला मायेच्या दृष्टीनें असणारें व्याप्य आकाश, कसें व्यापू शकेल? म्हणून “गगन व्यापिता ठाय” असें मूळ ओवीत म्हटलें आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें सूर्याकडूनही आत्मवस्तूचें प्रकाशन होत नाही. उलट, आत्म्याचे अज्ञानामध्ये असणाऱ्या जगतास तो प्रकाशित करितो. सारांश हा कीं, भेदशून्य सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तूच्या अज्ञानांत सूर्याचा प्रकाश आहे. जसें, सूर्याच्या अस्तानंतर असणाऱ्या रात्रीचें प्रकाशन चंद्रादि तारे करितात, पण सूर्योदय झाल्यावर, चंद्रादि सर्व तारे निस्तेज होतात. तसें आत्मवस्तूच्या प्रकाशांत सूर्यतेज नाहीसें होतें. म्हणून स्वयंप्रकाश ज्ञानरूप आत्म्याचें प्रकाशन सूर्याकडून होत नाही.

देह हाडाची मोळी । मी म्हणोनी पोटाळी ॥

तो अहंकार गाळी । पदार्थ हा ॥ १०९ ॥

अन्वय—(जो)अहंकार देह हाडाची मोळी मी म्हणोनी पोटाळी, तो अहंकार हा पदार्थ गाळी. ॥ १०९ ॥

अ. वि.—सामान्य किड्यापासून तो शिवापर्यंत, जेवढे सर्व देह आहेत, तेवढे अहंकारानें बद्ध आहेत. म्हणजे कर्मानुरूप जो देह येईल, तो देह मी, असा, जीव अहंकारानें आरूढ होतो. स्थूल, सूक्ष्म, सर्व जीव अहंकारानें बद्ध आहेत. पण, जरी सर्वांवर अहंकाराचा

पगडा आहे, तरी त्या अहंकारानें ब्रह्मवस्तूला गाळलें. कारण, अहंकार मर्यादित वस्तूला धरून असतो. ब्रह्म हें अमर्यादित अनंत आहे. म्हणजे देशपरिच्छेद, कालपरिच्छेद, वस्तुपरिच्छेदरहित आत्मवस्तु आहे. देशपरिच्छेद म्हणजे एखादा मनुष्य आपल्या घरीं असला, तर तो दुसऱ्याचे घरीं नाहीं. कारण तो आपल्या मर्यादित गृहदेशानें आवरला आहे. म्हणजे तेवढ्या देशानें, तो परिच्छिन्न आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, जी देशानें परिच्छिन्न नाहीं, तीच आत्मवस्तु आहे, एवढेंच जर तुम्ही आत्मवस्तूचें लक्षण करीत असाल, तर आकाश कोणत्याही देशानें परिच्छिन्न नसून, सर्व देशांत त्याची व्याप्ती आहे. म्हणून आकाश हें आत्मा आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. याचें समाधान असें आहे कीं, यद्यपि आकाश हें देशपरिच्छेदरहित, सर्वदेशस्थित आहे, तथापि आकाशाचे मागें कालपरिच्छेद आहे. कारण, आकाशाची उत्पत्ति श्रुतीनें सांगितली आहे. “आत्मनः आकाशः संभूतः” अर्थात् आकाश उत्पन्न होण्यापूर्वींचा आकाशाच्या अनुत्पत्तीचा काल आहे, व जी वस्तु उत्पन्न झाली आहे, तिचा लय केव्हां तरी झालाच पाहिजे. या न्यायानें उत्पन्न झालेल्या आकाशाला खास लय आहेच, व याविषयीं श्रुतीनें देखील सांगितलें आहे, कीं सर्व भूतांचा आपआपले कारणांत लय होत होत, अखेर आकाशाचाही लय, त्याचें कारण जो प्रणवशब्द, त्यामध्ये होतो. अर्थात् आकाशाचा लय झाल्यानंतरही काल आहेच. अशा तऱ्हेनें आकाशाच्या उत्पत्ती-पूर्वींचे कालांत आकाश नाहीं, व आकाशाचे लयानंतरचे कालांत आकाश नाहीं; म्हणून, आकाशाच्या मागें कालपरिच्छेद आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, मग कालच आत्मा आहे. तर तसें नाहीं. कारण, कालाच्या मागें वस्तुपरिच्छेद आहे. ज्या सर्व वस्तू आहेत, त्या कालरूप नसून कालाहून भिन्न आहेत, व कालही त्यांच्याहून भिन्न आहे, म्हणून, कालाच्या मागें वस्तुपरिच्छेद आहे. आतां आत्मा हा

अस्तिभातिप्रियत्वेकरून, सर्व देशाच्या अंतर्बहि व्यापला आहे. एके ठिकाणी ज्ञानेश्वर महाराजांनीं अभंगांत असें म्हटलें आहे कीं, शून्य स्थावर जंगम व्यापुनि राहिला अकळ, बाप रूखमादेवीवरु विठ्ठल सकळ ॥ तुकाराम-तुका प्रभु देश विदेश, भरिया नही खाली लेश ॥ असा आत्मा व्यापक असल्यामुळें, देशपरिच्छेदरहित आहे, व कालाचा आरंभ आत्मस्वरूपापासून होऊन, कालाचा अंतही आत्मस्वरूपांत होतो, व मध्यंतरीं 'काल' या कल्पनेला आधारभूत तरी, आत्माच आहे. अशा तऱ्हेनें, कालाच्या आदि, मध्ये व अंतीं आत्मा असल्यामुळें, आत्मा हा कालपरिच्छेदरहित आहे. आणि यावत् मायादि जगत् सच्चिदानंदरूप आत्मतत्वांवर कल्पित आहे, व जें कल्पित असतें तें अधिष्ठानरूप असतें. या न्यायानें यावत् मायादि कल्पित जगत् हें, त्याचें अधिष्ठान जो आत्मा, तद्रूप आहे. म्हणून सर्व वस्तु एक आत्माच असल्यामुळें आत्मा हा वस्तुपरिच्छेदरहित आहे. अशा तऱ्हेनें आत्मवस्तु ही देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य, अमर्यादित व अनंत अशी आहे. तुकाराम-देशकाळवस्तुभेद मावळला ॥ आत्मा निरवाळला विश्वाकार ॥ अशा या अमर्यादित, अनंत व सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तूला, परिच्छिन्न व एक-देशी अशी अहंवृत्ति (अहंकार) कशी आवरील? जसें, समुद्राच्या एका वाजूला असणाऱ्या समुद्रांश लाटेकडून, अफाट समुद्राचें आच्छादन होणार नाही, त्याप्रमाणें अमर्यादित व अनंत आत्मस्वरूपास, मर्यादित व सान्त असा अहंकार, आवरणार नाही? म्हणून "अहंकार गाळी पदार्थ हा" असें मूळांत म्हटलें आहे.

बुद्धि बोध्या सोके । ते येवढी वस्तु चुके ॥

मना संकल्प निके । याहीहूनी ॥ ११० ॥

अन्वय—(जे) बुद्धि बोध्या सोके, ते (बुद्धी) येवढी वस्तु चुके, याही-हूनी मना संकल्प निके. ॥ ११० ॥

अ. वि.—बुद्धि जाणण्यांत वस्ताद! पुढें पदार्थ आला कीं, तिनें

तो जाणलाच. पण वस्तुसंज्ञित ब्रह्माला बुद्धि जाणू शकत नाही. भावार्थ असा की, चिदाभासासह अंतःकरणवृत्ति, नेत्रेंद्रियद्वारा घटादि विषयांच्या सन्निध जाते, व घटादि विषयाला वृत्तिअंश व्यापतो. त्या योगाने घटाचे ठायीं असणाऱ्या, अज्ञानकृत आवरणाचा भंग होतो. कारण, सर्व पदार्थांचे ठिकाणीं अज्ञानकृत आवरण आहे. म्हणजे सर्व वस्तु कळण्यापूर्वी, त्यांचे सर्वांना न कळणे आहे. येथे कोणी असे म्हणेल की, अज्ञान हे चैतन्याश्रित असून, चैतन्याला विषय करतें, (ज्ञांकरतें) असा वेदांतांत एक पक्ष आहे. असें असून, अज्ञानकृत आवरण, जडघटादि वस्तूंचे ठिकाणीं कसें संभवेल? आणि सर्व जड पदार्थ, स्वरूपाने स्वभावतःच आवृत आहेत. त्यांना आवरण करण्यांत कांहीं उपयोग नाही. कारण तसें करणे, म्हणजे आंधळ्याचे डोळे बांधल्यासारखे होईल; म्हणून, अज्ञान हे चैतन्याश्रित असून, चैतन्याला आवृत करितें. जसा गृहास्थित अंधःकार, हा गृहाश्रयाने असून, गृहांतरभागांस आच्छादित करितो, त्याप्रमाणे चैतन्याश्रित अज्ञान, चैतन्यालाच आच्छादित करितें. म्हणून घटादि पदार्थांचे ठायीं अज्ञानकृत आवरण संभवत नाही. याचे समाधान असें आहे की, सदसत्तलिलक्षण अनिर्वचनीय अज्ञान, हे चैतन्याश्रित असून, चैतन्यासच आवृत करितें. घटस्वरूपाहून भिन्न जें अज्ञान, तें घटाश्रित नाही. उलट, अज्ञानापासून प्रकाशरहित घटादि सर्व जड पदार्थ झाले आहेत, म्हणून ते पदार्थ अंधकाप्रमाणे सर्वकाल आवृत आहेत. म्हणजे तमोगुणप्रधान प्रकृतीपासून पंचभूतें उत्पन्न झालीं आहेत; व त्यांपासून घटादि पदार्थ बनले आहेत; म्हणून घटादि पदार्थांच्या ठिकाणीं, तम प्रधान असल्यामुळे, ते प्रकाशरहित आवृत आहेत. अशा तऱ्हेने, ज्ञानप्रकाशरहित अंधतारूप अज्ञानकृत आवरण, स्वभावसिद्ध आहे. तरी अधिष्ठान जें चैतन्याश्रित अज्ञान, तें चैतन्यास आच्छादन करून स्वभावतः आवृत असे जे घटादि पदार्थ त्यांसही आवृत करितें. जरी त्यांना

आवृत करणें हें निष्फळ आहे, तरी जसें निरावरणचैतन्यास अज्ञान आवरण करितें, तसें स्वभावसिद्ध आवृत घटादि पदार्थासही तें अज्ञान प्रयोजनापेक्षेवांचून आवरण करितें. अशा ह्या अज्ञानकृत आवरणाचा, घटादि पदार्थास वर सांगितल्याप्रमाणें वृत्तिअंशानें व्यापल्यावर, नाश होतो; व घटादि पदार्थाकार झालेल्या वृत्तिअंशगत असणारा चिदाभास, घटादि पदार्थांचें प्रकाशन करितो. त्यासच प्रमा अथवा बुद्धी असें म्हणतात. याप्रमाणें, बाह्य जड घटादि विषयांच्या प्रत्यक्ष ज्ञानकालीं, वृत्तिअंश व आभासअंश, या उभयतांची जरूर आहे. कारण, घटादि पदार्थांच्या ठायीं असणाऱ्या अज्ञानकृत आवरणाचा जरी घटादिकांना व्यापणारा जो वृत्तिअंश त्याच्या योगानें नाश झाला, तरी चिदाभासाचा प्रकाश नसेल, तर घटादि पदार्थांचें कधींही ज्ञान होणार नाहीं. जसें अंधेरामध्ये मडक्याखालीं झांकून ठेवलेला पदार्थ पहाण्याकरितां, एका हातांत दंड व एका हातांत दिवा घेऊन, कोणी गृहस्थ गेला, व त्यानें त्या वस्तूवर असणारें घटाच्छादन हातांतील दंडानें फोडलें. त्या योगानें ती वस्तु घटावरणरहित झाली. परंतु त्यानें हातांतील दीप पुढें न केल्यामुळें, त्या वस्तूचें प्रकाशन झालें नाहीं. सारांश, अंधेरामध्ये घटाखालीं आच्छादित असलेल्या वस्तूचें ज्ञान होण्यास, घटावरणभंगार्थ दंड पाहिजे, व घटावरणरहित झालेल्या वस्तूचें प्रकाशन होण्याकरितां दीपप्रकाश पाहिजे; याप्रमाणें दंड व दीपप्रकाश या उभयतांची जरूर आहे. तसे बाह्य घटादि जड विषय जाणण्यास, वृत्तिअंश व आभासांश पाहिजेत. परंतु सच्चिदानंदरूप आत्मज्ञानकालीं, वृत्तिअंशाचाच उपयोग आहे. म्हणजे गुरुद्वारा महावाक्याच्याच विचारानें वृत्ति अंतर्मुख झाली, कीं, वृत्तिअंश आत्माश्रित अज्ञानकृत आवरणाचा भंग करितो; व आत्मा सच्चिदानंदरूप व स्वयंप्रकाशमान असल्यामुळें, वृत्तिगत आभासांश त्यांत नाहीसा होतो. अशा तऱ्हेनें प्रमाचैतन्याकडून म्हणजे बुद्धीकडून

ज्ञानरूप स्वयंप्रकाश आत्म्याचें घटादि जड विषयवत् प्रकाशन न झाल्यामुळे, मूळांत “बुद्धि बोध्या सोके। ते येवढी वस्तु चुके” असे उद्गार काढले आहेत. सर्व विषयाविषयीं संकल्प करणारें बहादर मन आहे. परंतु आत्मस्वरूप हें निर्विकल्प, भेदशून्य व ज्ञानमात्र असल्यामुळे, एकदेशी, परिच्छिन्न व जड अशा मनोवृत्तीस त्याचा संकल्प करितां येत नाहीं. म्हणून “मना संकल्प निके याहीहूनी” असें मूळांत म्हटलें आहे.

विषयाचिया बरडी । अखंड घासती तोंडीं ॥

ते इंद्रियें गोडी । न घेपती हे ॥ १११ ॥

अन्वय—(जीं इंद्रियें) विषयाचिया बरडी अखंड तोंडीं घासती, ते इंद्रियें हे गोडी न घेपती. ॥ १११ ॥

अ. वि.—बरड जमिनीवर गुरें गवत खात असतां, त्यांचें पोट न भरतां, त्यांचें तोंड घासघासून रक्ताळतें; त्याप्रमाणें विषयरूपी बरड जमिनीवर, सुखइच्छेनें इंद्रियें तोंड घासतात; पण, सुख न पावतां दुःखी होतात. अशीं इंद्रियें आत्मसुखाची गोडी जाणत नाहींत. कारण, इंद्रियें हीं, शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध या पंच विषयांस प्रत्यक्ष जाणतात. त्या इंद्रियांना आत्म्याचें प्रत्यक्षज्ञान संभवत नाहीं. कारण, आत्मा, शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंधरहित आहे. म्हणून श्रोत्रादि इंद्रियांना, त्याचें प्रत्यक्षज्ञान होणें शक्य नाहीं. इंद्रियें हीं बाहेर आहेत, व आत्मा आंत आहे. इंद्रियें विषय आहेत, आत्मा विषयी आहे. यामुळे इंद्रियांना आत्म्याची गोडी कळत नाहीं.

परी नाहीपणा सकट । खाऊनी भरलें पोट ॥

ते कोणाही सकट । कां फावेल ॥ ११२ ॥

अन्वय—परी (ज्याचें) पोट नाहीपणा सकट खाऊनी भरलें, ते (आत्म-रूप) सकट (संपूर्ण) कोणाही फावेल कां ? ॥ ११२ ॥

अ. वि.—स्थूलसूक्ष्मात्मकव्यष्टिसमष्टिजगत् ज्या अज्ञानांत नाहीसें

होतें, त्या अज्ञानालाही खाऊन ज्याचें पोट भरलें आहे, असें सच्चिदानंदरूप नित्य परिपूर्ण परब्रह्म कोणाच्या अनुभवास कसें येईल ?

जो आपणासी नव्हे विखो । तो कोण लाहे देखो ॥

जे वाणी न सके चाखो । आपणापे ॥ ११३ ॥

अन्वय—जो आपणासी विखो नव्हे तो कोण देखो लाहे ? जे (कारण) वाणी (जिह्वा) आपणापे (आपण आपल्या) चाखो न सके. ॥ ११३ ॥

अ. वि.—सच्चिदानंदरूप ज्ञानमात्र जें ब्रह्म आहे, तें आपण आपल्याला विषय होत नाहीं. म्हणजे तें ज्ञानरूप एकाकी असल्यामुळें, स्वसंविदरूप वृत्तिज्ञानाची तेथें उपाधी नाहीं. असें हें निरुपाधिक आत्मतत्त्व, दुसऱ्याला कसें कळेल ? एक तर, तें निर्विषय व स्वयंप्रकाश आहे; दुसरें, त्या ठिकाणीं त्याच्यावांचून कोणी नाहीं; म्हणून दुसऱ्यालाही तें विषय होत नाहीं; व आपण स्वतः ज्ञानमात्र असल्यामुळें, आपण आपल्यालाही विषय होत नाहीं. जसें जिह्वा ही सर्व पदार्थांची रुची घेते, तशी जिह्वेला आपली स्वतःची रुची घेतां येत नाहीं. त्याप्रमाणें ज्ञानरूप आत्मवस्तु, आपण आपल्यास जाणत नाहीं.

हें असो नांवें रूपें । पुढासूनि अमूपे ॥

जेथें आलीच वासिपे । अविद्या हे ॥ ११४ ॥

अन्वय—हें असो, जेथें अमूपे नांवें रूपें पुढासूनि अविद्या आलीच वासिपे. ॥ ११४ ॥

अ. वि.—हें असो, अनेक नामें रूपें पुढें करून, कार्यानुमेय जी अविद्या, ती ब्रह्मापुढें आली कीं भिते. म्हणजे ही सच्चिदानंदरूप ब्रह्माहून विरोधी असल्यामुळें, ब्रह्मज्ञानाच्या योगांत बाधित होते.

म्हणोनी आपुलेचि मुख । पहावयाची भूक ॥

न वाणे मा आणिक । के रिघेल ॥ ११५ ॥

अन्वय—म्हणोनी (जेथें) आपुलेचि मुख पहावयाची भूक न वाणे, मा (तेथें) आणिक के रिवेल ? ॥ ११५ ॥

अ. वि.—वेळोवेळीं आम्ही निरनिराळा थाट करितों, म्हणून आमची मुखशोभा वेळोवेळीं तसतशी बदलते. अशा प्रकारें त्या मुखशोभेमध्ये वेळोवेळीं झालेला जो फरक, त्याचें ज्ञान आमच्यामध्ये नसल्यामुळें, तें ज्ञान होण्याकरितां, म्हणजे आमची मुखशोभा आम्हांला कळण्याकरितां, आरशांत पाहण्याची इच्छा होते. तसें आपल्या स्वरूपासंबंधाचें ब्रह्मी केव्हांही अज्ञान नाहीं, व स्थित्यंतर नाहीं. तर ते तिन्ही काल एकरूप ज्ञानमात्र आहे, म्हणून, तेथें आपले आपल्याला पाहण्याची (जाणण्याची) इच्छा होत नाहीं. कारण, जी वस्तु अप्राप्त असते, तिच्या प्राप्तीची इच्छा होते. ब्रह्माचें स्वरूप तर ब्रह्माला नित्य अपरोक्ष आहे. अशा ह्या ज्ञानमात्र आत्मवस्तूचे ठिकाणीं, दुसऱ्या उपाधीचा प्रवेश कसा होईल ?

नाडिले जे वादी कोडे । आतुचि बाहेरी सवडे ॥
तैसा निर्णो सुनाथा पडे । केला येथें ॥ ११६ ॥

अन्वय—जे वादी कोडे नाडिले (ते) आतुचि बाहेरी सवडे, तैसा येथें निर्णो केला सुनाथा पडे. ॥ ११६ ॥

अ. वि.—वादीच्या कोड्यांत जुगारी लोक जी काडी घालतात, तीं आंत घातल्याबरोबर बाहेर पडते. हें वादीचें कोडें ज्याला त्याला नाडतें, म्हणजे फसवितें, म्हणजे त्याच्या योगानें जुगारी पुष्कळ पैसे हरतात. त्याप्रमाणें वस्तूचा निर्णय करावयास गेलें, कीं तो निर्णय व्यर्थ होतो. कारण, ब्रह्मवस्तु शब्दातीत निःशब्द असल्यामुळें, ती अमुकच आहे, असा सिद्धांत कोणास करितां येत नाहीं.

कां मस्तकांत निर्धारिली । जो छाया उडों पाहे आपुली ॥
तयाची फाकावली । बुद्धि जैशी ॥ ११७ ॥

अन्वय—कां जो आपुली मस्तकांत निर्धारिली छाया उडों पाहे, त्याची जैशी बुद्धि फाकावली. ॥ ११७ ॥

अ. वि.—जो आपली छाया मस्तकापर्यंत मोजून उडून जाण्याची इच्छा करितो, त्याची जशी बुद्धी भकलेली असते; कारण, आपलीच छाया आपल्याला उडून जातां यावयाची नाही; कारण, उडी मारावयास गेलें कीं, उडी मारण्याबरोबर छायाही पुढें सरकणारच. ह्मणून आपली छाया पार उडून जाण्याचा प्रयत्न जसा व्यर्थ आहे.

तैसें टणकोनी सर्वथा । हे ते ऐशी व्यवस्था ॥

करी तो चुके हाता ॥ वस्तूचा जिथे ॥ ११८ ॥

अन्वय—तैसें सर्वथा टणकोनी हे ते ऐशी व्यवस्था (जो) करी, तो जिथे वस्तूचा हाता चुके. ॥ ११८ ॥

अ. वि.—तसें, हें आत्मतत्त्व असें आहे, तें आत्मतत्त्व तसें आहे, अशा अनेक प्रकारच्या उपमेनें, त्या आत्मतत्त्वाचें जे वर्णन करावयास जातात, ते ब्रह्मवस्तूपासून दुरावले जातात; म्हणजे, त्यांच्या त्या वर्णनांत, वस्तूचें यथार्थ वर्णन होत नाही. जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझे । जें जाणे म्हणोनि लाजे । वानणा इहीं ॥ ज्ञानेश्वरी. अध्याय १८ ओवी ११.

आतां सांगिजे ते केउते ॥ शब्दा संसारा नाहीं जेथें ॥

दर्शना बीजे तेथें ॥ जाणीव आणी ॥ ११९ ॥

अन्वय—आतां ते केउते सांगिजे? जेथें शब्दा संसारा नाही, तेथें जाणीव दर्शना बीजे आणी ? ॥ ११९ ॥

अ. वि.—तें आत्मतत्त्व कसें आहे, हें शब्दानें काय सांगावें! कारण, ज्या आत्मस्वरूपीं शब्दाचा व्यवहार नाही, त्या आत्मस्वरूपाचे दर्शनाकरितां जाणीव वृत्ति (ज्ञानवृत्ति) आली, तर तेथें जाणिवेचा लाग लागेल काय? जसें ज्ञानवृत्तीनें इतर पदार्थांचें ज्ञान होतें, तसें आत्मस्वरूपाचें ज्ञान होईल काय?

जयाचेनि बळे । अचक्षुपण आंधळे ॥

फिटोनी वस्तु मिळे । देखणी दशा ॥ १२० ॥

अन्वय—जयाचे बळेनि अचक्षुपण आंधळे फिटोनि देखणी दशा वस्तु मिळे. ॥ १२० ॥

अ. वि.—ज्या सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूपाच्या योगानें, जीवाच्या ठिकाणीं असणारी स्वात्मत्वाविषयींची अंधता जाऊन, सर्वांगानें देखणी अशी ज्ञानरूप आत्मस्थिती प्राप्त होते. भावार्थ असा कीं, जीव हा, आपल्या आत्मस्वरूपाला जाणण्याविषयीं नेत्ररहित आंधळा आहे; म्हणजे जीव हा, देहादि सर्व प्रपंचाला जाणतो, परंतु, परमात्मतत्वाला जाणण्याची त्याची दृष्टी गेली आहे. “ज्ञानदृष्टी हरपली दोन्ही नेत्र आंधळे” (ज्ञानेश्वर महाराज. अभंग. आंधळा.) “जीव प्रपंचाचा ज्ञाता, परी परमात्मा नेणे तत्वता” एकनाथी भागवत. अध्याय ११ ओवी २०७. अशी ही जीवाची अंधता, आत्मज्ञानाच्या योगांत नाहीशी होऊन, सर्वांगानें द्रष्टा असा, ज्ञानरूप आत्मस्वरूपभाव प्राप्त होतो. “जयाचे आकारावीण असणें । जया जन्म ना निमणें । जे आघवेंचि आघवेंपणें । देखतसे ॥ ज्ञानेश्वरी अध्याय ८ ओवी ८६.

आपुलेचि दृश्यपण । उमसो न लाहे आपण ॥

दृष्टत्वा कीर आण । पडली असता ॥ १२१ ॥

अन्वय—आपुलेचि दृश्यपण आपण उमसो न लाहे, दृष्टत्वा कीर असता आण पडली. ॥ १२१ ॥

अ. वि.—ज्ञानरूप आत्मा हा, आपण आपल्याला दृश्य होत नाही; म्हणजे तो ज्ञानरूप असल्यामुळें, आपलें भान आपण घेत नाही. आतां आत्मा हा जरी स्वतः द्रष्टा आहे, तरी तेथें दृश्य असा कांहीं अन्य विषय नसल्यामुळें, व आपणही आपल्याला वर सांगितल्या प्रमाणें दृश्य होत नसल्यामुळें, दृश्य सापेक्ष येणारा द्रष्टृत्व धर्म तेथें नाही. म्हणूनच मूळांत “द्रष्टत्वा कीर आण । पडली असता” असे

उद्गार काढले आहेत. म्हणजे, आत्मा हा द्रष्टा असूनही त्यानें द्रष्टेपणाची शपथ घेतली आहे. जशी धृतराष्ट्राची स्त्री, गांधारी, तिचा पती अंध होता, म्हणून तिला डोळे असूनही, तिनें आपले डोळे बांधून घेऊन कोणाकडे पहावयाचे नाही अशी प्रतिज्ञा केली होती, तसा ज्ञानरूप आत्मा, हा जरी द्रष्टा आहे, तरी दृश्यसापेक्ष द्रष्टृत्वधर्म आपल्याकडे घ्यावयाचा नाही, अशी शपथ झाली आहे.

कोणा कोण भेटे । दिठी कैचि फुटे ॥

ऐक्यासकट पोटे । आटोनी गेली ॥ १२२ ॥

अन्वय—(जेथें) ऐक्यासकट पोटे आटोनी गेली, (तेथें) कोण कोणा भेटे? कैचि दिठी फुटे? ॥ १२२ ॥

अ. वि.—सच्चिदानंदरूप आत्मत्वीं द्वैत तर नाहीच. पण द्वैत सापेक्ष होणारी ऐक्यकल्पनाही नाही. अशी जेथें स्थिती आहे, तेथें कोण कोणाला भेटणार? व पाहण्याची दृष्टी (वृत्ती) कशी उत्पन्न होणार?

येवढें ही सांकडे । जेणें सारूनी येकीकडे ॥

उघडली कवाडे । प्रकाशाची ॥ १२३ ॥

अन्वय—जेणें येवढें ही सांकडे येकीकडे सारूनी प्रकाशाची कवाडे उघडली. ॥ १२३ ॥

अ. वि.—दृश्य, द्रष्टृत्व, दर्शन इत्यादि त्रिपुटीसंबंध जेथें नाही, असा हा समरामरित ज्ञानमात्र चैतन्यभाव आहे. पण ब्रह्मानें अशी ही आपली स्वरूपस्थिती एकीकडे ठेवून, त्यानें नामरूपात्मक जगद्रुपी कवाडें उघडलीं; म्हणजे ब्रह्मवस्तूनें आपल्या शुद्धपणाची व निर्धर्मपणाची नड एका बाजूला ठेवून, अनेक नामरूपात्मक जगत्भावानें, ती ब्रह्मवस्तू विकसित झाली; म्हणजे जगत् हें, वस्तूच्या चित्प्रकाशाचा विशेष व्यक्तभाव आहे. सर्व जगत् हें ज्ञानाच्या आश्रयावर असून, ज्ञानानेंच प्रकाशित झालें आहे. जशी स्वप्नदृष्टी ही कूटस्थ साक्षी चैत-

न्याच्या आश्रयावर असून, कूटस्थ साक्षी चैतन्यानेच प्रकाशली गेली आहे, तसेच सर्व स्थूलसूक्ष्मात्मक भूतभौतिक जगत्भास, ब्रह्म-चैतन्याचे आश्रयाने असून, ब्रह्मचैतन्यानेच प्रकाशला गेला आहे. सारांश, जगत् हे तात्विक दृष्टीने पाहिले तर, एक चिद्विलास आहे, असेच आढळून येईल.

दृश्याचिया सृष्टी । दिठीवरी दिठी ॥

उठलिया तळवटी । चिन्मात्राचि ॥ १२४ ॥

अन्वय—दृश्याचिया सृष्टी दिठीवरी दिठी उठलिया, तळवटी चिन्मात्राचि. ॥ १२४ ॥

अ. वि.—चिन्मात्र ब्रह्मवस्तूवर, अनेक नामरूपात्मक दृश्य वस्तूंचे समुदाय, एकामागून एक, असे अनेक उठले; व त्यांच्या बरोबर त्यांना पाहणारी दृष्टीही वेळोवेळी उठली, तरी त्यांच्या बुडाशी पाहूंगेले तर, एक चैतन्यतत्त्वच आहे. जसे पाण्यावर एकामागून एक अशा अनेक लाटा उत्पन्न झाल्या तरी, त्यांच्या बुडाशी एक पाणीच आहे. तसे चैतन्यसागरांत, अनेकनामरूपात्मक दृश्यांचे एकामागून एक असे अनेक तरंग उठले, व त्याबरोबर त्यांना विषय करणाऱ्या वृत्तिरूप दृष्टीचाही एकामागून एक उठाव झाला, तरी बुडाशी एक चैतन्य जलच आहे.

दर्शनरिद्धि बहुवसा । चित्तशेषु मातला ऐसा ॥

जे शिळा न पाहे अरिसा । वेद्यरत्नाचा ॥ १२५ ॥

अन्वय—चित्तशेषु ऐसा मातला कीं दर्शनरिद्धि बहुवसा (पाहे) जे वेद्य-रत्नाचा शिळा आरसा न पाहे ॥ १२५ ॥

अ. वि.—सर्व उपाधिनिरासांतीं अवशिष्ट चैतन्य इतके क्षोभित झाले कीं, ते क्षणक्षणा निरनिराळा विषय पाहू लागले; म्हणजे, एकदा पाहिलेला विषयरूपी रत्नाचा आरसा शिळा आहे, असे समजून त्याच्या कडे न पाहतां, अन्य नव्या विषयाकडे पाहतें. जसे एखादा श्री-

मंत मनुष्य, श्रीमंतीच्या ऐश्वर्यानें इतका मत्त होतो कीं, पूर्वीं शिजिवलेलें अन्न निवून गेलें असलें तर, तें शिलें असें समजून त्याचें सेवन न करितां, नव्या ताज्या अन्नाचें वेळोवेळां सेवन करितो; तसें प्रतिक्षणाक्षणांला एका विषयाला टाकून, दुसऱ्या विषयाचें ग्रहण करणें, असा हा चिद्विलास चालला आहे; म्हणजे प्रत्येक प्राण्याचें क्षणक्षणांला एका विषयावरून दुसऱ्या विषयाकडे, दुसऱ्यावरून तिसऱ्याकडे, असा पहाण्याचा व्यवहार जो होत आहे, तो सर्व दृश्य द्रष्टा दर्शन या त्रिपुटीरूपानें एक चैतन्यच असल्यामुळें, हा सर्व वर सांगितलेला चिद्विलासच आहे. म्हणूनच मूळांत म्हटलें आहे कीं 'शिळा न पाहे आरसा वेद्यरत्नाचा.'

क्षणक्षणीं नीच नवी । दृश्याची चोख मदवी ॥

दिठी करवी वेढवी । उदार जे ॥ १२६ ॥

अन्वय—जे उदार दिठी करवी क्षणक्षणीं नीच नवी दृश्याची चोख मदवी वेढवी ॥ १२६ ॥

अ. वि.—जे चैतन्य इतकें उदार आहे कीं, तें क्षणक्षणा नित्य नवें दृश्यरूपी उत्तम वस्त्र आपल्या दृष्टीकडून वेढवितें; जसें ऐश्वर्यवान् राजे, दिवसांतून अनेक वेळां नवा नवा पोषाख करितात, म्हणजे एकदां केलेला पोषाख पुन्हा करावयाचा नाही, अशी दिवसांतून वेळोवेळीं पोषाख बदलण्याची पद्धत असते, त्याप्रमाणें एका क्षणांत पाहिलेलें दृश्य, दुसऱ्या क्षणांत पहावयाचें नाही, असा हा नवा नवा दृश्य पहाण्याचा चिद्विलास चालला आहे.

मागिलीये क्षणीचीं आंगें । पारसी म्हणोनिया वेगें ॥

सांडुनि दृष्टि रिघे । नवीया रूपा ॥ १२७ ॥

अन्वय—मागिलीये क्षणीचीं आंगें पारसी, म्हणोनिया (तीं) वेगें सांडुनि दृष्टि नवीया रूपा रिघे. ॥ १२७ ॥

अ. वि.—मागल्या क्षणांत पाहिलेलें दृश्य पारोसें आहे, असें स-

मजून दृष्टी नव्या रूपाकडे धांव घेते. जसें आदले दिवशींचें पाणी पा-
रोसें असें समजून, दुसरे दिवशीं नवें (ताजें) पाणी आणितात, तसें
पूर्वींच्या क्षणांत पाहिलेलें रूप पारोसें (भोगिलेला विषय) समजून,
दृष्टी नवें रूप पहाण्याकडे धांव घेते.

तैशीच प्रतिक्षणीं । जाणिवेची लेणी ॥

लेवोनी आणी । जाणतेपणा ॥ १२८ ॥

अन्वय—तैशीच प्रतिक्षणीं जाणिवेची लेणी लेवोनी जाणतेपणा
आणी. ॥ १२८ ॥

अ. वि.—प्रत्येक क्षणीं, ज्ञेय विषय निरनिराळे असल्यामुळे, ज्ञान-
ही निरनिराळें आहे. कारण ज्ञान हें ज्ञेयानुसार असतें. जर ज्ञेय घट
असेल, तर पटज्ञान कधीं होणार नाहीं. ज्ञेय पट असेल, तर घटज्ञान
होणार नाहीं. सारांश, जसा विषय, तसें ज्ञान. निरनिराळ्या विषयांच्या
निरनिराळ्या ज्ञानांच्या योगानें, ज्ञातेपणाही वेगवेगळा होतो.
जसें, घटज्ञानकालीं घटज्ञाता, व पटज्ञानकालीं पटज्ञाता आहे.
पूर्वींच्या दोन तीन ओव्यातून अनेक रूपकांनीं असें सांगण्यांत आलें
आहे कीं, दृष्टी ही क्षणक्षणांला नित्य नवा विषय पाहते त्या
योगानें ज्ञान व ज्ञाता, हे क्षणक्षणांला नवे नवे होतात. हा विचार
या ओवींत सांगितला आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, दृष्टी ही,
स्त्रीपुत्रगृहमित्रादि विषय, नित्य पुन्हा पुन्हा तेच तेच पहात असतांना,
“पाहिलेला विषय पुन्हा पहात नाहीं क्षणक्षणांला नवें पहाते,” या
म्हणण्याचें तात्पर्य काय ? तर याचें तात्पर्य असें आहे कीं, दृष्टी ही
क्षणोक्षणीं नव्या नव्या रूपाचेंच ग्रहण करीत असते. परंतु दृष्टी ही, पाहि-
लेलाच विषय नेहमीं नेहमीं पहाते, असें जें वाटतें, तो केवळ भ्रम होय.
जसें, नदीचे तीरीं संध्या करीत असणारा ब्राह्मण ज्या पाण्याचें ‘केश-
वाय नमः’ म्हणून आचमन करितो, तें पाणी ‘नारायणाय नमः’ असें म्हणून
दुसरें आचमन करण्याचे वेळीं रहात नाहीं. पूर्वींच्या आचमनाच्या वे-

ळेचें पाणी, पांच चार हात पुढें जातें. तथापि त्या ब्राह्मणास असें वाटतें कीं, मीं सगळी संध्या त्याच पाण्यानें केली. ज्ञानेश्वरी अध्याय १५ “का लागोनि डोळा उघडें ॥ तंव कोडीवरी घडे मोडे ॥ नेणतया तरंगु आवडे ॥ नित्यु ऐसा ॥ १३४॥ वायसा एके बुबुळें दोहींकडे ॥ डोळा चालिता अपाडें ॥ दोन्ही आधी ऐसा पडे ॥ भ्रमु जेवीं जगा ॥ १३५ ॥ पै भिंगोरी निधिये पडली ॥ ते गमे भूमिसी जैसी जडली ॥ ऐसा वेगातिशय झुली ॥ हेतु होय ॥ १३६ ॥ हें बहु असो झडती ॥ अंधारें भोवंडिता कोलती ॥ तें दिसे जैसी आयती ॥ चक्राकार ॥ १३७॥ हा संसार वृक्षु तैसा ॥ भोडत मांडत सहसा ॥ न देखोनी लोकूं पिसा ॥ अव्ययो मानी ॥ १३८ ॥ प्रपंचाच्या उत्पत्तिस्थितिलयाचा अतिशय वेग असल्यामुळें, नित्य तोच देहादि प्रपंच आहे, असा देहादि प्रपंचाच्या स्थिरतेचा भ्रम होतो. जसा भोंवरा जमिनीवर अतिशय वेगानें फिरूं लागला, कीं तो जमिनीत रोंवून ठेवल्यासारखा स्थिर असा भासूं लागतो. पण तो खरो-खर स्थिर आहे काय? ज्या वेळेस तो साधारण फिरत आहे असें दिसत होतें, त्याहीपेक्षां ज्या वेळेस स्थिर भासत असतो, त्या वेळेस तो किती तरी पटीनें पूर्वीपेक्षां वेगानें फिरत असतो. परंतु फिरण्याचा वेग अतिशय असल्यामुळें, त्याच्या तितक्या वेगानें फिरण्यावर नजर न पोंचतां, तो स्थिर आहे, असा भ्रम होतो. त्याप्रमाणें, देहादि प्रपंच हा क्षणक्षणांला नष्ट होत आहे, तथापि त्याचा नष्ट होण्याचा वेग अतिशय असल्यामुळें, पूर्वीचाच हा देहादि प्रपंच आहे, असा त्याच्या विषयीं स्थिरतेचा भ्रम होतो. यालाच एक स्वानुभविक असें उदाहरण आहे कीं, स्वप्नांतील देहगृहस्त्री-पुत्रादि सर्व प्रपंच, ज्या वेळेस स्वप्न पडतें, त्या वेळेस तो उत्पन्न होतो. असें असून, हें माझें घर वडिलोपार्जित आहे, म्हणजे पूर्वीच्या आमच्या वाडवडिलांनीं बांधिलेलें, जुनें, रें दोनशें वर्षांचें आहे. त्याचप्रमाणें माझ्या देहालाही आज पन्नास वर्षे झालीं. बायकोही माझी चाळीस वर्षांची

आहे. आमचें हें गांव फार पुरातनचें आहे. आणि स्वप्नांतील जगत् तर अनादि आहे. असें तो स्वप्नांतील गृहस्थ स्वप्नामध्ये म्हणत नाहीं काय? खरोखर विचार करून पाहिलें तर, या स्वप्नांतील गृहस्थाचें हें म्हणणें बरोबर आहे का ? नाहीं. कारण अतिशय जुनें वडिलोपार्जित जें घर म्हणतो आहे, व जो देह पन्नास वर्षांचा म्हणतो आहे, व जी बायको चाळीस वर्षांची म्हणतो आहे, व जें गांव पुरातन म्हणतो आहे, व जी स्वप्नसृष्टि अनादि म्हणतो आहे, हें सर्व ज्या वेळेस त्याला स्वप्न पडलें त्या वेळेसच उत्पन्न झालें नाहीं काय ? तर होय; पण स्वप्नांतील देह-गृहादि प्रपंचाचा आरंभ, स्वप्नाच्या आरंभाबरोबर असून, वर सांगितल्याप्रमाणें हें सर्व पुष्कळ काळ असें जुनें आहे, असा अधिक स्थिरतेचा भ्रम होत नाहीं काय ? पण विचार करून पाहिलें तर, स्वप्नांतील सृष्टी ज्या वेळेस भासते, त्या वेळेस तेथील दृश्य द्रष्टा दर्शन इत्यादि त्रिपुट्यात्मक सर्व ती नवी आहे. ज्या वेळेस ती भासत नाहीं, अशा जागृतींत ती नाहींच. त्याचप्रमाणें ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान इत्यादि त्रिपुट्यात्मक व्यवहारांतील, देहस्त्रीपुत्रगृहादि सर्व प्रपंच, ज्या क्षणांत तो भासतो आहे, त्याच क्षणांत तो नवा उत्पन्न झालेला आहे. ज्या वेळेस तो भासत नाहीं, त्या वेळेस तो नाहीं. हा वेदांताचा गूढ सिद्धांत आहे. व यालाच दृष्टि-सृष्टिवाद म्हणतात. या दृष्टीनेंच पूर्वींच्या तीन चार ओव्यांतून, 'दृष्टी ही क्षणोक्षणीं नव्या नव्या रूपविषयांकडे पहाते, व पूर्वींच्या क्षणांत पाहिलेल्या विषयांकडे पुन्हा पहात नाहीं,' असें म्हटलें आहे. व त्या योगानें ज्ञान व ज्ञाता, हीं क्षणोक्षणीं बदलतात, असा विचार या चालू ओवींमध्ये सांगितला आहे. सारांश, दृष्टिसृष्टिपक्षानें पाहिलें तर ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान ही त्रिपुटी, क्षणोक्षणीं नवी उत्पन्न होऊन, नाहींशी होत आहे. पण हा सर्व एक चिद्विलास आहे. जशी स्वप्नांतील ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान ही त्रिपुटी ज्या क्षणांत भासत असते, त्याच क्षणांत ती नवी उत्पन्न होते. पण विचार करून पाहिलें तर, स्वप्न हें एक मनोवृत्तिचाच

विलास आहे. तसेंच व्यवहारामधील ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान, ही त्रिपुटी ज्या क्षणांत भासत आहे, त्याच क्षणांत ती नवी उत्पन्न होऊन नष्ट होत आहे. स्वप्न हें जसें मनोवृत्तीचा विलास आहे, तसें ज्ञेय ज्ञाता ज्ञानादि हा सर्व प्रपंच, एकचिद्विलासच आहे, असें अढळून येईल.

**तया परमात्मपदीचें शेष । ना कांहीं तया सुसास ॥
आणी होय येवढी कास । घातली जेणें ॥ १२९ ॥**

अन्वय—परमात्मपदीचें शेष तया कांहीं सुसास ना, आणी दृश्य होय, येवढी जेणें कास घातली. ॥ १२९ ॥

अ. वि.—त्रिपुटीरहित, भेदशून्य, सच्चिदानंदरूप, अवशिष्टचैतन्यमात्र, परब्रह्मभावास एकाकीपणामध्यें करमेना, म्हणून त्यानें “मी एक आहे, ते बहुत व्हावें,” अशी कास घातली, म्हणजे असा संकल्प केला “एकाकी न रमते;” “एकोहं बहु स्यां” इति श्रुतेः.

**सर्वज्ञतेचे परी । चिन्मात्राचे तोंडवरी ॥
परी ते आन घरी । जाणिजेना ॥ १३० ॥**

अन्वय—सर्वज्ञतेचे परी (ती) चिन्मात्राचें तोंडवरी परी ते आन घरी जाणिजेना. ॥ १३० ॥

अ. वि.—शिवापासून तृणांपर्यंत, यावत्त्वस्तुमात्र हें एक चैतन्यच आहे, व यालाच सर्वज्ञता म्हणतात. अशा प्रकारची ही सर्वज्ञता, एक चैतन्याचेच ठिकाणीं आहे. “आन घरीं हें जाणिजेना” म्हणजे वर सांगितलेला सर्वज्ञतेचा प्रकार, अन्य ठिकाणीं नाही.

**एवं ज्ञानाज्ञानमिठी । तेही फाकतसे दिठी ॥
दृश्यपणे ये भेटी । आपुलीया ॥ १३१ ॥**

अन्वय—एवं ज्ञानाज्ञानमिठी तेही दिठी फाकतसे; (आपणच) दृश्यपणें आपुलीया भेटी ये. ॥ १३१ ॥

अ. वि.—देह मी आहे, अशा विपरीत ज्ञानाचें मूलक अज्ञान, व

मी ब्रह्म आहे, असें जाणणें हें यथार्थज्ञान, या दोहींचाही जेथें अंत आहे, म्हणजे ह्या सांगितलेल्या ज्ञानाज्ञानांलाही खाऊन असणारें (म्हणजे ज्ञान अज्ञान वृत्तिशून्य केवल ज्ञानरूप) जें परमात्मतत्त्व, तें अनेकनामरूपात्मक सृष्टिरूपानें विकसित होऊन, आपणच आपल्या भेटीला सदशरूपानें येतें; म्हणजे पूर्वींच्या ओवींत सांगितल्याप्रमाणें, एकाकीपणामध्यें क्रमेणा, म्हणून “मी एक आहे तो अनेक होऊन माझाच मीं उपभोग घ्यावा,” अशी कल्पना आत्मस्वरूपीं उभी राहिल्याबरोबर, अनेकनामरूपात्मक दृश्य जगतरूपानें चैतन्यच विकसित झालें; व त्या सर्वांला जाणणारा असा ज्ञाताही चैतन्यच आपण बनलें, तसेंच ज्ञेयज्ञात्याच्या दरम्यान असणारी जी ज्ञानरूपवृत्ति, तीही चैतन्यच बनलें.

तें दृश्य मोठके देखे । आपण स्वयें दृष्टृत्वे तोखे ॥

तेचि दिठीचेनि मुखे । माजी दाटे ॥ १३२ ॥

अन्वय—तें (ब्रह्म) मोठके दृश्य देखे (व) आपण स्वयें दृष्टृत्वे तोखे, तेचि दिठीचेनि मुखे माजी दाटे. ॥ १३२ ॥

अ. वि.—तें ब्रह्म दृश्य जगत् पाहतें, व आपण द्रष्टा होऊन समाधान पावतें, हा सर्व व्यवहार चैतन्याचे रूपांत भरलेला आहे.

तेव्हां घेणें देणें घटे । परी ऐक्याचें सूत न तुटे ।

जेवी मुखी मुख वाटे । दर्पणे केले ॥ १३३ ॥

अन्वय—तेव्हां घेणें देणें (स्वीकार त्याग) घटे (घडे), परी ऐक्याचें सूत न तुटे; जेवी मुखी मुख दर्पणे केले वाटे. ॥ १३३ ॥

अ. वि.—तेव्हां घेणें देणें (म्हणजे प्रिय वस्तूचा स्वीकार, व अप्रिय वस्तूचा त्याग) जरी चालतें, तरी वस्तूचा ऐक्यभाव बिघडत नाही. जसें एका शरीराच्या एका हातानें एक वस्तू दुसऱ्या हातांत दिली, तरी ऐक्यभाव बिघडत नाही; मुखावर बिंबपणाचा धर्म आरशानें आणला; कारण, आरसा मुखाचें प्रतिबिंब दाखवितो. कांचेसारख्या शुद्ध पदार्थावर वृत्ति (दृष्टी) गेली, कीं तो पदार्थ शुद्ध असल्यामुळें, तो

त्या दृष्टीला परत फेकतो. दृष्टीनें उलट घेतली, कीं प्रतिविंब दिसतें. प्रतिविंब म्हणजे नेत्रवृत्तीचें शुद्धदर्पणद्वारा उलटून पाहणें होय; वृत्ति-वेगामुळे मुख स्थिर भासतें.

आंगें आंगावरी पडुडे । चेइला वेगळा न पडे ॥

तया बारुवाचेनि पाडे । घेणें देणें ॥ १३४ ॥

अन्वय—(जैसा बारु) आंगें आंगावरी पडुडे, चेइला (तरी) वेगळा न पडे, तया बारुवाचे पाडेनि घेणें देणें (घडे). ॥ १३४ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें उत्तम तेजदार घोडा उभ्यानें झोंप घेतो, व जागा झाला तरी वेगळा होत नाही, म्हणजे उभाच असतो; म्हणजे घोड्याचें निजण्यांत व जागे होण्यांत, जसा त्याचा उभेपणा बिघडत नाही, त्याप्रमाणें प्रिय वस्तूचा स्वीकार व अप्रिय वस्तूचा त्याग, हें घेणें देणें चालू असतां, चैतन्याच्या ऐक्याला धक्का बसत नाही.

पाणी कळोळाचेनि मिसे । आपणापे वेल्हावे जैसें ॥

वस्तु वस्तुत्वे खेळोये तैसे । सुखे लाहे ॥ १३५ ॥

अन्वय—जैसें पाणी कळोळाचे मिसेनि आपणापे वेल्हावे (खेळे), तैसे वस्तु वस्तुत्वे सुखे खेळो लाहे (येतसे) ॥ १३५ ॥

अ. वि.—कदाचित्, अस्सल घोडा फार मूल्यवान् असल्यामुळे, कोणीं पाहिला नसेल, म्हणून पाण्याचा दृष्टांत देतात. लाटांच्या रूपानें जसें पाणी आपणच आपल्याशीं खेळत असतें; क्षरला सागर गंगा ओवी मिळे ॥ आपणच खेळे आपणाशीं ॥ तुकोबाराय. सूर्यकिरणाच्या योगानें समुद्राची वाफ होऊन, वायूच्या योगानें ती वर आकाशांत जाते, व त्याचे मेघ बनून त्या मेघांपासून पर्जन्यवृष्टि होते. त्या योगानें सर्व ओढे, नद्या, पाण्यानें भरून समुद्राला मिळतात. भावार्थ असा कीं, समुद्राचें पाणी हेंच मेघ बनून, वृष्टिरूपानें, नद्यांच्या द्वारा, पुन्हां आपण आपल्यासच मिळतें. ॥ मेघाचेनि मुखीं निवडला । समुद्र वोधीं पडिला । तो मागुता जैसा आला । आपणपेयां ॥ ज्ञानेश्वरी अ० ६

ओ ३०७. याप्रमाणें, ही समुद्राची क्रीडा समुद्राशींच चालते. तसें ब्रह्मचैतन्यच अनेकनामरूपात्मक दृश्य जगत् बनून, त्याचा उपभोगही आपणच (ब्रह्मचैतन्यच) घेतें; सारांश, सर्व जगत्‌मिषानें, एक ब्रह्मचैतन्याची आपल्याशींच क्रीडा चालली आहे.

गुंफी ज्वाळाचिया माळा । लेइलियाही अनळा ॥

भेदाचिया आहाळा । काय पडणें आहे ॥ १३६ ॥

अन्वय—गुंफी ज्वाळाचिया माळा अनळा लेइलियाही, (तया) भेदाचिया आहाळा (खळगा) पडणें आहे काय? ॥ १३६ ॥

अ. वि.—अग्नी पहिल्यानें साधा (निखारे) असतो, मग तो प्रज्वलित झाल्यावर, म्हणजे त्यानें ज्वाळारूप माळ घातल्यावर, भेदाच्या खळग्यांत त्यास पडावें लागेल काय? आम्हीं माळ घातली, तर देह निराळा व माळ निराळी आहे, असें दृष्टीस पडेल. अग्नीचें तसें नाही. अग्नी व ज्वाळा एकरूपच आहेत.

कीं रश्मीचेनि परिवारे । वेढूनि घेतला थोरे ॥

तन्ही सूर्यासी दुसरे । बोलो येईल ॥ १३७ ॥

अन्वय—कीं (सूर्य) रश्मीचे परिवारेनि थोरे वेढूनि घेतला, तन्ही सूर्यासी दुसरे बोलो येईल कीं? ॥ १३७ ॥

अ. वि.—किरणाच्या समुदायानें सूर्यास वेढलें, तरी सूर्य व किरण दोन होतील का? सूर्य व रश्मी दोन्ही प्रकाशरूपानें एकच आहेत.

चांदणियाचा गिंवसु । चांदावरी पडलिया बहुवसु ॥

काय केवळपणी त्रासु । देखिजेल ॥ १३८ ॥

अन्वय—चांदावरी चांदणियाचा गिंवसु (व्यापणें—विस्तार) बहुवसु पडलिया, केवळपणी त्रासु देखिजेल काय? ॥ १३८ ॥

अ. वि.—चंद्राचे आंगावर चंद्राचेंच चांदणें पडलें तर, चंद्राच्या एकटेपणाला कांहीं बाध येईल का?

दळाचिया सहस्रवरी । फाको आपुलिया परी ॥
परी नाहीं दुसरी । भास कमळी ॥ १३९ ॥

अन्वय—कमळी दळाचिया सहस्रवरी आपुलिया परी फाको, परी कमळी दुसरी भास नाहीं. ॥ १३९ ॥

अ. वि.—कमळ उमलल्यावर त्याच्या हजारों पाकळ्या विकास-
तात, म्हणजे हजारों कमळें होत नाहीत. तर तें कमळ एकच असतें,
तेथें दुसरेपणाचा भासच नाही.

सहस्रवरी बाहिया । आहाति सहस्रार्जुनाराया ॥
तरी तो काय तिया । एकोत्तरावा ॥ १४० ॥

अन्वय—सहस्रार्जुनाराया सहस्रवरी बाहिया आहाती, तरी तो काय
तिया एकोत्तरावा ? ॥ १४० ॥

अ. वि.—सहस्र अर्जुनाला एक हजार हात होते, म्हणून एक
हजार सहस्रार्जुन व त्याचा देह एक हजार एकावा कीं काय ?

सौकटाचिया वोजा । पसरो कां बहु पुंजा ॥
परी ताथूवीण दुजा । भाव आहे ॥ १४१ ॥

अन्वय—सौकटाचिया वोजा बहु पुंजा पसरो कां, परी (तेथें) ताथू-
वीण दुजा भाव आहे ? ॥ १४१ ॥

अ. वि.—मागावर अनेक सुतें पसरलेलीं दिसतात, पण तेथें एक
तंतूशिवाय दुसरें कांहीं आहे का ?

कोडीवरी शब्दाचा । मेळावा घरी वाचेचा ॥
मिनला तरी वाचा । मात्र की ते ॥ १४२ ॥

अन्वय—वाचेचा घरी शब्दाचा कोडीवरी मेळावा मिनला (असे), तरी
ते वाचा मात्र की. ॥ १४२ ॥

अ. वि.—वाचेजवळ पुष्कळ शब्द आहेत, म्हणून तितक्या
वाचा होत नाहीत, तर वाणी ही एकच आहे.

तैसे दृश्याचे डाखळे । नाना दृष्टीचे उमाळे ॥

उठती लेखा वेगळे । दृष्टत्वेचि ॥ १४३ ॥

अन्वय—तैसे दृष्टत्वेचि नाना दृश्याचे डाखळे दृष्टीचे उमाळे लेखा वेगळे उठती. ॥ १४३ ॥

अ. वि.—एक चैतन्य मात्र दृष्टत्वभावावर, असंख्य दृश्य व दृष्टी जरी उठली, तरी खरोखर पाहिलें तर, एकदृष्टा चिद्रूप आत्मभावच आहे.

गुळाचा बांधा । फुटालिया मोडीचा धांदा ॥

जाला तरी नुसधा । गुळचि कीं तो ॥ १४४ ॥

अन्वय—गुळाचा बांधा फुटालिया मोडीचा धांदा जाला, तरी तो नुसधा गुळचि कीं. ॥ १४४ ॥

अ. वि.—गुळाची ठेप फुटल्यावर पुष्कळ खडे पडतात, पण ते सर्व गूळरूपानें एकच आहेत.

तैसें हे दृश्य देखो । कीं बहु होऊनि फाको ॥

परी भेदाचा नव्हे विखो । तेंचि म्हणवूनि ॥ १४५ ॥

अन्वय—तैसें हे दृश्य देखो, कीं बहु होऊनि फाको, परी तेंचि (ते) म्हणवूनि भेदाचा विखो नव्हे. ॥ १४५ ॥

अ. वि.—वस्तु द्रष्टा होऊन दृश्य जगत् पाहो, अथवा अनेक नामरूपें घेऊन दृश्यरूपानें पसरो, तरी तेथें दुसरेपणा नाही. कारण तेंच तें आहे, म्हणून तें भेदाचा विषय नाही. जसें सोनें हें लगडरूपांत असो, अगर अनेक अलंकाररूपानें असो, तरी सोन्याचा सोनेपणा हा लगड व अलंकार या दोन्ही स्थितींमध्ये एक आहे. तद्वत् हा वर सांगितलेला प्रकार जाणावा.

तया आत्मयाच्या भाका । न पडेचि दुसरी रेखा ॥

जरी विश्वा अशेखा । भरलें आहे ॥ १४६ ॥

अन्वय—जरी (ते) अशेखा विश्वा भरलें आहे, (तरी) त्या आत्म-याच्या भाका दुसरी रेखा न पडेचि. ॥ १४६ ॥

अ. वि.—म्हणजे, जरी तो सच्चिदानंदरूप आत्मा अनेक नाम-रूपात्मक विश्वाभासानें भासत आहे, तरी त्याचा एकपणा नष्ट झाला नाही; म्हणजे भेदशून्य, सच्चिदानंदरूप, ज्ञानमात्र आत्मतत्त्वास दुसरेपणाचा विटाळ नाही. जसें सृत्तिका ही, अनेक घटरूपानें भासली, किंवा सुवर्ण हें अनेक अलंकाररूपानें भासलें, तथापि सृत्तिका अथवा सोनें, यांच्या एकपणास दुसरेपणाचा विटाळ नाही. म्हणजे अनेकघटरूपानें एक सृत्तिका किंवा अनेक अलंकाररूपानें एक सुवर्ण आहे; तसे स्थूल-सूक्ष्मात्मक व्यष्टिसमष्टिरूप प्रपंचरूपानें एक चैतन्यच आहे.

दुबंधी क्षीरोदकी । वाने परी अनेकी ॥

दिसती तरी तितुकी ॥ सुतें आथी ॥ १४७ ॥

अन्वय—दुबंधी क्षीरोदकी अनेकी परी वाने दिसती, तरी तितुकी सुतें आथी? ॥ ४७ ॥

अ. वि.—दुबंधी (गंगाजमनी) क्षीरोदकी (पांढरी) याप्रमाणें अनेक तऱ्हेचीं कापडें दिसतात. पण त्या सर्वांत काय तितक्या तऱ्हेचीं सुतें आहेत? सूत एकच. अनेकनामरूपात्मक दृश्य द्रष्टा भावानें असणारें सर्व जगत्, हा एक चिद्विलास आहे. हें येथपर्यंत अनेक दृष्टांतांनीं सिद्ध केलें. अनेक विश्वाभासानें चैतन्याच्या एकत्वांत फूट येत नाही. असा हा अद्वैत चिद्विलास अनुपम्य आहे. ह्याच्या विषयी ज्या ज्या उपमा म्हणून पुढें आणाव्यात, त्या त्या सगळ्या गौण आहेत. असें पुढच्या एक दोन ओव्यांतून उपमेचें गौणत्व दाखवितात.

पातयाची मिठी । नुकलिता दिठी ॥

अवघीयाची सृष्टी । पाविजे जरी ॥ १४८ ॥

अन्वय—पातयाची मिठी न नुकलिता जरी दिठी अवघीयाची सृष्टी पाविजे. ॥ १४८ ॥

अ. वि.—डोळ्याच्या पापण्या न उघडतां जर दृष्टीला सर्व सृष्टी दिसेल. अथवा

न फुटता बीज कणिका । माजी विस्तारे वटु असिका ॥
तरी अद्वैत फाका । उपमा आधी ॥ १४९ ॥

अन्वय—बीज कणिका न फुटता (जरी) माजी असिका वटु विस्तारे, तरी अद्वैत फाका उपमा आधी. ॥ १४९ ॥

अ. वि.—जर वटबीज न फुटतां (संबंध राहून), त्याचे पोटांतले पोटांत वटवृक्षाचा (जेवढा बाहेर विस्तार दिसतो तेवढा) विस्तार झाला असता, तर पूर्वी सांगितलेल्या एक चिद्विलास जगताला उपमा देतां आली असती. पण तसें होत नाही. म्हणजे वटवृक्षाचे बीजास ज्या वेळेस अंकुर फुटतो, त्या वेळेस तें वटबीज फुटून जातें; व नंतर त्या बीजाच्या बाहेर संपूर्ण वटवृक्षाचा विस्तार होतो. म्हणून अद्वैत चिद्विलासरूपी जगताला वटबीजाची उपमा चालत नाही. कारण, अनेक नामरूपात्मक जगत्विस्तारानें, ब्रह्मचैतन्याच्या एकपणांत फूट आली नाही. म्हणून वर दिलेली वटबीजाची उपमा गौण आहे.

मग माते म्या न देखावे । ऐसेही भरे हावे ॥

तरी आंगाचिये विसवे । सेजे वरी ॥ १५० ॥

अन्वय—मग माते म्या न देखावे, ऐसेही हावे (जरी) भरे, तरी आंगाचिये सेजे वरी विसवे. ॥ १५० ॥

अ. वि.—अनेकनामरूपात्मक दृश्यविषयरूपानें, आपलाच आपण भोग घेण्यास कंटाळला, कीं आपल्या अंगाच्या ठिकाणींच विश्रांती घेतो. जसें, एखादा मनुष्य दिवसभर काम करून थकला, म्हणजे रात्रीच्या समयीं स्वस्थ अंथरुणावर पडून विश्रांती घेतो, तसें अनेकनामरूपात्मक जगतरूपी चिद्विलासास ब्रह्मचैतन्य कंटाळलें, (म्हणजे हा जगद्विलास नको असें वाटलें) कीं नामरूपरहित, निर्गुण, निराकार,

सच्चिदानंदरूपस्थितीनें ब्रह्मचैतन्य प्रकट होऊन, सर्व चिद्रिलासजगतास आपल्या स्वरूपीं नाहीसे करितें. हें पुढील दृष्टांतानें सुचवितात.

पातयाची मिठी । पडिलिया कीजे दिठी ॥

आपुलियेची पोटी । रिगोनी असणे ॥ १५१ ॥

अन्वय—पातयाची मिठी पडिलिया, (जैसे) दिठी आपुलियेची पोटी रिगोनी असणें कीजे ॥ १५१ ॥

अ. वि.—डोळ्यांच्या पापण्या मिटल्यावर, अनेक दृश्यांत फाकलेली जी दृष्टी, ती जशी आपल्याच पोटीं आपण शिरून असते.

कां नुदेलिया सुधाकर । आपणपे भरे सागर ॥

ना कूर्मी गिळी विस्तार । आपेआप ॥ १५२ ॥

अन्वय—का सुधाकर नुदेलिया सागर आपणपे भरे, ना कूर्मी (आपला) विस्तार आपेआप गिळी. ॥ १५२ ॥

अ. वि.—चंद्र उगवला नसतांना, जशी समुद्राची भरती समुद्राचे ठिकाणीं असते, अथवा कांसव ज्याप्रमाणें आपले अवयव आपल्या पोटांत नाहीसे करितो.

आवसेचिये दिवशीं । सतराविये अंशीं ॥

स्वये जैसैं शशी । रिगणे होय ॥ १५३ ॥

अन्वय—जैसैं आवसेचिये दिवशीं शशी स्वये सतराविये अंशीं रिगणे होय. ॥ १५३ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें अवसेच्या दिवशीं षोडशकलांसह चंद्र हा, आपलें मूळ रूप जें सतरावी कला, त्यांत राहतो.

तैसैं दृश्य जिणतां द्रष्टे । पडिले जैताचिये कुटे ॥

तया नांव वावटे । आपणपेया ॥ १५४ ॥

अन्वय—तैसैं दृश्य जिणतां (जिकलें असतां) द्रष्टे जैताचिये (जिक-गारा म्हणून) कुटे पडिले तया नांव आपणपेया वावटे. ॥ १५४ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें नामरूपात्मक दृश्यास द्रष्ट्यानें (आत्म्यानें)

आपल्या स्वरूपी नाहीसं केल्यावर, दृश्यसंबंधानें आपल्यावर आलेला दृष्टत्वाचा आरोप नाहीसा होऊन, दृश्य द्रष्टा दर्शन या त्रिपुटीरहित, भेदशून्य, ज्ञानरूप स्वात्मभाव राहतो. यालाच मूळांत “तया नांव वावटे आपणपेया” असें म्हटलें आहे.

सहजे आवघेचि आहे । तरी कोणा कोण पाहे ॥

ते देखणेचि आहे । स्वरूपनिद्रा ॥ १५५ ॥

अन्वय—सहजे आवघेचि आहे, तरी कोण कोणा पाहे? ते न देखणेचि स्वरूपनिद्रा आहे. ॥ १५५ ॥

अ. वि.—आत्मभाव हा सहज, भेदशून्य व ज्ञानमात्र आहे, तर तेथें कोणीं कोणास पहावयाचें? अशी स्वयंसिद्ध व पहाणेरूप चिदावस्था, ही अंधनिद्रा नसून, स्वयंप्रकाशरूप आहे. पृथ्वीसंबंधानें विहीर, ओढा, नदी, समुद्र अशीं जलाचीं रूपें आहेत; प्रलयकालीं आब्रह्म उदक झालें, मग हे जलरूपभेद नाहीत; कारण, त्या वेळीं सर्व जलमयच असतें. तसें पाहाणेरूप एक चिन्मात्र आहे.

नाना न देखणे नको । म्हणे मीचि माते देखो ॥

तरी आपेआप विखो । आपैसे असे ॥ १५६ ॥

अन्वय—नाना न देखणे नको, मीचि माते देखो म्हणे, तरी आपेआप विखो आपैसे असे. ॥ १५६ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानमात्र आत्मतत्त्व हें (सर्व दृश्यसंबंधानें जो पहाण्याचा धर्म पहाणाराकडे येतो,) त्या पाहणें धर्मावांचून आहे. अशा न पहाणेपणाला आत्मा कांटाळल्यामुळें, आपणच आपल्याला पहावें असें त्यास वाटतें; त्याबरोबर आपोआप अनेकनामरूपात्मक दृश्य जगत्भावानें आपणच आपल्याला विषय होतो. जसें डोळे झांकून बसलेल्या मनुष्यास डोळे झांकून बसण्याचा कांटाळा येऊन, आपलेंच रूप आपण पाहवें, अशी इच्छा झाल्याबरोबर, डोळे उघडून

आरशाकडे पाहतो, त्यासरसेंच त्याचें मुख त्याच्या पुढें आपोआप दिसूं लागतें.

जे अनादीच दृश्यपणें । अनादीचि देखणे ॥

हें आतां काय कोणे । रचु जावे ॥ १५७ ॥

अन्वय—जे दृश्यपणें अनादीच, जे देखणे (द्रष्टा) अनादीचि, हें आतां कोणे काय रचु जावे ? ॥ १५७ ॥

अ. वि.—दृश्यद्रष्टृत्वभावानें एक चैतन्य असल्यामुळें, दृश्य व द्रष्टृत्वभाव अनादि आहेत; कारण, चैतन्य हें अनादि आहे, म्हणून चैतन्याचें अस्तिभातिव घेऊन असणारे दृश्य व द्रष्टृत्वभावही अनादि आहेत. जसें, कोणी एक मनुष्य अनादि आहे अशी कल्पना केली, कीं त्याच्या बरोबर त्याचे गुण, स्वभाव व चेष्टा, हेही सर्व अनादीच आहेत. तसें एक चैतन्य अनादि असल्यामुळें, चिद्विलास जो दृश्यद्रष्टृत्वभाव तोही अनादि आहे. अशा ह्या अनादि स्वतःसिद्ध दृश्यद्रष्टृत्वभावाची कोणास कांहीं रचना (सिद्धी) करावयास पाहिजे काय ?

अवकाशेशी गगना । स्पर्शेशी पवना ॥

कीं दीप्तीशी तपना । समंधु कीजे ॥ १५८ ॥

अन्वय—अवकाशेशी गगना, स्पर्शेशी पवना, दीप्तीशी तपना समंधु कीजे ? ॥ १५८ ॥

अ. वि.—पोकळी व आकाश, स्पर्श व वायु, तेज व तापणें ह्यांचा संबंध काय नवीन जोडावयाचा आहे ? नाही. तर ते ज्याचे त्याचे गुणच आहेत.

विश्वपणे उजिवडे । तरी विश्व देखे पुढे ॥

ना तें नाहीं तरी तेवढे । नाहींच देखे ॥ १५९ ॥

अन्वय—विश्वपणे उजिवडे, तरी पुढे विश्व देखे, नाहीं तरी तेवढे नाहींच देखे. ॥ १५९ ॥

अ. वि.—विश्वपणानें ब्रह्मचैतन्य विकसित झालें, कीं तें (ब्रह्म-

चैतन्य) लागलीच विश्वाला दृश्यपणानें पहातें. व तें दृश्य विश्व नाहीसैं झालें, कीं विश्वाच्या सर्व अभावासही तें ब्रह्मचैतन्य पाहतें.

विश्वाचे असेंनाहीं । विपाये बुडालियाही ॥

तन्ही दशा ऐशीही । देखतचि असे ॥ १६० ॥

अन्वय—विश्वाचे असेंनाहीं विपाये बुडालियाही तन्ही ऐशी दशाही देखतचि असे. ॥ १६० ॥

अ. वि.—विश्वाच्या आहेंनाहींपणाची कल्पना गेली, तरी ब्रह्मचैतन्यस्थिति पहाणेंरूपच आहे.

कापुराही आथी चांदिणे । कीं तोचि न मखे तेणें ॥

तैसें केवळ देखणे । ठाये ठावो ॥ १६१ ॥

अन्वय—कापुराही चांदिणे आथी कीं तोचि तेणें न मखे, तैसें केवळ देखणे ठाये ठावो. ॥ १६१ ॥

अ. वि.—कापूर चांदण्यानें माखला, (कापराच्या वडीवर चांदण्याचा प्रकाश पडला), तर तो माखला (भरला) जाणार नाही. कारण, कापूर व चांदणें हीं दोन्ही पांढरीच आहेत, म्हणजे पांढरेपणाच्या दृष्टीनें एकच आहेत. त्याप्रमाणें ब्रह्मचैतन्य हें जागच्या जागीं निवळ पहाणेंरूप आहे.

किंबहुना ऐसें । वस्तु भलतिये दशे ॥

देखतचि असे । आपणपयाते ॥ १६२ ॥

अन्वय—किंबहुना वस्तु आपणपयाते भलतिये दशे ऐसें देखतचि असे. ॥ १६२ ॥

अ. वि.—किंबहुना वस्तु कोणत्याही दशेंत, म्हणजे जगाचे भावांत अगर जगाचे अभावांत, अथवा जगाचा भावाभाव लोपल्यावर देखील, आपण आपल्याला पहातच असते. म्हणजे कोणत्याही स्थितींत ब्रह्मवस्तु ही ज्ञानमात्र पाहणेंरूपच आहे. ती ब्रह्मवस्तु आपल्या ज्ञानमात्रदशेस मुक्त नाही.

मनोरथांचीं देशांतरे । मनी प्रकाशूनि नरे ॥

मग तेथें आदरे । हिंडे जैसैं ॥ १६३ ॥

अन्वय—मनोरथांचीं देशांतरे (नगरें) मनी प्रकाशूनि, मग नरे जैसैं तेथें आदरे हिंडे. ॥ १६३ ॥

अ. वि.—पाहिलेले देश व नगरें मनांत आणून, मग मनुष्य जसा त्यांत आपल्या मनानेंच हिंडतो; हा जसा सर्व मनाचा खेळ आहे.

कां दाटला डोळा डोळया । डोळाचि तारा होऊनिया ॥

स्फुरे चोख म्हणौनिया । विस्मो नाहीं ॥ १६४ ॥

अन्वय—कां डोळा दाटला (म्हणजे) डोळया डोळाचि तारा होऊनिया चोख म्हणौनिया स्फुरे, यांत विस्मो नाहीं. ॥ १६४ ॥

अ. वि.—अथवा डोळ्याला बोटानें दाबिलें कीं, डोळाच प्रकाशाचें चक्र बनून आपणच आपल्याला भासतो, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

यालागी एके चिद्रूपें । आपणपया आपणपे ॥

देखिजे का आरोपे । काय काज ॥ १६५ ॥

अन्वय—यालागी एके चिद्रूपें आपणपया आपणपे आरोपे देखिजे काय काज ? ॥ १६५ ॥

अ. वि.—यावत् जगत् हा एक चिद्रूप आहें; म्हणून या विलासमिषानें एक चैतन्यच आपले आपल्याला पहात आहे; म्हणजे तें चैतन्य आपण आपले ठिकाणीं स्फुरत आहे, असें असतां आरोपी दृश्यजगताला तें पहातें असें म्हणण्याचें कारण काय ? आपले आपल्या ठिकाणीं निल स्फुरद्रूपानें असणें, हा त्या चैतन्याचा स्वभाव आहे, हेंच ओंव्यांतून अनेक दृष्टांत देऊन १७० राव्या ओंवीपर्यंत सिद्ध केलें आहे.

किळेचे पांवरुण । आपजवी रत्ना कोण ॥

कीं सोनें ले सोनेपण । जोडजोडू ॥ १६६ ॥

अन्वय—रत्ना कीळेचे पांघरूण कोण आपजवी? कीं सोनें सोनेपण ले (ते) काय जोडजोडू? ॥ १६६ ॥

अ. वि.—रत्नाला कीळेचें पांघरूण कोणीं घातलें? कोणीं नाहीं. तर तें स्वभावसिद्धच आहे. सोनें, सोनेपणाला धारण करितें, तो सोनेपणा सोन्यानें कोठून कमाऊन आणिलेला आहे कीं काय? नाहीं. तर तो स्वभावसिद्धच आहे.

चंदन सौरभ वेढी । कां सुधा आपणया वाढी ॥

कीं गूळ चाखे गोडी । ऐसें आथी हे ॥ १६७ ॥

अन्वय—चंदन सौरभ वेढी? का सुधा आपणया वाढी? कीं गूळ गोडी चाखे? ऐसें हे आथी. ॥ १६७ ॥

अ. वि.—चंदनानें सुगंध कोठला दुसरा धारण केलेला आहे? अमृत हें आपल्यास वाढील? किंवा गुळानें आपली गोडी चाखावी असा व्यवहार आहे काय?

कीं उजाळाचे कीळे । कापुरा पुटीं दिधले ॥

कीं ताऊनि ऊन केले । आगीतें काई ॥ १६८ ॥

अन्वय—कीं कापुरा उजाळाचे कीळे पुटीं दिधले? कीं आगीतें काई ताऊनि ऊन केले? ॥ १६८ ॥

अ. वि.—खच्छणाच्या प्रकाशाचें कापुरास पुट दिलें आहे काय? अथवा अग्नीला काय तापवून ऊन केलें?

नाना ते लता । आपुले वेली गुंडाळता ॥

घर करी न करितां । जयापरी ॥ १६९ ॥

अन्वय—नाना ते लता आपुले वेली गुंडाळता जयापरी (घर) न करितां घर करी. ॥ १६९ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें एखादा वेल आपल्याच भोंवतीं गुंडाळला जाऊन, त्याचा गुंफाडा बनतो, व त्यांत घरांसारख्या जागा

बनतात. त्यांत राहणारा तरी वेलच. म्हणजे वेलांनंच आपल्याला घर न करितां त्याच्या पसरण्यांत सहज घर बनलें.

कां प्रभेचा उभळा । दीप प्रकाशे संचला ॥

तैसा चैतन्ये गिवसिला । चिद्रूप स्फुरे ॥ १७० ॥

अन्वय—कां दीप (हा) प्रभेचा उभळा प्रकाशेसंचला (होय.) तैसा चैतन्ये गिवसला चिद्रूप स्फुरे. ॥ १७० ॥

अ. वि.—दीपप्रभा, ही सर्व प्रकाशाचीच भरलेली आहे. म्हणजे दीप हा आपल्या स्वयंप्रकाशानेंच जगापुढें प्रकट आहे. त्याप्रमाणें, हा सर्वनामरूपात्मक दृश्य जगदाभास, चैतन्यानेंच व्यापिलेला असून, एक चैतन्यस्वरूपच स्फुरत आहे.

ऐसें आपणया आपण । आपुले निरीक्षण ॥

करावें येणेवीण । करीतूचि असे ॥ १७१ ॥

अन्वय—ऐसें आपणया आपण आपुले निरीक्षण करावें, येणेवीण करीतूचि असे. ॥ १७१ ॥

अ. वि.—‘आपण आपल्याला पहावें’ अशा संकल्पाशिवाय, तो आत्मा आपण आपल्याला पहातच आहे. जसें, जो स्पर्श करील त्यास भाजावें, असा अग्नीचा संकल्प नसतो. तर, भाजणें, हा त्याचा स्वभावच आहे, व तो स्वभाव संकल्पावांचून प्रकट आहे.

ऐसें हें देखणें न देखणें । हें आंधारे चांदिणे ॥

मा चंद्रासी उणे । स्फुरते का ॥ १७२ ॥

अन्वय—ऐसें हें देखणें न देखणें हें आंधारे चांदिणे मा चंद्रासी उणे स्फुरते का. ॥ १७२ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें ब्रह्मवस्तूचें स्वतःला पहाणें न पहाणें, हें चंद्रासारखेंच आहे. म्हणजे आंधारांत चंद्र नसतो व चांदण्यांत असतो, असें म्हणावयाचें मात्र. पण चंद्र आपल्या ठिकाणीं आपलेपणानें आहेच आहे. त्याचें मूळरूपांत कांहीं कमी आहे का ?

म्हणूनि हें न व्हावें । ऐसैंही करूं पावे ॥

तरी तैसाचि स्वभावे । आइता असे ॥ १७३ ॥

अन्वय—म्हणूनि हें न व्हावें ऐसैंही करूं पावे तरी स्वभावे तैसाचि आइता असे. ॥ १७३ ॥

अ. वि.—आतां हा नामरूपात्मक दृश्य जगत्विलास नको, अशी आत्मत्वीं इच्छा झाली, तर तो नाहींसा होतो. कारण, तो आत्मा स्वभावानें नामरूपातीत, निर्गुण, निराकार, स्वतःसिद्ध (आयता) आहे. जसें एखाद्या बहुरूप्यानें वाघाचें सोंग घेतलें, व तो कांहीं वेळानें त्या सोंगाला कंटाळला, तर त्याला पुन्हां वाघपणा टाकून मनुष्य व्हावयाचें असलें, तर रंग पुसला, कीं तो मनुष्य आयताच आहे. मनुष्य होण्याला त्याला कांहीं दुसरी खटपट नको. तो जसा स्वयंभू मनुष्य आहे, तसा आत्मा हा दृश्यतिरस्कारकाली, नामरूपरहित, सच्चिदानंदरूप व स्वयंभू आहे.

द्रष्टा दृश्य ऐसें । दोनी अळुमाळ दिसे ॥

तेंही परस्परानुप्रवेशे । कांहींना कीं ॥ १७४ ॥

अन्वय—द्रष्टा दृश्य ऐसें दोनी अळुमाळ दिसे, तेंही परस्परानुप्रवेशे कांहींना कीं. ॥ १७४ ॥

अ. वि.—ब्रह्मचैतन्यावर, दृष्टा दृश्य असा किंचित् व्यवहार होता. तोही, दृश्य द्रष्ट्याच्या अथवा द्रष्टा दृश्याच्या वजावाटीत, नाहींसा होऊन, एक अवशिष्ट चैतन्य मात्र असतें. म्हणजे, या नामरूपात्मक सकल दृश्य जगत्भावास आधारभूत, अस्तिभातिप्रियत्वानें असणारें, द्रष्टृरूप आत्मतत्त्व जर प्रकट झालें, तर नामरूपभास सर्व नाहींसा होऊन, एक चैतन्यच राहील; अथवा, नामरूपात्मक दृश्य जगत्, हें, द्रष्टा जो आत्मा, त्याच्याहून तत्त्वतः भिन्न नाहीं, असा विचार प्रकट झाला कीं, सर्व दृश्यभाव बाधित होऊन, त्याचे बरोबर दृश्य सापेक्ष द्रष्टृत्व आरोपही जाऊन, एक निर्धर्म चैतन्यमात्र राहील. सारांश,

धातूचें भांडें मडक्यावर आपटो, अगर मडकें भांड्यावर आपटो, दोन्ही प्रसंगीं मडकेंच फुटून एक भांडें राहावयाचें. तसें दृश्य द्रष्ट्यांत वजा होवो, अगर द्रष्टा दृश्यांत वजा होवो, दोन्ही प्रसंगीं दृश्य भास बाधित होऊन, दृश्य सापेक्ष द्रष्टा, ही आरोपित कल्पना जाऊन, एक चैतन्य मात्र राहावयाचें.

तेथें दृश्य द्रष्टा भरे । द्रष्टेपण दृश्यां सरे ॥

मा दोन्ही न होऊनि उरे । दोहींचे साच ॥ १७५ ॥

अन्वय—तेथें दृश्य द्रष्टा भरे (अथवा) द्रष्टेपण दृश्यां सरे मा दोन्ही न होऊनि दोहींचे साच उरे. ॥ १७५ ॥

अ. वि.—तेथें, दृश्य द्रष्ट्यांत गेलें समजा, किंवा, द्रष्ट्यांत दृश्य गेलें समजा; मग बाकी दोहोंतला खरा भाग, जो दृश्य द्रष्टा या दोन्ही कल्पनांला शिवला नाही, तो उरतो. म्हणजे, दृश्य व द्रष्टा, या कल्पनेला आधारभूत ब्रह्मचैतन्य असतें. जसें बहुरूप्यानें आणलेल्या अर्धनारी नटेश्वराच्या सोंगांत त्याचा देह सत्यत्वानें अवशिष्ट राहतो. म्हणजे अर्धनारीनटेश्वराचें सोंगास त्या बहुरूप्याचा देह आधार आहे. ते अर्धनारीनटेश्वराचें सोंग नाहीसें झालें, तरी पश्चात् आधारभूत बहुरूप्याचा देह शिल्लक असतो; तसें दृश्य द्रष्टा या कल्पना बाधित झाल्यावर, दोहींचे आधार जें सत्य चैतन्य, तें अवशिष्ट रहातें.

मग भलतेथ भलतेव्हां । माझारिले दृश्य द्रष्ट भावा ॥

आटणी करीत खेवा । येती दोन्ही ॥ १७६ ॥

अन्वय—मग भलतेथ भलतेव्हां माझारिले दृश्य द्रष्ट भावा आटणी करित दोन्ही खेवा येती. ॥ १७६ ॥

अ. वि.—मग पाहिजे तेथें, पाहिजे त्या वेळीं, दृश्य व द्रष्टा यांस जोडणारें, यांच्या मधलें जें दर्शन, त्याची आटणी करीत (म्हणजे दर्शन नाहीसें झालें कीं, दृश्य व द्रष्टा या उभय सापेक्ष कल्पना नाहीशा होतात.)

दृश्य व द्रष्टा एकमेकांस भेटतात. दृश्य द्रष्टा मिळाले, कीं दोन्ही आटतात,
व त्यांचा आश्रय अथवा अधिष्ठान जें चैतन्य, तें मात्र असतें.

**कापुरीं अग्नीप्रवेशु । कीं आग्नी घातला पोतासु ॥
ऐसे नव्हे संसरिसु । वेचु झाला ॥ १७७ ॥**

अन्वय—कापुरीं अग्नीप्रवेशु कीं आग्नी पोतासु (कापूर) घातला ऐसे
नव्हे, संसरिसु वेचु झाला. ॥ १७७ ॥

अ. वि.—कापुरांत अग्नी अथवा अग्नींत कापूर घातला नाही
तोच दोहोंचाही नाश होतो.

**एका एकु वेचला । शून्यबिंदु शून्यें पृथिला ॥
द्रष्टा दृश्याचा निमाला । तैसें होय ॥ १७८ ॥**

अन्वय—एका एकु वेचला (वजा केला कीं) शून्यबिंदु शून्यें पृथिला,
तैसें द्रष्टा दृश्याचा निमाला होय. ॥ १७८ ॥

अ. वि.—एकांत एक वजा केला, कीं बाकी शून्य, राहतें; व तें
ते न पुसतां पुसल्यासारखेंच आहे; कारण, कांहींनाहींपणा दाखवि-
णारें शून्य आहे. दृश्य द्रष्टा गेला, कीं तसा व्यवहार आहे. म्हणजे दृश्य
द्रष्टा या उभय कल्पनेच्या निरासाअंती, एक निर्विकल्प ब्रह्मचैतन्य
अवशिष्ट असतें.

**किंबहुना आपुलिया । प्रतिबिंबा झोंबिनलिया ॥
झोंबी सकट आटोनियां । जाइजे जेवीं ॥ १७९ ॥**

अन्वय—किंबहुना आपुलिया प्रतिबिंबा (बिंब) झोंबिनलिया जेवीं
झोंबी सकट आटोनियां जाइजे. ॥ १७९ ॥

अ. वि.—अथवा प्रतिबिंबाची व बिंबाची गांठ पडली कीं,
प्रतिबिंब नाहीसें होऊन, त्यासरसेंच प्रतिबिंबसंबंधानें बिंबावर (पहा-
णाराच्या मुखावर) आलेला बिंबत्वाचा आरोप जसा नाहीसा होतो.

**तैसें रुसता दृष्टी । द्रष्टा दृश्य भेटी ॥
येती तेथें मिठी । दोहींची पडे ॥ १८० ॥**

अन्वय—तैसें दृष्टी (दर्शन) रसता (नाहींसें झाल्यावर) द्रष्टा दृश्य भेटी येती, तेथें दोहींची मिठी पडे. ॥ १८० ॥

अ. वि.—मधलें दर्शन नाहींसें झाल्यावर, दृश्य व द्रष्टा असे भेटतात, कीं तेथें ते दोन्ही नाहींसे होतात; जें ज्ञेय व ज्ञाता यांस जोडणारें ज्ञान, तें नाहींसें झालें, कीं ज्ञानाज्ञानातीत ज्ञानरूपी चैतन्य आहेच आहे.

सिंधू पूर्वापर । न मिळती तंवचि सागर ॥

मग एकवट नीर । जैसें होये ॥ १८१ ॥

अन्वय—पूर्वापर सिंधु न मिळती तंवचि सागर, मग एकवट (झालिया) जैसें (केवळ) नीर होय. ॥ १८१ ॥

अ. वि.—पूर्व समुद्र, पश्चिम समुद्र, हे जोंपर्यंत एकमेकांस मिळाले नाहींत, तोंपर्यंत हीं त्यांचीं निरनिराळीं नांवें आहेत. हे दोन्ही एकमेकांस मिळाल्यावर, मग अमुक समुद्र, तमुक समुद्र अशी भाषा नाहीं, तर केवळ एक जलमय होईल.

बहु ये हे त्रिपुटी । सहजे हो तया राहटी ॥

प्रतिक्षणीं काय ठी । करितसे ॥ १८२ ॥

अन्वय—तया राहटी हे त्रिपुटी सहजे बहु हो ये; (तर तो आत्मा) काय प्रतिक्षणीं (तयाची) ठी (स्मरण) करितसे? ॥ १८२ ॥

अ. वि.—ब्रह्मचैतन्याचें, नामरूपात्मक दृश्य जगत्प्रमाणें, आपलें आपल्यास पहाण्यांत, आपणच आपलें भोगण्यांत, आपल्यास आपण जाणण्यांत, बहुत प्रकारच्या त्रिपुटींची सिद्धी होते. अशा तऱ्हेनें प्रतिक्षणीं अनेक त्रिपुट्या जगत्स्थितिकालीं होतात जातात. परंतु त्यांचें आत्मा काय स्मरण ठेवीत असतो?

दोन्ही विशेष गिळी । ना निर्विशिष्टातें उगळी ॥

उघडी झापी एकी डोळी । वस्तूची हे ॥ १८३ ॥

अन्वय—दोन्ही विशेष गिळी ना (अथवा) निर्विशिष्टातें उगळी हे वस्तूचि एकी डोळी उघडी झापी. ॥ १८३ ॥

अ. वि.—चैतन्य हें, दृश्य द्रष्टृत्व या विशेषभावास गिळून, आपला निर्विशिष्ट सामान्यभाव प्रकट करितें. पण, हा सर्व व्यवहार ब्रह्म वस्तूच्या उघडझापीत होतो, म्हणजे, वस्तूच्या विकासांत व संकोचांत होतो. जसें जागृतीच्या संकोचांत विशेष स्वप्नप्रपंचाची उभारणी होते, आणि जागृतीच्या विकासांत विशेष स्वप्नप्रपंचाचा लोप होतो, पण दोन्ही प्रसंगीं पुरुषाचें एकत्व कायम असतें, तसें सच्चिदानंद ब्रह्म-वस्तु संकोचित झाली, कीं, दृश्य द्रष्टा दर्शन, या विशेष त्रिपुटीभावात्मक जगताची मांडणी होते; व ब्रह्मवस्तु विकसित झाली म्हणजे विशेष जगत्भाव ग्रासून, निर्विशेष एक चैतन्यमात्रच असतें. यालाच “उघडी झापी एकी डोळी वस्तूची हे” असें म्हटलें आहे.

पातया पाते मिळे । कीं द्रष्टृत्वे सैध पघळे ॥

तिये उन्मळितां मावळे । नवलावो हा ॥ १८४ ॥

अन्वय—पातया पाते मिळे कीं द्रष्टृत्वे सैध पघळे तिये उन्मळितां मावळे, हा नवलावो. ॥ १८४ ॥

अ. वि.—पापणीला पापणी लागते न लागते तोंच, दृश्य एकदम मांडलें जातें—(फैलावतें.) ब्रह्मवस्तूनें दृष्टी उघडली, कीं जग मावळा-वयास लागतें, हें नवल आहे. म्हणजे सच्चिदानंद ब्रह्मवस्तूचा संकोच होतो न होतो, तों विश्व भासतें, व वस्तूचा विकास होतो न होतो, तों जग मावळतें.

द्रष्टा दृश्याच्या ग्रासी । मध्यें लेख विकाशी ॥

योगभूमिका ऐशी । आंगी वाजे ॥ १८५ ॥

अन्वय—द्रष्टा (व) दृश्याच्या ग्रासीमध्ये विकाशी लेख (चैतन्याचे विकासाची स्थिती) (ते) योगभूमिका ऐशी (चैतन्याच्या) आंगी वाजे (असते) ॥ १८५ ॥

अ. वि.—द्रष्टा व दृश्याच्या ग्रासामधील स्थिती, म्हणजे संधि-

प्रकाश, तेंच चैतन्याचें खरें आंग आहे, व तें अदृश्य व निर्धर्म आहे. भावार्थ असा कीं, एक वृत्ति जाऊन दुसरी वृत्ति उत्पन्न होण्याचे पूर्वी, मध्यसंधीत, वृत्तिशून्यचित्प्रकाश प्रकट असतो. जसें, माळेचा एक मणी ओढला व दुसरा ओढावयाचे दरम्यान, म्हणजे उभय मण्यांचे मध्यसंधीत सर्व मण्यांस आधारभूत, जी दोरी, ती प्रकट असते; तसें दृश्य द्रष्टा या विशेष भावाचे दरम्यान जो संधि आहे, तेंच चैतन्याचें निर्विशेष ज्ञानअज्ञान वृत्तिशून्य ज्ञानरूप आहे. म्हणूनच त्याला मूळांत “योगभूमिका ऐसी आंगीं वाजे” असें म्हटलें आहे. या सामान्यविशेषधर्मरहित, वृत्तिशून्यसंधिप्रकाशाचे स्वरूपासंबंधाचा विचार पुढील ओव्यांतून अनेक दृष्टांतींनीं सुचवितात.

उठिला तरंगु बैसे । पुढें अनुही नुमसे ॥

ऐसा ठाई जैसे । पाणी होय ॥ १८६ ॥

अन्वय—उठिला तरंगु बैसे, पुढे अनुही नुमसे, ऐसा ठाई जैसे पाणी होय. ॥ १८६ ॥

अ. वि.—उठलेली लाट नाहीशी झाली आहे, व पुढें दुसरी लाट उठली नाही, अशा वेळीं जसें पाणी आपल्या मूळ रूपानें असतें, तसें सामान्यविशेषधर्मरहित चैतन्य असतें.

कां नीदसरोनी गेली । जाग्रति नाहीं चेइली ॥

तेव्हां होय आपुली । जैशी स्थिति ॥ १८७ ॥

अन्वय—कां नीदसरोनी गेली (आणि) जाग्रति चेइली नाही, तेव्हां जैसी आपुली स्थिति होय. ॥ १८७ ॥

अ. वि.—किंवा निद्रा सुरून गेली आहे, व जागृती पुरती आली नाही, तेव्हां जशी आपली सहज स्थिती असते.

नाना एका ठाऊनि उठी । अन्यत्र नव्हे पैठी ॥

हे गमे तैसिया दृष्टि । दिठी सूता ॥ १८८ ॥

अन्वय—नाना एका ठाऊनि उठी (व) अन्यत्र पैठी नव्हे तैसिया दृष्टि दिठी सूता हे गमे. ॥ १८८ ॥

अ. वि.—एका पदार्थावरून दृष्टी उठली, व दुसऱ्या पदार्थावर बसली नाही, अशा दृष्टीने पाहिलें तर, ब्रह्माची सहज स्थिती कळेल. कां मावळो सरला दीवो । रात्रीचा न करी प्रस्तावो ॥ तेणें गगनें हा भावो । वाखाणिला ॥ १८९ ॥

अन्वय—कां दीवो मावळो सरला (आणि) रात्रीचा प्रस्तावो न करी तेणें गगनें हा भावो वाखाणिला. ॥ १८९ ॥

अ. वि.—अथवा दिवस मावळला, व रात्र तर पडली नाही, अशा वेळीं आकाश जसें सहज स्थितीनें असतें, त्यावरून ब्रह्माची सहज स्थिती कळेल.

घेतला श्वासु बुडाला । घापता नाहीं उठिला ॥
तैसा दोहीं शिवतला ॥ नव्हे जो अर्थु ॥ १९० ॥

अन्वय—घेतला श्वासु बुडाला, घापता (श्वासु) उठिला नाहीं तैसा जो अर्थु दोहीं शिवतला नव्हे ॥ १९० ॥

अ. वि.—घेतलेला श्वास नाहींसा झाला, व टाकावयाचे श्वासाचा उठाव झाला नाही, अशा मधल्या स्थितीप्रमाणें, जो अर्थ म्हणजे जें ब्रह्म, तें सामान्य व विशेष या धर्मांला न शिवतां, ज्ञानमात्र आहे.

कीं अघवियाची करणी । विषयाची घेणी ॥
करितांचि एके क्षणीं । जे कीं आहे ॥ १९१ ॥

अन्वय—कीं अघवयाची करणी एके क्षणीं विषयाची घेणी करितांचि जे आहे. ॥ १९१ ॥

अ. वि.—एकानें प्रयत्नानें विषय संपादन केला, तर त्या विषयापासून होणारें सुख, त्यालाच मिळेल. एकाला विषयापासून मिळालेल्या आनंदाचा लाभ, दुसऱ्यांस यत्नांवांचून मिळत नाही. परंतु सर्वांना सर्वांच्या यत्नापासून मिळणाऱ्या विषयानंदाचा योग, एक

आत्मवस्तूच्या ठिकाणीं आहे. कारण, विषयापासून जो आनंद होतो, तो विषयांतील आनंद नसून आत्मानंदच आहे. कारण, विषय हे दुःखरूप आहेत. अमुक एक विषय मिळावा, अशी इच्छा झाल्याबरोबर, इच्छा-रूप रजोवृत्तीच्या योगानें, बुद्धीची स्थिरता बिघडून, बुद्धि चंचल होते. त्या योगानें बुद्धींतील आनंदाभास अस्पष्ट होतो. जसें वाऱ्याच्या योगानें पाण्याची स्थिरता बिघडून पाणी हालूं लागतें, त्या योगेंकरून पाण्यांत पहाणाराचें पाण्यांतील प्रतिबिंब स्वच्छ भासत नाही; तसें विषयेच्छारूप रजोवृत्तीच्या योगानें, चंचल बुद्धीत आनंदाभास स्पष्ट भासत नाही. ती बुद्धि रजोवृत्तीच्या शमनाबरोबर स्थिर होते; म्हणजे ज्या विषयाची इच्छा आहे, तो इच्छित विषय प्राप्त झाला कीं, इच्छा नाहीशी होऊन, तत्क्षणींच बुद्धि स्थिर होते, व त्या योगानें बुद्धींतील आत्मानंदाभास स्पष्ट होतो; पण इच्छितविषयप्राप्ति, व बुद्धीची स्थिरता होऊन तिच्या योगानें होणारी आत्मानंदाभासाची स्पष्टता, या दोन्ही गोष्टी त्या बुद्धीत एक-समयावच्छेदेंकरून होत असल्यामुळें, सर्वांना असा भ्रम होतो कीं, मला अमुक एक विषय मिळाला म्हणून आनंद झाला. जसें एका कुऱ्यास अति शुष्क असें एक वाळलेलें हाड सांपडलें. तो, तें दोन्ही पायांमध्ये धरून, चघळावयास लागला, व बराच काळ चघळतां चघळतां त्या कुऱ्याची हिरडी फुटली, व तींतून निघालेलें रक्त त्या हाडास लागलें. त्या वेळेस कुऱ्याची समजूत अशी झाली कीं, इतका वेळ हें हाड चघळलें, तेव्हां आतां कुठेंसा यांतून रक्ताचा पाझर निघूं लागला. तें रक्त चाटून कुत्रा मोठा खुष झाला. आतां, एथें विचार करून पाहिलें तर, ज्या रक्त चाटण्यानें कुत्रा खुष झाला आहे, तें रक्त त्या शुष्क हाडांतील नसून त्या कुऱ्याच्या हिरडीचेंच आहे. सारांश, आपल्याच हिरडीचें रक्त आपण चाटून कुत्रा सुखी झाला आहे; पण, हें आपलेंच रक्त चाटून आपण सुखी झालों, हें न समजतां पुष्कळ वेळ चघळल्यामुळें हाडांतून रक्ताचा पाझर येत आहे, तो चाटून आपण सुखी होत आहों, अशी त्या

कुत्र्याची विपरीत समजूत असते. तसें, खरोखर पाहिलें तर, वर सांगितेलली स्थिरबुद्धि, ही अंतर्मुखवृत्तीनें आत्मानंदाचें ग्रहण करते. परंतु अन्य विषय मिळावा, अशी इच्छा उत्पन्न झाल्यावर, बुद्धिवृत्ति-बहिर्मुख होऊन चंचल होते. अशा तऱ्हेनें, सर्व जीव, विषयोपभोग-कालीं, आत्मानंदच भोगीत आहेत, म्हणून सर्व विषयानंदांचा योग एक आत्मत्वीं आहे. म्हणून विषयाची घेणी इंद्रियें करीत असतांना “जे कीं आहे” (म्हणजे तें आत्मतत्त्व आहे), असें मूळ ओवीत म्हटलें आहे.

दुसरा अर्थ—इंद्रियांचा ज्या क्षणीं विषय घेण्याचा व्यवहार चालतो, त्या क्षणांत जी ब्रह्मवस्तु आहे; म्हणजे तत्त्वतः, सेवन करणाऱ्या इंद्रिय-रूपानें, व भोगणाऱ्या जीवरूपानें, विषयापासून झालेल्या सुखदुःख-भोगरूपानें सर्व एक ब्रह्मचैतन्य आहे.

तया सारिखा ठावो । हा निकराचा आत्मभावो ॥

येणें कां पाहे । न पाहो लाभे ॥ १९२ ॥

अन्वय—तया सारिखा ठावो, हा निकराचा आत्मभावो, येणें कां पाहे न पाहो लाभे. ॥ १९२ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, इंद्रियांनीं विषयांचें ग्रहण करण्यांत जी आत्मवस्तु आहे, म्हणजे विषय, इंद्रियें, जीव व विषयापासून होणारे सुखदुःखादि भोग, ह्या सर्व रूपानें तत्त्वतः एक ब्रह्मचैतन्यच आहे, हें पूर्वींच्या ओवींत दुसरा अर्थ म्हणून जो दिला आहे, तेथें सांगितलेंच आहे. अशा तऱ्हेनें, यावत्पदार्थरूपानें असणारा ठाव (ब्रह्मचैतन्य हें ठिकाण) हा निकराचा आत्मभाव आहे. म्हणजे जेथें सर्व भेदांचा अंत आहे, जेथें ज्ञान व अज्ञानाचा अंत आहे, असा हा केवळ ज्ञानमात्र आत्मभाव पहाणेंरूपच आहे. येथें क्रियेंतलें पहाणें (दृश्यसंबंधानें पहाणें) अथवा न पहाणें हें व्यवहार होतील काय?

काय आपुलिये भूमिके । आरसा आपुलिये निके ॥
पाहो न पाहो सके । हें कें आहे ॥ १९३ ॥

अन्वय—आरसा आपुलिये भूमिके आपुलिये निके पाहो न पाहो सके,
हें कें आहे ? ॥ १९३ ॥

अ. वि.—आरसा आपलें प्रतिबिंब आपले ठिकाणीं पाहूं शकेल
किंवा नाही, हा प्रश्न कोठें तरी उद्भवेल काय ?

समोर पाठीमोरया । मुखे होऊं ये आरसिया ।
वांचूनि तयाप्रति तया । होआवे कां ॥ १९४ ॥

अन्वय—मुखे आरसिया समोर पाठीमोरिया होऊं ये, वांचूनि तया (मु-
खाला) प्रति तया होआवे कां ? ॥ १९४ ॥

अ. वि.—मुखाला आरशाच्या समोर अगर पाठमोरें होतां येईल,
पण मुखाला मुखाचे समोर अगर पाठमोरें होतां येईल का ?

सर्वांगे देखणा रवी । परी ऐसें घडे केवी ।
जे उदो अस्तूची चवी । स्वयें घेपे ॥ १९५ ॥

अन्वय—रवी सर्वांगे देखणा, परी ऐसें केवी घडे, जे उदो अस्तूची
चवी स्वयें घेपे ? ॥ १९५ ॥

अ. वि.—सूर्य सर्वांगांनीं प्रकाशमान आहे. पण असें घडेल कां, कीं
तो आपला उदय व अस्त आपणच पाहील ?

कीं रसु आपणया पिये । कीं तोंड लपवूनि ठाये ।
हें रसपण नव्हे । तया जैसें ॥ १९६ ॥

अन्वय—रस आपणया पिये कीं तोंड लपवूनि ठाये; तया जैसें
हे रसपण नव्हे ॥ १९६ ॥

अ. वि.—रस आपण आपल्याला प्यावयास गेला, कीं त्यानें
नको म्हणून तोंड फिरविलें, असा रसाचा आपल्या स्वरूपांत व्यवहार
आहे काय ?

तैसे पाहणें न पाहणे । पाहणेंपणेंचि हो नेणे ॥

आणि दोनी हे येणें । स्वयेंचि असिजे ॥ १९७ ॥

अन्वय—तैसे (वस्तु) पाहणेंपणेंचि पाहणें न पाहणे हो नेणे; आणि हे दोनी येणें स्वयेंचि असिजे ॥ १९७ ॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तु पहाणेरूप आहे, (ज्ञानरूप आहे,) म्हणून तिचे ठिकाणीं पहाणें व न पहाणें हे धर्म नाहीत; तरी वस्तूच पहाणें व न पहाणेंरूपानें नटलेली आहे, म्हणजे पहाणें व न पहाणें या दोन्ही कल्पनांना ब्रह्मवस्तूचा आधार आहे.

जें पाहणेंचि म्हणूनिया । पाहणें नव्हे आपणया ॥

तें न पाहणें आपसया । हाचि आहे ॥ १९८ ॥

अन्वय—जें पाहणेंचि म्हणूनिया आपणया पाहणें नव्हे, तें न पाहणें हाचि आपसया आहे. ॥ १९८ ॥

अ. वि.—कारण, ब्रह्मवस्तु ही, तीन्ही कालीं अखंड पहाणेंरूप असल्यामुळें, भेदशून्य ज्ञानरूप आत्मवस्तूचे ठिकाणीं, पाहण्याचा धर्म नाही, अशी (ब्रह्मवस्तु) न पहाणेंरूप आहे.

आणि न पाहणें मा कैसे । आपणपें पाहो बैसे ॥

तरी पाहणें हें ऐसे । हाचि पुढती ॥ १९९ ॥

अन्वय—आणि आपणपें पाहो बैसे, मा न पाहणें कैसे, तरी हाचि पुढती हें ऐसे पाहणें ॥ १९९ ॥

अ. वि.—आणि आपण आपल्याला अनेकनामरूपात्मक दृश्य जगत्प्रमाणें जर तो पाहत आहे, तर मग न पहाणें कसलें? तेव्हां पहाणारा तरी हाच, व ज्याला पहावयाचें तें तरी हाच.

हे दोन्ही परस्परें । नांदती एका हारें ॥

बांधोनी येरयेरे । नाहीं केलें ॥ २०० ॥

अन्वय—हे दोन्ही परस्परें एका हारें नांदती, येरयेरे बांधोनी नाहीं केलें. ॥ २०० ॥

अ. वि.—पाहणें व न पाहणें हे दोन्ही एका चैतन्यावरच नांदत आहेत. आणि या दोघांची एकमेकांस मिठी पडून, दोघेही नाहीसे झाले. म्हणजे दोन्हींत एक चैतन्याचीच व्यक्तता असल्यामुळे, पाहणें न पहाणें हे व्यवहार कांहीं नसून, चैतन्य मात्र आहे. ।

पाहण्या पाहणें आहे । तरी न पाहणें हेंचि नव्हे ॥

म्हणोनी याची सोये । नेणती दोन्ही ॥ २०१ ॥

अन्वय—पाहण्या पाहणें आहे ? तरी न पाहणें हेंचि नव्हे. म्हणोनी दोन्ही याची सोये नेणती ॥ २०१ ॥

अ. वि.—पहाणेंरूप जें आत्मतत्त्व आहे, त्यास पहाणें हा धर्म आहे का ? जर पहाणें नाही, तर न पहाणें हाही धर्म नाही. म्हणून पहाणें व न पहाणें या दोघांची सोय आत्मवस्तूजवळ नाही; म्हणजे ज्ञानमात्र ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणी हे दोन्ही धर्म नाहीत.

एवं पाहणें न पाहणें । चोरोनियां असणें ॥

ना पाहे तरी कोणे । काय पाहिलें ॥ २०२ ॥

अन्वय—एवं (वस्तूचें) असणें (हें) पाहणें न पाहणें यास चोरो-नियां (आहे). ना पाहे, तरी कोणे काय पाहिलें ? ॥ २०२ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मवस्तूचें अस्तित्व, पाहणें व न पाहणें या धर्मांचून आहे; म्हणजे पहाणें व न पहाणें हे धर्म ब्रह्मवस्तूवर नाहीत; अथवा ती ब्रह्मवस्तू पाहतें असें म्हटलें, तर कोणी काय पाहिलें ? वस्तू पहाणेंरूप भेदगून्य आहे. तेथें दुसरें कोणी नाही, मग कोणी काय पाहिलें ?

दिसल्यानें दृश्य भासे । म्हणावेना देखिलें ऐसें ॥

तरी दृश्यास्तव दिसे । ऐसें नाहीं ॥ २०३ ॥

अन्वय—दिसल्यानें दृश्य भासे तें देखिलें ऐसें म्हणावेना ? तरी दृश्या-स्तव दिसे ऐसें नाही. ॥ २०३ ॥

अ. वि.—द्रष्ट्याचे योगानें दृश्य भासतें, म्हणजे ज्या वेळेस

द्रष्ट्याला दृश्य दिसतें, त्या वेळेस द्रष्ट्यानें दृश्य पाहिलें असें म्हणूं नये काय ? तर म्हणावें. पण आत्मा हा, दृश्याच्या योगानें द्रष्टा (पाहणारा) आहे असें नाहीं, तर तो स्वयंप्रकाशद्रष्टा आहे.

**दृश्य कीर दृष्टीसी दिसे । परी साच कीं द्रष्टा असे ॥
आतां नाहीं तें कैसें । देखिलें होय ॥ २०४ ॥**

अन्वय—दृश्य दृष्टी कीर दिसे. परी साच कीं द्रष्टा असे, आतां (जें) नाहीं तें कैसें देखिलें होय ? ॥ २०४ ॥

अ. वि.—अनेकनामरूपात्मक दृश्य दृष्टीला दिसलें, तरी तें खरोखर दृश्य नसून, तात्विक दृष्टीनें पाहिलें तर, एक चैतन्यद्रष्टाच आहे. आतां जें खरोखर नाहीं, तें कसें पाहिलें ?

**मुख दिसो कां दर्पणीं । परी असणें कीं तये मुखपणीं ॥
तरी जाली ते वायाणी । प्रतीती कीं ॥ २०५ ॥**

अन्वय—मुख दर्पणीं दिसो कां, परी तये मुखपणीं असणें कीं, तरी (जे) प्रतीति जाली, ते वायाणी होय. ॥ २०५ ॥

अ. वि.—आरशांत मुख दिसलें तरी मुख मुखपणानें आपल्या जागीं आहे, मग जें आरशांत भासलें, तें मिथ्या होय. “तुका म्हणे रूप नाहीं दर्पणांत । संतोषाची मात दुसरी ते ॥ दर्पणीचें दुसरें भासे । परि तें असे एकचि. ॥”

**देखतांचि आपणयातें । आलिये निदेचेनि हाते ॥
तया स्वप्ना ऐसें येथें । निहाळिता ॥ २०६ ॥**

अन्वय—देखतांचि आपणयातें आलिये निदेचेनि हाते (पाहे,) तया स्वप्ना ऐसें येथें निहाळिता (होय). ॥ २०६ ॥

अ. वि.—जागृत पुरुष, निद्रावशात् स्वप्नांतील देहस्त्रीपुत्र-गृहादि सर्व प्रपंचरूपानें, आपणच आपल्याला पाहतो. या न्यायानें ब्रह्मवस्तू, दृश्य (जगत्) व द्रष्टा, दोन्ही आपणच होऊन, आपणच आपल्याला पहाते.

निद्रिस्त सुखासनीं । वाहिजे अनुवाहणी ॥

तो साचे काय तेसणी । दशा पावे ॥ २०७ ॥

अन्वय—निद्रिस्त सुखासनीं अनुवाहणी वाहिजे, तो तेसणी दशा काय साचे पावे ? ॥ २०७ ॥

अ. वि.—मनुष्य निजला व स्वप्नांत तो पालखीत बसला, व भोई पालखी वहात आहेत, तर ही सर्व स्थिती खरोखर त्याला प्राप्त झाली आहे का ? जागृतीत ती दशा खरी नाही.

कीं सिसेवीण एकएके । दाविली राज्य करिति रंके ॥

तैशीं तियें सतुके । आथीं काई ॥ २०८ ॥

अन्वय—कीं सिसेवीण एकएके रंके राज्य करिती दाविली, तिये तैशीं सतुके आथीं काई ? ॥ २०८ ॥

अ. वि.—स्वप्नांमध्ये दरिद्री राज्य करित होते. हें दोन वडांनीं एकमेकांना दाखविलें, ते तसे खरोखर आहेत काय ?

ते निद्रा जेव्हां नाहीं । तेव्हां जो जैसा जिये ठाई ॥

तैसाचि स्वप्नी कांहीं । न दविजेचि कीं ॥ २०९ ॥

अन्वय—जेव्हां ते निद्रा नाहीं, तेव्हां जो जैसा जिये ठाई तैसाचि असे, (परी) स्वप्नी कांहीं न दविजेचि कीं. ॥ २०९ ॥

अ. वि.—ती निद्रा जेव्हां नाहीशी होते, तेव्हां तो जसा ज्या जागेवर असतो तसाच आहे. परंतु स्वप्नांत तसा अनुभव नसतो.

तान्हेलिया मृगतृष्णा । न भेटलिया सिणु जेसणा ॥

मा भेटलिया कोणा । काय भेटले ॥ २१० ॥

अन्वय—तान्हेलिया मृगतृष्णा न भेटलिया जेसणा सिणु, मा भेटलिया कोणा काय भेटले ? ॥ २१० ॥

अ. वि.—तान्हेल्यास जर मृगजळ प्राप्त झालें नाहीं, तर पाणी प्यावयास मिळालें नाहीं म्हणून शीण होतो. बरें मृगजळ प्राप्त झालें, तर खरोखर पाणी मिळून तृषा शांत झाली काय ?

कीं साउलियेचेनि व्याजे । मेळविलें जेणें दुजे ॥
तयाचें करणें वांझे । जालें जैसें ॥ २११ ॥

अन्वय—कीं साउलियेचे व्याजेनि जेणें दुजे मेळविलें, तयाचें करणें जैसें वांझे जालें. ॥ २११ ॥

अ. वि.—आपलीच सावली, ही बरोबर दुसरी सोबत आहे, असें समजून जो चालला, त्याचें तें समजणें जसें व्यर्थ होय.

तैसें दृश्य करूनिया । तें द्रष्ट्यातें द्रष्ट्या ॥

दाऊनि धाडिले वाया । दाविलेपणही ॥ २१२ ॥

अन्वय—तैसें द्रष्ट्या दृश्य करूनिया, तें द्रष्ट्यातें दाऊनि दाविलेपणही वाया धाडिले. ॥ २१२ ॥

अ. वि.—मूळ द्रष्ट्या चैतन्यानें, दृश्य उत्पन्न केलें (म्हणजे नाम-रूपात्मक दृश्य जगत्कल्पना, ही आपल्या अस्तिभातिप्रियस्वरूपाच्या आधारावर भासविली). त्या दृश्यानें, द्रष्टा चैतन्यास, हा द्रष्टा आहे, असें दाखविलें (प्रकाशित केलें). जसें पित्यानें मुलास उत्पन्न केलें, कीं तें मूल, 'हा पिता आहे' असा आपल्या पित्याच्या ठिकाणीं असणारा पितेपणा प्रकाशित करतें. म्हणजे मुलगा झाल्याबरोबर, तो मुलगा, हा माझा जन्म देणारा बाप आहे, असें दाखवितो. तसें दृश्यद्रष्टाधर्मरहित, द्रष्टृरूप चैतन्यावर, द्रष्टृत्वधर्म आरोपित करणारें, वर सांगितलेलें दृश्य आहे. पण द्रष्टा, व दृश्य या उभयरूपानें एक चैतन्यच आहे; म्हणून, दृश्यानें द्रष्ट्याचा द्रष्टेपणा व्यक्त केला, हें म्हणणें पोकळ आहे.

जें दृश्य द्रष्टाचि आहे । मा दावणें कां साहे ॥

न दविजे तरी नोहे । तया तो कांहीं ॥ २१३ ॥

अन्वय—जें दृश्य द्रष्टाचि आहे मा दावणें कां साहे न दविजे तरी तया तो कांहीं नोहे? ॥ २१३ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, दृश्यानें स्वतः, द्रष्टाचैतन्याचा द्रष्टृत्वभाव प्रकाशित केला. पण, जर दृश्य, द्रष्ट्याहून वेगळें न-

सून, एक द्रष्टृरूपच आहे, तर द्रष्ट्याच्या द्रष्टृत्वभावास जें दृश्यानें प्रकाशित केलें, तें स्वतःसिद्ध द्रष्ट्यास कसें सहन झालें? म्हणजे तत्त्वतः द्रष्टारूप दृश्याकडून, आत्म्याचा द्रष्टृत्वभाव, एकत्वांत कसा दाखविला जाईल? जर दृश्यानें द्रष्ट्याच्या ठिकाणांतील स्वतःसिद्ध द्रष्टृभाव प्रकाशित केला नसता, तर स्वतःसिद्ध द्रष्ट्याचा द्रष्टेपणा गेला असता कीं काय ?

आरिसा पा न पाहे । तरी मुखचि वाया जाये ॥

तेणेंवीण आहे । आपणपें कीं ॥ २१४ ॥

अन्वय—आरिसा पा न पाहे तरी मुखचि वाया जाये? (नाहीं) ते तेणेंवीण आपणपें आहे कीं. ॥ २१४ ॥

अ. वि.—आरशांत तोंड पाहिलें नाहीं, तर तोंड काय व्यर्थ जाईल? आरसा न पाहिला तरी तोंड आहेच आहे. त्याप्रमाणें दृश्य आहे, म्हणून द्रष्टा आहे, असें नाहीं, तर द्रष्टा आहेच आहे.

तैसें आत्मयाते आत्मया । न दावीचि पै माया ॥

तरी आत्मा वावो की वांया । तेंचि तें कीं ना ॥ २१५ ॥

अन्वय—तैसें (जर) माया आत्मया आत्मयाते न दावीचि तरी आत्मा वावो की तेंचि (माया) तें वांया कीं ना? ॥ २१५ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें मायादिदृश्यजगतानें, आत्म्यास, हा द्रष्टा आत्मा आहे असें दाखविलें (आत्म्याच्या ठिकाणीं द्रष्टृत्व कल्पना उभी केली), तर नित्य ज्ञानरूप आत्मा द्रष्टा आहे, असें सिद्ध होईल. जर मायादिदृश्यजगतानें, आत्म्याचा द्रष्टृत्वभाव व्यक्त केला नाहीं, तर आत्म्याचें द्रष्टृत्व व्यर्थ जाईल, किंवा ती दृश्य मायाच व्यर्थ होईल? तर मायादिदृश्यजगतच व्यर्थ होईल. कारण, आत्म्याचा द्रष्टृत्व भाव स्वतःसिद्ध, त्रिकालाबाधित नित्यप्रकट आहे, आणि माया ही त्रिकाल अभावरूप असत आहे. म्हणून आत्म्याचा स्वतःसिद्ध द्रष्टृत्वभाव, व्यर्थ न जातां, विचारानें मायाच व्यर्थ ठरेल.

म्हणोनी आपणापे द्रष्टा । न करितां असे पैठा ॥
आतां जालाचि दिठा । कां करावा ॥ २१६ ॥

अन्वय—म्हणोनी आपणापे द्रष्टा न करितां (आत्मा) पैठा असे, आतां दिठा (द्रष्टा) जालाचि कां करावा ? ॥ २१६ ॥

अ. वि.—म्हणून, दृश्यसंबंधानें आत्म्यानें आपल्याकडे द्रष्टृत्व घेतलें नसून, दृश्यसंबंधावांचून, तो स्वतःसिद्ध द्रष्टा आहे. असा हा स्वतःसिद्ध द्रष्टा जो आत्मा, त्याचा द्रष्टृत्वभाव, दृश्यानें व्यक्त काय करावयाचा आहे ?

नाना मागुते दाविले । तरी पुनरुक्त तेंचि झाले ॥
येणें ही बोले गेले । दावणे वृथा ॥ २१७ ॥

अन्वय—नाना मागुते दाविले, तरी तेंचि पुनरुक्त झाले, येणें बोलेही दावणे वृथा गेले. ॥ २१७ ॥

अ. वि.—अथवा दृश्यानें जरी आत्म्याचा द्रष्टेपणा व्यक्त केला, तरी तो आत्म्याचा द्रष्टेपणा स्वयंसिद्ध व्यक्त आहे. तोच दृश्यानें पुन्हा व्यक्त केला. पण हें दृश्याचें करणें व्यर्थ आहे. जसें प्रकट सूर्याला, हा सूर्य आहे, अशा शब्दांनीं प्रकट करणें, हें जसें व्यर्थ आहे, तसें नित्य प्रकट आत्म्याचे द्रष्टृत्वभावास, दृश्यानें आपल्या संबंधानें पुन्हा प्रकट करणें, हें व्यर्थ आहे.

दोरा सर्पाभासा । साचपणें दोरु कां जैसा ॥
द्रष्टा दृश्या तैसा । द्रष्टा साचु ॥ २१८ ॥

अन्वय—आणि दोरा सर्पाभासा जैसा कां साचपणें दोरु, तैसा द्रष्टा (आणि) दृश्या द्रष्टा साचु (आहे). ॥ २१८ ॥

अ. वि.—खऱ्या दोरीवरच, हा सर्प आहे, अशी विपरीत कल्पना होते, व खऱ्या दोरीचें ज्ञान झाल्यावर, 'हा सर्प नसून ही दोरी आहे,' अशा दोरीच्या यथार्थ ज्ञानकल्पनेस तरी, एक मूळची पडलेली दोरीच आधार आहे. आणि 'हा सर्प आहे,' अशा विपरीत ज्ञानकल्पनेसही

तीच आधार आहे. तसें सच्चिदानंदरूप स्वतःसिद्ध द्रष्टा जो आत्मा, तो नामरूपात्मक विपरीत दृश्यकल्पनेस आधार आहे, व अशा नामरूपात्मक दृश्य सापेक्ष होणाऱ्या यथार्थ द्रष्टृत्वकल्पनेसही, तोच आधार आहे.

दर्पणे आणि मुखे । मुख दिसे हें न चुके ॥

परी मुखी मुख सतुके । दर्पणीं नाहीं ॥ २१९ ॥

अन्वय—दर्पणे आणि मुखे, मुख दिसे हें न चुके, परी दर्पणीं, मुखी सतुके मुख नाहीं. ॥ २१९ ॥

अ. वि.—आरशाच्या योगानें मुख दिसतें, हें खरें आहे; पण आरशांत पहाणाऱ्या खऱ्या (बिंब) मुखासारखें दुसरें मुख (प्रतिबिंब) खरें नाहीं.

तैसें द्रष्टा दृश्या दोहो । साच कीं देखता ठावो ॥

म्हणोनी दृश्य ते वावो । देखिलें जरी ॥ २२० ॥

अन्वय—तैसें द्रष्टा दृश्या दोहो देखता (द्रष्टा) ठावो साच कीं, म्हणोनी दृश्य जरी देखिलें (तरी) तें वावो. ॥ २२० ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, द्रष्टा व दृश्य यांस, स्वतःसिद्ध द्रष्टा जो आत्मा तो खरा आधार आहे. दृश्य पाहिलें अथवा दिसलें, तरी तें व्यर्थ आहे, व एक द्रष्टा आत्माच सत्य आहे. म्हणून एकत्वांत पहाण्याची क्रिया नाही. जसें कोणी एक गृहस्थ म्हणाला कीं, अलीकडे आमचें आमच्याशीं पटत नाहीं. तर, ह्या त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें कधींही गोष्ट घडणार नाहीं. कारण, पटणें न पटणें, हे व्यवहार, आपल्याहून वेगळा जो आहे, त्याचे ठिकाणीं संभवतात. आपले आपल्याशीं पटणें व न पटणें हें कांहीं नसून, नित्य पटणेंच आहे. तसें भेदशून्य आत्मस्वरूपी पहाणें न पहाणें नाहीं.

चावो कीर होये । तन्ही दिसत तंव आहे ॥

येणे बोले होये । आथी ऐसे ॥ २२१ ॥

अन्वय—वावो कीर होये तरी दिसत तंव आहे, येणे बोले आधी ऐसे होये. ॥ २२१ ॥

अ. वि.—पूर्वींच्या ओवीत, दृश्यभास हा व्यर्थ आहे, असें सुचविलें. पण, व्यर्थ जर म्हणावें, तर खरोखर दिसतें आहे, या बोलण्यानें दृश्य आहे असें वाटतें. पण याचें निराकरण पुढील ओवीत केलें आहे.

तरी आन आनातें । देखोनी होय देखतें ॥

तरी मानु येते । देखिलें ऐसे ॥ २२२ ॥

अन्वय—तरी आन आनातें देखोनी देखतें होय, तरी देखिलें ऐसे मानु येते. ॥ २२२ ॥

अ. वि.—जेथें एकाहून वेगळें असें दुसरें सत्य असेल, तेथें त्या एकांनं त्या दुसन्याकडे पाहिलें, असा व्यवहार होईल. पण, दृश्य हें, चैतन्यस्वरूपाहून निराळें सत्य नसून, केवळ भेदशून्य चैतन्यच एकसत्यत्वानें आहे; म्हणून, चैतन्य हेंच ज्याचें रूप आहे, अशा कल्पित दृश्यास चैतन्यानें पहाणें, म्हणजे आपणच आपल्यास पाहिलें असें होईल; व हें असें पहाणें, हें, पहाणें या व्यवहारांत येत नाही. कारण, एक चैतन्यमात्रता आहे म्हणून.

येथें देखोनी कां न देखोनी । ऐक्य का नाना होऊनि ॥

परी हा येणें वाचूनि । देखणें असे ॥ २२३ ॥

अन्वय—येथें देखोनी, ऐक्य का नाना होऊनि, परी हा, येणें वाचूनि देखणें असे ? ॥ २२३ ॥

अ. वि.—आत्मा पाहो अथवा न पाहो, एक असो अथवा अनेकनामरूपात्मक जगत्स्थितीनें असो, पण, आत्म्याचे सच्चिदानंदरूप अभेदभावास कोणत्याही स्थितीत धक्का बसत नाही; म्हणजे, आत्मा हा सच्चिदानंदरूप निर्गुण निराकार सहज निर्धर्म स्थितीनें असो, अथवा “एकोहं” अशा विशेष ज्ञानवृत्तिधर्मानें असो, अथवा अनेकनामरूपात्मक जगत्स्थितीनें असो, कोणत्याही स्थितीमध्ये असण्यानें, त्याच्या

भेदशून्य ज्ञानरूपतेची हानी होत नाही. जसे पाणी हें स्थिर असो, अथवा अनेक लाटा उत्पन्न होत आहेत असें चंचल असो, अथवा घनरूप अशा बर्फस्थितीत असो, पाण्याच्या पाणीपणामध्ये कोणत्याही स्थितीत कमीपणा नाही. तसें आत्मा, वर सांगितलेल्या कोणत्याही स्थितीत जरी असला, तरी तो नित्य ज्ञानरूप एकाकी आहे.

**आरशानें हो कां दाविलें । तन्ही मुखचि मुखें देखिलें ॥
तो न दावी तन्ही संचलें । मुखचि मुखीं ॥ २२४ ॥**

अन्वय—आरशानें हो कां दाविलें, तन्ही मुखचि मुखें देखिलें. तो न दावी तन्ही मुखचि मुखीं संचलें. ॥ २२४ ॥

अ. वि.—आरशानें जरी मुखास दाखविलें, तरी मुखानेंच मुख पाहिलें आणि आरशानें जरी मुख दाखविलें नाही, तरी मुख, मुखपणानें मुखाच्या ठिकाणीं, आहेच आहे.

**तैसें दाविते नाहीं । तरी हाचि ययाच्या ठाई ॥
ना दावी तन्हीही । हाचि यया ॥ २२५ ॥**

अन्वय—तैसें दाविते (जरी) नाहीं तरी ययाच्या ठाई हाचि, (असे) ना दावी तन्हीही यया हाचि (असे). ॥ २२५ ॥

अ. वि.—स्वाप्रमाणें, आत्म्याचे ठिकाणचा द्रष्टृत्वभाव व्यक्त करणारें दृश्य जरी नाही, तरी आत्म्याचे ठिकाणीं आत्मा द्रष्टा आहेच; अथवा जरी दाखविलें, म्हणजे दृश्यानें द्रष्टृचाला द्रष्टेपणानें व्यक्त केलें, तरीही आत्मा आपण आपले ठिकाणीं द्रष्टा आहेच. सारांश, दृश्य, आत्म्याचें द्रष्टृत्व व्यक्त करो अगर न करो, कोणत्याही स्थितीत आत्मा हा द्रष्टा आहे. हेंच पुढील ओव्यांतून दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

**जाग्रति दाविला । कां निदा हारविला ॥
परी जैसा येकिला । पुरुष पुरुषी ॥ २२६ ॥**

अन्वय—जाग्रति दाविला, कां निदा हारविला, परी जैसा येकिला पुरुष पुरुषी (असे). ॥ २२६ ॥

अ. वि.—जागृतीत देहस्मृति असो किंवा निद्रेंत ती नाहीशी होवो, पुरुष जसा एकाकी आपले ठिकाणी आहेच आहे.

का रायातें तूं रावो । ऐसा दाविजे प्रत्ययो ॥

तन्ही ठायेठावो । राजाचि असे ॥ २२७ ॥

अन्वय—कां रायातें तूं रावो ऐसा प्रत्ययो दाविजे, तन्ही ठायेठावो राजाचि असे ॥ २२७ ॥

अ. वि.—राजाला तूं राजा आहेस असें सुचविलें तरी तो राजाच आहे.

नातरी रायपण राया । नाणिजे कीं प्रत्यया ॥

तन्ही कांहीं उणे तया । माजी असे ॥ २२८ ॥

अन्वय—नातरी रायपण राया प्रत्यया नाणिजे, तन्ही कांहीं तया माजी उणे असे ? ॥ २२८ ॥

अ. वि.—अथवा, राजाच्या प्रत्ययास त्याचा राजेपणा आणिला नाही, म्हणजे राजाला तुम्ही राजे आहांत, असें सुचविलें नाही, तर काय त्याचें राजेपणांत कांहीं कमी आहे ?

तैसें दाविता न दावितां । हा यया परौता ॥

चढेना तुटे आइता । असतचि असे ॥ २२९ ॥

अन्वय—तैसें दाविता न दावितां हा यया परौता चढेना तुटे (ना) असा आइता असतचि असे. ॥ २२९ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, याला दृश्यानें दाखविला किंवा न दाखविला, तरी हा आहे तसा आहेच आहे, कांहीं कमी नाही अगर जास्तही नाही. दृश्य हें, आत्म्याचा दृष्टत्वभाव व्यक्त करो अगर न करो, हा द्रष्टा आहेतसाच द्रष्टारूप आहे. नामरूपात्मक अनेक दृश्यविलासांत अगर नामरूपातीत अदृश्य अशा एकाकी स्थितीत, दोन्ही वेळीं आत्मा हा द्रष्टाच आहे.

तरि कां निमित्त पिसे । हा यया दाऊ बैसे ॥
देखते नाहीं तैं आरिसे । देखावे कोणे ॥ २३० ॥

अन्वय—तरि कां निमित्त पिसे हा यया दाऊ बैसे ? देखते नाहीं तैं
आरिसे देखावे कोणे ? ॥ २३० ॥

अ. वि.—अनेकनामरूपात्मक दृश्य निमित्त्याकडून, आपला स्वतः-
सिद्ध द्रष्टृत्वभाव व्यक्त करविण्याचें आत्म्यास वेड कशाकरितां आहे ?
असें येथें कोणी म्हणेल, तर त्याचें समाधान असें आहे कीं, द्रष्टृरूप
आत्मभावाचें, द्रष्टृत्व व्यक्त करणारें निमित्त जे अनेकनामरूपात्मक
दृश्यविषय, ते, तात्विक दृष्टीनें पाहिलें तर, द्रष्टृचा आत्मरूपाहून भिन्न
नसून, आत्मरूपच आहेत; अर्थात् द्रष्टृचा आत्म्याशीं अभिन्नत्वानें अस-
णाऱ्या दृश्य विषयास पाहण्यानें, आत्म्याकडे द्रष्टृत्व कसें येईल ?
म्हणून, आत्म्याच्या द्रष्टृत्वाची सिद्धि करण्यास दृश्य विषय
कारण होणार नाहीत; तर उलट, द्रष्टृरूप स्वयंप्रकाश आत्म्याच्या
योगानें दृश्याची सिद्धि होते. जर नामरूपात्मक कल्पित दृश्य
विषयाकडून, आत्म्याचा द्रष्टृत्वभाव आच्छादित झाला असता, तर
दृश्यकल्पना कशी प्रकाशित झाली असती ? जसें, आरशांत पाहणारें
मुखच नसतें, तर आरशांतील प्रतिबिंबास कोणी पाहिलें असतें ? कारण
आरसा व प्रतिबिंब हे मुखास प्रकाशित करणारे नाहीत; तर उलट,
मुख हेंच आरसा व आरशांतील प्रतिबिंबाचें प्रकाशक आहे. ज्ञा० अ. १८
ओ. ३७९ पै प्रतिबिंब आरिसा । दोन्ही न होनि वीरेशा । दोहीतें
प्रकाशी जैसा । न्याहाळिता तो ॥ त्याप्रमाणें दृश्य हें आत्म्याचें द्रष्टृ-
त्वाची सिद्धि करणारें नाही; उलट, त्या द्रष्टृचाची सिद्धि, स्वतःसिद्ध
द्रष्टृरूप आत्म्याकडून होते; म्हणजे, आत्म्याच्या चित्प्रकाशाकडून
दृश्यविषय प्रकाशले जातात; म्हणून दृश्य विषय हे आत्म्याच्या द्रष्टृत्वाची
सिद्धि करणारें असें निमित्त (कारण) नाहीत, हेंच पुढील ओव्यांतून
अनेक दृष्टांतांनीं सिद्ध करतात.

दीपु दावीतयाते रची । कीं तेणेंचि सिद्धी दीपाची ॥
तैशी सत्ता निमित्ताची । येणें साच ॥ २३१ ॥

अन्वय—दीपु दावीतयाते रची, कीं तेणेंचि दीपाची सिद्धी ? तैशी निमित्ताची सत्ता येणें साच. ॥ २३१ ॥

अ. वि.—दिवा ज्याणें लाविला, त्याची सिद्धि दिव्यानें केली, कीं दिव्याची सिद्धि लावणारानें केली ? तर लावणारानें दिव्याची सिद्धि केली, हें खरें. तसें आत्मसत्तेनेंच दृश्याची सिद्धि झाली आहे; दृश्याला निमित्त जी माया, ती आत्म्याच्या योगें खरी आहे. जशी छाया ही, पुरुषाच्या अस्तित्वावर असते, तसें मायादि दृश्यजगत्, आत्म्याच्याच सदत्वावर भासतें.

वन्हीते वन्ही शिखा । प्रकाशी कीर देखा ॥
परी वन्ही नहूनि लेखा । येईल काई ॥ २३२ ॥

अन्वय—वन्हीते वन्ही शिखा कीर प्रकाशी देखा, परी वन्हीहूनि (अग्निशिखा) लेखा येईल काई ? ॥ २३२ ॥

अ. वि.—अग्नीची ज्वाला अग्नीला प्रकट (प्रकाशित) करिते; पण ज्वाला ही अग्नीच्या (विस्तवाच्या) आश्रयाला सोडून, स्वतंत्र वेगळी व्यक्त होईल का ?

आणि निमित्त जे बोलावे । तें येणें दिसोनि दावावे ॥
देखिले तन्ही स्वभावे । दृश्यही हा ॥ २३३ ॥

अन्वय—आणि जे निमित्त बोलावे तें येणें दिसोनि दावावे, देखिले तन्ही स्वभावे दृश्यही हा (चि). ॥ २३३ ॥

अ. वि.—आणि द्रष्ट्याचा द्रष्टेपणा व्यक्त करणारें निमित्त जें दृश्य, तें याच्या प्रकाशानें दिसतें. जरी दृश्याला यानें पाहिलें, तरी दृश्य हाच आहे. जसें शिंपीनें आपल्या अस्तित्वावर कल्पित रजत व्यक्त केलें, तसें आत्म्याच्या चैतन्यसत्तेनें दृश्य व्यक्त केलें.

म्हणोनी स्वयंप्रकाशा यया । आपणपे देखावया ॥

निमित्त हा वांचोनियां । नाहीच मा ॥ २३४ ॥

अन्वय—म्हणोनी यया स्वयंप्रकाशा आपणपे देखावया हा वांचोनियां निमित्त नाहीच मा. ॥ २३४ ॥

अ. वि.—आत्मा हा आपल्या स्वयंप्रकाशानें आपणच आपल्याला पहातो; जसें, सूर्य हा, आपल्या प्रकाशानें आपण प्रकाशित असून, आपल्या प्रकाशावर भासणाऱ्या मृगजलालाही प्रकाशित करितो; त्याप्रमाणें, आत्मा हा, आपल्या चित्प्रकाशानें, आपण प्रकाशला असून (म्हणजे आपल्या स्वयंप्रकाशानें नित्य अपरोक्ष असून,) आत्मत्वावर अनेकनामरूपात्मक असणाऱ्या दृश्य जगतासही प्रकाशित करितो. म्हणून आत्मप्रकाशच आत्म्यास जाणण्यास हेतु आहे. म्हणजे आत्मा आपला द्रष्टृत्वभाव (आपल्या) स्वयंप्रकाशानेंच व्यक्त करित आहे.

भलतेन विन्यासे । दिसत तेणेंचि दिसे ॥

हा वांचूनि नसे । येथें कांहीं ॥ २३५ ॥

अन्वय—भलतेन विन्यासे (जे) दिसत (ते) तेणेंचि दिसे, येथें हा वांचूनि कांहीं नसे. ॥ २३५ ॥

अ. वि.—अनेकनामरूपात्मक दृश्यजगत्, हें आत्म्याच्या चित्प्रकाशानें प्रकाशलें आहे, व हा दृश्यजगत्भास नाहीसा झाला तरी, आत्मा हा स्वयंप्रकाशमान नित्य प्रकट आहेच. म्हणजे जगत्भासकालीं एक चित्प्रकाशच आहे, व जगताचे अभावकालींही एक चित्प्रकाशच आहे. जगत्स्थितीनें असण्यांतही चैतन्यच चैतन्याला विषय आहे, व जगत्स्थितिरहित असण्यांतही चैतन्य चैतन्याला विषय आहे. कारण, कोणत्याही स्थितीमध्ये, एक चित्प्रकाशावांचून दुसरें कांहीं नाही; जसें मृगजळभासकालीं, सूर्य प्रकाशच आहे. मृगजळभासावांचूनही, एक सूर्य प्रकाशच आहे. कारण, जें अधिष्ठानाचें अंग, तेंच कल्पिताचें अंग आहे. या न्यायानें अधिष्ठान-

चैतन्याचें जें अंग, तें कल्पित दृश्य जगताचें अंग आहे. म्हणूनच दृश्य जगत्कालीं, एक चित्प्रकाशच आहे, व दृश्य जगताचे अभावकालींही एकचित्प्रकाशच आहे, असें वर म्हटलें आहे. हेंच पुढील ओव्यांतून अनेक दृष्टांतांनीं सिद्ध करितात.

लेणें आणि भांगारे । भांगारचि एक स्फुरे ॥

कां जेथें दुसरे । नाहींच म्हणौनी ॥ २३६ ॥

अन्वय—लेणें आणि भांगारे एक भांगारचि स्फुरे, कां, जेथें दुसरे नाहींच म्हणौनी. ॥ २३६ ॥

अ. वि.—अलंकारांत व सोन्यांत, एक सोनेंच स्फुरत आहे. कारण, तेथें दुसरें नाहींच.

जळतरंगीं दोन्हीं । जळावांचूनि नाहीं ॥

म्हणौनी आन कांहीं । नाहीं ना नोहे ॥ २३७ ॥

अन्वय—जळतरंगीं दोन्हीं जळावांचूनि (दुसरें कांहीं) नाहीं; म्हणौनी आन कांहीं नाहीं ना नोहे. ॥ २३७ ॥

अ. वि.—पाण्यांत व लाटांत पाण्यावांचून दुसरें नाही. म्हणून दुसरें कांहीं नाहीं अथवा होणारही नाहीं.

हो कां घाणानुमेयो । येऊ कां हातीं घेवो ॥

लाहो कां दिठी पाहो । भलतैसे ॥ २३८ ॥

अन्वय—घाणानुमेयो हो कां, हातीं घेवो येऊ कां, दिठी पाहो लाहो कां, भलतैसे (कळो कां). ॥ २३८ ॥

अ. वि.—(कापुर) सुगंधामुळें नाकाला कळो, अगर मऊ म्हणून हाताला लागो, अगर स्वच्छ म्हणून डोळ्याला दिसो, कसा जरी कळला तरी,

परी कापुराच्या ठाई । कापुरावांचूनि नाहीं ॥

तैसा रीति भलतेययाही । हाचि यया ॥ २३९ ॥

अन्वय—परी कापुराच्या ठायीं कापुरावांचूनि नाहीं, तैसा भलतेययाही रीति यया हाचि. ॥ २३९ ॥

अ. वि.—पण जसें कापुराच्या ठिकाणीं, कापुराशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मा कोणत्याही रूपानें भासला, तरी एक आत्मचैतन्यच आपल्या ठिकाणीं आपण आहे. त्याच्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं.

आतां दृश्यपणें दिसो । कां दृष्टा होऊनि असो ॥

परी हा वांचूनि अतिसो । नाहीं येथें ॥ २४० ॥

अन्वय—आतां दृश्यपणें दिसो का दृष्टा होऊनि असो परी हा वांचूनि अतिसो येथें नाही. ॥ २४० ॥

अ. वि.—आतां दृश्यपणानें दिसो, किंवा दृष्टा होऊन असो, पण येथें या (आत्म्या) वांचून दुसरा कोणी नाही.

गंगा गंगापणें वाहो । कीं सिंधु होऊनि राहो ॥

परी पाणीपण नवलावो । न देखो कीं ॥ २४१ ॥

अन्वय—गंगा गंगापणें वाहो, कां सिंधु होऊनि राहो, परी पाणीपण नवलावो न देखो कीं. ॥ २४१ ॥

अ. वि.—गंगा आपल्या पात्रांत वाहत असो, अगर समुद्राला मिळून समुद्रपणें असो, तिचा पाणीपणा बिघडलेला दिसत नाही.

थिजावें कीं विघरावें । हे अप्रयोजक आघवें ॥

घृतपण नव्हे । अनारिसें ॥ २४२ ॥

अन्वय—थिजावें कीं विघरावें हे आघवें अप्रयोजक (कारण) घृतपण अनारिसें नव्हे. ॥ २४२ ॥

अ. वि.—तूप थिजलेलें असो, अगर विरघळलेलें असो, तें कांहीं महत्वाचें नाहीं; कारण, कसेंही असलें तरी एक तूपच आहे. त्यांत कांहीं वेगळेपणा नाही.

ज्वाळा आणि वन्ही । न लेखिजति दोनी ॥

वन्हीमात्र म्हणोनी । आन नव्हे कीं ॥ २४३ ॥

अन्वय—ज्वाळा आणि वन्ही (हीं) वन्हीमात्र, आन नव्हे, म्हणोनी दोनी न लेखिजति कीं. ॥ २४३ ॥

अ. वि.—ज्वाळा व अग्नी हीं दोन वेगळीं मानलीं जात नाहीत कारण, तेथें अग्नी मात्र आहे, दुसरें कांहीं नाही.

तैसें दृश्य कां द्रष्टा । या दोन्ही दशा वांझटा ।

पाहता एकीकाष्टा । स्फूर्तीमात्र तो ॥ २४४ ॥

अन्वय—तैसें दृश्य कां द्रष्टा या दोन्ही दशा वांझटा, एकीकाष्टा पाहतां स्फूर्तीमात्र तो. ॥ २४४ ॥

अ. वि.—तैसें दृश्य किंवा द्रष्टा, या दोन्ही दशा व्यर्थ आहेत. कारण, पराकाष्ठेनें विचार करून पाहिलें तर, स्फूर्तिमात्र आत्मा आहे. दृश्य व द्रष्टा या कल्पना आत्मभावावर आहेत. आत्मा ज्या अवस्थेंत आपल्या प्रकाशानें आपण प्रकट होऊन, इतर सूर्यादि तेजासह स्थूल सृष्टी प्रकट करितो, त्या जागृतअवस्थेसंबंधानें त्या आत्म्यास विश्व असें नांव आहे. स्वप्नांतील सर्व सूक्ष्मविषयाचें प्रकाशन चैतन्यप्रकाशानें होतें; म्हणून त्या अवस्थेसंबंधानें आत्म्यास तैजस असें नांव आहे. सुषुप्तिअवस्थेंत सर्व पदार्थांचे अभावास आत्मा जाणतो. म्हणून त्यास त्या अवस्थेसंबंधानें प्राज्ञ म्हणतात. असा हा तिन्ही अवस्थांतील दृश्य द्रष्टा हा व्यवहार आहे. पण हा सर्व दृश्य द्रष्टृत्वप्रकार, म्हणजे एक नित्य स्फुरद्रूप आत्मभावच आहे. हें पुढील ओवीत सांगितलेल्या दृष्टीनें पाहिलें तर समजेल.

इये स्फूर्तीकडोनी । नाहीं स्फूर्तीमात्र वांचोनी ॥

तरी काय देखोनी । देखतु असे ॥ २४५ ॥

अन्वय—इये स्फूर्तीकडोनी स्फूर्तीमात्र वांचोनि नाहीं, तरी काय देखोनी देखतु असे. ॥ २४५ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितलें कीं दृश्य व द्रष्टा हे केवळ नित्यस्फुरद्रूप

आत्मभावच आहे. पण हें नित्यस्फुरद्रूप आत्मदृष्टीने पाहिलें तर, दृश्य द्रष्टा दर्शन ही त्रिपुटी कांहीं नसून, स्फूर्तिमात्र आत्मतत्त्व आहे, हें प्रतीतीस येईल. कारण, दृष्टी दोन प्रकारची आहे. एक कार्यदृष्टी व दुसरी कारणदृष्टी; कार्यदृष्टीने पाहूं लागलें, म्हणजे जरी कार्यांत कारण प्रकट असते, तरी वृत्तीस त्याचा प्रत्यय नसून, वृत्तीला फक्त कार्यच भासतें. उदाहरणार्थ—एका सोनारानें उत्तम शंभर नंबरी सोन्याचा चांगला नक्षीदार दागिना तयार करून, एका गिऱ्हाइकास दाखविला; त्या गिऱ्हाइकानें दागिना आपल्या हातांत घेतला व पाहूं लागला, तो सोनाराची कारागिरी त्यास भासूं लागली. म्हणजे, त्या सोन्याच्या दागिन्यावर सोनारानें नाना प्रकारची वेलबुडी व अनेक तऱ्हेचे जें नक्षीदार काम केलें होतें, तेंच त्याला भासूं लागलें; व एकेक त्याचें तें नक्षीकाम पाहून, सोनाराची मोठी तारीफ करूं लागला. अशा तऱ्हेनें तें सर्व नक्षीकाम पहाण्याचें संपल्यावर, या दागिन्याचें सोनें फार चांगलें आहे, असें तें गिऱ्हाईक म्हणालें; पहा, काय चमत्कार आहे! ज्या वेळेस तो दागिना पहाणारा नाना प्रकारचें नक्षीकाम पहात होता, त्या वेळेस सोन्याचा चांगुलपणा लपला होता कीं काय? तर नाही. सर्व नक्षीकामाच्या आकृतीनें सोन्याचा चांगुलपणाच प्रकट होता. पण जोंपर्यंत सोनारानें केलेल्या नक्षीकार्यावर गिऱ्हाइकाची दृष्टी होती, तोंपर्यंत सुवर्णाच्या चांगुलपणाचें, पहाणारास अज्ञान होतें. आणि ज्या वेळेस सोनारानें केलेली नक्षी, हें कार्य पहाण्याचें संपलें, त्या वेळेस कार्यांतून प्रकट असणारें, जें कारण, म्हणजे उत्तम सोनें, त्याचा, दागिना पहाणारास अनुभव झाला. सारांश, ज्या वेळेस कार्यदृष्टी असते, त्या वेळेस त्या कार्यांतून कारण जरी प्रकट असलें, तरी तें पहाणाराचे वृत्तीवर चढत नाहीं म्हणजे त्याचें ज्ञान होत नाहीं. ज्या वेळेस पहाणाराची दृष्टी कारणावर असते, त्या वेळेस कार्य जरी प्रकट असतें, तरी तें वृत्तीवर चढत नाहीं, म्हणजे कार्याचें ज्ञान होत नाहीं. या न्यायानेंच दृश्य द्रष्टा दर्शन इत्यादि त्रिपुट्यात्मक जगतावर जोंपर्यंत पहाणाराची दृष्टि आहे, तोंपर्यंत त्या कार्यांत जरी अस्तिभातिप्रियत्वांनं

एक नित्यस्फुरद्रूपचैतन्यच प्रकट आहे, तरी त्याचें ज्ञान होत नाहीं. तसेंच कारण चैतन्याकडे दृष्टि गेली, कीं दृश्य द्रष्टा दर्शन इत्यादि त्रिपु-
ट्यात्मक जगत्भास जरी प्रकट आहे, तरी तो पहाणाराचे वृत्तीवर चढत
नाहीं म्हणजे भासत नाहीं, व एक नित्यस्फुरद्रूपचैतन्याचा मात्र प्रत्यय
असतो. “ज्ञानेश्वरी” अ. १८ ओ. २११ “बुद्ध्यादिकां पुढां ॥ असत-
चि विश्वाभास येवढा ॥ न देखो कवणीकडे ॥ आकाश जैसैं ॥
“तुकाराम” “चित्तचैतन्या पडतां मिठी ॥ दिसे हरीरूप अवधी सृष्टी ॥”
सारांश, जगद्रूपानें, एक नित्य स्फुरद्रूपज्ञानमात्र आत्मा आहे; तर आ-
त्म्यानें दृश्य जगताला पाहण्यांत कोणीं कोणाला पाहिलें?

पुढे फरकेना दिसते । ना मागें डोकावी देखते ॥

पाहतां येणें ययाते । स्फुरद्रूपचि ॥ २४६ ॥

अन्वय—पुढे फरकेना दिसते ना मागें देखते डोकावी, ययाते येणें
पाहतां स्फुरद्रूपचि. ॥ २४६ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, एक नित्य स्फुरद्रूप आ-
त्माच आहे. त्याच्या वांचून दृश्य असें कांहींएक स्वतंत्र नाहीं; व
त्या दृश्यास पहाणारा असा, दर्शनवृत्तीच्या मागें असणारा, द्रष्टाही
नाहीं. म्हणजे, अनेकनामरूपात्मक दृश्यभावानें, एक आत्मस्फूर्तीच,
पहाणाऱ्या आत्मस्फुरणालाच, स्फुरत आहे. अशा तऱ्हेनें आपल्यास
आपण पहाणारा एक नित्यस्फुरद्रूप आत्मा आहे.

कळोळी जळीं घातले । सोनेंन सोनें पांघुरले ॥

दिठीचे पाय गुंतले । दिठीसीचि ॥ २४७ ॥

अन्वय—कळोळी जळीं घातले, सोनेंन सोनें पांघुरले, दिठीचे पाय
दिठीसीचि गुंतले. ॥ २४७ ॥

अ. वि.—लाटा पाण्यांत घातल्या, सोन्यानें सोनें पांघरलें, द-
ष्टीचे पाय दृष्टीचे ठिकाणीं गुंतले, म्हणजे दृष्टी दृश्याकडे न जातां, द-
ष्टीचे ठिकाणीं थांबली.

श्रुतीसी मेळविली श्रुति । बुतीसी मेळविली बुती ॥

कां तृतीसी तृती । वोगरिली ॥ २४८ ॥

अन्वय—श्रुतीसी श्रुति मेळविली, श्रुतीसी श्रुती मेळविली, कां तृतीसी तृती वोगरिली ॥ २४८ ॥

अ. वि.—शब्दाशीं शब्द मिळविला, सुगंधास सुगंध दिला, तृ-
तीला तृप्ति वाढली.

गूळ गुळें परिवडिला । मेरू सूवर्णे मढिला ॥

कां ज्वाळा गुंडाळिला । अनळु जैसा ॥ २४९ ॥

अन्वय—गूळ गुळें परवडिला, मेरू सूवर्णे मढिला, कां जैसा अनळु
ज्वाळा गुंडाळिला. ॥ २४९ ॥

अ. वि.—गुळानें गूळ माखला; सोन्याचा मेरू पर्वत सोन्यानें
मढविला, किंवा जसा अग्नि ज्वाळांनीं गुंडाळला,

हें बहु काय बोलिजे । कीं नभ नभाचिये रिगे सेजे ॥

मग कोणे निदिजे । जागे कोणे ॥ २५० ॥

अन्वय—हें बहु काय बोलिजे, कीं नभ नभाचिये सेजे रिगे, मग
कोणे निदिजे, जागे कोणे? ॥ २५० ॥

अ. वि.—हें फार काय बोलावें ? आकाशच जर आकाशाच्या
शय्येवर निजलें, तर मग निजावयाचें कोणी व जागावयाचें कोणी ?
नभ सगळ्यांस जागा देऊन थकलें, व आपल्या शय्येवर आपण निजलें,
असें म्हणणें व्यर्थ आहे. ॥

हा येणे पाहिला ऐसा । कांहीं न पाहिला जैसा ॥

आणि न पाहताही आपैसा । पाहणेंचि हा ॥ २५१ ॥

अन्वय—हा येणे ऐसा पाहिला (म्हणजे) जैसा कांहीं न पाहिला;
आणि हा न पाहताही आपैसा पाहणेंचि (आहे). ॥ २५१ ॥

अ. वि.—नित्यस्फुरद्रूप आत्म्यानें, दृश्याच्या मिषानें, आपल्याला
पहाणें हें म्हणणें कसें, हें, पूर्वींच्या ओवीतील दृष्टांतांनीं सांगितलें आहे.
असें हें आपल्याला आपणच पहाणें, हें न पाहिल्यासारखेंच आहे.
कारण, पहाणें ही क्रिया होण्यास, द्वैत पाहिजे. म्हणून दृश्यमिषानें

आपणच आपल्याला पाहणें, हें, न पहाणें होय. पण, असें न पहाणें, हें इतर न पहाण्यासारखें अंध नसून, ज्ञानरूप आहे.

येथें बोलणे न साहे । जाणणे न समाये ॥

अनुभव न लाहे । आंगीं मिरौ ॥ २५२ ॥

अन्वय—येथें बोलणे न साहे, जाणणे न समाये, अनुभव आंगीं मिरौ न लाहे. ॥ २५२ ॥

अ. वि.—येथें म्हणजे आत्मत्वीं, शब्दाचा प्रवेश नाही; ज्ञानाला हें (आत्मत्व) विषय नाही; अनुभव सर्व गोष्टी प्रत्ययास आणतो, पण येथें त्याचा डौल चालत नाही. जशी नाव तरंगावयाची थांबून टेंकली, म्हणजे किनारा आला, असें समजावें; तसें ब्रह्मविचारकर्त्ती शब्दाची हालचाल थांबते.

म्हणोनी ययाते येणें । येपरीचे पाहणें ॥

पाहतां कांहीं कोणे । पाहिले नाही ॥ २५३ ॥

अन्वय—म्हणोनि ययाते येणें येपरीचे पाहणें, पाहतां कांहीं कोणे पाहिले नाही. ॥ २५३ ॥

अ. वि.—म्हणून, याला, यानें असा पहावयाचा; म्हणजे आत्म्यानें आपल्याला, दृश्य मिषानें पहावयाचें; पण, असें जरी पाहिलें, तरी कोणीं कांहीं पाहिलें नाही. कारण, दृश्य द्रष्टा मिषानें नित्यस्फुरद्रूप आत्माच आपण आपल्याला स्फुरत आहे.

किंबहुना ऐसें । आत्मेन आत्मा प्रकाशे ॥

न चेतुचि चेऊ बैसे । तयासी तो ॥ २५४ ॥

अन्वय—किंबहुना ऐसें आत्मेन आत्मा प्रकाशे, न चेतुचि तयासी तो चेऊ बैसे? ॥ २५४ ॥

अ. वि.—किंबहुना याप्रमाणें आत्म्यानें आत्मा प्रकाशला जातो. तो त्याला न जागे करितां जागें करितो (निद्रेचा आरोप दूर करितो). जसें दगाच्या पळण्यानें चंद्रावर पळण्याचा आरोप येतो. लो-

खंडाचा गोळा तापवून लाल केला, म्हणजे अग्नी वाटोळा गरगरीत दिसतो; पण, हा वाटोळेपणाचा धर्म अग्नीचा नसून, लोखंडाच्या गोळ्याचा आहे, म्हणजे लोखंडाचा धर्म अग्नीवर आरोपित आहे. तसें विस्मृति व स्मृति हे बुद्धीचे धर्म आहेत. त्यांचा आरोप आत्म्यावर आहे. 'जागें केलें' म्हणजे बुद्धिवृत्तीला आत्म्याच्या जागृतपणाचा प्रत्यय आणून दिला. जसें एका गृहस्थाच्या हातांतलें कडें बाही सारल्याबरोबर वर गेलें, तें त्यांस हरवलेसं वाटलें. मग दुसऱ्यानें तें कडें बाहीबरोबर वर गेलेलें दाखविलें, तेव्हां कडें सांपडलेसं वाटलें. खरें हरवले कधीं, तर खरें सांपडलें असें म्हणावयाचें? पण एखादी वस्तु प्राप्त असूनही, विस्मृतिकालीं, त्या वस्तूच्या प्राप्तीचें ज्ञान नसतें. रज्जूवर सर्प भासला, तो, रज्जु म्हणून खरें कळलें, तेव्हां निवृत्त झाला. पण खरें पाहिलें असतां तो सर्प तेव्हांच निवृत्त झाला असें नव्हे, तर रज्जूवर सर्प नित्य निवृत्तच आहे. तसें अविद्यारूप निद्रा, ज्ञानरूप आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं नित्य निवृत्तच आहे, व आत्मा नित्यप्रबोधरूपच आहे, म्हणून जाग्याला जागें काय करावयाचे आहे?

स्वये दर्शनाचिया सवा । अवधीयाचि जातसे फावा ॥
परी निजात्मभावा । न मोडताही ॥ २५५ ॥

अन्वय—स्वये दर्शनाचिया सवा अवधीयाचि फावा जातसे, परी निजात्मभावा न मोडताही. ॥ २५५ ॥

अ. वि.—आत्मत्वीं आपण आपल्याला पहावें, अशीं स्फूर्ति होतांच आत्मा अनेकनामरूपानें मांडला जातो. पण, आपला आत्मभाव जो आहे, त्यास बिलकुल धक्का लागूं देत नाहीं. जसें एखादा मनुष्य आरसेमहालांत आपणच अनेक प्रतिबिंबद्वारा आपल्याला पहातो तरी त्याचा आपल्या एकत्वाचा बोध मोडत नाहीं, तसें अनंत दृश्य विषय जरी आत्म्यानें पाहिले, तरी आत्म्याचा एकाकीभाव अभंग आहे; म्हणजे जेथें सर्व दृश्याचे दर्शनांत आत्मदर्शन आहे, तेथें विजातीय वस्तूच नाहीं.

न पाहतां आरिसा असो पाहे । तरी तेंचि पाहणे होये ॥
आणि पाहणेन तरी ते जाये । न पाहणे पाहणें ॥ २५६ ॥

अन्वय—आरिसा न पाहतां असो पाहे तरी तेंचि पाहणे होये; आणि पाहणेन तरी ते पाहणें न पाहणे जाये. ॥ २५६ ॥

अ. वि.—आरसा न पाहतां, मुख आपलेच ठिकाणीं पहाणें-पणानें आहे. आरशांत जरी पाहिलें, तरी तें पहाणें न पाहण्यासारखेंच आहे. कारण, तो आपण आपल्याला पाहतो, म्हणून न पहाण्या-सारखेंच आहे.

भलतैसा फाके । परी येकपणा न मुके ॥

नाना संकोच तरी असिके । हाचि आथी ॥ २५७ ॥

अन्वय—भलतैसा फाके परी येकपणा न मुके, नाना संकोच तरी असिके हाचि आथी. ॥ २५७ ॥

अ. वि.—आत्मा हा, अनेकनामरूपात्मक दृश्यभावानें जरी विकसित झाला, तरी ह्याचा एकपणा कमी होत नाही. अथवा दृश्य-भावाचा संकोच करून, आपल्या अदृश्य निर्गुण रूपानें राहिला, तरी त्याचा तोच आहे.

सूर्याचिया हाता । अंधकारू नये सर्वथा ॥

मा प्रकाशाची कथा । आइकता का ॥ २५८ ॥

अन्वय—सूर्याचिया हाता अंधकारू सर्वथा नये, मा प्रकाशाची कथा का आइकता ? ॥ २५८ ॥

अ. वि.—सूर्यापुढें आंधेर कधींही बिलकुल येत नाही. मग प्रकाशाची तरी कथा तो कशाला ऐकेल ! तो प्रकाशरूपच आहे.

अंधारू कां उजिवडु । हा येकला येकवडु ॥

जैसा कां मार्तंडु । भलतेथें ॥ २५९ ॥

अन्वय—अंधारू कां उजिवडु जैसा कां मार्तंडु भलतेथें (येकला येकवडु) (तैसा) हा येकला येकवडु. ॥ २५९ ॥

अ. वि.—जसा सूर्य हा अंधेरांत किंवा उजेडांत कोठेही असला तरी एकटा एकच आहे.

तैसा आवडतिये भूमिके । आरूढलीयाही कौतुकें ॥

परी ययाते हा न चुके । हाचि ऐसा ॥ २६० ॥

अन्वय—तैसा (हा) आवडतिये भूमिके कौतुकें आरूढलीयाही परी ययाते हाचि हा न चुके, ऐसा (असे). ॥ २६० ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, हा आत्मा, कोणत्याही व्यक्त किंवा अव्यक्त भूमिकेवर सहज लीलेनें असला, तरी हा आपल्या सच्चिदानंद स्वरूप-स्थितीस मुक्त नाही.

सिंधूची शीव न मोडे । पाणीपणा सळू न मोडे ॥

परी मोडुतु कां गाडे । तरंगाची ॥ २६१ ॥

अन्वय—सिंधूची शीव न मोडे, पाणीपणा सळू न मोडे, परी मोडुतु कां गाडे तरंगाची. ॥ २६१ ॥

अ. वि.—जरी हजारों लाटांची घडामोड झाली, तरी समुद्राची मर्यादा मोडत नाही. पाणीपणा विघडत नाही व त्याचा तसें अनेकनामरूपात्मक जगद्विलासाची घडामोड झाली, तरी चैतन्याचें एकत्व विघडत नाही. सारांश, जगत् हा केवळ चिद्विलास आहे. या चिद्विलासास ज्या उपमा द्याव्या, त्या त्या गौण आहेत, हें पुढील ओव्यांतून दृष्टांतानें सुचवितात.

रश्मी सूर्याची आथी । परी बिंबा बाहेरी जाती ॥

म्हणोनी बोधसंपत्ति । उपमा नोहे ॥ २६२ ॥

अन्वय—रश्मी सूर्याची आथी परी बिंबा बाहेरी जाती, म्हणोनी बोधसंपत्ति उपमा नोहे. ॥ २६२ ॥

अ. वि.—किरणें सूर्याचीं आहेत खरीं, पण तीं बिंबाला, म्हणजे सूर्याच्या देहाला, सोडून बाहेर येतात; तीं जर देहांतल्या देहांत राहतीं, तर ज्ञानसंपत्तीस उपमा देतां आली असती. म्हणजे चिद्विलास जग-

तास उपमा देतां आली असती. पण तीं बिंबाबाहेर जातात, म्हणून एक चिद्विलासास त्यांची उपमा देतां येत नाही.

आणि पल्हेचा दोडा । न पडता तदा ॥

जग तंव कापडा । न भरेचि की ॥ २६३ ॥

अन्वय—आणि पल्हेचा दोडा तदा न पडता, जग तंव कापडा न भरेचि की. ॥ २६३ ॥

अ. वि.—आणि कापसाचें बोंड न तडकतां न उकलतां, जर जगाला कापड मिळेल, तर त्याची उपमा देतां येईल. पण बोंड उकलल्याशिवाय कापडानें जग भरत नाही.

सोनयाचा रवा । रवेपणाचा ठेवा ॥

आवघेयाची अवयवा । लेणे नव्हे ॥ २६४ ॥

अन्वय—सोनयाचा रवा रवेपणाचा ठेवा, आवघेयाची अवयवा लेणे नव्हे. ॥ २६४ ॥

अ. वि.—सोन्याची लगड, लगडरूपानें असून, सर्व अवयवास अलंकार होत नाही. म्हणून त्याची उपमा देतां येत नाही.

न फेडिता आडवावो । दिगंतोनी दिगंता जावो ।

नये मा पावो । उपमा काई ॥ २६५ ॥

अन्वय—आडवावो न फेडिता दिगंतोनी दिगंता जावो नये, मा उपमा पावो काई? ॥ २६५ ॥

अ. वि.—आपल्या घरांतल्या घरांत राहून कोणाही मनुष्यास मधला रस्ता न क्रमितां, या दिशेचें त्या दिशेला जातां येत नाहीं, मग ही उपमा एकचिद्विलासास कशी देतां येईल ?

म्हणोनी इये आत्मलीळे । नाहीं आन कांटाळे ॥

आतां येयाचिये तुळे । हाचि यया ॥ २६६ ॥

अन्वय—म्हणोनी इये आत्मलीळे कांटाळे नाहीं, आतां येयाचिये तुळे यया हाचि. ॥ २६६ ॥

अ. वि.—सूर्यरश्मीचा, कापसाच्या वोंडाचा, सोन्याच्या लगडीचा, इत्यादि दृष्टांत पूर्वीच्या ओंव्यांतून दिले; पण, या उपमा, आत्मलीलेस म्हणजे चिद्विलासास, गौण आहेत; कारण, अनेकनामरूपात्मक जगविलासानें चिदैक्यभाव विघडला नाही. कारण, सर्व जग हें चैतन्याहून पृथक् तत्व नसून, एक चिद्विलास आहे. सारांश, नामरूपात्मक जगत्भावानें विकसित होण्यांत, चैतन्याच्या भेदशून्य अशा अभेद स्थितींत कांहीं अंतराय नाही. तसा सूर्यरश्मीचा प्रकार नाही. रश्मि ह्या, बिंबसंज्ञित सूर्याच्या देहांत न पसरतां, देहाच्या बाहेर असणाऱ्या पोकळींत पसरतात. अशा ह्या सूर्यमंडळाच्या बाहेर रश्मि गेल्यामुळे, आत्म्याचे चिद्विलासास उपमा देतां येत नाही. त्याचप्रमाणें कापसाचें बोंड फुटून कापूस बाहेर पडतो. नंतर त्याचें सूत तयार होऊन तद्वारा कापड बनतें. मग सर्व जग तें कापड वापरतात. पण हा सर्व व्यवहार कापसाचें बोंड न फुटतां आंतलें आंत झाला असता, तर अफूट चैतन्यलीलेस उपमा देतां आली असती. त्याचप्रमाणें सोन्याची लगड कायम राहून सर्व जग अलंकारानें सुशोभित झालें असतें, तर अफूट (पूर्ण) आत्मलीलेस उपमा देतां आली असती. पण लगड मोडून सुवर्णालंकार होतात. म्हणून त्याची अफूट आत्मलीलेस उपमा देतां येत नाही. असा हा अनुपम्य चिद्विलास आहे. याच्या ह्या चिद्विलासास चिद्विलासाचीच उपमा आहे, म्हणजे चिद्विलास कसा, तर चिद्विलासासारखाच.

स्वप्रकाशाच्या घासी । जेविता बहु वेगेशीं ॥

वेचेना परी कुशी । वाखही न पडे ॥ २६७ ॥

अन्वय—स्वप्रकाशाच्या घासी बहु वेगेशीं जेविता वेचेना परी कुशी वाखही न पडे. ॥ २६७ ॥

अ. वि.—सर्व दृश्य जगत् हें चित्प्रकाश आहे. म्हणजे चित्प्रकाशाच्या सत्तेचा टेका घेवून, दृश्य जगत् हें, चित्प्रकाश ज्ञात्यापुढें मांडलें

आहे. आणि चित्रकाश ज्ञाता, चित्रकाश दृश्याचा भोग घेत आहे. व यासच “स्वप्रकाशाच्या घासी जेविता” असें मूळांत म्हटलें आहे. आतां ह्या चित्रकाश दृश्याचा भोग, चित्रकाशभोक्ता अतित्वरेनें घेत आहे. म्हणजे अनुकूल ज्ञेयाकडे, ज्ञाता तें तें ज्ञेय भोगण्याकरितां अतित्वरेनें धांव घेत आहे. ज्ञानेश्वरी अध्याय १८ “ज्ञान मोटकें ज्ञातया ॥ दाविना जंव धनंजया ॥ तंव स्वीकारा कीं त्यजावया ॥ प्रवर्तेचि तो ॥ ४७९ ॥” परि मीनातें देखोनि बकु ॥ जैसा निधनातें रंकु ॥ का स्त्री देखोनि कामुकु ॥ प्रवृत्ति धरी ॥ ४८० ॥ जैसें खालारां धांवे पाणी ॥ भ्रमर पुष्पाचिये घाणी ॥ नाना सुटला सांजवणी ॥ वत्सुचि पा ॥ ४८१ ॥ अगा स्वर्गीची उर्वशी ॥ ऐकोनी जेविं माणुसीं ॥ वरता लाविती अकाशीं ॥ यागांचिया ॥ ४८२ ॥ पै पारिवा जैसा किरीटी ॥ चढला नभाचिये पोटीं ॥ पारवी देखोनी लोटी ॥ आंगची सगळें ॥ ४८३ ॥ हे ना धनगर्जनासरिसा ॥ मयूर ओवांडे आकाशा ॥ ज्ञाता ज्ञेया देखोनि तैसा ॥ धांवचि घे ॥ ४८४ ॥

अशा ह्या वेगानें जरी चित्रकाश दृश्याचा भोग घेत आहे, (जेवीत आहे) तरी प्रकाश कांहीं वेंचला नाहीं म्हणजे कमी झाला नाहीं. व भोक्त्याच्या कुशीलाही खळगा पडला नाहीं. जसें एखादा जेवणारा जसजसा जेवतो तसतसें अन्न कमी होत जातें, व जेवणाराचें पोट फुगत जातें. जर ताटांतलें अन्न कमी झालें नाहीं, तर जेवणाराचें पोट तसेंच खपाटी रहातें. पण येथें चित्रकाश दृश्य विषयाचा, चित्रकाश भोक्ता, जरी मोठ्या त्वरेनें भोग घेत आहे, तरी प्रकाश कांहीं कमी होत नाहीं, व भोक्त्याचें पोटही खपाटीं नाहीं; म्हणजे चित्रकाशांत ओहोट नाहीं, जसा आहे तसा आहे.

ऐसा निरुपमा परी । आपुलिये विलासवरी ॥

आत्मा राणीच करी । आपुले ठाई ॥ २६८ ॥

अन्वय—ऐसा निरुपमा परी आपुलिये विलासवरी आत्मा आपुले ठाई राणीव करी. ॥ २६८ ॥

अ. वि.—अशी ही आत्म्याची चिदैक्यभावांत होणारी लीला, म्हणजे दृश्य जगद्रूपानें आपणच आपल्याला पाहणें, आपणच आपल्याला भोगणें, आपणच आपल्याला जाणणें, हा सर्व चैतन्याचा चिद्विलास, अनुपम्य आहे.

तयाते म्हणिपे अज्ञान । तरी न्याया भरले रान ॥

आता म्हणे तयाचे वचन । उपसावो हो आम्ही ॥ २६९ ॥

अन्वय—तयाते अज्ञान म्हणिपे तरी न्याया रान भरले. आता म्हणे तयाचे वचन आम्ही उपसावो हो. ॥ २६९ ॥

अ. वि.—अशा चैतन्याला जर अज्ञान म्हटलें, तर न्यायाची पायमल्ली झाली, अथवा न्याय हा रानभर झाला. ह्यावर जर कोणी या चिद्विलासाला अज्ञान म्हणेल तर, तें त्याचें म्हणणें आम्ही सहन करूं; कारण, त्याच्या म्हणण्यानें अर्थात् कांहीं बदल होणार नाहीं. जसें कोणी एक गृहस्थ एका साधूपाशीं गेला, आणि त्यास विचारूं लागला कीं, मला साक्षात् दत्ताची भेट कशानें होईल ? त्यावर त्या साधूनें त्यास असें सांगितलें कीं, दत्त हे नेहमीं रूपांतरानें कोल्हापूरचे देवीचे दर्शनास जात असतात. तर तूं कोल्हापुरांतील देवीच्या देवळामध्यें हातांत एक पिंपळाची लहानशी फांदी घेऊन उभा रहा, व तेथें जे कोणी देवीचे दर्शनास येतील त्यांना विचारीत जा, कीं ही फांदी कशाची आहे ? अर्थात् ते प्रथम ही पिंपळाची आहे असेंच सांगतील. त्यावर तूं ही पिंपळाची नाही वडाची आहे असें म्हणत जा. या योगानें ही पिंपळाची असून, वडाची आहे, असें मूर्खासारखें कां म्हणतोस, असा जर ते तुझ्याशीं वाद करूं लागले, तर त्यांच्या नादीं न लागतां, स्वस्थ बैस. पण तेथें तुला तूं जसें म्हणशील, म्हणजे प्रथम विचारलेंस ही फांदी कशाची आहे ? तर वहिवाटीप्रमाणें पिंपळाची आहे, असें म्हटल्या-

वर ही पिंपळाची नसून वडाची आहे, असें तूं उलट म्हणतांक्षणींच, “होय, ती वडाची आहे,” असें उत्तर देणारा मिळाल्यास त्यास तूं “आंब्याची आहे” असें सांग, त्यावर त्यानें ही “आंब्याची आहे,” असें उत्तर दिलें, कीं त्यांचे तूं पाय धर, व तेच दत्त आहेत असें समज. कारण, जे विचारी असतात ते असें समजतात कीं, ठरीव वस्तूंची नांवें जरी बदललीं, तरी अर्थ बदलत नाहीं; तसें जगत् हा केवळ चित्प्रकाश आहे, त्यास जर कोणीं अज्ञान म्हटलें, तर त्याचा अर्थ जो चित्प्रकाश, त्यांत बदल होत नाहीं.

प्रकाशिते अज्ञान । ऐसें म्हणणे हन ॥

तरी निधिदाविते अंजन । न म्हणिजे काई ॥ २७० ॥

अन्वय—(जे) प्रकाशिते (ते) अज्ञान ऐसें हन म्हणणे, तरी निधि-
दाविते अंजन न म्हणिजे काई? ॥ २७० ॥

अ. वि.—ज्या ज्ञानाच्या योगानें सर्व जगत् प्रकाशलें आहे, त्या ज्ञानाला जर अज्ञानवादी अज्ञान म्हणेल, तर तें त्याचें म्हणणें आम्ही असें मानूं; जसें पायाळूच्या डोळ्यामध्ये अंजन घातलें, म्हणजे त्याची दृष्टी तीक्ष्ण होऊन भूमिगत द्रव्य तिला भासूं लागतें. आतां अशा या दृष्टीला विकसित करणाऱ्या वस्तूला काजळ म्हणत नाहींत कां? “डोळिया अंजन भेटे ॥ ते वेळीं दृष्टीशी फाटा फुटे ॥ मग वास पाहे तेथें प्रकटे ॥ महानिधी ॥” ज्ञानेश्वरी अ. १-ओं. २३. नामरूपात्मक दृश्य जगताला विकसित करणाऱ्या ज्ञानास, जर अज्ञान म्हणेल, तर हें त्याचें म्हणणें आम्ही असें समजूं; कसें, तें पुढील ओंव्यांतून सांगतात.

सुवर्णगौर आंबिका । न म्हणिजे काय काळिका ॥

तैसा आत्मप्रकाशका । अज्ञानवाडु ॥ २७१ ॥

अन्वय—सुवर्णगौर आंबिका काळिका न म्हणिजे काय? तैसा आत्म-
प्रकाशका अज्ञानवाडु. ॥ २७१ ॥

अ. वि.—सोन्याची सुंदर देवीची मूर्ती केली कीं तिला काळिका,

म्हणूं नये कां ? तसें, जग हें केवळ आत्मप्रकाश असतांना, त्याला पूर्वपक्षवाद्यांचा अज्ञान म्हणण्याचा परिपाठ आहे, असें समजूं असो. अशा ह्या चित्प्रकाशास अज्ञान म्हटलें, तरी अर्थ बदलत नाही.

येन्हवी शिवोनी पृथ्वीवरी । तत्वाच्या वानेपरी ॥

जयाच्या रश्मीकरी । उजाळा येती ॥ २७२ ॥

अन्वय—येन्हवी शिवोनी पृथ्वीवरी तत्वाच्या वानेपरी जयाच्या रश्मीकरी उजाळा येती. ॥ २७२ ॥

अ. वि.—सहज विचारानें पाहिलें तर, असें अढळून येईल कीं, शिव म्हणजे चैतन्यापासून, तों पृथ्वी ह्मणजे जडापर्यंत, जीं अनेक तत्वे आहेत, तीं ज्या चैतन्याच्या प्रकाशानें प्रकाशमान आहेत.

जेणें ज्ञान सज्ञान होये । दृढमात्र दृष्टीते विये ॥

प्रकाशाचा दिवो पाहे । प्रकाशासी ॥ २७३ ॥

अन्वय—जेणें ज्ञान सज्ञान होये, दृढमात्र दृष्टीते विये, प्रकाशाचा दिवो प्रकाशासी पाहे. ॥ २७३ ॥

अ. वि.—ज्याच्या योगानें ज्ञान डोळस आहे, म्हणजे इतर ज्ञानांत जो डोळसपणा आहे, तो चैतन्यामुळें आहे. “दृढमात्र दृष्टीते विये” म्हणजे ज्ञानमात्रचैतन्य, इतर ज्ञानदृष्टींना प्रकाशित करितें. “प्रकाशाचा दिवो प्रकाशासी पाहे” म्हणजे दृश्य जगताला आधार जो ज्ञानरूप आत्मा, त्याच्या ठिकाणींच हा दृश्य जगत्ज्ञानाचा विकास आहे.

तें कोणे निकृष्टे । दाविले अज्ञानाचेनि बोटे ॥

ना तमे सूर्या मोटे । बांधितां निके ॥ २७४ ॥

अन्वय—ते अज्ञानाचे बोटेनि कोणे निकृष्टे दाविले ? ना सूर्या तमे मोटे बांधतां निके ? ॥ २७४ ॥

अ. वि.—अशा ह्या ज्ञानप्रकाश जगतास, ‘हें अज्ञान आहे’ असें कोणता नीच (मनुष्य) बोटानें दाखवितो ? अरे, अंधार आपल्या मोटेंत सूर्याला कसा बांधील ?

अपूर्व ज्ञानाक्षरीं । वसता अज्ञानाची थोरी ॥

शब्दार्थाची उजरी । अपूर्व नव्हे कीं ॥ २७५ ॥

अन्वय—अपूर्व ज्ञानाक्षरीं अज्ञानाची थोरी वसता, शब्दार्थाची उजरी अपूर्व नव्हे कीं ? ॥ २७५ ॥

अ. वि.—हा सर्व जगद्विलास केवळ ज्ञानरूप चिद्विलास आहे. यास जर कोणी अज्ञान म्हणेल, तर त्याचा तो शब्दार्थ अपूर्व नाही का ?

लाखेचे मांडुसे । आगीचे ठेवणे कायसे ॥

आतुबाहेरी सरिसे । करुनि घाली ॥ २७६ ॥

अन्वय—लाखेचे मांडुसे कायसे आगीचे ठेवणे ? (ती आग) आतु-बाहेरी सरिसे करुनि घाली. ॥ २७६ ॥

अ. वि.—लाखेच्या पेटींत अग्नी ठेवून काय उपयोग ? जर ठेवला, तर तो अग्नी पेटींत कोंडला न राहतां, आंतून बाहेरून पेटीला आपलें रूप देईल. म्हणजे तिला जाळून टाकील.

म्हणोनी जग ज्ञाने स्फिते । बोलता अज्ञानवादाते ॥

विखुरली होती आते । वाचेचिये ॥ २७७ ॥

अन्वय—म्हणोनी जग (हें) ज्ञाने स्फिते (त्यासी) अज्ञानवादाते बोलता वाचेचिये आते विखुरली होती. ॥ २७७ ॥

अ. वि.—म्हणोन आत्म्याची नित्यस्फुरद्रूपस्थिती, हीच जगप्रतीति होय. जो तिला अज्ञान असें म्हणेल, त्याची वाचा भकली अथवा बरळली असें समजावें.

अखरी तव गोवधु । पुढारा अनृत बाधु ॥

मा कैसा अज्ञान वादु । कीजे ज्ञानी ॥ २७८ ॥

अन्वय—अखरी तव गोवधु पुढारा अनृत बाधु मा ज्ञानी अज्ञान वादु कैसा कीजे ? ॥ २७८ ॥

अ. वि.—गोवध केला नसतां मीं गोवध केला असें कोणी हिंदु म्हणेल, तर हे शब्द उच्चारल्याचें एक पाप आहेच, व खोटें बोलणें हें

दुसरें पाप होय. तसें ज्ञानाला अज्ञान म्हणणें हें एक पाप, व अज्ञान नसतांना अज्ञान म्हणणें हें दुसरें पाप आहे.

आणि अज्ञान म्हणणे । स्फुरतसे अर्थपणे ॥

आतां हेंचि ज्ञान कोणे । मानिजेना ॥ २७९ ॥

अन्वय—आणि अज्ञान म्हणणे अर्थपणे स्फुरतसे, आतां हेंचि ज्ञान कोणे मानिजेना ॥ २७९ ॥

अ. वि.—अज्ञानाचा प्रत्यय ज्या ज्ञानार्थानें होतो, तो अर्थ ज्ञान आहे, असें कोणीही समजत नाही.

असो हें आत्मराजे । आपणापे जेणें तेजें ॥

आपणाचि देखिजे । बहुयेपरी ॥ २८० ॥

अन्वय—असो हें आत्मराजे जेणें तेजें आपणापे आपणाचि बहुयेपरी देखिजे ॥ २८० ॥

अ. वि.—असो, हा आत्मराज ज्या तेजानें आपण आपल्याला अनेक दृश्य रूपानें पाहतो.

निर्वचिता जे झावळे । तेचि कीं लाहे डोळे ॥

डोळ्यापुढें मिळे । तेचि तया ॥ २८१ ॥

अन्वय—जे निर्वचिता झावळे तेचि कीं डोळे लाहे, डोळ्यापुढें तेचि तया मिळे. ॥ २८१ ॥

अ. वि.—ज्या अज्ञानाचा विचारानें निर्णय करावयास गेलें, तर तें खोटें ठरतें, तें डोळ्यापुढें सत्यत्वानें कसें येईल ! (डोळ्याला कसें भासेल !) म्हणून द्रष्ट्याच्या दृष्टीपुढें दृश्यरूपानें द्रष्टाच येतो.

ऐसें जगज्ञान जें आहे । तें अज्ञान म्हणे मी विये ॥

येणें अनुमानें हो पाहे । आथी ऐसें ॥ २८२ ॥

अन्वय—ऐसें जें जगज्ञान आहे, तें मी विये, ऐसें अज्ञान म्हणे, येणें अनुमानें आथी ऐसें हो पाहे. ॥ २८२ ॥

अ. वि.—असें जें चैतन्यप्रकाशरूप जग, हें ज्ञानरूप आहे,

‘तें मी वितें’ असें अज्ञान म्हणतें, ह्याच्यावरून ‘अज्ञान आहे’ असें अनुमान होतें.

तंव अज्ञान त्रिशुद्धी नाहीं । हें जगेंचि ठेविलें ठाई ॥

जे धर्म धर्मित्व केही । ज्ञानाज्ञान असे ॥ २८३ ॥

अ. वि.—तंव अज्ञान त्रिशुद्धी नाहीं, हें जगेंचि ठाई ठेविलें, जे ज्ञानाज्ञान केही धर्म धर्मित्व असे ? ॥ २८३ ॥

अ. वि.—केवळ चित्प्रकाश जगत्, हें अज्ञानाचें कार्य ठरत नाहीं; कारण, मग अज्ञान हें धर्मी, व ज्ञान त्याचा धर्म, असें होईल. पण असा व्यवहार होईल तरी कसा? जडाचा गुण जडच असला पाहिजे. जडाचा गुण, चित् कधींही होणार नाहीं. या न्यायानें ‘जड अज्ञानाचा ज्ञान (चित्) धर्म आहे’ हें म्हणणें कसें संभवेल? चार्वाकासारखे किती एक भौतिकवादी ज्ञान हें जडाचा गुण आहे असें मानतात. म्हणजे जसें चुना, कात, सुपारी व पान यांच्या मिश्रणानें, कारणाहून निराळा असा एक रक्त गुण (रंग) उत्पन्न होतो, तसें प्राणिमात्रांमध्ये असणारें ज्ञान, हें पंचभूतांचे मिश्रणापासून उत्पन्न झालेला एक गुण आहे. पण, त्यांचें हें म्हणणें असंगत, युक्तिहीन व अशास्त्र आहे. जड तत्वाच्या मिश्रणानें जरी एक निराळा गुण उत्पन्न होतो, तरी तो जडच असतो; जसें दोन विवक्षित वायूंच्या रासायनिक मिश्रणानें तिसरें जल हें कार्य, दोन्ही वायूंहून भिन्न धर्मीनीं युक्त असें, उत्पन्न होतें. पण जसे ते दोन्ही विवक्षित वायू जड आहेत, तसेंच हें त्यांचें तिसरें कार्य जल, हेंही जड आहे. जलाचे आंगीं जरी इतर सर्व धर्म वायूंहून भिन्न आहेत, तरी जडपणा हा जो कारणवायूंचा धर्म, तो जल ह्या कार्यांत आहेच. तसें शरीरामध्ये त्वचा, अस्थि, मांस, मज्जा, मेंदु ह्या सर्व रूपांनीं एक पृथ्वी आहे. मृतशरीरांत वर सांगितलेले हे सर्व पार्थिव पदार्थ व्यक्त असतात. परंतु तेथें ज्ञानाचा लेशही नसतो, म्हणून ते जड असतात. असेंच शरीरामध्ये रक्त, लाळ, मूत्र, घर्म, या सर्व रूपांनें आप्तत्व (पाणी) आहे. पण हीं सर्व ज्ञानरहित (जडच) आहेत.

तसेंच जठराग्नि, शरीरांत असणारी उष्णता व नेत्रांत असणारा प्रकाश, इतक्या रूपानें एक तेजतत्व आहे; व तें जड आहे, असें विचारानें ठरतें. पंचप्राणरूपानें एक वायुतत्व आहे, तेंही जडच आहे. मूर्ध्नीआकाश, हृदय आकाश, या रूपांनीं एक पोकळ आकाश तत्व आहे. अशा ह्या जड पंचतत्वांच्या मिश्रणानें, या पांच तत्वांच्या अगदीं विरुद्ध स्वभावाचा जो ज्ञानगुण तो कसा उत्पन्न होईल? हा एक प्रकार झाला. ह्या गोष्टीचा दुसऱ्या प्रकारानेंही विचार करून पाहिलें तर, ज्ञान हा मिश्रणधर्म आहे, हें सिद्ध होत नाहीं. तें असें कीं, कार्य हें कारणतंत्र असतें; जसें मृत्तिकेचा घट करणारा कुलाल (कुंभार) आहे, तो घटाचा कारण आहे, आणि घट कार्य आहे; येथें विचार करून पाहिलें तर, घट हा कुलालाचें पूर्ण तंत्र आहे, म्हणजे कुलाल जिकडे घटाला नेईल तिकडे त्याला गेलें पाहिजे; जेथें ठेवील, तेथें राहिलें पाहिजे; अशा तऱ्हेनें घटकार्याच्या सर्व चेष्टा, घटाचें कारण जो कुलाल, त्याचे तंत्र आहेत. या न्यायानें पाहिलें तर, जड हें ज्ञानतंत्र आहे, म्हणजे भौतिक जड शरीराच्या सर्व चेष्टा, ज्ञानावर अवलंबून आहेत. सुषुप्तिकालीं एक ज्ञान लीन झाल्यामुळें, शरीर सर्व चेष्टारहित असें जड होतें. म्हणजे, मनाचें कल्पना करणें, बुद्धीचें जाणणें, श्रोत्रेंद्रियांचें ऐकणें, नेत्रांचें पहाणें, हाताचें देणेंघेणें, व पायाचें चालणें, इत्यादि सर्व व्यवहार बंद पडतात. यावरून ज्ञान हें कारण, व भौतिक-स्थूलसूक्ष्मादि देह हीं कार्यें आहेत; व जें कारण असतें, तें कार्याच्या पूर्वी असतें व कार्यानंतर असतें, हा नियम आहे. या नियमानें पाहिलें तर, भौतिकशरीराचें पूर्वी ज्ञान हें कारण आहे, व तेंच (ज्ञान) जें शरीर त्यांत कार्य प्रकट असतें; व जें कारण, कार्यशरीराच्या आदि व मध्यें आहे, तें कार्यशरीराच्या अंतीही पण असणारच. जसें अलंकार या कार्याचे पूर्वी, कारण सुवर्ण आहे; अलंकार या कार्यामध्येही तें आहे, व अलंकार या कार्याचे अंतीही तें आहेच. तसें ज्ञान हें, सर्व कार्याचे आदि मध्यें व अंती असणारें कारण आहे; व अशा या कारणज्ञानाहून जें

विपरीत असणारें, तें सर्व कार्य आहे, असें सिद्ध झालें; म्हणून अज्ञान धर्मी व ज्ञान धर्म, हें म्हणणें, म्हणजे अंधकार धर्मी व प्रकाश धर्म, असें म्हटल्यासारखें आहे; म्हणून अज्ञान हें ज्ञानाचे धर्मी, व ज्ञान हा अज्ञानाचा धर्म असणें, हें अशक्य आहे. पुढच्या ओव्यातून दिलेल्या दृष्टांताप्रमाणें जर गोष्टी घडतील, तर अज्ञानाचा धर्म ज्ञान हें होईल.

काजळा मोती विये । राखोंडिया दिपु जिये ॥

तरी ज्ञान धर्म होये । अज्ञानाचा ॥ २८४ ॥

अन्वय—काजळा मोती विये, राखोंडिया दिपु जिये, तरी अज्ञानाचा धर्म ज्ञान होये. ॥ २८४ ॥

अ. वि.—काजळापासून जर मोती उत्पन्न होईल, राखोंडीपासून जर दिवा लागेल, तर अज्ञानाचा धर्म ज्ञान होईल.

चंद्रमा निगती ज्वाळा । आकाश आते शिळा ॥

तरी अज्ञान उजळा । ज्ञानाते वमी ॥ २८५ ॥

अन्वय—(जरी) चंद्रमा ज्वाळा निगती, आकाश शिळा आते तरी अज्ञान उजळा ज्ञानाते वमी. ॥ २८५ ॥

अ. वि.—जर चंद्रापासून ज्वाळा उत्पन्न होतील, अति सूक्ष्म वस्तु जें आकाश, त्यापासून अति जड पदार्थ जी दगडाची शिळा ती जर उत्पन्न होईल, तर तमरूप अज्ञानापासून स्वच्छ ज्ञानाची उत्पत्ती होईल.

क्षीराब्धिकाळकूट । हें एके परीचें विकट ॥

काळकूटी चोखट । सुधा कैची ॥ २८६ ॥

अन्वय—क्षीराब्धिकाळकूट एके परीचें विकट, काळकूटी चोखट सुधा कैची ? ॥ २८६ ॥

अ. वि.—मागें समुद्रमंथनाचे वेळीं क्षीरसागरापासून काळकूट विष उत्पन्न झालें, ही जरी विचित्र गोष्ट आहे, तरी ती व्यासांनीं सांगितली म्हणून मानूं, पण काळकूटविषापासून शुद्ध अमृत निघेल का ?

जगत् चित्प्रकाशानें प्रकाशित झालें आहे; पण येथें प्रकाशक चैतन्य व प्रकाश्य जगत्, हीं रश्मिमृगजलन्यायवत् अभेद आहेत.

यालागीं वस्तुप्रभा । वस्तूचि पावे शोभा ॥

जातसे लाभा । वस्तुसिचि ॥ २९१ ॥

अन्वय—यालागीं वस्तुप्रभा वस्तूचि शोभा पावे, (व वस्तु) वस्तु-सिचि लाभा जातसे. ॥ २९१ ॥

अ. वि.—म्हणून नामरूपात्मक जगत्प्रमाणें, एक ब्रह्मवस्तूच प्रकाशली आहे; तत्वतः जगत् कांहीं नसून, स्वयंप्रकाशानें एक ब्रह्मवस्तूच सुशोभित झाली आहे; म्हणून जगत्स्फुरण्यांत ब्रह्मवस्तूला ब्रह्मवस्तूचाच लाभ होतो.

वांचूनि वस्तु इया । आपणापे प्रकाशावया ॥

अज्ञान हेतु वाया । अवघेची ॥ २९२ ॥

अन्वय—वांचूनि इया वस्तु आपणापे प्रकाशावया अज्ञान हेतु (आहे हें) अवघेची वाया (आहे). ॥ २९२ ॥

अ. वि.—तर ह्या ब्रह्मवस्तूला स्वतः दृश्य जगद्रूपानें प्रकाशावयाला अज्ञान कारण आहे, असें म्हणणें सर्व व्यर्थ आहे.

म्हणोनी अज्ञान सद्भावो । कोणेपरी न लाहो ।

अज्ञान कीर वावो । पाहो ठेलियाही ॥ २९३ ॥

अन्वय—म्हणोनी अज्ञान सद्भावो कोणे परी न लाहो (म्हणोनि) पाहो ठेलियाही अज्ञान कीर वावो. ॥ २९३ ॥

अ. वि.—म्हणून अज्ञानाचें अस्तित्व कोणत्याही प्रकारें सिद्ध होत नाही; विचारानें पाहूं गेलें तर, अज्ञान व्यर्थ आहे, असा निश्चय होतो.

परी तमाचा विसुरा । न जोडेचि दिनकरा ॥

रात्रीचिया घरा । गेलियाही ॥ २९४ ॥

अन्वय—परी दिनकरा तमाचा विसुरा रात्रीचिया घरा गेलियाही न जोडेचि. ॥ २९४ ॥

अ. वि.—सूर्य हा रात्ररूपी घरांत जरी गेला, तरी त्याच्या पुढें काळोख येणार नाही.

कां नीद खोळे भरितां । जागणेंही नये हाता ॥

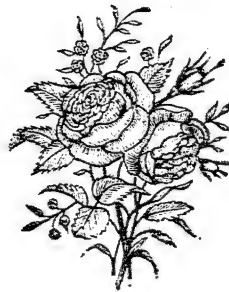
येकलिया टळटळिता । ठाकिजे जेवी ॥ २९५ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते अज्ञानखंडनं नाम
सप्तमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ७ ॥ ओव्या संख्या ॥ २९५ ॥

अन्वय—जेवी कां नीद खोळे भरितां जागणेंही हाता नये (व)
जेवी एकलिया टळटळिता ठाकिजे. ॥ २९५ ॥

अ. वि.—जसें झोंपेला जर पदरांत बांधावयास लागलें, तर जागृ-
तीचें स्फुरणही हाताला लागावयाचें नाही, असा एकटा टळटळीत,
जागृतीचे भानाखेरीज, जागा राहील; तसें विचारानें आत्मत्वीं अज्ञान
पहावयास गेलें तर, अज्ञान व तत्सापेक्ष ज्ञान, ह्या कल्पना नाहीशा
होऊन, केवळ स्फुरद्रूप आत्माच असतो. हाच विचार पुढील प्रकरणांत
सांगतात.

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे अज्ञानखंडनं नाम
सप्तमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रकरण आठवें.

तैसें आमुचेनि नांवें । अज्ञानाचें ज्ञानही नव्हे ॥

आह्मांलागीं गुरुदेवे । आह्मीच केलो ॥ १ ॥

अन्वय—तैसें आमुचे नांवेंनि (आमच्या स्वरूपासंबंधीं विचार केला तर) अज्ञानाचें ज्ञानही नव्हे, गुरुदेवे आह्मांलागीं आह्मीच केलों. ॥ १ ॥

अ. वि.—मागील प्रकरणांत अज्ञानाचें खंडण झालें, म्हणजे जगत् कारण जें अज्ञान, तें ब्रह्मी नाही, तर सर्व जगत् हा केवळ चिद्विलास आहे, असें सिद्ध झालें. म्हणून अज्ञान सापेक्ष असणारी ज्ञानकल्पनाही आमच्या आत्मस्वरूपां नाही, अशा ह्या ज्ञानअज्ञान वृत्तिशून्य, नित्यज्ञानरूप स्वात्मभावाचे ठिकाणीं, गुरू निवृत्तिदेवानें आमची स्थापना केली; म्हणजे सहज नित्य, निर्धर्म, स्वतःसिद्ध ज्ञानरूप स्वात्मत्वाचा आह्मांस प्रत्यय दिला.

परी आह्मा आह्मी आहो । तें कैसें पाहो जावो ॥

तंव काय कीजे ठावो । लाजिजे ऐसा ॥ २ ॥

अन्वय—परी आह्मा आह्मी कैसें आहो ते पाहो जावो, (तरी) लाजिजे, ऐसा ठावो, काय कीजे. ॥ २ ॥

अ. वि.—पण असा हा ज्ञानअज्ञानवृत्तिशून्य नित्य ज्ञानरूप आत्मभाव कसा आहे, हें पाहावयास गेलें कीं, पाहण्याची क्रिया लजित होते; म्हणजे परब्रह्मभाव केवळ परिपूर्ण भेदशून्य ज्ञानमात्र आहे, तेथें पाहणें ही क्रिया नाही.

हा ठावोवरी गुरुरायें । नांदविलों उवाये ॥

जे आह्मी न समाये । आह्मामाजी ॥ ३ ॥

अन्वय—(आह्मा) गुरुरायें हा ठावो बरी उवाये नांदविलों जे आह्मी आह्मामाजी न समाये. ॥ ३ ॥

अ. वि.—आमचे गुरू जे निवृत्तिराज, त्यांनीं, ज्ञानअज्ञान-
वृत्तिशून्य नित्यज्ञानरूप स्वात्मस्वरूपीं आनंदानें आमची स्थापना केली;
त्या योगानें, आमचा स्वरूपभाव आतां इतका वाढला आहे कीं, तो तर
त्रैलोक्यांत कोठें मावेना. (त्रैलोक्य हें तर त्याचे पोटांत नाहीसें झालें.)
पण आत्मस्वरूप हें, आपल्या स्वरूपांत देखील मावेनासें झालें.

अहो आत्मपणीं न संटो । स्वसंविती न घसवटो ॥

आंगीं लागले न फुटो । कैवल्यही ॥ ४ ॥

अन्वय—अहो आत्मपणीं न संटो, स्वसंविती न घसवटो, कैवल्य आंगीं
लागलेही न फुटो. ॥ ४ ॥

अ. वि.—अहो, आम्ही आत्मपणानें मर्यादित नाहीं; कारण,
आत्मा म्हणजे अंतस्थ; कोणत्याही उपाधीच्या जो आंत आहे तो
आत्मा; अर्थात् जो आंत आहे तो बाहेर नाही; असा अर्थ ‘आत्मा’ या
पदांतून निघतो. ज्ञानेश्वरीमध्ये वस्तूला आत्मा म्हणणें, हें गौण आहे,
असें एका प्रसंगीं सुचविलें आहे. तेथें असें म्हटलें आहे कीं, आत्मा हा
एकसारखा अंतर्बही व्यापलेला आहे, असें म्हटलें तर, जो आंत
असणारा, त्याला बाहेर काढल्यासारखें होईल. ज्ञा० अ० १८ ओवी
२३. जरि आत्मा तूं एकसरा । हेंही म्हणतां दातारा । तरी आंतुल तूं
बाहेरा ॥ घापतासी ॥ अशा तऱ्हेनें, आत्मसंज्ञा ही मर्यादित अर्थ-
सूचक आहे, म्हणून मूळांत “आत्मपणीं न संटो” म्हणजे आत्मपणानें
आम्ही मर्यादेंत सांठले जात नाहीं, असें म्हटलें आहे; त्याप्रमाणें
स्वसंवित्, या वृत्तिज्ञानानें, आम्ही घांसले जात नाहीं, म्हणजे
आमच्या स्वरूपीं अज्ञानमूलक ‘मी देह,’ अशा विपरीत ज्ञानवृत्तीचाही
स्पर्श नाही, व ‘मी ब्रह्म,’ अशा यथार्थ ज्ञानवृत्तीचाही स्पर्श नाही. अशा
तऱ्हेनें, विपरीत ज्ञानवृत्ती शून्य व यथार्थज्ञानवृत्तिशून्य, नित्य, निर्धर्म
व ज्ञानरूप असा आमचा स्वरूपभाव आहे; व अशा या स्वरूपभावा-
सच कैवल्य म्हणतात; तरी त्या कैवल्याच्या योगानें, आमच्या चिदैक्य

अंगांत फूट होत नाही; म्हणजे एक कैवल्य व दुसरें आमचें चिदैक्य अंग, असे हे दोन पदार्थ नसून, चैतन्यमात्र एक रसच आहे.

आमुची करवे गोठी । ते जालीचि नाहीं वाक्सृष्टी ॥
आमुतें देखो दिठी । ते दिठीच नव्हे ॥ ५ ॥

अन्वय—आमुची गोठी करवे, ते वाक्सृष्टी जालीचि नाहीं; (जे) दिठी आमुतें देखो, ते दिठीच नव्हे. ॥ ५ ॥

अ. वि.—आमचें वर्णन करील, अशी वाणीच नाही. श्रुति देखील “नेति नेति” म्हणून म्हणते. आम्हांला पाहील, अशी दृष्टीच नाही. आतां आम्ही वाणीला व मनाला अगोचर असे अमर्याद व निर्विषय आहोंत; साडेतीन हात मर्यादित असे देहात्मबुद्धीनें होतो, तेव्हां कोणी आमच्या रूपाची हकीकत सांगत असेल, पण आतां नाहीं.

आमुतें करुनि विखो । भोगूं शके पारग्वो ॥
तैं आमुतें न देखो । आम्हीपणा ॥ ६ ॥

अन्वय—आमुतें विखो करुनि पारग्वो (वेगळेपणानें) भोगूं शके ? तैं आमुतें आम्हीपणा न देखो ॥ ६ ॥

अ. वि.—आम्हांला विषय करून वेगळेपणानें कोण भोगूं शकेल ? असा जर कोणी भोगावयाला जाईल, तर त्याला आमचा आमचेपणा दिसणार नाहीं. आम्हांला भोग्य करून, आम्हांला भोगील, असें भोगणेंच नाहीं. आम्हांला कोणी भोगायला गेले, कीं भोक्ता व भोग जातो, व भोग्य राहतें. ज्ञानेश्वरी अ० ५ ओ० १३१ तें वेगळेपणें भोगिजे ॥ जैसैं पक्षी फळ चुंबिजे ॥ तैसैं नव्हे तेथ विसरिजे ॥ भोगितेपणही ॥ १३१ ॥ भोगी अवस्था एकी उठी ॥ ते अहंकाराचा अंचळ लोटी ॥ मग सुखेंसि घे आंटी ॥ गाढेपणें. ॥ १३२ ॥

प्रकटो लपो न लाहो । येथें नाहीं नवलाहो ॥
परी कैसेनीही विपावो । असणेयाचा ॥ ७ ॥

अन्वय—प्रकटो लपो न लाहो येथें नवलाहो नाही. परी असणेयाचा कैसेनीही विपावो. ॥ ७ ॥

अ. वि.—आतां लपतां येणें किंवा प्रगट होणें, हे दोन्ही सापेक्ष धर्म गेले, यांत नवल नाही; पण आमच्या असण्याचा प्रकार कसा आहे, हेंही कचितच कळेल. सगळें जग चैतन्यप्रकाशानें धवळलें, सोज्ज्वळ झालें. अभंग—तु० म० धवळिलें जगदाकार ॥ अंधार तो निरसला ॥ लपो जातां नाहीं ठाव ॥ प्रकट पाहे पसारा ॥ आतां निराळेपणानें लपणार कसें ? तसेंच प्रकट तरी कसें व्हावयाचें ? आकाशास प्रकट होणें नाहीं व लपणेंही नाही. मग, हें तर आकाशाला आपले पोटी सांठविणारें चिदाकाश होय; तेव्हां हें कसें लपेल अगर प्रकट होईल ?

किंबहुना श्रीनिवृत्ति । ठेविलो असो जये स्थिती ॥

ते काय देऊ हातीं । वाचेचिया ॥ ८ ॥

अन्वय—किंबहुना श्रीनिवृत्ति जये स्थिती ठेविलो असो, ते काय वाचेचिया हातीं देऊ ? ॥ ८ ॥

अ. वि.—फार काय सांगावें ! ज्या स्थितींत श्रीनिवृत्तिनाथांनीं मला ठेविलें आहे ती स्थिती वाचेच्या हातीं कशी देऊ ? म्हणजे तिचें वाचेनें वर्णन कसें करूं ? कारण, त्या स्थितीचें वाणीनें वर्णन करावयास गेलें तर, त्या शुद्धबुद्ध आत्मस्थितीस मळ लागतो, ज्ञा० अ० १८ ओ० ७६९. परी चोखीते कैसी सांगे । जे घेऊं जातां बोलवगे । कानीं-चियेही लागे । हातीचा मळ ॥ जसें स्वच्छ धुतलेल्या परिटघडीस हात लागला, तर हाताचा मळ त्या घडीला लागतो, तसें शुद्धबुद्ध आत्मवस्तूचें शब्दानें प्रतिपादन केल्यानें, तिचा निःशब्दपणा विघडतो. जसें लोणी रवीनें घुसळलें, तर त्यांत सारप्राप्ति नाहीच, पण सारनाश आहे तसें हें आहे.

तेथें समोर व्हावया । अज्ञानाचा पाडु कासया ॥

केउते मेलिया माया । होऊ पाहिजे ॥ ९ ॥

अन्वय—तेथें समोर व्हावया अज्ञानाचा कासया पाडु ? माया मेलिया केउते होऊ पाहिजे ? ॥ ९ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितलेल्या श्रीगुरुप्रसादानें प्राप्त झालेल्या आत्मस्थितीपुढें अज्ञान येईल, अशी त्याची योग्यता नाही; कारण, एकदा आत्मज्ञानानें मृत (बाधित) झालेली माया, पुन्हा जिवंत कशी होईल? म्हणजे गुरुप्रसादानें आत्मज्ञानाची प्राप्ति होऊन, त्या योगानें मायादि प्रपंच बाधित होतो, म्हणजे मृगजलसमान मिथ्या व तुच्छ आहे, असा वाटतो; मग तो बाधित मायादी प्रपंच, तत्ववेत्त्याच्या पुढें, पूर्ववत् सत्यत्वानें येईल, अशी त्याची (प्रपंचाची) छाती नाही. जसें एका गृहस्थाची स्त्री मेली; त्यानें तिला गोवऱ्यांत घालून जाळली, व तिची राख झाली. अशी ही जळून राख झालेली स्त्री, पूर्ववत् सजीव होऊन, आपल्या नवऱ्यापुढें येईल काय? किंवा एखादी धोत्राची जळून राख झालेली घडी, हातांत घेऊन उलगडून पांघरता येईल काय? तर नाही. जरी ती जळकी घडी, वडी या आकृतीनें दिसत आहे, तरी, तिला हात लावावयास गेलें, तर हातांत राखच येईल. तु० मा०—भाजलिया दिसे घडी । पट ओढी न साहे, तुका म्हणे दिसे घडी । जगा जोडी अंगार. ॥ तद्वत् बाधित मायादि प्रपंच तत्ववेत्त्याला जरी भासला, तरी तो सत्य आहे असें त्यास वाटत नाही.

अज्ञानाचा प्रवर्तु । नाहीं जया गांवाआतु ॥

तेथें ज्ञानाची तऱ्ही मातु ॥ कोण जाणे ॥ १० ॥

अन्वय—जया गांवाआतु अज्ञानाचा प्रवर्तु नाही, तेथें ज्ञानाची तऱ्ही मातु कोण जाणे ? ॥ १० ॥

अ. वि.—ज्या गांवांत अज्ञानाचा शिरकाव नाही, तेथें अज्ञान-सापेक्ष ज्ञानाची तरी गोष्ट कोणाला माहित असणार? सूर्याच्या गांवांत अंधार नाही, तर अंधारसापेक्ष जो प्रकाश, 'तो आहे,' असें कसें म्हणतां येईल ? कारण, तो (सूर्य) तर प्रकाशरूपच आहे. तसें पर-

ब्रह्मी अज्ञानाचा व्यवहार नाही, तर अज्ञानसापेक्षा ज्ञानाचा तरी कोठून असेल ?

रात्री म्हणोनी दीवे ॥ पडती कीं लावावें ॥

वांचूनि सूर्यासवे । सिणणे होये ॥ ११ ॥

अन्वय—रात्री म्हणोनी दीवे लावावें पडती कीं, वांचूनि सूर्यासवे सिणणे होये. ॥ ११ ॥

अ. वि.—रात्र म्हणून दिवे लावावे लागतात, पण सूर्य असतांना म्हणजे दिवसा दिवे लावले, तर तो शीणच होय.

म्हणोनी अज्ञान नाही । तेथेंचि गेलें ज्ञानही ॥

आतां निमिषोन्मेषा दोही । ठेली वाट ॥ १२ ॥

अन्वय—म्हणोनी (जेथें) अज्ञान नाही तेथें ज्ञानही गेलेंचि, आतां निमिषोन्मेषा दोही वाट ठेली. ॥ १२ ॥

अ. वि.—आत्मस्वरूपीं तिन्ही कालीं अज्ञान नाही, म्हणून अज्ञानसापेक्ष होणारी जी ज्ञानकल्पना तीही नाही. फार काय सांगावें ! ज्ञानरूपी आत्मत्वीं निमिषोन्मेषाची वाट मोडली. ॥ ज्ञान अज्ञानाची पाती । मिथ्यापणें लवत होती ॥ ती सारोनियां मागुती । सहज स्थिती पाहतसे ॥ नाथमहाराज ॥

येन्हवी तन्ही ज्ञान अज्ञाने । दोहींची अभिधानें ॥

अर्थाचेनि आनाने । विप्लाविली ॥ १३ ॥

अन्वय—येन्हवी तन्ही ज्ञान अज्ञाने दोहींची अभिधानें आनाने अर्थाचेनि विप्लाविली. ॥ १३ ॥

अ. वि.—सहज पाहिलें तर, ज्ञान व अज्ञान या दोहोंच्या वेगळ्या नांवावरून, वेगळे अर्थ आहेत असें वाटल्यावरून, व्याख्यान करण्यास गेलों, तों पुढील ओव्यांत दृष्टातांनीं सुचविल्याप्रमाणें प्रकार घडला.

जैशीं दंपत्ते परस्परे । तोडूनि पालिटिली शीरे ॥

तेथें पालटु ना पण सरे । दोहींचें जिणें ॥ १४ ॥

अन्वय—जैशी दंपत्ते शीरें तोडूनी परस्परें पालिटिली, तेथें पालटु ना पण दोहींचें जिणें सरे ॥ १४ ॥

अ. वि.—नवरा बायको यांना आपआपल्या स्थितीचा कंटाळा येऊन, त्यांनीं, नवऱ्यानें बायको व बायकोनें नवरा, असें होण्याचें मनांत आणलें, व एकमेकांचीं मुंडकीं कापून एकमेकांस चिकटविलीं म्हणजे नवऱ्याचें मुंडकें बायकाचे घडास, व बायकोचें नवऱ्याचे घडास याप्रमाणें चिकटविलीं, तर असें करण्यांत बदली तर कांहीं होत नाहीच, पण दोघे जिवास मात्र मुक्तात.

कां पाठी लाविला होये । तो दीपूचि वांया जाये ॥
दिठी आंधारे पाहे । तै तेचि वृथा ॥ १५ ॥

अन्वय—(जो दीपु) पाठी लाविला होये, तो दीपूचि वांया जाये, (जें दिठी) आंधारे पाहे, तै ते दिठी(चि) वृथा (होय). ॥ १५ ॥

अ. वि.—जो दिवा आमचे पाठीमागें लावला, तो दिवा आमचे उपयोगी नाही, तो व्यर्थ आहे. दृष्टी जेव्हां आंधाराला पाहते, तेव्हां ती दृष्टी व्यर्थ होय.

तैसें निपटूनि जें नेणिजे । तें अज्ञान शब्दें बोलिजे ॥
आतां सर्वही जेणे सुजे । तें अज्ञान कैसें ॥ १६ ॥

अन्वय—तैसें जें निपटूनि नेणिजे, तें अज्ञान शब्दें बोलिजे; आतां जेणे सर्वही सुजे, तें अज्ञान कैसें ? ॥ १६ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें समूळ जें न जाणणें, त्यास अज्ञान अशी संज्ञा आहे; आतां ज्याचे योगानें सर्वही कळतें, तें अज्ञान कसें होईल? म्हणजे त्यास अज्ञान कसें क्षणतां येईल?

ऐसें ज्ञान अज्ञान आलें । अज्ञान ज्ञानें गेलें ॥
हे दोन्ही वांझौले । दोनी झाली ॥ १७ ॥

अन्वय—ऐसें ज्ञान अज्ञान आलें, अज्ञान ज्ञानें गेलें, हे दोन्ही वांझौले दोनी झाली. ॥ १७ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें ज्ञानाचा अज्ञानाशीं अगर अज्ञानाचा ज्ञानाशीं संबंध घडला तर, अज्ञान जातें. अज्ञान गेल्यावर ज्ञान ही कल्पना जाते, व ज्ञानाज्ञानातीत जें शुद्धज्ञान, तें राहतें.

आणि जाणे तोचि नेणे । नेणे तोचि जाणे ॥

आतां के असणे जिणे । ज्ञाना अज्ञाना ॥ १८ ॥

अन्वय—आणि जाणे तोचि नेणे, नेणे तोचि जाणे, आतां ज्ञाना अज्ञाना जिणे के असणे ? ॥ १८ ॥

अ. वि.—ज्या ज्ञानावर ज्ञानाची कल्पना होते, त्या ज्ञानावर अज्ञानाची कल्पना होते, म्हणजे ज्ञानाज्ञानातीत जें मूळ चैतन्यरूप ज्ञान, त्यावर ज्ञानाची व अज्ञानाची कल्पना होते; असें जें मूळशुद्ध ज्ञानरूप चैतन्य, तेथें ज्ञान व अज्ञान कोठें आहे ?

एवं ज्ञानाज्ञान दोन्ही ॥ पोटी सूनि अहनी ॥

उदेला चिद्गर्नी ॥ चिदादित्यु हा ॥ १९ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते ज्ञानखंडनं नाम

अष्टमप्रकरणं संपूर्णम् । ओव्या संख्या ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

अन्वय—एवं हा चिदादित्यु ज्ञानाज्ञान दोन्ही अहनी पोटी सूनी चिद्गर्नी उदेला ॥ १९ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें ‘मी ब्रह्म आहे,’ असा ज्ञानरूपी दिवस, व ‘मी देह आहे’ अशी अज्ञानरूपी रात्र, या दोन्हींस नाहीसें करून, हा ज्ञानरूपी सूर्य ज्ञानरूपी आकाशांत उगवला. भावार्थ असा: इतर

जातीचे प्राणी पाहून, मनुष्य हा, 'मी मनुष्य आहे,' असें म्हणतो. देहबुद्धीच्या सूक्ष्मसंस्कारांत "अहं ब्रह्म" अशी स्फूर्ति होते. 'मी देह' अशी अन्यथा स्फूर्ती, व 'मी ब्रह्म' अशी यथार्थ स्फूर्ती, या दोघींची, केवळ ज्ञानरूप चैतन्यांत निवृत्ती होते, व केवळ ज्ञानरूप चैतन्य आपले ठिकाणीं आपलेपणें असतें. अह=दिवस. नी=रात्र.

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे ज्ञानखंडनं नाम
अष्टमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रकरण ९ वें.

आतां अमोद सुनास जाले ॥ श्रुतीस श्रवण रिघाले ॥
आरिसे उठिले ॥ लोचनेसी ॥ १ ॥

अन्वय—आतां सुनास अमोद जाले, श्रुतीस श्रवण रिघाले, आरिसे लोचनेसी उठिले. ॥ १ ॥

अ. वि.—मागील प्रकरणांत ज्ञानअज्ञानवृत्तिशून्य, ज्ञानमात्र व अभेद अशी जी आत्मस्थिति गुरुप्रसादानें प्राप्त झाली, त्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे. सेव्य देव व सेवक भक्त, हे स्वामिसेवक दोन्ही भाव, ब्रह्मचैतन्य आपल्या अभेद सच्चिदानंदस्वरूपावर दाखवितें; म्हणजे एक ब्रह्मचैतन्यच देवभक्तरूपानें नटतें, व सहजस्थितिरूप सेवेच्या द्वारा, आपणच आपला भोग घेतें म्हणजे येथें अवशिष्ट प्रारब्धाच्या योगानें, भक्ताकडून कायिक, वाचिक, मानसिक होणाऱ्या साहजिक सर्व चेष्टा, ही भक्तीच आहे. कारण, आपला देह, वाचा व मानस, हें सर्व परमात्मरूप आहे, असा त्याचा अनुभव असतो. फार काय सांगावें! व्यष्टि समष्टि जीवेशांचे चारी देह, हे मी एक आत्माच आहे, असा त्या तत्त्ववेत्त्याचा दृढ निश्चय असतो; अर्थात् अशा बोधानें ज्या कांहीं भक्ताकडून चेष्टा होतील, त्याही सर्व आत्मरूपच आहेत; अशा तऱ्हेनें एक आत्माच, भक्ताच्या यावत् चेष्टामिषानें आपणच आपली भक्ती करित आहे. हें या प्रकरणांत आरंभी कांहीं ओव्यांतून दृष्टांतानें सुचवितात. आतां सुगंध हेंच नाक होऊन, आपला भोग आपणच घेत आहे. किंवा शब्द हाच श्रवण होऊन, आपलाच भोग आपण घेत आहे, अथवा आरसाच डोळा बनून आपल्यांतच आपल्याला पाहून सुखी होत आहे.

आपुलेनि समीरपणे ॥ वेल्हावती विंजणें ॥
कीं माथेची चापेपणे ॥ बहकताती ॥ २ ॥

अन्वय—विंजणें आपुले समीरपणेनि वेल्हावती, माथेची चापेपणे बह-
कताती. ॥ २ ॥

अ. वि.—पंखा व वायु हे दोन्ही एकच झाले, मस्तकच चाफा
(डोक्यांतील अलंकार) झालें.

जिव्हा लोधली रसें । कमळ सूर्यपणें विकाशे ॥

चकोरेचि जैसें । चंद्रमा जाली ॥ ३ ॥

अन्वय—जिव्हा रसें लोधली, कमळ सूर्यपणें विकाशे, जैसें चंद्रमा
चकोरेचि जाली. ॥ ३ ॥

अ. वि.—जिव्हा रसरूप झाली, कमळच सूर्य झालें, चंद्र च-
कोर झाला.

फुलेंचि जालीं भ्रमर । तरुणीच जाले नर ॥

जालें आपुलें शेजार । निद्राळूचि ॥ ४ ॥

अन्वय—भ्रमर फुलेंचि जालीं, नर तरुणीच जाले, निद्राळूचि आपुलें
शेजार जालें. ॥ ४ ॥

अ. वि.—भ्रमर फुलें झाला, पुरुष तरुण स्त्री झाला, झोंप घेणारा
आपणच आपला बिछाना झाला.

दिठीवियाचा रवा । नागरु इया ठेवा ॥

घडिला कां कोरिवा । परी जैसा ॥ ५ ॥

अन्वय—दिठीवियाचा रवा, नागरु इया ठेवा जैसा परी कोरिवा
घडिला कां ॥ ५ ॥

अ. वि.—सोन्याची लगड, हा जो उत्तम ठेवा आहे, त्याचा कोरून
एक दागिना केला.

तैसें भोग्य आणि भोक्ता । दिसे आणि देखता ॥

हें सरलें अद्वैता । अफुटा माजी ॥ ६ ॥

अन्वय—तैसें अफुटा अद्वैता माजी भोग्य आणि भोक्ता, दिसे आणि
देखता, हें सरलें. ॥ ६ ॥

अ. वि.—तसें सच्चिदानंदरूप परब्रह्माचे विकासांत, म्हणजे ब्रह्माच्या दृढ अपरोक्ष ज्ञानांत, भोग्य (शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध) भोक्ता (जीव) व भोग, आणि दृश्य, द्रष्टा व दर्शन इत्यादि सर्व त्रिपुटी नाहींशा होऊन, सभराभरित एक चिदैक्यभाव राहिला.

सेवतेपणा बाहेरी । न निगताचि परी ॥

पाती सहस्रवरी । उपलविजे ॥ ७ ॥

अन्वय—पाती सहस्रवरी उपलविजे परी सेवतेपणा बाहेरी न निगताचि ॥ ७ ॥

अ. वि.—शेवंतीच्या फुलाच्या जरी हजारों पाकळ्या विकासल्या तरी त्यांचा शेवंतीपणा कायम असतो. हजार पाकळ्या पण शेवंतीचें फूल एकच.

तैसें नवानवा अनुभवी । वाजतां वाधावी ॥

अक्रियेच्या गांवीं । नेणिजे ते ॥ ८ ॥

अन्वय—तैसें नवानवा अनुभवी वाधावी वाजतां ते अक्रियेच्या गांवीं नेणिजे ॥ ८ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें नव्या नव्या अनुभवाचा जरी संबंध घडला, तरी अक्रिय जें ब्रह्म, त्याचे ठिकाणीं त्या नव्या नव्या अनुभवाचें ज्ञान नसतें; कारण, हे नवे अनुभव जरी इंद्रियास कळले, तरी तत्ववेत्त्याचें अंतःकरण हें सर्व ठिकाणीं एक वस्तुच पाहतें; सराफाचे डोळे दागिने पहातात, पण त्याची बुद्धी एक सोनेच पहात असते; ज्या चैतन्यावर अनेक आकृति भासतात, त्या चैतन्याचा तत्ववेत्त्यास अनुभव झाल्यामुळे, जिकडे तिकडे चैतन्याशिवाय त्यास दुसरें कांहींच दिसेनासें झालें.

म्हणूनि विषयाचेनि नांवें । सूनि इंद्रियांचे थवे ॥

सैघ घेती धावें । समोरही ॥ ९ ॥

अन्वय—म्हणूनि विषयाचे नांवेंनि सैघ इंद्रियांचे थवे सूनि समोरही धावें घेती. ॥ ९ ॥

अ. वि.—म्हणून तत्ववेत्त्याच्या समोर विषय आल्याबरोबर, त्याचीं सर्व इंद्रियें विषयसेवनार्थ प्रवृत्त होऊन, समोर जे विषय असतात, तिकडे धांव घेतात.

परी अरिसा सिवे सिवे । तव दिठीसी दिठी फावे ॥
तैसें जाले धांवे । वृत्तिचिया ॥ १० ॥

अन्वय—परी अरिसा सिवे (न) सिवे, तव दिठीसी दिठी फावे, तैसें वृत्तिचिया धांवे जाले. ॥ १० ॥

अ. वि.—नेत्रवृत्ती आरशाला शिवते न शिवते, तों दृष्टीला दृष्टी म्हणजे डोळ्याला डोळा दिसतो; तसें इंद्रियवृत्तींचा व विषयांचा संबंध झाला, कीं विषयांच्या ठिकाणीं ज्ञात्याला स्वात्मप्रत्यय येतो.

नाग मुदी कंकण । त्रिलिंगीं भेदली खूण ॥
घेता तरी सूवर्ण । घेइजे कीं ॥ ११ ॥

अन्वय—नाग मुदी कंकण (हीं जरी) त्रिलिंगीं खूण भेदली, तरी घेता (एक) सूवर्ण घेइजे कीं. ॥ ११ ॥

अ. वि.—नाग (डोक्यांतील एक दागिना, पुलिंगी), मुदी (आंगठी, स्त्रीलिंगी), कंकण (कडें, नपुंसकलिंगी), हे जरी तीन तऱ्हेचे दागिने आहेत, तरी विकत घेणाऱ्या सराफाची दृष्टी, एका सुवर्णावरच असते.

वेंचूनि आणू कळोळ । म्हणोनी घापे करतळ ॥
तेथें तरी निखळ । पाणीच फावे ॥ १२ ॥

अन्वय—कळोळ वेंचूनि आणू, म्हणोनी करतळ घापे, तरी तेथें निखळ पाणीच फावे. ॥ १२ ॥

अ. वि.—लाट, वरचेवर उचलून घ्यावी, म्हणून तळहात लाट उचलावयास गेला, तरी तेथें केवळ पाणीच हाताला लागतें.

हातापाशीं स्पर्श । डोळ्यापाशीं रूपसु ॥
जीभेपाशी मिठांशु । कोणही एकु ॥ १३ ॥

अन्वय—हातापाशीं स्पर्श, डोळ्यापाशीं रूपसु, जीभेपाशी मिठांशु कोण्ही एकु. ॥ १३ ॥

अ. वि.—हातानें कापरास स्पर्श केला, किंवा डोळ्यानें त्याचें रूप पाहिलें, किंवा जिबेनें त्याची चव घेतली.

तन्ही परिमळा परौते । मिरवणें नाहीं कापुराते ॥

तैसें बहुतापरी स्फुरते । तेचि स्फुरे ॥ १४ ॥

अन्वय—तन्ही परिमळा परौते कापुराते मिरवणें नाहीं. तैसें बहुतापरी स्फुरते (तरी) तेचि स्फुरे. ॥ १४ ॥

अ. वि.—कापुराचें अस्तित्व परिमळाशिवाय नाहीं; कारण, कापूर परिमळरूपच आहे; कापूर म्हणून दिसला, तरी परिमळच. कापूर हाताला मऊ लागला, तरी परिमळच. तसे अनेक विषयांच्या रूपानें जरी निरनिराळ्या इंद्रियांस भोग घडला, तरी ज्ञानी पुरुषाला एक चैतन्याचाच सर्व विषयांचे ठिकाणीं अनुभव होत असतो; कारण, सर्व विषयांत जें कांहीं स्फुरत आहे, तें चैतन्यच आहे.

म्हणोनी शब्दादि पदार्थ । श्रोत्रादिकांचे हाते ॥

ध्यावया जेथें । उजू होती ॥ १५ ॥

तेथें संबंधु होय न होये । तंव इंद्रियांचें तें नोहे ॥

मग असतचि आहे । संबंधू ना ॥ १६ ॥

अन्वय—म्हणोनी जेथें शब्दादि पदार्थ ध्यावया श्रोत्रादिकांचे हाते उजू होती, तेथें संबंधु होय न होये, तंव तें इंद्रियांचें नोहे, मग असतचि आहे, संबंधू ना. ॥ १५ ॥ १६ ॥

अ. वि.—म्हणून जेथें, शब्दादि पदार्थांचें ग्रहण करण्याकरितां, इंद्रियरूपी हात सरसावतात, तेथें इंद्रियांचा आणि विषयांचा संबंध होतो न होतो तोंच, विषय इंद्रियांचे नाहींत व इंद्रियें विषयांचीं नाहींत, असें अनुभवास येतें; म्हणजे इंद्रियांना व विषयांना अधिष्ठान जें स्वतःसिद्धचैतन्य, तेंच अनुभवास येतें; व इंद्रियांचा व विषयांचा संबंध कल्पित आहे, असें

निश्चित होते. भावार्थ असा कीं, इंद्रियद्वारा वृत्ति बाहेर पडून विषयाचे संनिध जाते व विषयाला व्यापते, म्हणजे, विषयाकार होते; त्या योगानें विषय-उपहित चैतन्याश्रित अज्ञानकृत आवरणाचा भंग होतो; म्हणून विषय-उपहित चैतन्य निरावरण होऊन, वृत्ति-उपहित चैतन्याशी, त्याची (विषय-उपहित चैतन्याची), एकता होते. म्हणजे वृत्ति-उपहित चैतन्याचा, आणि विषय-उपहित चैतन्याचा भेद राहत नाही. वस्तुतः, चैतन्यस्वरूप भेदशून्य आहे. परंतु उपाधिभेदास्तव चैतन्यस्वरूपाचे ठिकाणीं भेदव्यवहार होतो. तो असा कीं, वृत्ति-उपहित चैतन्याची आणि विषय-उपहित चैतन्याची भेदक, वृत्ति व विषय, हे निरनिराळ्या स्थली आहेत, म्हणून त्यांच्या दृष्टीनें, चैतन्यांतही भेद भासतो. पण, ज्या वेळेस वृत्ति व विषय, यांचा वर सांगितल्याप्रमाणें एके ठिकाणीं संबंध होतो, त्या वेळेस चैतन्याचे ठायीं भासणारा जो उपाधिकृत भेद, तो नाहीसा होऊन, स्वतःसिद्ध अभेदचैतन्यसंबंध प्रकट होतो. त्या योगानें, कल्पित इंद्रियविषयसंबंध बाधित होऊन, वर सांगितल्याप्रमाणें स्वभावसिद्ध अभेदचैतन्यसंबंध असतो. हा सांगितलेला प्रकार विषयज्ञानकालीं सर्वांचा होतो; म्हणजे सर्व प्राणी, विषयरूपानें, एक चैतन्यालाच विषय करितात. पण, चैतन्याचा प्रत्यय नसून, हे विषय सत्य आहेत, असें त्या बहिर्मुख जीवामध्यें अज्ञान असल्यामुळें, कल्पित विषयइंद्रियांचे संबंधांत, स्वतःसिद्ध चैतन्यसंबंधाचा त्यांना प्रत्यय नाही, व ज्ञान्याला तो प्रत्यय आहे.

जियें पेरीं दिसती उसी । तियें लाभती कीं रसीं ॥

कांती जेवी शशी । पुनवेचिया ॥ १७ ॥

अन्वय—जियें पेरीं उसी दिसती, तियें रसीं लाभती कीं ? जेवी पुनवेचिया शशी कांती. ॥ १७ ॥

अ. वि.—जीं पेरीं उसांत दिसतात, तीं, रसांत प्राप्त होतील कां ? पौर्णिमेच्या चंद्रांत, सोळा कला निरनिराळ्या दिसत नाहीत. एक कला रोज वाढते, पण पौर्णिमेच्या दिवशीं चंद्र केवळ प्रकाशरूपच दिसतो.

**पडिलें चंदावरी चांदिणें । समुद्रीं जालें वरखणें ॥
विषया करणें । भेटती तैशी ॥ १८ ॥**

अन्वय—चंदावरी चांदिणें पडिलें समुद्रीं वरखणें (पर्जन्यवृष्टी) जालें, तैशी करणें विषया भेटती. ॥ १८ ॥

अ. वि.—जसें चंद्रावर चांदणें पडलें, समुद्रावर पर्जन्यवृष्टि झाली, तरी तेथें भेदसंबंध नाही, त्याप्रमाणें इंद्रियांचा व विषयांचा संबंध घडला, तरी तेथें भेदप्रत्यय नसतो; म्हणजे ज्ञात्याला विषयही आत्मरूप व इंद्रियेंही आत्मरूप भासतात.

**म्हणोनी तोंडा आड पडे । तेही वाचा वावडे ॥
परी समाधी न मोडे । मौनमुद्रेची ॥ १९ ॥**

अन्वय—म्हणोनी तोंडा आड पडे तेही वाचा वावडे परी मौनमुद्रेची समाधी न मोडे ॥ १९ ॥

अ. वि.—जो विषय तोंडापुढें येईल, त्याविषयीं तोंड बोलतेंच आहे. परंतु मौनमुद्रेची समाधी मोडत नाही. भावार्थ असा कीं, ज्ञात्यापुढें जे जे म्हणून विषय येतात, ते ते सर्व त्याला आपल्या आत्मस्वरूपाहून वेगळे भासत नाहीत. त्याची दृष्टी, सर्व विषयांतून निर्विषय असणाऱ्या, स्वात्मभावासच अनुभवित असते; जसें ग्रीष्म ऋतूतील सूर्याचीं किरणें अति तीक्ष्ण असल्यामुळें, मेघावरणाचें भेदन करून, मेघावरणाखालीं भूतलावर संचार करणाऱ्या प्राणिमात्रास, अथवा सर्व वस्तूंस स्पर्श करतात, त्याप्रमाणें ज्ञात्याची ज्ञानवृत्ती आत्मानात्मविचारानें इतकी तीक्ष्ण झालेली असते, कीं ती अनेकनामरूपात्मक दृश्य विषयांचें आवरण भेदून, त्यांचे खालीं असणाऱ्या अस्तिभातिप्रियरूप, अदृश्य व निर्विषय अशा स्वात्मभावास विषय करते; ज्ञानेश्वरी अ० १५ ओ. ३८२. ज्ञानें कां जयाचे डोळे । देखोनि न राहाती देहीचे खोळे । सूर्यरश्मी आणियाळे । ग्रीष्मीं जैसे ॥ तुका म्हणे जे जे भेटे । ते ते वाटे मीं ऐसा ॥ अशी ही ज्ञात्याला सर्वत्र स्वात्मप्रतीती असल्यामुळें, कोणत्याही

विषयांसंबंधानें जरी तो बोलला, तरी त्याचे मौनपणांत विघाड येत नाही. ज्ञा. अ. १८ ओ. ११५३ बोलतिया बोलताची भेटे। तेथ बोलेल हें न घटे। तें मौन तव गोमटें । स्तवन माझें ॥ अशा ह्या, केवल आत्मस्थित अवशिष्ट प्रालब्धाच्या योगानें, जरी मुक्त बोलला, तरी हे बोल व मी बोलणारा, असा भेद त्याच्या हृदयांत नसून, एक मी आत्माच आहे, असा सहज प्रत्यय असतो, म्हणून तें बोलणें नाही, तर मौनच आहे. ए. भा. अ. ११. सुरस कथा सांगें वाडें कोडें ॥ अथवा लौकिक बोलणें घडे ॥ परी त्याची समाधिमुद्रा न खंडे ॥ मौन न मोडे बोलतां ॥ ३२९ ॥ बोलतांही न मोडे मौन ॥ हेच अनुभवाची आंतुली खूण ॥ शब्दामाजी निःशब्द गुण ॥ सज्ञान जाण जाणती ॥ ३३० ॥ स्त्री पुरुषें अबोला चालती ॥ तो अबोला कीं अतिप्रीती ॥ तेवी मुक्तांची बोलती स्थिती ॥ शब्दशब्दार्थी निःशब्द ॥ ३३१ ॥ अशा तऱ्हेनें ज्ञान्यांना शब्दामध्ये, निःशब्द स्वात्मभावाचा प्रत्यय असल्यामुळे, त्यांचें बोलणें हें मौनच आहे; व हेंच खरें मौन व्रत आहे. अशा स्थितीवांचून, जें न बोलण्याचें मौन व्रत घेतात, तें नुसतें बहिरंग साधन आहे. तुकोबाराय “अडचणीचें दार बाहेर । माजी पैस फार ॥ १ ॥ काय करावें तें मौन ॥ दाही दिशा हिंडे मन ॥ २ ॥ किती एक मौन व्रत घेतात, पण तें त्यांचें वैखरीपुरतेंच असतें; म्हणजे, वैखरी वाणी बंद ठेवितात, परंतु मध्यमा वाणी सारखी बडबडत असते; म्हणून अशा प्रकारें वैखरीनें न बोलण्यांत मध्यमेनें बोलणें होऊन, मौन व्रत विघडतें. म्हणून, बोलणें न बोलणें याच्या पलीकडील अबोल बोलणें, हेंच खरें मौन व हित आहे. तु. म. वचनें हीं नाड । न बोले तें मुकें खोड ॥ १ ॥ दोही वेगळे तें हित । बोली अबोलणीं नीत ॥ २ ॥ तु. म. बोलूं अबोलणें मरोनियां जिणें ॥ नसोनि असणें जर्गी आम्हा.

व्यापाराचे गाडे । मोडताही आपाडे ॥

अक्रियेचें न मोडे । पाऊल केंही ॥ २० ॥

अन्वय—व्यापाराचे अपाडे गाडे मोडताही, अक्रियेचें पाउल केही न मोडे. ॥ २० ॥

अ. वि.—ज्ञान्याच्या देहाकडून जरी असंख्य कर्में झालीं, तरी त्याचा अक्रिय, असंग स्वात्मभाव कांहीं बिघडत नाही. कारण, आत्मा हा, सर्वकर्मातीत व नैष्कर्म्य असा आहे; आणि सर्व कर्में बाहेरच्या बाहेर प्रकृतिआश्रित असणाऱ्या गुणाकडून होत आहेत. ज्ञा० अ० ३ ओ० १७८ “कर्म तव पराधीनपणें । निपजत असे प्रकृतीपणें । येरी धरी मोकली अंतःकरणें । ते वाहिजे वाया ॥ ” जसा ज्या गुणाचा उत्कर्ष असेल, त्याप्रमाणें कर्में होतात; म्हणजे सत्व गुणाच्या उत्कर्षांत, जीवाकडून सत्कर्में होतात; रजोगुणाच्या उत्कर्षांत, अनेक काम्य कर्में होतात; व तमोगुणाच्या उत्कर्षांत, निषिद्ध कर्में होतात. अशा ह्या गुणचेष्टांचा संबंध आत्मत्वीं नाही. “ ज्ञा० अ० १३ ओ० ९०६ तो गुण नव्हे कांहीं । गुणां तया संबंध नाही । परी तयाच्याची ठाई ॥ आभासती ॥ ” अशा ह्या गुणक्रियारहित स्वात्मस्थितीवर आरुढ होऊन, ज्ञाता सर्व गुणचेष्टा पहात असतो. “ ज्ञा० अ० १४ पै तेथून मग पहातां ॥ म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रियाजातां ॥ नियोजित ॥ २९४ ॥ सत्वरजतमाच्या ॥ भेदी प्रसरू कर्माचा ॥ होत असे तो गुणांचा ॥ विकारू हा ॥ २९५ ॥ ययामाजी मी ऐसा ॥ वनीं का वसंतु जैसा ॥ वनलक्ष्मीविलासा ॥ हेतुभूत ॥ २९६ ॥ कां तारांगणी लोपावें ॥ सूर्यकांती उदीपावें ॥ कमळीं विकासावें ॥ जावे तमे ॥ २९७ ॥ यया कोणाचे कांहीं ॥ सविता जैसा देखत नाही ॥ तैसा अकर्ता मी देहीं ॥ सत्तारूप ॥ २९८ ॥ ” तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तत इति मत्वा न सज्जते ॥ भ. गी. अ. ३ श्लो. २८. जें तत्त्वज्ञानियांच्या ठायीं ॥ तो प्रकृतीभाव नाही ॥ जेथ कर्मजात पाहीं ॥ निपजत असे ॥ १८१ ॥ ते देहाभिमानु सांडुनी ॥ गुणकर्में ओलांडुनी । साक्षीभूत होऊनी । वर्तत देही ॥ १८२ ॥ म्हणोनी शरीरीं जरी होती ॥

तरी कर्मबंधा नाकळती ॥ जैसा का भूतचेष्टा गभस्ती ॥ घेववेना ॥ १८३ ॥ नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ तु. म. काम नाहीं काम नाहीं । झालों पाही रिकामा ॥ फावल्या त्या करु चेष्टा । निश्चळ द्रष्टा बैसुनी ॥ अशा प्रकारचा अक्रिय आत्म्याविषयींचा तत्त्व-वेत्त्यामध्ये बोध असल्यामुळे, स्थूल सूक्ष्म संघाताकडून जरी अनेक व्यापार झाले, तरी अक्रिय स्वात्मस्थितीस धक्का येत नाही.

पसरूनि वृत्तीची वावे । दिठी रुपातें देखेवे ॥

परी साचाचेनि नांवें । कांहींच नलगे ॥ २१ ॥

अन्वय—दिठी वृत्तीची वावे पसरूनि रुपातें खेवे दे, परी साचाचे नांवेंनि कांहींच नलगे. ॥ २१ ॥

अ. वि.—ज्ञान्याचे नेत्र, वृत्तिरूपी वाव पसरून, रूपविषयास आलिंगन देतात. पण, तात्विकदृष्टीने नेत्रवृत्ती व रूपविषय, हे एक अस्तिभातिप्रियरूप स्वात्मत्व आहे, असा ज्ञान्याचा प्रत्यय असल्या-मुळे, नेत्रवृत्तीचा व रूपविषयाचा संबंध, ज्ञान्याच्या दृष्टीने बाधित (मिथ्या) आहे.

तमाते ध्यावया । उचलूनि सहस्र बाहिया ॥

शेवटीं रवी यया । हाचि जैसा ॥ २२ ॥

अन्वय—सहस्र बाहिया उचलूनि रवी तमाते ध्यावया (सरसावे) परी जैसा शेवटीं रवी यया हाचि ॥ २२ ॥

अ. वि.—आपल्या किरणरूपी सहस्र बाहूंनीं सूर्य अंधारास पकडावयास गेला, पण शेवटीं सूर्य एकटा राहिला.

स्वप्नीचिया विलासा । भेटइन या आशा ॥

उठिला तंव जैसा । तोचि मा तो ॥ २३ ॥

अन्वय—स्वप्नीचिया विलासा भेटइन या आशा उठिला, तंव जैसा तोचि मा तो. ॥ २३ ॥

अ. वि.—स्वप्नांतले विलास भोगावे म्हणून जागा होऊन उठला, तों सर्व विलास जाऊन, हा एकटा एकच उरला.

तैसा उदैलियानि विषये । ज्ञानी विषयी हो लाहे ॥

तंव दोन्ही न होनी होये । काय नेणो ॥ २४ ॥

अन्वय—तैसा विषये उदैलियानि ज्ञानी विषयी हो लाहे, तंव दोन्ही न होनी काय होये ते नेणो. ॥ २४ ॥

अ. वि.—जसा सूर्यानें कमलाचा विकास होतो, त्याप्रमाणें ज्ञान्याच्या इंद्रियवृत्तीनें विषयांचा विकास केला, म्हणजे त्या विषयांस वृत्ती प्रकाशते, व त्या योगानें ज्ञानी विषयी होतो; म्हणजे ज्ञानी विषयाचें सेवन करतोसें दिसतें, पण विषय व इंद्रिये, हीं दोन्ही कल्पित आहेत, व या दोहोंस आधार जें चैतन्य, त्याचा ज्ञात्यास प्रत्यय असल्यामुळें, कल्पित इंद्रिये व विषय यांची निवृत्ती होऊन, विषय व विषयी हे भाव जाऊन, जें न कळण्याजोगें आहे, त्या स्वात्मस्वरूपस्थितीनें ज्ञानी असतो.

चंद्र वेंचूं गेला चांदिणें । तंव वेंचिलें काय कोणें ॥

विजुनि वांझे स्मरणें । होती जैशीं ॥ २५ ॥

अन्वय—चंद्र चांदिणें वेंचूं गेला, तंव कोणें काय वेंचिलें? जैशीं (ज्ञानी विषयांची) स्मरणें विजुनि वांझे होती. ॥ २५ ॥

अ. वि.—जसें चंद्र आपलें चांदणें आपण वेंचूं गेला, तर तेथें कोणी काय वेंचलें? तसें ज्ञात्याचे ठिकाणीं, विषय व विषयी दोन्ही एक आत्मरूप असल्यामुळें, 'आहेत' असा स्मरणाचा व्यवहार होत नाही. म्हणून ज्ञात्यानें केलेले विषयांचें स्मरण व्यर्थ होय. विषय आपल्या स्वरूपाहून निराळे असतील तर त्यांचें स्मरण होणार. इंद्रियज्ञानजन्यसंस्कारास स्मृति म्हणतात. तत्ववेत्त्यांचे ठिकाणीं इंद्रिये व विषय या कल्पना नाहीत; म्हणजे सच्चिदानंदरूप आत्मज्ञानानें इंद्रिये व विषय हे सर्व बाधित झाले आहेत म्हणून, इंद्रिये

व विषय यांच्या ठिकाणी, ज्ञान्याला तात्विक दृष्टीनें एक आत्मप्रत्ययच आहे. आतां, बाधित इंद्रियांचा बाधित विषयांसी संबंध होऊन झालेला विषयज्ञानजन्य संस्कारही बाधितच आहे, व ज्या अंतःकरणांत बाधित संस्काररूप स्मृतीचा उदय झाला आहे, तेंही ज्ञान्याचें अंतःकरण बाधित आहे; या दृष्टीनेंच ज्ञान्याचे अंतःकरणांत स्मृतीचा उदय झाला तरी त्या व्यर्थ आहेत, असें “विऊनी वांझे स्मरणें होती” या शब्दांनीं मूळ ओंवीत सुचविलें आहे.

प्रत्यहारादि आंगीं । योगें आंग टेकिले योगी ॥

तों जाला ये मार्गी । दिहाचा चांदु ॥ २६ ॥

अन्वय—प्रत्यहारादि आंगीं योगें योगी आंग टेकिले तों ये मार्गी दिहाचा चांदु जाला. ॥ २६ ॥

अ. वि.—यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्यहारादी योगाचीं आठ अंगें आहेत. या अष्टांग योगानें, योग्यांनीं (योग साधन करणारांनीं) योगाचा आश्रय केला. तो योग, या ज्ञानोत्तर होणाऱ्या सहज भक्तिप्रकाशापुढें, दिवसाच्या चंद्राप्रमाणें निस्तेज झाला; म्हणजे स्वतःसिद्ध व भेदशून्य अशा सहज भक्तिप्रकाशाच्या ठिकाणीं त्या योगसाधनाचा कांहीं उपयोग नाही. कारण, ज्या सहजभक्तिस्वरूपांत कालत्रयीं वियोग नाही, असा तीन्ही कालांत एकरूप असणारा जो सहजभक्तिप्रकाश, तेथें योग कशाचा करावयाचा आहे? म्हणून योग हा सहजभक्तीच्या ठिकाणीं व्यर्थ आहे.

येथें प्रवृत्ति बहुडे जिणे । अप्रवृत्तिसी बाधावणे ॥

आतां प्रत्यङ्मुखपणे । प्रचारु दिसे ॥ २७ ॥

अन्वय—येथें प्रवृत्ति जिणे बहुडे अप्रवृत्तिसी बाधावणे (आहे). आतां प्रत्यङ्मुखपणे प्रचारु दिसे ॥ २७ ॥

अ. वि.—“येथें प्रवृत्ति बहुडे जिणे” म्हणजे आत्मज्ञान्याच्या ठिकाणीं देहतादात्म्यरूप प्रवृत्ती मार्गें फिरली. (आत्मस्वरूपाच्या विचा-

रानें देहात्मबुद्धी नष्ट झाली) “अप्रवृत्तीसि बाधावणें” म्हणजे अना-
त्म्याचा संबंध टाकून आत्मविषयक वृत्ती प्रकट होते; म्हणून ज्ञान्यांचा
सर्व व्यवहार “प्रत्यब्मुखपणे दिसे” म्हणजे आत्मविषयक अशा अंत-
र्मुख वृत्तीनेच होत असतो. भावार्थ असा कीं, भेदशून्य, नित्य-
परिपूर्ण चैतन्य हेंच आपलें स्वरूप आहे, असा ज्ञान्याचा निश्चय
असल्यामुळें, त्याच्या स्वरूपाचें बाहेर असें कांहींच नाही; सर्व आंत,
बाहेर, वरती, खालीं, एक चैतन्यमात्र आहे, म्हणून, ज्ञान्याचीं
कायिक वाचिक मानसिक जीं कांहीं कर्में होतील, तीं सर्व अंतर्मुखच
आहेत. ए० भा० अ० ११ ओ० ११०८।९ जपेवीण नाम वदनीं ।
धारणेवीण ध्यान मनीं । संकल्पेवीण मदर्पणीं । सर्व कर्में सर्वदा ॥
निरोधेवीण वायुरोधू । मर्यादेवीण स्वरूपबोधू । विषयेवीण सदा
स्वानंदू । मद्भक्त शुद्ध या नांव ॥

द्वैतदशेचें आंगण । अद्वैत वोळगे आपण ॥

भेदु तंव तंव दुण । अभेदासी ॥ २८ ॥

अन्वय—द्वैतदशेचें आंगण अद्वैत आपण वोळगे (जंवजंव) भेदु
(वाढे) तंव तंव अभेदासी दुण (होतसे). ॥ २८ ॥

अ. वि.—ज्ञानी पुरुषाकडून होणाऱ्या द्वैत व्यवहाररूपी
अंगणांवरुन अद्वैत राबतें आहे. जों जों भेदव्यवहार होईल, तों तों अ-
द्वैताची दुप्पट वाढ होते. म्हणजे, ज्ञानी पुरुषांचा सर्व भेदव्यवहार
अभेद ब्रह्मात्मबुद्धीनें होत असतो; म्हणून जों जों भेदव्यवहार हो-
ईल, तों तों अभेद ब्रह्मभावाचाच विकास होतो. तु० म० “ब्रह्म-
रूपाचीं कर्में ब्रह्मरूप ॥ विरहित संकल्प होती जाती ॥” अनेक पटांतून
जसा तंतू अभेद, अनेक तरंगांतून जसें जल अभेद, तसें अनेक नामरू-
पांतून, अनेक व्यवहारांतून, अनेक गुणधर्मांतून, तत्ववेत्त्या ज्ञान्यास,
अभेद ब्रह्मभावाचाच प्रत्यय आहे.

कैवल्याही चढावा । करित विषयसेवा ॥

जाला भृत्य भज्य कालोवा । भक्तीच्या घरीं ॥ २९ ॥

अन्वय—विषयसेवा कैवल्याही चढावा करित भक्तीच्या घरीं भृत्य भज्य कालोवा झाला. ॥ २९ ॥

अ वि.—ज्ञान्याचें विषयसेवन अभेदांतलें असतें, म्हणून तें मोक्षावर ताण करितें. भक्तीच्या घरीं भज्य व भजक, म्हणजे स्वामी व सेवक, एक झाले. भावार्थ असा कीं, हा विषय व मी विषयी असा भेद ज्या बुद्धीवर नाही, त्या आत्मविषयक बुद्धीनें केलेलें विषयसेवन, न केल्यासारखेंच आहे. म्हणजे ज्ञान्यास विषय हे स्वात्मरूपाहून वेगळे नाहीत. “ज्ञा. अ. २ ओ. ३३५ “विषयां तया कांहीं ॥ आपणपेवांचोनी नाही ॥ तरी विषय कवण कायी ॥ बाधितील कवणा ॥” अशा आत्मैक्य अनुभवस्थितीत ज्ञानी पुरुषांच्या इंद्रियांनीं जरी विषयसेवन केलें, तरी त्यांचें तें करणें कैवल्यावर चढाव करित आहे; म्हणजे सजातीय विजातीय स्वगत-भेदशून्य, देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य, केवल ज्ञानरूप, अक्रिय ब्रह्म-भावास कैवल्य ही संज्ञा आहे. हा कैवल्यभाव, ज्ञान्यांच्या विषय-सेवनअर्जनादि व्यवहारानें, न बिघडतां, जशाचा तसा असतो. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, ज्ञान्यांच्या विषयसेवनव्यवहारानें, वर सांगितलेला केवल स्वात्मभाव बिघडत नाही, तर अज्ञान्यांच्या विषयसेवनानें तरी कोठें बिघडतो ? तर याचें समाधान असें आहे कीं, ज्ञानी व अज्ञानी या उभयतांचा केवल स्वात्मभाव एकच आहे; व उभयतांच्या विषयसेवनव्यवहारामध्यें तो बिघडत नाही. तथापि अज्ञान्यामध्ये केवल स्वात्मभावाचा अविवेक असल्यामुळें, देहइंद्रियमन-बुद्ध्यादि स्थूल सूक्ष्म संघाताकडून होणारा, विषयअर्जन व सेवन व्यवहार, असंग अक्रिय त्रिकाळ एकरूप ज्ञानमात्र अशा केवल स्वात्मरूपाचे ठिकाणीं, तो अज्ञानी आरोपित करितो; म्हणजे स्थूल सूक्ष्म संघाताकडून झालेला व्यवहार मीं केला, अशा समजुतीनें अहंवृत्तीचा

विषय, जो शुद्ध कूटस्थ, त्याच्याकडे कर्तृत्व भोक्तृत्व लादतो. पण असा प्रकार ज्ञान्यांचा नाही; म्हणजे संघाताकडून होणाऱ्या विषयअर्जनसेवनादि व्यवहाराचा अहं (मी) कर्ता, अशा बुद्धीने, केवळ अक्रिय असंग ज्ञानरूप स्वात्मतत्वावर, ज्ञानी हा कर्तृत्व भोक्तृत्व लादित नाही. “ए. भा. इंद्रियद्वारा यथानिगुति ॥ प्राप्त विषयांतें सेविती ॥ परी सेविले ऐसेंही नेणती ॥ विषयस्फूर्तीं स्फुरेना ॥ २९ ॥ गुण पोखिती गुणावस्था ॥ इंद्रियें घेती इंद्रियार्थी ॥ मी उभय साक्षी अकर्ता ॥ चिन्मात्रता अलिप्त. ॥ ३० ॥ तो इंद्रियांचेनी खेळेमेळे ॥ सुखें विषयांमाजी जरी लोळे ॥ तरी विकाराचेनी विटाळे ॥ कदा काळे मैळेना. ॥ ३१ ॥” असा हा ज्ञान्यांचा बोध असल्यामुळे, विषयसेवनादी व्यवहारानें, ज्ञान्यांचा केवळ स्वात्मभाव बिघडत नाही. या दृष्टीनेच “कैवल्याही चढावा करीत विषयसेवा” असें मूळांत म्हटलें आहे. ज्ञान्याचा विषयसेवनव्यवहार होऊनही, त्याचें असंगत्व, अक्रियत्व, अभोक्तृत्व कायम रहातें, हाच कैवल्य-चढावा आहे, व तें यथार्थ आहे. जसें एखादा इंद्रियनिग्रही ब्रह्मचारी, हजारों तरुण सुंदर स्त्रियांमध्ये असून, जर त्याचें ब्रह्मचर्य बिघडलें नाही, तर त्यानें निर्जन वनांत इंद्रियनिग्रहानें अज्ञान्या ब्रह्मचान्यावर ताण केली, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. तसें ज्ञान्यानें विषयसेवन करून, निर्विषय केवळ स्वात्मभाव ज्या अर्थी बिघडूं दिला नाही, त्या अर्थी त्यानें कैवल्यावर ताण केली, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. श्रीकृष्ण परमात्म्याचें विषयसेवन हें असें कैवल्यावर ताण करणारें होतें, म्हणूनच जन्मतांच निर्विषयी असणारे, निष्कलंक, ब्रह्मचारी व ब्रह्मनिष्ठ शुकासारखे बहादर, त्या श्रीहरीच्या विषयसेवन व्यवहारांचें वर्णन करणारे भाट झाले. “ज्ञा. अ. ११. एरवीं विषय जिणोनी जन्मले ॥ जे शुकादिक दादुले ॥ ते विषयचि वानितां झाले ॥ भाट ययाचे” ॥ १७३ ॥

घरामाजी पाये । चालता मार्गूही तोचि होये ॥

ना बैसे तन्ही आहे । पावणेची ॥ ३० ॥

अन्वय—घरामाजी पाये चालता मार्गूही तोचि होये, ना बैसे, तन्ही पावणेची आहे. ॥ ३० ॥

अ. वि.—एखादा आपले घरांत आपले पायांनीं चालला, तर चालण्याचा रस्ता घरच आहे; अथवा बसला तरी घरांतच आहे. दुसऱ्या गांवाहून आपल्या गांवीं मार्गानें येत असतां, पाय दमल्यामुळे, मध्यंतरीं विश्रांतीकरितां बसला, तर त्याला आपले घरीं येण्यास मधला मार्ग क्रमावा लागेल; तसें घरांत फिरतां फिरतां दमून बसला तरी, घरास जाण्याकरितां मार्गक्रमणाची जरूर नाही. सारांश, घरामध्ये चालला तर घरच मार्ग आहे, व दमून बसला तरी घराचा योग आहेच. जसें चालण्यांत बसण्यांत घराचा वियोग होत नाही.

तैसें भलते करितां । येथें पाविजे कांहीं आतां ॥

ऐसें नाहीं न करितां । ठाकिजेना ॥ ३१ ॥

अन्वय—तैसें भलते करितां आतां येथें कांहीं पाविजे ऐसें नाहीं न करितां ठाकिजेना. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—तसें ज्ञानी पुरुषाला अनेक साधनें करून, म्हणजे स्नानसंध्या, भजनपूजन, जपहोम, श्रवणमननादिक साधनें करून, आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याची कांहीं जरूर नाही. कारण, भेदशून्य सच्चिदानंदरूप नित्यपरिपूर्ण स्वात्मभाव, त्याला नित्य प्राप्त आहे; म्हणजे आत्मभाव, हेंच माझे स्वरूप आहे, असा त्याचा दृढबोध आहे, याकरितां नित्यप्राप्ताच्या प्राप्तीविषयीं कांहीं खटपट करण्याची जरूर नाही; म्हणून ज्ञान्याला निवृत्तिमार्गानें जाण्यांत कांहीं फायदा नाही, व न जाण्यांत कांहीं तोटाही नाही. जसें एखाद्या देहात्मवादी बहिर्मुख जीवानें, स्नानसंध्या जप-

होम भजनपूजन अथवा श्रवणमननादिक कांहींही पारमार्थिक साधनें केलीं नाहीत, तर तो जसा आपल्या स्वात्मस्वरूपापासून अष्टहो-
 उन, अधोगतीस जाईल, तसें ज्ञान्याचें नाही. कारण, ज्ञानी नित्यमुक्त व स्वात्मबोधसंपन्न असल्यामुळें तो कृतार्थ आहे. त्याला कांहीं कर्तव्य असें नाही ॥ हेंच “कृतकृत्यश्च भारत” या वचनानें गीताशास्त्र सुचवीत आहे. ज्ञा० अ० १४ श्लोक २२ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ तरि रजाचेनि माजें ॥ देहीं कर्माचे आणोजें ॥ प्रवृत्ती जै घेइजे ॥ वेंटाळूनि ॥ २८ ॥ तै मीच का कर्मठ ॥ ऐसा नये श्रीमाठ ॥ कां दरिद्रलिये बुद्धी वीट ॥ तोही नाही ॥ २९ ॥ अथवा सत्वेचि आधिकें ॥ जें सवेंद्रियीं ज्ञान फांके ॥ तै सुविद्यता तोखे ॥ उबेजेही ना ॥ ३३० ॥ कां वाढिलेनि तमें ॥ गिलेजेचि मोहभ्रमें ॥ तें अज्ञानत्वेन न श्रमे ॥ घेणेंही नाही ॥ ३१ ॥ पै मोहाच्या अवसरीं ॥ ज्ञानाची चाड न धरी ॥ ज्ञानें कमें नादरी ॥ होता न दुःखी ॥ ३२ ॥ सायंप्रातर्मध्यान्हा ॥ या तिही काळांची गणना ॥ नाही जेवी तपना ॥ तैसा असे ॥ ३३ ॥ तया वेगळाचि काय प्रकाशे ॥ ज्ञानित्व याचें असे ॥ कायि जळार्णव पाउसें ॥ साजा होय ॥ ३४ ॥ ना प्रवर्तलेनि कमें ॥ कर्मठत्व तया कां गमे ॥ सांगें हीमवतं हिमें ॥ कांपे कायि ॥ ३५ ॥ नातरि मोह आलिया ॥ काइ पां ज्ञाना मूकीजेल तया ॥ महा अगीतें उन्हाळया ॥ जाळवत असे ॥ ए. भा० अ. २८ ओ० ३२३ ते ३२९ देहेंद्रियें वेगळा पाही ॥ अपरोक्ष आत्मा जाणीतला जिहीं ॥ त्यांसि इंद्रियनेमें लाभ कायी ॥ विक्षेपें नाही हानी त्यांसी ॥ २३ ॥ दोराचा साप खिळोनि मंत्रीं ॥ मंत्रवादी निःशंक धरी ॥ न खिळिता जो धरी करी ॥ त्यांसिही न करी बाधा तो ॥ २४ ॥ जो मृगजळीं पोहोनि गेला ॥ तो दैवांच्या कडे पडिला ॥ पोहेचि ना तो नाही बुडाला ॥ कोरडा आला ऐल तीरा ॥ २५ ॥ तेवी देहेंद्रियांचें मिथ्यामान ॥ जाणोनी झाले जे

सज्ञान ॥ त्यांसि इंद्रियांचें बंधन ॥ सर्वथा जाण असेना ॥ २६ ॥
जयासि माझें अपरोक्ष ज्ञान ॥ तेणें घालोनियां आसन ॥ अखंड धरितां
ध्यान ॥ अधिक उपेग जाण असेना ॥ २७ ॥ जेवी मिळाला विग्रह-
धारी ॥ तेवी तेंही वर्ततां शरीरीं ॥ ते इंद्रियकर्माचारी ॥ भवसा-
गरीं न बुडती ॥ २८ ॥ अथवा तो इंद्रियसंगतीं ॥ दैवें अनेकविषय-
प्राप्ती ॥ भोगितांही अहोराती ॥ ब्रह्मस्थिती भंगेना ॥ २९ ॥

**आठवू आणि विसरू । तयातेंही घेऊ नेदी पसरू ॥
दशेचा व्यवहारू । असाधारणु ॥ ३२ ॥**

अन्वय—आठवू आणि विसरू तयातेंही पसरू घेऊं नेदी. हा दशेचा
व्यवहारू असाधारणु होय ॥ ३२ ॥

अ. वि.—आत्मा हा नित्य स्मृतिरूप असल्यामुळें, तेथें विस्मृति-
सापेक्ष स्मृतिवृत्ती नाहीं; कारण, तेथें आवरण करणारा तमोगुण नाहीं,
व स्मृतिसंस्कार व्यक्त करणारा, सत्वगुणही नाहीं; असें तें केवळ शुद्धस्व-
रूप आहे. ज्ञा० अ २.ओ. २३६ “गुणत्रयादि लेप । नलगती जेथ ॥”
म्हणजे, जेथें आठव व विसराचा विकार नसून, आठवविसरातीत निर्विकार
ज्ञानरूप अशी जी आत्मस्वरूपस्थिती, हीच सहजभक्ति आहे. तुकाराम
म० आठव नाठव गेले भावाभाव । झाला स्वयमेव पांडुरंग ॥ अशी ही
असाधारण दशा (श्रेष्ठावस्था) आहे, असें मूळांत म्हटलें आहे.

जाली स्वेच्छाची विधि । स्वैर जाली समाधी ॥

दशे इये मोक्षरिद्धि । वैसो घापे ॥ ३३ ॥

अन्वय—स्वेच्छाची विधि जाली स्वैर समाधी जाली. इये दशे मोक्ष-
रिद्धी वैसो घापे. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—ज्ञात्याचें स्वेच्छानुरूप वर्तन, हाच विधि आहे,
व नियमबद्धरहित व्यवहार, हीच समाधी आहे. ज्या स्थिती-
मध्ये ज्ञानी आहे, त्या स्थितीला बसण्याकरितां मोक्षैश्वर्याचें बसकर
घातलें आहे. भावार्थ असा कीं, ज्ञान्यानें दृढ अपरोक्ष आत्मज्ञानानें

मायादि सर्व प्रपंचाचा निरास, ऊर्फ बाधा केली आहे, म्हणून वेद-
प्रणीत विधिविधानाचें, त्या ज्ञान्याला बंधन नाही. जसें कोणी एक
गृहस्थ स्वप्नांत एका राजाच्या शहरांत राहत होता; तेव्हां तेथील
राजांनीं केलेल्या कायद्याप्रमाणें, त्या गृहस्थास वागावें लागे. जर
कायद्याचें उलंघन करून आपण वागलों, तर राजदंडाला पात्र होऊं
अशा भीतीनें कायद्याच्या नियमानें वागणें, त्या स्वप्नांतील गृहस्थास
भाग पडे. पुढें तो कांहीं वेळानें जागा झाला, व स्वप्नांतील काय-
द्याचे नियमांचें उलंघन करून स्वेच्छपणानें वागूं लागला, तर तो
दंडास पात्र होईल काय? उघड आहे; होतो कोठून? कारण, जागृत-
कालीं स्वप्नांतील कायदे करणारा राजा व त्याचे कायदे व राजधा-
नीचें शहर, हें सर्वच जर जागृत पुरुषाला मिथ्या झालें आहे, तर
मग स्वप्नांतील कायद्याचें त्यांस बंधन आहे काय? तसें स्वा-
त्मस्वरूपाच्या विस्मृतिरूप निद्रा जाऊन ज्ञानजागृती ज्याला प्राप्त
झाली आहे, त्याला स्वात्म्याच्या अज्ञाननिद्रेमुळें पडलेले देहादी प्रपंच
हे स्वप्न, व त्यांतील राजा जो वेद, त्यांनीं वर्णाश्रमाला उचित
असे विधिविधानरूप केलेले कायदे, ह्यांचें बंधन आहे काय?
अर्थात् नाही. कारण, वेद व वेदप्रणीत विधिविधान, हें सर्व अ-
विद्यामूलक आहे, व ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणीं त्या अविद्येची निवृत्ती
स्वात्मज्ञानानें झाली आहे. तर मग, त्याच्या बोधापुढें अवि-
द्याश्रित वेद व त्यांनीं केलेलें विधिविधान, सत्य आहे काय? तर
नाहीं. तर मग त्यांचें बंधन त्याला असेल कसें? या दृष्टीनेंच “जाली
स्वेच्छेची विधी” असें मूळांत म्हटलें आहे. ॥ भा० अ० १३ गुरु-
कृपे जो सज्जन । त्यासी देहाचें बाधित भान ॥ मिथ्या प्रपंचाचें दर्शन ।
कर्मकर्तेपण त्या नाही ॥ ४७१ ॥ अविद्या द्योतिले वर्णाश्रम ॥ तेथीचें
आविद्यक क्रियाकर्म ॥ तेथील जो वेदोक्त धर्म ॥ तो अविद्याभ्रम
अज्ञाना ॥ ४७२ ॥ सज्जन भक्तांच्या ठायीं । ते अविद्या निःशेष नाही ॥

मा वेदविधानाते तेथें पाहीं ॥ रिधावया कायी कारण ॥४७३॥ आंवांस-
 फळित जंव असे ॥ तंव नेटेंपाटें राखण वैसे ॥ फळ हाता आल्या
 आपैसे ॥ राखण वायसें राहवेना ॥४७४॥ तेवीं अविद्येचें जंव बंधन ॥
 तंव वेदाचें वेदविधान ॥ अविद्या नाशिलिया जाण ॥ विधिनें तें
 स्थान सांडिलें ॥४७५॥ ज्ञान्याचा स्वैराचार, हा समाधी आहे; म्हणजे
 ज्ञान्याचें अनियमित वर्तन ही समाधी आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं
 ज्ञान्याचें अनियमित वर्तन, असूं शकणार नाही; कारण, जर त्याचें
 अनियमित वर्तन असेल, तर तो ज्ञानी कसला? त्यास अज्ञानीच म्हटलें
 पाहिजे; कारण, अनियमित वर्तन, हें अज्ञानमूलक आहे; म्हणून,
 ज्ञान्याचें वर्तन नियमितच असलें पाहिजे; पण तो नियम इतर कोण-
 त्याही कर्माविषयींचा नसून, निवृत्तीचा नियम असतो. कदाचित् ज्ञा-
 न्याची कर्माकडे प्रवृत्ती झाली, तर शौच स्नान भोजन मलविसर्जनादि
 शरीरनिर्वाहक अशीं अवश्यक करण्याचीं जी कर्मे आहेत, तितकींच
 करण्यापुरती होते, अधिक प्रवृत्ति होत नाही. कारण, गुरुप्रसादानें ज्ञान
 उत्पन्न होण्याचे पूर्वी, जिज्ञासू अवस्थेमध्ये, विषयाविषयीं दोषदृष्टी
 असल्यामुळें, वैराग्य असतें. तेंच वैराग्य, गुरुअनुग्रहानें आत्मज्ञानाची
 प्राप्ती झाल्यावरही विषयाविषयीं दोषदृष्टी व अपरोक्ष मिथ्याबुद्धि
 असल्यामुळें असतें. म्हणून एकवार विषय मिथ्या आहेत, असें अपरोक्ष
 कळल्यावर, पुन्हा विषयाविषयीं ज्ञान्यामध्ये सत्यबुद्धि उत्पन्न होत
 नाही; आणि विषय हे दुःखरूप आहेत, अशा विषयासंबंधानें अस-
 णान्या दोषदृष्टीमुळें, विषयाविषयीं प्रीति उत्पन्न होत नाही. जशी
 अज्ञ जीवांची विषयाविषयीं प्रीति असल्यामुळें, विषयार्जनाची
 अधिक प्रवृत्ति होते तशी ज्ञान्याची होत नाही. कारण, अधिक
 प्रवृत्तीला, हेतू जो वैषेयिक राग, तो ज्ञान्याच्या ठिकाणीं नाही, हें वर
 सांगितलें आहे. आतां वर सांगितलेली शरीरनिर्वाहक अवश्य कर-
 ण्याचीं जीं कर्मे, त्यांचे ठायीं ज्ञान्याची जी प्रवृत्ति होते, ती रागमूलक

नसून, अवशिष्ट देहप्रारब्धाच्या योगानें होते. याचें समाधान असें आहे कीं, कर्म तीन प्रकारचीं आहेत. एक संचित, दुसरें प्रारब्ध, तिसरें क्रियमाण; त्यांपैकीं संचितक्रियमाणांची निवृत्ति आत्म्याच्या परोक्ष-ज्ञानानें होते, आणि आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानें प्रारब्धाची निवृत्ती होते. तु० म० प्रारब्ध क्रियमाण । भक्ता संचित नाहीं जाण ॥ अशी हीं संचित प्रारब्ध क्रियमाण, ह्या सर्व कर्मांची निवृत्ति आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानांत होते. भ० गी० “सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” ॥ असा हा प्रारब्धकर्माचा देखील निषेध ज्ञान्याच्या ठिकाणीं केला; पण तो ज्ञात्याचा देहदृष्टीनें नसून, आत्मदृष्टीनें केला आहे. आणि तो बरोबर आहे. कारण, ज्ञानी, देह हा आपलें स्वरूप आहे, असें मानीत नसून, देहेंद्रियमनबुद्ध्यादिकांचा साक्षी, सच्चिदानंदरूप ज्ञानमात्र आत्मभाव, मी आहे, असा त्याचा दृढ निश्चय आहे. म्हणून, ज्ञानी म्हटलें, कीं त्याचा अर्थ देह न घेतां, आत्माच घेतला पाहिजे; म्हणजे संचित क्रियमाण प्रारब्ध, या त्रिविध कर्मरहित ज्ञानी कसा आहे, याची संगती लागेल. ज्ञानी या शब्दाचा अर्थ ज्ञान्याचा देह घेतला, तर विरोध येईल, तो असा. अपरोक्ष ज्ञानानें संचित क्रियमाणाचा नाश होतो; परंतु प्रारब्ध कर्माचा भोगावांचून क्षय होत नाहीं (प्रारब्ध-कर्माणां भोगादेव क्षयः) असें शास्त्रानें म्हटलें आहे, त्याचा वर सांगितलेल्या वाक्याशीं विरोध येईल, म्हणून, ज्ञान्याच्या सर्व कर्मांचा जो निषेध केला आहे, तो आत्मदृष्टीनें केला आहे, आणि संचित क्रियमाणांचा नाश होऊन, प्रारब्धकर्माचा भोगावांचून क्षय होत नाहीं, असें जें शास्त्रांत म्हटलें आहे, तें ज्ञान्याच्या देहदृष्टीनें म्हटलें आहे व तें यथार्थ आहे; कारण, शरीरआरंभक जें प्रारब्धकर्म आहे, त्याचा नाश आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानें होतो, असें स्वीकारलें, तर, ज्ञान ज्ञाल्याबरोबर ज्ञान्याचा देह पडला पाहिजे; कारण, प्रत्येकाच्या सर्व शरीरचेष्टा, मग तो ज्ञानी असो अगर अज्ञानी असो, त्याच्या प्रारब्धकर्माच्या योगानें होत

आहेत; मात्र अज्ञानी हा, देहाचा अहंकार घेऊन, कर्माविषयी कर्तृत्व-
बुद्धि धरतो, म्हणून बद्ध होतो, आणि ज्ञानी अनहंकृत अकर्ता असतो,
म्हणून मुक्त असतो; पण जोपर्यंत, प्रारब्धकर्म शिलक आहे, तोपर्यंत
ज्ञान्याच्या देहचेष्टा चालावयाच्याच; पण ते प्रारब्धकर्म, सर्व ज्ञान्यांचे
सारखे असते असे नाही; म्हणून, सर्व ज्ञान्यांचा आत्मबोध जरी एक
कसाचा आहे, तरी सर्वांचे देह प्रारब्धभिन्नभिन्न असल्यामुळे, सर्वांच्या
भिन्नभिन्न व अनियमित चेष्टा होतात. ए० भा० अ० १२ माझीया साक्षा-
त्कारा आला। जो जीवनमुक्तत्व पावला। तोही अदृष्ट बांधला, वर्त
उगला देहगेही ॥ ३९९ ॥ जनक राजा राज्यपदी नांदे ॥ शुक्र नागवा
प्रारब्धे ॥ कळी लाविजे नारदे ॥ अदृष्ट छंदे विनोदे ॥ १० ॥ वसिष्ठ
पौरोहित्य करी ॥ भीष्म पट्टे शरपंजरी ॥ याज्ञवल्क्या दोन्ही
नारी। अदृष्टा करी वर्तत ॥” असे हे जनकादि प्रारब्धवशात्,
भिन्नभिन्न व अनियमित चेष्टा करीत असत; तथापि शास्त्राने
त्यांना मूर्ख न ठरवितां, ज्ञानीच म्हटले आहे. यावरून, असे सिद्ध होते
कीं, ज्ञान्यांच्या चेष्टा, स्वैर म्हणजे अनियमित असतात. शंकाकारांनीं
म्हटल्याप्रमाणे, नियमित नसतात, असे जरी आहे, तरी त्यांचे हे अनिय-
मित वर्तन, हीच समाधी आहे. कारण, समाधी म्हणजे, आवरण विक्षे-
परहित मनाची प्रसन्न अशी शांत अवस्था आहे. आणि ती तर ज्ञान्यांना
आत्म्याचे अपरोक्ष ज्ञान झाल्यावरही, देहप्रारब्धाने होणाऱ्या अनियमित
चेष्टाकालीही, नित्य प्राप्त आहे. ते असे कीं आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाने
आवरण, म्हणजे आत्मस्वरूपाचे अज्ञान हे बाधित झाले. त्याच्याबरोबर
अज्ञान कार्य अंतःकरणादि मनोवृत्तींसह स्थूलदेहबाधित झाल्यामुळे,
ज्ञान्याच्या दृष्टीने, अज्ञानादि आवरणविक्षेपरूप प्रपंच नसून, एक सम-
राभरित नित्य अक्रिय चैतन्य मात्र आहे; म्हणून इतर जीवांच्या दृष्टीने
जरी ज्ञान्यांच्या देहाकडून अनियमित क्रिया होत आहेत असे भासते,
तरी केवळ बोधरूप झालेले ज्ञानी, हे नित्य परिपूर्ण परब्रह्मस्थितीने,

अचल व शांत आहेत. ज्ञान्यांच्या बोधदृष्टींत जर ईशाचे समष्टी चारी देह नाहीसे झाले आहेत, तर तेथें जिवाच्या व्यष्टी चारी देहांचा प्रत्यय असेल कोठून? ज्ञा. अ. १८. ओ. ४१३ तिये आत्मस्थितीचा रावो । तो देहीं इये जाणेल ठावो । काय प्रळयांबुचा उन्नाहो । ओष मानी ॥”

प्रलयकालीं होणाऱ्या आब्रह्म स्तंभ उदकामध्ये, समुद्र नाहीसा होऊन जातो, तेथें ओढ्याचा पत्ता लागेल काय? तसें त्रैलोक्य ज्याच्या बोधांत नाहीसें झालें आहे, त्या ज्ञान्याच्या दृष्टीपुढें देह आहे काय? जर देह नाही, तर देहचेष्टा तरी आहेत काय? स्वस्वरूपें जो उठला । दृश्येसीं द्रष्टा आटला । तो नेणे काय राहटला । इंद्रियग्रामु ॥ १ ॥ ज्ञा. अ. १८ ओ. ४४१. जर चेष्टा नाहीत, तर नित्य अक्रिय ज्ञानमात्र परिपूर्ण स्वात्मस्वरूपाच्या समाधिस्थितीस म्हणजे शांत स्थितीस, कांहीं धक्का आहे काय? या दृष्टीनेंच मूळ ओवीमध्ये, “स्वैर झाली समाधी” असें म्हटलें आहे. या भक्ताच्या सहजस्थितिरूपी समाधीस अखंड समाधि म्हणतात. ही अखंड समाधि, भक्तांच्या सर्व चेष्टेंत कायम आहे. म्हणजे भक्त बसला, चालला, बोलला, इत्यादि सर्व व्यवहार जरी झाले, तरी समाधीस भंग नाही. ए० भा. अ० ११ अधिष्ठान तेंचि आसन । अखंड त्यावरी अरोहण । तेथें येऊंचि नेणे अभिमान । बैसलें मन उठेचिना ॥ २६६ ॥ नवल आसनाचें महिमान । हरपोनि गेलें विस्मरण । कदा एकांत न मोडे जाण । हें सहजासन मुक्तांचें ॥ २६७ ॥ जे आसनीचें समाधान । समाधि आणि व्युत्थान । करी दोहींची बोलवण । हें चालतें आसन मुक्तांचें ॥ २६८ ॥ जे आसनीं बैसल्या समाधान । त्याची स्थिती गमनागमन । उठिलों बैसलों नाठवे जाण । चालतेपण स्फुरेना ॥ २६९ ॥ चालतांही चपळ पदीं । मी चालतों हें नाठवे बुद्धि । चालतां न मोडे समाधि । हें चळन सिद्धि मुक्तांची ॥ २७० ॥ जरी त्रैलोक्य हिंडला । तरी ठायींहुनि नाहीं हालला । ऐसा न चलोनि मुक्त चालला । जेवीं

अग्नें धांवला दिसे चंद्र ॥ २७१ ॥ कुलालचक्री बैसली माशी । ते न हालतां भवें चक्रासरसी । मुक्तांची गमनसिद्धि तैशी । देहगमनेंसीं आभासें ॥ २७२ ॥ देह प्रारब्धास्तव हिंडे । बैसका स्वस्वरूपींची न संडे । जेवीं रथीं धांवतां सवेग घोडे । निद्रा न मोडे रथस्थाची ॥ २७३ ॥ निळोबाराय—निळा म्हणे स्वरूपसिद्धी । नित्य समाधि हरिनामी १ ॥

भागवत अ. १३ ओ. ७००. जें सिंहासनीं राज्यत्व जोडे । ते वसंत खेळतां न मोडे । कीं धांवतां व्याहाळी पुढें । राज्यपद चोखडे ढळूं नेणें ॥ १ ॥ रावो रानीं वसिन्नला । त्या रानाशीं राज्यभोग आला । रानीं रावो राजत्वा मुकला । मूर्खही या चोला न बोलती ॥ २ ॥ तेवि पावोनी स्वरूपप्राप्ति । योगी प्रारब्धाच्या स्थिती । नाना कर्मे करितां दिसती । परी निजात्मस्थिती भंगेना ॥ ३ ॥ यालागीं समाधि आणि उत्थान । या दोहीं अवस्थांचें लक्षण । अपकासी घडे जाण । पूर्णासी लक्षण तें कैसें ॥ ४ ॥ स्वरूपावेगळें कांहींएक । पूर्णासी उरलें नाहीं देख । समाधि व्युत्थानाचें मुख । त्यासन्मुख येवो लाजे ॥ ५ ॥

अशा प्रकारची सहज अखंड समाधि भगवंतानें अर्जुनाला दे-
ऊन महाभारत युद्ध करण्यास लाविलें. ओवी भा. अ. १३.
अर्जुना देऊनी समाधि । सर्वेची घातला महायुद्धी । परी तो कृष्णकृपानिधी । तटस्थ त्रिशुद्धी न धरीच ॥ ७०६ ॥ पण तटस्थ वृत्तीच्या ऐकदशी, कालानें मर्यादित, अशा समाधि स्थितींत ठेविल नाहीं. आसनीं बैसल्या स्वरूप स्थिती । आसन सोडिल्या प्रपंचस्फूर्ती । ऐसी एकदेशी स्थिती । नातळती निजयोगी ॥ ३९५ ॥ ए. भा. अ. ९ अशा ह्या खंडित समाधि अवस्थेमध्ये, अखंड अमर्याद जी सहजस्वरूप समाधि, जिचा भंग युद्धासारख्याहि विक्षेपानें होणार नाही, अशा समाधिसुखाच्या ठिकाणीं अर्जुनाची स्थापना केली. अभंग नाथमहाराज. सख्यत्वे परपार पावला अर्जुन । त्यासी न पुसतां दे ब्रह्मज्ञान । शस्त्रांची खणखण । बाणांची झणझण । उपदेशा

तेंचि स्थान । युद्धाचे समयीं लागली समाधी । कल्पांतीं न मोडे जाण ॥ एकपणें दोचां आलिंगन पडलें । भिन्नपणें अभिन्न रया ॥ १ ॥ ज्ञा. अ १७ ओ. ४२५. अहो संग्रामु हा वाणिया । मापें नाराचांचिया आणिया । सूनि मांस घे मवणिया । जीवितेसी ॥ ४२५ ॥ ऐशिया समयीं कर्कशें । भोगिजत स्वानंदराज्य कैसें । आजि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठायीं ॥ ४२६ ॥ अशा ह्या सहजस्वरूप समाधि-स्थितीस, मोक्षैश्वर्याचें आसन बसावयास घातलें आहे; म्हणजे मोक्ष हा सोपाधिक आहे, तेथें 'अहं ब्रह्मास्मि' असें शुद्धसत्त्वात्मक माया-वृत्तीचें स्फुरण असतें. एकनाथकृत अभंग:-

ब्रह्मीं स्फुरे जें स्फुरण । तें शुद्ध सत्त्वाचें लक्षण । तो तूं लक्ष्मी लक्ष्यांतीत परिपूर्ण रे । कान्हु सच्चिदानंद शब्द आस्ता रे । त्याहीपरता तो तूं निजानंदू रे ॥ अशी ही शुद्धमायेची उपाधी, मोक्षस्थितीमध्ये असल्यामुळें, निरुपाधिक, निर्धर्म, ज्ञानरूप, सहज ब्रह्मस्थितीच्या खालीं, वर सांगितलेली सोपाधिक मोक्षस्थिती आहे; व ती सहज-स्थिती, इच्या दृष्टीनें वर आहे. तु. म. मुक्तीवरील भक्ती जाण । अखंड मुखीं नारायण ॥ १ ॥ तुका म्हणे मोक्ष राहे अलीकडे । इतर बापुडीं काय तेथें ॥ २ ॥ या दृष्टीनें मूळामध्ये "दशे इये मोक्ष रिद्धी बैसों घापे" असें म्हटलें आहे. तुका म्हणे आतां । आम्ही मुक्ती-चिया माथा ॥

जाला देवोचि भक्तु । ठावोचि जाला पंथू ॥

होजनि ठेला येकांतु । विश्वचि हे ॥ ३४ ॥

अन्वय—देवोचि भक्तु जाला, ठावोचि पंथू जाला, हे विश्वचि येकांतु होजनि ठेला ॥ ३४ ॥

अ. वि.—देवचि भक्त जाला, म्हणजे जो परमात्मस्वरूपाशीं विभक्त नाही तो भक्त होय; म्हणजे ज्यानें विचारानें, पंच कोश हे आत्म्यव्यतिरिक्त अनात्म आहेत, असें जाणून, असंगसाक्षी सच्चिदानं-

दरूप आत्मा मी आहे, असा ज्याचा दृढ निश्चय झाला आहे. देहात्मवादी हा, आत्मविवेकशून्य असल्यामुळे, मीच देह आहे, अशी त्याची निःसंशय दृढ देहात्मबुद्धि असते; त्याप्रमाणे स्थूल, सूक्ष्म, कारण या तिन्ही देहांहून, व सत्व रज तम या तिन्ही गुणांहून, भिन्न प्रकाशमान द्रष्टा आत्मा मी आहे, असा त्याचा संशयरहित दृढनिश्चय आहे, अर्थात् या दृष्टीने भक्त म्हणजे सच्चिदानंदरूप आत्मा, व देव म्हणजे सच्चिदानंदरूप आत्मा असें ठरते. देव व भक्त हीं नामें एकपरमचैतन्यअर्थसूचक आहेत, म्हणून 'देवचि झाला भक्तु' असें मूळ ओवीमध्ये म्हटलें आहे. हें घरच रस्ता झाल्यासारखें आहे, म्हणजे रस्ता हा साधन आहे, व घर हें साध्य आहे; जें साध्य तेंच साधन झाल्यासारखें आहे. फार काय सांगावें! देव व भक्त या उभय नामानें एकपरमअर्थआत्मतत्त्वच सर्वत्र भेदशून्य एकाकी भावानें आहे. म्हणून ज्ञान्याला सर्व विश्व हें एकांत आहे. तु. म. एका भावाचा एकांत । पीक पिकला अनंत ॥ १ ॥

भलतेउतेन देवें । भलतेन भक्त होआवे ॥

बैसला तेथें राणिवे । अकर्मू हो ॥ ३५ ॥

अन्वय—भलतेउतेन देवें, भलतेन भक्त होआवे, जेथ बैसला तेथें अकर्मू राणिवे हो ॥ ३५ ॥

अ. चि—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें देव भक्तरूपानें जर एक चैतन्य आहे, तर भक्तांनीं आपल्याकडे देवपणा घ्यावा अथवा देवांनीं आपल्याकडे भक्तपणा घ्यावा. कारण, देवभक्तरूपानें एक ब्रह्मचैतन्य आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. जसें एका शंभर तोळे वजनाच्या लगडीचे बरोबर दोन भाग करावे, व त्या दोन भागांपैकी पाहिजे त्या भागाची रामाची मूर्ती करावी, आणि दुसऱ्या भागाची मारुतीची मूर्ती करावी. सुवर्णदृष्टीनें दोन्ही एकच आहेत. अथवा, जसें, कांहीं समययस्क मुलें एका ठिकाणीं खेळत होती. तेथें तीं आ-

पल्यांपैकी कोणत्याही मुलाला राजा करीत, व कोणत्याही एका मुलास प्रधान करीत; कारण कीं तीं सगळीं एकमेकांचे मित्र असून, एक वयाचीं व एका योग्यतेचीं होतीं, म्हणून, त्यांच्यांपैकी कोणी राजा झाला काय, आणि प्रधान झाला काय, सारखेंच. तसे देव भक्तरूपानें ज्ञान्याच्या प्रतीतीस एकचैतन्यच आहे, तर कोणीही देव झाले अथवा कोणीही भक्त झाले तरी सारखेच. ज्ञानी हा देवभक्तांच्या नात्यानें आपल्याच भक्तीचा आपण विलास न करितां बसला, तरी जेथें बसेल, तेथें कर्मरहित असा अक्रिय आहे.

देवाचिया दाटणी । देऊळा जाली आटणी ॥

देशकालादि वाहणी । येइचिना ॥ ३६ ॥

अन्वय—देवाचिया दाटणी देऊळा आटणी जाली, देशकालादि वाहणी येइचिना ॥ ३६ ॥

अ. वि.—ज्ञान्याच्या बुद्धींत देव येवढा प्रगट झाला कीं, त्याच्या व्याप्तीमध्ये देऊळ देखील नाहीसें झालें; फार काय सांगावें! देव इतका वाढला कीं देशकाळाच्या मर्यादेत येईना; भावार्थ असा कीं, त्रैलोक्यरूपी देवळाच्या अंतर्बहि व्यापक असणाऱ्या ब्रह्मचैतन्याचा ज्ञान्यांना स्वात्मत्वेकरून प्रत्यय आल्यामुळें, कल्पित लोकत्रयाची निवृत्ति झाली. जसें रज्ज्वर भासलेल्या कल्पित सर्पाची निवृत्ति, अधिष्ठान रज्जुज्ञानानें होते, तसें कल्पित जगताचें जें अधिष्ठान सच्चिदानंदरूप स्वात्मज्ञान, त्यानें कल्पित जगताची निवृत्ति झाल्याबरोबर कल्पित देशकालही निवृत्त झाले. कारण, देश व काल, यांची कल्पना तरी, कल्पित जगतांतलीच आहे. तु. म. देवें देऊळ सेविलें । उदक कोरडेंचि ठेविलें ॥ १ ॥

देवी देवोचि न माये । मा देवी के अन्वयो आहे ॥

तेथें परिवारु बहुये । अवडता कीं ॥ ३७ ॥

अन्वय—देवोचि देवी न माये मा देवी के अन्वयो आहे ? तेथें बहुये परिवारु अवडता कीं ॥ ३७ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य चैतन्यमात्र स्वरूपी, देवकल्पनेला थारा मिळत नाही, तेथें प्रकृती व प्रकृतीपासून होणारा अनेक परिवार, या कल्पनांस आश्रय कोटून मिळणार ?

ऐसाही स्वामीभृत्युसमंधा—। लागी उठली श्रद्धा ॥

ते देवोचि नुसधा । कामविजे ॥ ३८ ॥

अन्वय—ऐसाही स्वामीभृत्युसमंधालागी श्रद्धा उठली, ते नुसधा देवोचि कामविजे. ॥ ३८ ॥

अ. वि.—अशा केवळ ब्रह्मभावास स्वामीसेवक या नात्यानें सेवा करण्याची जर इच्छा झाली, तर तेव्हां नुसता देवच कमावला जातो; म्हणजे एक देवच, देव आणि भक्त, ह्या रूपानें तयार होतो; म्हणजे जसें कांहीं आठ आणे देव व आठ आणे भक्त, मिळून चैतन्य एक रुपया आहे. आपलें सुखसौंदर्याचें सुख आपणास भोगावयास, आरशाच्या निमित्तानें द्वैत करावें लागतें. तसें आपणच आपल्या भक्तिद्वारा, आपणच आपलें सुख भोगावें, अशी श्रद्धा झाल्याबरोबर, चिदैक्यभाव, देवभक्तरूपानें नटून, आपणच आपलें भक्तिसुख घेतो. ज्ञा. अ. १२ ओ. १८६ 'भक्तिसुखालागीं । आपणपेची दोही भागीं । वाढुनियां आंगीं । सेवकपण बाणे ॥ येरा नाम मी ठेवीं । मग भजती वोज बरवी । न भजती—या दावी । योगीया जो' । असा हा चिदैक्यभाव, देवभक्तपणानें नटून, एकत्वांत आपल्याच आपण भजनाचा प्रकार, ज्या योग्यांची एकत्वांत भजन होत नाही, अशी समज आहे, त्या योग्यांना दाखवितो, अथवा जे न भजणारे अज्ञ जीव त्यांना भजनसंप्रदायाचा मार्ग दाखवितो.

अवघीयाचि उपचारा । जपध्यान निर्धारा ॥

नाहीं आन संसारा । देवेवांचुनी ॥ ३९ ॥

अन्वय—अवघीयाचि उपचारा जपध्यान निर्धारा देवेवांचुनी संसारा आन नाही. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, एक चैतन्यच देवभक्त या रूपानें असल्यामुळें, देवाचें जप ध्यान पूजा, देवपूजाकालीं देवास अर्पण करण्याचे पुष्पगंधादि उपचार, हे सर्व ज्ञानी भक्तांस एक चैतन्य-तत्वावांचून नाहींत. “तु. म. कासियानें पूजा करूं केशी राजा । हाची संदेह माझा फेडी आतां ॥ १ ॥ उदकें न्हाणूं तरी स्वरूप तें तुझें । तेथें काय माझें वेचे देवा ॥ २ ॥ गंधाचा सुगंध पुष्पाचा परिमळ ॥ तेथें मी दुर्बल काय करूं ॥ ३ ॥ फळदाता तूंच तांबूल अक्षता ॥ तरी काय आतां वाहों तुज ॥ ४ ॥ वाहूं दक्षिणा तरी धातु नारायणा । ब्रह्म तेंची अन्न दुजें काई ॥ ५ ॥ गातां तूं ओंकार टाळी नादेश्वर ॥ नाचावया थार नाहीं कोठें ॥ ६ ॥ तुका म्हणे मज अवघें तुझें नाम । धूपदीप रामकृष्णहरि ॥ ७ ॥”

आतां देवातेंचि देवें । देववरी भजावें ॥

अर्पणाचेनि नांवें । भलतिया ॥ ४० ॥

अन्वय—आतां देवें देवातेंचि देववरी भलतिया अर्पणाचेंनि नांवें भजावें. ॥ ४० ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, ज्ञानी भक्ताला देव व देवास अर्पण करण्याचे सर्व उपचार, हे ज्या दृष्टीनें एक चैतन्यच आहेत, त्या दृष्टीनें पाहिलें तर, देवाचें भजन पूजन हव्या त्या वस्तूच्या अर्पणनिमित्तानें देवच करीत आहे, असेंच ठरेल. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, सर्वच जर देव आहे, तर अशा ह्या एकत्वस्थितींत भक्तीचा व्यवहार होईल कसा ? कारण, भक्ति करण्यास देव भक्त हे दोघे वेगळे पाहिजेत. म्हणजे, देव स्वामी, व भक्त सेवक, असा उंचनीचभाव-संबंध पाहिजे, तरच सेवारूपी भक्ति घडेल; या शंकेचें समाधान पुढील ओवींत दृष्टांतानें करितात—

देव देऊळ परिवार । कीजे कोरुनि डोंगर ॥

तैसा भक्तीचा वेव्हार । कां न व्हावा ॥ ४१ ॥

अन्वय—डोंगरु कोरुनि देव देऊळ परिवार कीजे, तैसा भक्तीचा वेव्हारु कां न व्हावा? ॥ ४१ ॥

अ. वि.—डोंगरांत जीं कोरीव लेणीं असतात, त्या लेण्यांतील प्रकार पाहिला तर, असें आढळून येतें कीं, एकाच खडकांत शाळुंका, शिव, मार्कंडेय, यम, आणि पार्षद गण, व देऊळ, असा हा देव, देऊळ व देवाचा परिवार, हे एकएकाहून जरी निरनिराळे दिसतात, तरी या सर्वांच्या ठिकाणीं डोंगरांतील खडक एकत्वानें आहे. तसें चिदैक्यभावांत देव, भक्त व देवाचें भजन, इत्यादि हा त्रिपुष्ट्यात्मक भेदव्यवहार, जरी ज्ञानी भक्ताच्या ठिकाणीं भासला, तरी विचारदृष्ट्या एक चैतन्यच आहे. अशा प्रकारें हा भक्तीचा व्यवहार, एकत्वांत कां होणार नाही? चिदैक्यभावांत, देवभक्त या भेदानें होणारी भक्ती, अभेदांतलीच आहे. “तु. म. अभेदुनि भेद राखियेला आंगीं । वाढावया जगीं प्रेमसुख ॥” असें हें खरें भक्तिसुख एकत्वांतच आहे. म्हणूनच श्रुतीमध्ये “शिवं भूत्वा शिवं यजेत्” असें सांगितलें आहे. ब्रह्मस्वरूपीं प्रस्थान ठेवल्यावांचून उपासना प्राप्त होत नाहीत, म्हणून ज्यांना खरीखरी उपासना कर्तव्य असेल, त्यांनीं ती प्राप्त करून घेण्याकरितां ब्रह्मस्थानीं प्रस्थान ठेविलें पाहिजे, असें तुकाराममहाराजांनीं म्हटलें आहे. “तु. म. यज्ञभूताच्या पालणा । भेदकार्याकारणा । पावावया उपासना । ब्रह्मस्थानीं प्रस्थान”. भ० गी० अ० १८ ब्रह्मभूतप्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं कर्ति लभते परां ॥५४॥”

ज्ञाने० अ० १८ ओ. १५७१ आपणचि होऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्या-कृत्याचें काम । मग किजे का निःसीम । सेवा जयाची ॥ जीव हा ब्रह्मरूप झाल्यावांचून, हरीची निःसीम सेवा म्हणजे पराभक्ति कधींही होणार नाही; जसें हुजऱ्याच्या नात्यानें राहून, राजपदाचें सुख कधींही भोगतां येणार नाही, ज्ञाने० अ० १८ ओ. ११४४, राजन्यत्व नसतां अंगीं । रावो रायपण काय भोगी । का अंधारु हन आळिगी । दिनकरातें ॥ आणि आकाश जें नव्हे । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाच्या रूपीं

मिरवे । गुंजांचें लेणें ॥ म्हणोनि मी होणें नाहीं । तथा मीची आहे के हीं । मग भजेल हें कांहीं । बोलों कीर ॥ सारांश, जो आत्मरूप झाला नाहीं, त्याला, सर्वत्र आत्मव्याप्ति असूनही, तिचा गुंजभरही प्रत्यय नाहीं. अशा ह्या परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं विन्मुख असणाऱ्या जीवास जर परमात्म्याचा प्रत्यय नाहीं, तर तो त्याचें भजन काय करील ? म्हणून, खरी भक्ति ही चिदैक्यभावाच्या अनुभवांतच आहे. जसें राजा होऊन राजवैभवाचा उपभोग घ्यावयाचा, तसें शिव होऊनच शिवभक्तिसुख भोगावयाचें, तरच पूर्ण भक्तिसुखाचा लाभ होईल. नाहींतर, आपणाहून देवास वेगळें मानून, देवाहून आपण वेगळें राहून, भेदभावानें हरीची भक्ति केली तर, हरीच्या पूर्ण सुखाचा लाभ न होतां, मर्यादित विषयानंदासारखा आनंद होईल. जसें, कोणी एक गृहस्थ गरीब होते, व अशा स्थितींत त्यांना दोन चार मुलें, बायको इतकीं पोसावीं लागत. त्या योगानें ते रंजीस आले; कारण, एक तर जवळ पैसा नाहीं, व दुसरें उद्योगधंद्यानेंही कुटुंबनिर्वाहापुरतें द्रव्य मिळेना, यामुळें कधीं सर्वांना पोटभर अन्न मिळावें तर कधीं मिळूं नये, असें होई. या त्रासामुळें, एके दिवशीं ते आपल्या कुटुंबांतील सर्व माणसांस सोडून देशांतरास निघून गेले. पण त्यांच्या सुदैवानें त्यांना एका राजाचा आश्रय मिळून, ते मोठ्या नांवलौकिकास चढले, व त्यांना द्रव्यही बहुत मिळालें; नंतर एके दिवशीं त्यांच्या मनांत असा विचार आला कीं, आतां आपली गरीबी जाऊन आपण धनधान्यसंपन्न झालों आहों, आतां आपण आपल्या गांवीं जावें, व तेथें आपल्या मुलामाणसांत सुखानें रहावें. असा विचार मनांत येतांच, त्यांनीं आपली तेथील सर्व संपत्ति घेऊन, आपल्या घराचा रस्ता धरला. दरमुकाम दरकुच करितां करितां एके गांवीं एका कुळकर्ण्याचे घरीं त्यांनीं मुकाम केला; पण त्या दिवशींच रात्री त्यांना अतिशय ज्वर येऊन ते आजारी झाले; त्यामुळें दुसरे दिवशीं तेथून हालण्याचा बेत रहित झाला; पहा काय चमत्कार आहे ! त्याच कुळकर्ण्याचे घरीं त्यांचा मुलगा कुळकर्ण्याचें कांहीं खाजगी काम करावें व

जेवावें, अशा करारानें पोटावारी राहिला होता; त्याचीच योजना, त्या कुळकर्ण्यानें, आजारी झालेल्या पाहुण्यांच्या शुश्रूषेकडे केली. त्या प्रमाणें त्या मुलांनहीं त्यांची खाण्यापिण्याची व औषधपाण्याची शुश्रूषा उत्तम तऱ्हेनें केली. त्या योगानें त्यांच्या दुखण्यास उतार पडला; पुढें त्यांच्या मनामध्ये असें आलें कीं, आपण येथून जाते वेळीं, दोन चारशें रुपये या गरीब मुलास द्यावे व मग जावें; व मुलांनहीं, आपण गरीब आहोंत, जर आपण यांची शुश्रूषा चांगली ठेविली, तर आपल्याला कांहीं तरी यांच्यापासून लभ्यांश होईल, अशी इच्छा मनांत धरली होती. पुढें ते बरे झालेले श्रीमंत गृहस्थ, तेथून निघण्याचे आदले दिवशीं आपली उत्तम तऱ्हेनें सेवा केलेल्या मुलास विचारूं लागले, कीं तुझे घरदार कोठें आहे? तुझ्या आईबापांचें नांव काय? तेव्हां त्यानें उत्तरांत जें सांगितलें तें सर्व त्या श्रीमंत गृहस्थाच्या आंगीं चिकटलें; म्हणजे त्या मुलाच्या सांगण्यावरून त्याचा बाप मीच आहे, हा माझा मुलगा आहे, अशी त्यांची निःसंशय ओळख पटली, त्या योगानें त्या उभयतांस अति आनंद झाला, व उभयतांमधील परकेपणाचा भाव जाऊन, उभयतां एक झाले, त्यामुळे, जाते वेळीं दोन चारशें रुपये या मुलास द्यावे अशी जी त्या गृहस्थाची वासना होती ती गेली, व आपल्याला यांच्यापासून कांहीं लभ्यांश व्हावा, असा जो मुलामध्ये लोभ होता, तोही गेला, व त्यांनीं मिळविलेल्या सर्व ऐश्वर्याचा एकटा मुलगा मालक झाला. त्याप्रमाणें, 'हरि व आपण भिन्न आहोंत, अशा भेदबुद्धीनें जर भक्त सेवा करील, तर त्याला विषयानंदाप्रमाणें मर्यादित सुख मिळेल; व सत्संगतीनें, सच्छास्त्रश्रवणानें, विचारसंपन्न होऊन, तद्वारा जीवेशामधील भेदभ्रमाचा निरास करून, ईशाशीं अभेदत्वाला पावून, जो भक्त ईशसेवा करील, तो हरीच्या सर्व सुखाचा स्वामी होईल.

पाहे पा अवघेया । रूखारूखचि यया ॥

परी दुसरा नाहीं तथा । विस्तारु जेवी ॥ ४२ ॥

अन्वय—जेवी यया अवघेया रूखा रूखचि पाहे पा परी तया (रूखा)
दुसरा विस्तारू नाही. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें वृक्षाचें खोड, खांद्या, पानें, फुलें, व फळें
या सर्व विस्तारानें एक वृक्षच आहे; म्हणजे त्या सर्व वृक्षाच्या
विस्तारांत वृक्षावांचून दुसरें कांहीं नाही.

अहो मुगी मुग जैसैं । घेतां न घेतां नवल नसे ॥

केलें देवपण तैसैं । दोहींपरी ॥ ४३ ॥

अन्वयः—अहो जैसैं मुगी मुग (मात्र) घेतां न घेतां नवल नसे, तैसैं
दोहींपरी देवपण केलें. ॥ ४३ ॥

अ. वि.—मुक्यानें केवळ मौन व्रत घेतलें, अगर न घेतलें, तरी
कांहीं नवल नाही. कारण, जरी त्यानें मौन व्रत घेतलें, तरी तो न बोलतां
मुकाच आहे, व न घेतलें तरी, तो न बोलतां सिद्ध मुकाच आहे. त्या-
प्रमाणें ज्ञानी भक्तानें देवाचें भजन केलें, तरी तें भजनच आहे,
म्हणजे तो देवच आहे; आणि भजन न केलें, तरी तें भजनच आहे,
म्हणजे तो देवच आहे.

अखताचि देवता । अखतीचि असे न पूजितां ॥

मा अखती काय आतां । पूजो जावो ॥ ४४ ॥

अन्वयः—अखताचि देवता न पूजितां अखतीचि असे, मा आतां अ-
खती काय पूजो जावो ? ॥ ४४ ॥

अ. वि.—अक्षतांच्या केलेल्या देवतेची पूजा न केली, तरी ती
देवता अक्षतांत आहेच; मग त्या अक्षतेच्या देवतेला अक्षतांनीं काय
पुजावयाचें आहे ? देवता अक्षता व उपचार हीं सर्व अक्षताच आहेत.

दीप्तीची लुगडी । दीपकळिके तूं वेढी ॥

हें न म्हणतां ते उघडी । ठाके काई ॥ ४५ ॥

अन्वय—(हे) दीपकळिके तूं दीप्तीची लुगडी वेढी, हें न म्हणतां ते
काई उघडी ठाके ? ॥ ४५ ॥

अ. वि.—हे दिव्याचे ज्योती, तूं प्रकाशाचें वस्त्र नेस, असें न म्हटलें, तर ती ज्योत काय उघडी राहील ?

कां चंद्रातें चंद्रिका । न म्हणिजे तूं ले का ॥
तन्ही तो असिका । तियाचि कीं ना ॥ ४६ ॥

अन्वय—कां चंद्रातें तूं चंद्रिका ले, (ऐसें) न म्हणिजे तन्ही तो तियाचि कीं असिका ना ? ॥ ४६ ॥

अ. वि.—चंद्राला तूं चांदणें पांघर, असें न म्हटलें, तर तो स्वतः चांदणेरूप आहे, तो नाहींसा होईल का ?

आगीपणें आगी । असतचि असे आंगीं ।
मा कासयालागी । देणें न देणें ॥ ४७ ॥

अन्वय—आगी आंगीं आगीपणें असतचि असे, मा कासयालागी देणें न देणें ? ॥ ४७ ॥

अ. वि.—अग्नीच्या स्वरूपीं अग्निपणा स्वभावसिद्धच आहे, मग अग्नीला अग्नित्व देणें व न देणें, हा व्यवहार कांहीं आहे काय ?

म्हणोनी भजतां भजावें । मा न भजतां काय नव्हे ॥
ऐसें नाहीं स्वभावे । श्रीशिवूचि असे ॥ ४८ ॥

अन्वय—म्हणोनी भजतां (ज्ञान्यानें) भजावें, मा न भजतां काय नव्हे ? ऐसें नाहीं स्वभावे श्रीशिवूचि असे. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—भजत्यानें म्हणजे ज्ञानी भक्तांनें भजन केलें, तरच भजन होतें, आणि भजन न केलें, तर काय भजन होत नाहीं ? तर असें नाहीं. कारण, ज्ञानी भक्त हा स्वभावसिद्ध शिवरूप झाला आहे.

आतां भक्ति अभक्ति । जाले ताट एकी पांती ॥
कर्माकर्माचिया वाती । माल्हवूनिया ॥ ४९ ॥

अन्वय—आतां कर्माकर्माचिया वाती माल्हवूनिया भक्ति अभक्ति एकी पांती ताट जाले. ॥ ४९ ॥

अ. वि.—आतां भक्ती अभक्तीची प्रकाशक, जी सत्कर्म व असत्कर्म-

रूप ज्योती, ती मालवून, भक्ती अभक्ति हीं ताटें, एका पंगतीला मांडलीं गेलीं. भावार्थ असा कीं, ज्ञानी भक्त हा, सच्चिदानन्दरूप भेदशून्य ब्रह्मात्मरूप झाला आहे, म्हणून सत्कर्म व असत्कर्म हीं दोन्हीही ज्ञान्याला आत्मत्वाहून वेगळीं स्फुरत नाहीत. ज्ञा० अध्याय ४. “म्हणोनि ब्रह्म तेंचि कर्म ॥ ऐसें बोधा आलें जया सम ॥ तया कर्तव्य ते नैष्कर्म्य, धनुर्धरा ॥ १२१ ॥ ” अशा तऱ्हेनें, यावत् बरीं वाईट कर्मे, जीं जीं म्हणून कांहीं सहज रीतीनें ज्ञानीभक्ताकडून होत आहेत, तीं तीं सर्व, ज्ञानी भक्ताला स्वात्मरूपानेंच जर स्फुरत आहेत, तर ज्या कांहीं म्हणून ज्ञानी भक्ताकडून सहज चेष्टा होतील, ती सर्व भक्तीच आहे. तुकाराम महाराज—“जें जें कांहीं करितों देवा ॥ ते ते सेवा समर्पें ॥ १ ॥ भेद नाहीं नारायणा ॥ सर्वात्मना तुज मज ॥ २ ॥ आम्ही दुजे नेणो कोणा ॥ हेंचि मना मन साक्ष ॥ ३ ॥ तुका म्हणे जगन्नाथा ॥ हें अन्यथा नव्हे कीं ॥ ४ ॥ ” सारांश, ज्ञानी भक्त जें कांहीं देहानें करील, तें भगवंताचें पूजनच आहे. जें कांहीं वाणीनें बोलेल, ती सारी हरीची स्तुति आहे; अथवा मनानें ज्या ज्या कांहीं कल्पना करील, तो तो सर्व हरीचा जप आहे. ज्ञा. अ. १८, एवं तो बोले तें स्तवन ॥ देखे तें दर्शन ॥ अद्वया मज गमन ॥ तो चाले तेंचि ॥ ११८० ॥ तो करी ते तुझी पूजा ॥ तो कल्पी तो जप माझा ॥ तो निजे तेचि कपिध्वजा ॥ समाधी माझी ॥ ११८१ ॥ अशा प्रकारें, जीं कांहीं ज्ञानी भक्ताकडून कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मे होत आहेत, तीं सर्व भगवत्सेवाच आहे. तु. म. “जेथें देखे तेथें तुझींच पाउलें । विश्व अवघें कोंदाटलें । रूप गुण नाम । अवघा मेघश्याम । वेगळे तें काय उरलें ॥ जातां लोटांगणी । अवघीच मेदिनी । सकळ देव पाट (अधिष्ठान) झाले ॥ सदा सर्वकाळ सुदिन सुवेळ चित्त प्रेमें असें धालें ॥ १ ॥ अवघा आम्हा तूंच जालासी ॥ संसार हेवा काम धंदा ॥ नलगे जाणें कोठें कांहींच करणें ॥ सुखीं नाम ध्यान सदा ॥ २ ॥ वाचा बोले ते तुझेचि गुणवाद ॥ मंत्र जप कथा स्तुती ॥ चालतां प्रदक्षिण निद्रा लोटांगण ॥ दंडवत तुजप्रती ॥

देखोन दृष्टी परस्परे गोष्टी ॥ अवध्या तुझ्या मूर्ती ॥ ३ ॥ जाल्या तीर्थरूप बावी नदी कूप ॥ अवघे गंगाजळ जाले ॥ महाल मंदिरें माडया तनघरे ॥ झोपडया अवघी देव देवाइले (देवालये) ॥ ऐके कांणीं त्या हरिनाम ध्वनी ॥ नाना शब्द होत जाले ॥ तुका म्हणे या विठोबाचे दास ॥ सदा प्रेम सुखें धाले. ॥ ४ ॥

म्हणवूनि उपनिषदे । दशे येती निंदे ॥

निंदाचि विशदे । स्तोत्रें होती ॥ ५० ॥

अन्वय—म्हणवूनि उपनिषदे निंदे दशे येती (व) निंदाचि विशदे स्तोत्रें होती. ॥ ५० ॥

अ. वि.—म्हणून उपनिषदांनीं विधिमुखानें जेवढी ब्रह्माची स्तुती केली आहे तेवढी निंदा होते, व, निंदा हीच उत्तम स्तोत्रें होतात. भावार्थ असा कीं, ब्रह्म हें विशेषणगुणधर्मरहित आहे, म्हणून उपनिषदे ज्या ज्या गुणानें ब्रह्माचें वर्णन करतात, अगर जीं जीं विशेषणें ब्रह्माचे वर्णनांत उपयोग करितात, त्या त्या प्रमाणें ब्रह्म नसल्यामुळें, व तीं सर्व मायिक असल्यामुळें, ब्रह्माची स्तुती न होऊन उलट निंदामात्र होते. परंतु अन्वयदृष्टीनें, कार्यकारणरूपानें एक चैतन्याची व्याप्ती असल्यामुळें, श्रुतीनें ज्या गुणधर्माच्यायोगानें ब्रह्माचें वर्णन केलें आहे, तीं सर्व ब्रह्माचीं यथार्थ स्तोत्रें आहेत.

नातरी निंदास्तुति । दोन्ही मौनासाठीं जाती ॥

मौनी मौन आथी । बोलतां बोली ॥ ५१ ॥

अन्वय—नातरी निंदास्तुति दोन्ही मौनासाठीं जाती, बोली बोलतां मौनी मौन आथी. ॥ ५१ ॥

अ. वि.—अथवा निंदा आणि स्तुती यांचा मौनांत समावेश होतो; ज्ञान्याचें बोलणें हें मौनांतलें मौन आहे. उपनिषदांनीं गुणधर्माच्यायोगानें केलेलें ब्रह्माचें सर्व वर्णन निंदा आहे, असें ठरतें. ज्ञा. अभंग स्तुतीकरणें ती तुझी निंदा ॥ स्तुतीजोगा नव्हसी गोविंदा ॥ १ ॥ यावत्

पदार्थांचे गुणधर्मांतून केवल ब्रह्माचाच अन्वय आहे. म्हणजे तत्तद्रूपानें सर्व ब्रह्मच नटलें आहे; अशा या अन्वयदृष्टीनें, उपनिषदांनीं केलेलें ब्रह्माचें वर्णन यथार्थ स्तुती आहे, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण परमार्थतः अन्वयव्यतिरेकसंबंधरहित जर केवल एक अभेद परब्रह्मच आहे, तर निंदा करणारा कोण? स्तुती करणारा कोण? व स्तुति अथवा निंदा कशाची केली? म्हणून एक परब्रह्म चैतन्यसत्तेंत हा व्यवहार घडत नसून, सर्व कांहीं निंदा स्तुति वगैरे बोलणें, मौनाचें मौनच आहे.

घालितां अव्हासव्हा पाये । शिवयात्रा होत जाये ॥

शिवा गेलियाही नोहे । केही जाणें ॥ ५२ ॥

अन्वय—(ज्ञानी) अव्हा सव्हा पाये घालितां शिवयात्रा होत जाये, शिवा गेलियाही केही जाणें नोहे. ॥ ५२ ॥

अ. वि.—ज्ञान्यानें कोठेंही पाउल टाकलें तरी, शिवयात्राच होत जाते. कारण, त्यास सर्वत्र ब्रह्मप्रतीति आहे. तो जरी शिवयात्रेला गेला, तरी तो कोठेंही न गेल्यासारखाच. कारण, तो स्वतः शिव झाल्यामुळें, त्यास शिवालय म्हणून कांहीं वेगळें असतें, असें नाहीं. पाण्याची लाट पाण्यावर पळाली, उगीच बसली, अगर नाहींशी झाली, तरी पाणीच आहे.

चालणें आणि बैसक । दोन्ही मिळूनि एक ॥

नोहे ऐसें कौतुक । इये ठाई ॥ ५३ ॥

अन्वय—चालणें आणि बैसक दोन्ही मिळूनि एक, ऐसें कौतुक इये ठाई नोहे? ॥ ५३ ॥

अ. वि.—ज्ञानी भक्त हा सर्वत्र अभेद स्वात्मस्थितीनें एक आपलीच व्याप्ती अनुभवीत असल्यामुळें, चालणें आणि बसणें, हे दोन्ही व्यवहार एकच, असा त्या ज्ञान्याचे ठिकाणीं चमत्कार नसतो कां ?

येन्हवी अडोळिलिया डोळा । शिवदर्शनाचा सोहळा ॥
भोगिजे भलते व्हेळा । भलतेणें ॥ ५४ ॥

अन्वय—येन्हवी अडोळिलिया डोळा शिवदर्शनाचा सोहळा भलते व्हेळा भलतेणें भोगिजे. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—वाटेल त्यानें, म्हणजे कोणत्याही ज्ञानी भक्तानें, वाटेल त्या वेळीं, जिकडे दृष्टी जाईल तिकडे शिवयात्रेचा सोहळा भोगावा.

ना समोर दिसे शिव ही । परी देखिलें कांहीं नाहीं ॥
देवा भक्ता दोही । एकचि पाडू ॥ ५५ ॥

अन्वय—ना समोर शिव दिसेही परी कांहीं देखिलें नाहीं, देवा भक्ता दोही एकचि पाडू. ॥ ५५ ॥

अ. वि.—ज्ञानी भक्तास शिवाल्यांत जाऊन जरी साक्षात् शिवदर्शन झालें, तरी न झाल्यासारखेंच आहे. ज्ञानी भक्त हा आपल्या सुद्धां यावजगत् शिवरूप पाहतो; अशा तऱ्हेनें देव भक्त दोन्ही एकाच योग्यतेचे आहेत; कारण, एकच ब्रह्मवस्तु देव व भक्त या दोन रूपानें नटून, आपला भोग आपणच घेत आहे. तु. म. “एका अंगीं दोन्हीं जालीं हीं निर्माण ॥ देवभक्तपण स्वामीसेवा ॥ ४ ॥ तुका म्हणे येथें नाहीं भिन्न भाव ॥ भक्त तोची देव देव भक्त” ॥ ५ ॥

आपणचि चेंडू सुटे । मग आपणया उपटे ॥

तेणें उंदळला दाटे । आपणपाचि ॥ ५६ ॥

अन्वय—चेंडू आपणचि सुटे, मग आपणया उपटे, तेणें उंदळला आपणपाचि दाटे. ॥ ५६ ॥

अ. वि.—चेंडू खालीं आपटला, म्हणजे त्यास उशी येऊन तो वर येतो, व हाताला लागून खालीं पडतो व पुन्हा त्यास उशी येते. असा द्वैतांतला खेळ असतो. पण चेंडू आपणच खालीं पडला, आपणच वर आला व आपल्यालाच आपण लागून आपल्या आपण पुन्हा खालीं पडला,

ऐशी जरी चेंडूफळी । देखिजे कां केव्हेळी ॥
तरी बोलिजे सरळी । प्रबुद्धाची ॥ ५७ ॥

अन्वय—जरी ऐशी चेंडूफळी केव्हेळी देखिजे, तरी हे प्रबुद्धाची सरळी बोलिजे. ॥ ५७ ॥

अ. वि.—असा जर स्वतः चेंडू खेळत असतांना दिसेल, तर ज्ञात्याची एकत्वांतली क्रीडा कळेल, व ती सांगतां येईल.

कर्माचा हातु न लगे । ज्ञानाचें कांहीं न रिगे ॥
ऐसीच होतसे आंगें । उपास्ती हे ॥ ५८ ॥

अन्वय—कर्माचा हातु न लगे, ज्ञानाचें कांहीं न रिगे, हे उपास्ती ऐसीच आंगें होतसे. ॥ ५८ ॥

अ. वि.—ही उपासना कर्मांनीं होणारी अशी मर्यादित नाही; म्हणजे तेथें क्रियेचा स्पर्श नाही, अशी ती अक्रिय आहे. व तेथें ज्ञान्याचा मुळीच प्रवेश होत नाही, अशी ही उपासना सहज आहे. उपासना म्हणजे निर्धर्म सहजब्रह्मभाव होय; व तो भेदरहित असल्यामुळे, तेथें कोणत्याहि क्रियेचा आरंभ नाही; कारण, द्वैतभाव सर्व क्रियेस मूळ आहे. त्याप्रमाणें, ज्ञानाचाही वर सांगितलेल्या उपासनेला स्पर्श नाही. ज्या ज्ञानवृत्तीकडून सर्व विषय आम्ही जाणतो, त्या इदमाकार ज्ञानवृत्तीचें, तें उपासनारूप ब्रह्म, प्रकाशक असल्यामुळे, प्रकाश्य इदमाकार वृत्तीकडून, त्याचें प्रकाशन होणें, ही गोष्ट असंभवनीय आहे. आत्मानात्मविचारानें देहत्रयाचा निरास होऊन, सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहे, अशा उत्पन्न झालेल्या सोहं ज्ञानवृत्तीचाही प्रकाशक, उपासनारूप चित्प्रकाश असल्यामुळे, त्याचें प्रकाशन, प्रकाश्य जी सोहं ज्ञानवृत्ती, तिजकडून होणार नाही. अशा प्रकारें अहं इदं ज्ञानवृत्तीच्या संबंधावांचून, नित्य निर्धर्म अशी ती ज्ञानीभक्ताची सहज अखंड उपासना चाललीच आहे.

निफजे ना निमे । आंगीं आंग घुमे ।

सुखा सुख उपमे । देववेल इया ॥ ५९ ॥

अन्वय—निफजे ना निमे, आंगीं आंग घुमे इया सुखा उपमे सुख देववेल ? ॥ ५९ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेला उपासनारूप सहजचित्प्रकाश उत्पन्न होत नाही, अथवा मरत नाही; तर तो आपल्याच ठिकाणी आपण घुमतो; अशा या सहज सुखाला दुसऱ्या सुखाची उपमा देतां येईल का ? उत्पन्न होणें आणि मरणें, हें क्रियेनें होणाऱ्या उपासनेच्या मार्गे आहे; म्हणजे हरीचें ध्यान, भजन, पूजन इत्यादि, अगर निर्गुण आत्मस्वरूपाच्या विचाराचें श्रवण, मनन, निज-ध्यासनादि क्रियांच्या आरंभांत उपासनेचा आरंभ आहे; व या क्रियांच्या समाप्तींत उपासनेची समाप्ती आहे. तशी अक्रिय, स्वतःसिद्ध, सहज, जी परब्रह्मरूप उपासना, तिची गोष्ट तशी नाही. ती त्रिकाल अबाधित अशी एकरूप आहे. म्हणून अंगच्याअंगीं नेहमीं उपासना चाललीच आहे. या सहज होणाऱ्या उपासनेच्या सुखाला उपमा देतां येणार नाही. कारण, मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व प्राणी जें जें कांहीं विषयसुख भोगीत आहेत, तें तें विषयांतील नसून, विषयोपभोगाच्या निमित्तानें, अंशतः आत्मानंदच भोगीत आहेत; म्हणून अशा या अंशरूप सुखाची निरंश आत्मसुखाला उपमा कशी देतां येईल ?

कोण्ही एक अकृत्रिम । भक्तिचें हें वर्म ॥

योगज्ञानादिविश्राम-भूमिका हे ॥ ६० ॥

अन्वय—हें कोण्ही एक अकृत्रिम भक्तिचें वर्म (आहे,) हे योगज्ञानादिकांची विश्रामभूमिका (आहे). ॥ ६० ॥

अ. वि.—हें (वर सांगितलेली उपासना) अकृत्रिम म्हणजे सहज, जी अक्रिय भक्ती, तिचें रहस्य आहे. व हें रहस्य योगज्ञानादिकांचें विश्रांतिस्थान आहे; म्हणजे योगज्ञानापासून मिळणारें परम फल हेंच आहे. म्हणून योगज्ञानादि या ठिकाणीं उपरमाला पावतात.

आंगें कीर एक जाहले । परी नामरूपाचे मासले ॥

होते ते ही आटले । हरी हर येथें ॥ ६१ ॥

अन्वय—आंगें कीर एक जाहले परी नामरूपाचे मासले होते, ते हरी हरही येथें आटले. ॥ ६१ ॥

अ. वि.—हरी हर हे मूळचे एकाच अंगाचे आहेत, म्हणजे एकच चैतन्यरूप आहेत; पण, नामरूपांत जो वेगळेपणाचा मासला होता, तोही येथें सहज उपासनारूप परब्रह्माच्या अभेद भावांत आटला.

अहो अर्धनारीनटेश्वरे । गिळित गिळित परस्परें ।

ग्रहण जाले एकसरे । सर्वग्रासे ॥ ६२ ॥

अन्वय—अहो अर्धनारीनटेश्वरे परस्परें गिळित गिळित एकसरे सर्व-ग्रासे ग्रहण जाले. ॥ ६२ ॥

अ. वि.—अहो अर्धनारी आणि नटेश्वर, हे एकमेकांला गिळाव-यास लागले असतां, एकदम दोन्ही नाहीसे झाले; व दोहींमध्ये अभेदपणानें असणारें चैतन्यमात्र अवशेष राहिलें; म्हणजे अभेद ब्रह्म-भावाच्या विकासांत अहंवृत्तिरूप शिव, व इदं वृत्तिरूप शक्ती, या दोन्हींचाही लय होऊन, अहं इदं वृत्तिशून्य एक ब्रह्मच राहिलें.

वाच्यजात खाउनी । वाचकत्वही गिळूनि ॥

ठाकिली निदैजौनी । परा येथें ॥ ६३ ॥

अन्वय—येथें परा वाच्यजात खाउनी (व) वाचकत्वही गिळुनि निदै-जौनी ठाकिली. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—येथें (परब्रह्मस्वरूपांत) वाच्य (व) वाचकत्व हे भाव जाऊन परावाणी लीन झाली. म्हणजे बोलण्याचे विषय व वाचकत्व (वैखन्यादि वाणी) यांसह, ज्ञानरूप जी सूक्ष्म परा वाणी, ती नाहीशी झाली.

शिवशिवा समर्था स्वामी । येवढीये आनंदभूमि ॥

घेपे दीजे एकें आम्ही । ऐसें केलें ॥ ६४ ॥

अन्वय—शिवशिवा समर्था स्वामी, एकें आम्ही येवढीये आनंद-भूमि घेपे दीजे ऐसें केलें. ॥ ६४ ॥

अ. वि.—शिवरूपी समर्था, सद्गुरो, या आनंदभूमीवर आम्हीं एकट्यानेंच घ्यावें द्यावें, अशी तुम्हीं कृपा केली. हे नित्यकल्याणरूप समर्थ श्रीगुरुराया, तुम्हीं मला अपरिमित आनंदरूप अभेद ब्रह्माचा स्वात्मत्वेकरून अनुभव दिलात; येथें एकाकी अभेदानंदाचें ग्रहण, एकाकी अभेदानंदानेंच करावयाचें, व एकाकी अभेदानंदानें, एकाकी अभेदानंदास, एकाकी अभेदानंद द्यावयाचा. द्यावें घ्यावें आम्ही आपुलिया सत्ता । न देखो पुसता दुजा कोणी ॥ तु. म.

चेतचि मा चेवविले । निदैलेचि मा निदविले ॥

आह्मीच आह्मा आणिले । नवल जी तुझे ॥ ६५ ॥

अन्वय—चेतचि मा चेवविले, निदैलेचि मा निदविले, आह्मीच आह्मा आणिले नवल जी तुझे. ॥ ६५ ॥

अ. वि.—नित्य स्फुरद्रूप जागृत जो आत्मभाव, त्यालाच जागें केलें, म्हणजे आपल्या स्वरूपाला विसरलेला जो जीव, त्याला नित्य जागृतरूप आत्म्याचा अनुभव दिला. आत्मत्वीं नित्यनिवृत्त जी अविद्या, तिची निवृत्ती केली. आमचाच नित्य प्राप्त स्वरूपभाव आम्हांला प्राप्त करून दिलात, हें तुमचें करणें आश्चर्यकारक आहे.

आह्मी निखळ मा तुझे । वरी लोभें म्हणसी माझे ।

हें पुनरुक्त साजे । तूंचि म्हणोनी ॥ ६६ ॥

अन्वय—आह्मी निखळ मा तुझे, वरी लोभें माझे म्हणसी, हें पुनरुक्त तूंचि म्हणोनी साजे. ॥ ६६ ॥

अ. वि.—हे गुरुराया, आम्ही निखळ तुझे आहोंत, म्हणजे जीव हा

स्वभावतःच परब्रह्मरूप आहे. पुन्हा प्रीतीनें ज्ञानोबा माझा माझा असें म्हणतां, ही द्विरुक्ति तुम्हांला म्हणूनच शोभते.

कोणाचें कांहीं नेघसी । आपुलेही तैसाचि नेदिसी ॥

कोण जाणे भोगसी । गौरव कैसें ॥ ६७ ॥

अन्वय—कोणाचें कांहीं नेघसी तैसाचि आपुलेही नेदिसी, कोण जाणे कैसें गौरव भोगसी ॥ ६७ ॥

अ. वि.—तुम्ही कोणाचें कांहीं घेत नाहीं, म्हणजे गुरुमंत्र देऊन गुरुदक्षिणा घेत नाहीं, तरी गुरुपणाचा मोठेपणा तुम्ही कसा भोगीत आहां, हें कळत नाहीं.

गुरुत्वे जेवढा चांगू । तेव्हाडाचि तारुनि लघू ॥

गुरुलघु जाणे जो पांगू । तुझा करी ॥ ६८ ॥

अन्वय—जेवढा गुरुत्वे चांगू तेव्हाडाचि तारुनि लघू, जो तुझा पांगू करी (तो) गुरुलघु जाणे. ॥ ६८ ॥

अ. वि.—गुरुत्वानें जेवढे तुम्ही श्रेष्ठ आहांत, तेवढेच आपल्या शिष्याला भवनदींतून तारण्यास (भोंपळ्यासारखे) हलके आहांत. जो तुमच्या विषयीं दरिद्री असतो, म्हणजे जो तुम्हांला शरण येऊन तुमचा आश्रय करीत नाहीं, तो गुरु म्हणजे जड (मोठे) व लघु (हलके, लहान) यांस जाणतो, म्हणजे त्यास द्वैत सन्मुख असतें.

शिष्या देतां वाटे । अद्वैताचा समो फुटे ॥

तरी काह्या होती भाटें । शास्त्रें तुझीं ॥ ६९ ॥

अन्वय—शिष्या वाटे (भाग) देतां अद्वैताचा समो फुटे, तरी शास्त्रें तुझीं भाटें काह्या होती ? ॥ ६९ ॥

अ. वि.—शिष्याला आपले ज्ञानाचा भाग देण्यांत तुमची अद्वैताची साम्यता फुटते, असें जर असतें, तर शास्त्रें तुमचें वर्णन करणारीं भाट कशाला झालीं असतीं ?

किंबहु ये दातारा । मीतूं याचा संसारा ॥
 वेंचूनि होसी सोयरा । तेणें चि तोषे ॥ ७० ॥

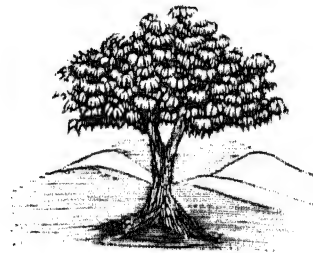
इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते जीवन्मुक्तदशा-
 कथनंनाम नवमप्रकरणं संपूर्णम् । ओंव्या संख्या ७०

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

अन्वय—किंबहु ये दातारा ! मी तूं याचा संसारा वेंचूनि, तेणें तो-
 षेचि सोयरा होसी. ॥ ७० ॥

अ. वि.—दातारा, फार काय सांगावें ! शिष्याच्या ठिकाणचा अहं
 इदं वृत्तिरूप संसार निजबोधदानानें नाहींसा करून, त्या संतोषानें तुम्ही
 त्याचे आप्त होतां. कारण, “आप्तस्तु यथार्थवक्ता” असें शास्त्रवचन आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे जीवन्मुक्तदशाक-
 थनंनाम नवमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प्रकरण १० वें.

परी गा निवृत्तिराया । हातातळीं सुखविलें तुया ॥
परी निवांतचि मिया । भोगावें कीं तें ॥ १ ॥

अन्वय—परी गा निवृत्तिराया तुया हातातळीं सुखविलें परी मिया तें
निवांतचि भोगावें कीं ! ॥ १ ॥

अ. वि.—अहो, सद्गुरु निवृत्तिराज, तुम्हीं माझ्या स्वात्मप्रत्ययरूपी
हातावर दिलेल्या स्वात्मसुखाचा, मी निश्चलपणानें भोग घेऊं नये
काय ! पण सर्व जगाला त्या सुखाचा उपभोग व्हावा, म्हणून ग्रंथ-
मिषानें तें अनुभवामृत मीं सर्व जगापुढें मांडिलें. पण हें कर्तृत्व माझें
नसून, हें सर्व औदार्य सद्गुरु निवृत्तिनाथांचें आहे. हें पुढील ओंव्यांतून
दृष्टांतानें सुचवितात.

परी महेशें सूर्याहातीं । दिधली तेजाची सूति ॥
तया भासाअंतर्वर्ती । जगचि केलें ॥ २ ॥

अन्वय—परी महेशें सूर्याहातीं तेजाची सूति दिधली; तया भासा-
अंतर्वर्ती जगचि केलें. ॥ २ ॥

अ. वि.—ईश्वरानें सूर्याचे हातांत तेजाचें सूत्र दिलें, त्या तेजाचे
प्रकाशानें, सर्व जग प्रकाशित झालें आहे.

चंद्रासी अमृत घातलें । तें तयाचि काई येतुले ॥
कीं सिंधु मेघा दिधले । मेघाचि भागू ॥ ३ ॥

अन्वय—चंद्रासी अमृत घातलें तें काई तयाचि येतुले ? सिंधु मेघा
दिधले ते (काई) मेघाची भागू ? ॥ ३ ॥

अ. वि.—ईश्वरानें चंद्रामध्ये अमृत घातलें, तें काय चंद्रापुरतेंच ?
तर नाही; त्या अमृताचे योगानें चक्रोर, वनस्पति वगैरे तृप्त होतात.

सिंधूने आपलें पाणी मेघांना दिलें, तें काय मेघांपुरतेंच ? तर नाही; तें पर्जन्यरूपानें सर्व जगास उपयोगीं पडतें.

दिवा जो उजिवडु । तो घराचाचि सुरवाडु ॥

गगनीं आथी पवाडु । तो जगाचाचि कीं ॥ ४ ॥

अन्वय—जो दिवा उजिवडु तो घराचाचि सुरवाडु ? गगनीं पवाडु आथी तो जगाचाचि कीं. ॥ ४ ॥

अ. वि.—दिवसा उजेड असतो, तो काय फक्त घराच्याच उपयोगाकरितां असतो ? तर नव्हे. सर्व जगाच्या उपयोगाकरितां असतो; अथवा दिव्याचा जो उजेड तो फक्त दिव्याकरितां नसून सर्व घराकरितां आहे. आकाशांत जी पोकळी असते, त्यांत सर्व जगाचा समावेश होतो.

अगाधे ही उचंबळती । ते चंद्रीची ना शक्ति ॥

वसंत करी तैं होती । झाडाचे दानीं ॥ ५ ॥

अन्वय—ही अगाधे उचंबळती ते शक्ति चंद्रीची ना ! वसंत करी तैं झाडाचे दानीं होती. ॥ ५ ॥

अ. वि.—या अगाध सागरास भरती येते, ती चंद्रामुळें ना ! वसंतानें जर प्रवेश केला तर सगळी वनश्री उदयास येऊन झाडांकडून फलपुष्पांचा परोपकार होतो.

म्हणोनी हें असंवय्य । हे दैवीकीचें औदार्य ॥

वांचूनि स्वातंत्य । माझें नाहीं ॥ ६ ॥

अन्वय—म्हणोनी हें असंवय्य औदार्य दैवीकीचें, वांचूनि हे माझें स्वातंत्य नाहीं ॥ ६ ॥

अ. वि.—म्हणोनी ग्रंथमिषानें ब्रह्मसुख सर्व जगापुढें जें मी मांडिलें, ती माझी स्वतंत्र औदार्यशक्ति नसून हें सर्व श्रीगुरूंचेंच अप्रतिबंध औदार्य आहे.

आणि हा येवढा ऐसा । परिहार देऊं कायसा ॥

प्रभुप्रभावविन्यासा । आड ठाउनी ॥ ७ ॥

अन्वय—आणि प्रभुप्रभावविन्यासां आड ठाउनी हा एवढा ऐसा परि-
हार कायसा देऊं ? ॥ ७ ॥

अ. वि.—हे प्रभु, आपल्या अमर्यादित तेजाच्या, म्हणजे श्रीगुरुच्या चित्प्रकाशाच्या, आड उभा राहून, “श्रीगुरूचें हें सर्व औदार्य आहे, यांत माझें स्वतंत्र कांहीं नाही” असें अनेक उपमा देऊन कशकरितां सांगूं ?

आह्मी बोलिलों जें कांहीं । तें प्रगटेचि असे ठाई ॥
मा स्वयंप्रकाशा काई । प्रकाशावे बोले ॥ ८ ॥

अन्वय—आह्मी जें कांहीं बोलिलों, तें ठाई प्रगटेचि असे. मा स्वयंप्रकाशा बोले प्रकाशावे काई ? ॥ ८ ॥

अ. वि.—ज्या श्रीगुरूच्या ब्रह्मचैतन्यस्वरूपाचें आह्मी अनुभवामृत ग्रंथमिषानें प्रतिपादन केलें, तें जगताच्या पुढें स्वयंप्रकाशानें प्रकट आहे. त्याचें शब्दानें नवीन प्रकाशन काय करावयाचें आहे ? आणि त्या स्वयंप्रकाशाचें शब्दानें प्रकाशन व्हावयाचेंही नाही.

नाना विपाये आह्मी हन । कीजे तें पा मौन ॥
तरी काय जनीं जन । दिसतेना ॥ ९ ॥

अन्वय—नाना आह्मी विपाये तें मौन कीजे तरी जनीं जन दिसतेना काय ? ॥ ९ ॥

अ. वि.—अथवा कदाचित् स्वयंप्रकाशमान गुरुस्वरूपाचें ग्रंथरूपानें वर्णन न करितां, आह्मी मौन धरून बसलों असतो, तर जनाला जन दिसलें नसतें काय ? म्हणजे प्राण्यांना प्राणी भासलें नसतें काय ? तर प्राण्यांनीं प्राण्यांना पाहण्यांत चित्प्रकाशच चित्प्रकाशाला भासत आहे.

जनातें जनें देखतां । द्रष्टेचि दृश्य तत्त्वतां ॥
कोण्ही नहोनी आइता । सिद्धांतचि हा ॥ १० ॥

अन्वय—जनें जनातें देखतां द्रष्टे कोण्हीचि नहोनी तत्वतां दृश्य (कोण्ही न होती.) हा आइता सिद्धांतचि (होय.) ॥ १० ॥

अ. वि.—मनुष्याकडे मनुष्य पाहूं लागलें, म्हणजे एकमेकांचे एकमेक द्रष्टे आहेत. तेथें दृश्य असें कांहींच नाही. जसें मनुष्य घटादि दृश्य पदार्थ पाहूं लागला म्हणजे, तेथें मनुष्य हा द्रष्टा आहे व घटादि पदार्थ दृश्य आहेत, असें ठरेल. पण, तसें मनुष्याकडे मनुष्य पाहूं लागला, म्हणजे मात्र एक दृश्य व एक द्रष्टा, असें, वर दिलेल्या दृष्टांताप्रमाणें ठरणार नाही; तर ते एकमेकांचे द्रष्टेच आहेत. व ते एकमेकांचे एकमेक दृश्य आहेत असें म्हणतां यावयाचें नाही; कारण, जें दृश्य असतें, तें नेहमीं दृश्यच असतें; तें कधींही द्रष्टा होत नाही. जसें घटादि सर्व जड पदार्थ, हे सतत दृश्यच आहेत, यांच्याकडे द्रष्टेपणाचा संबंध कधींही येणार नाही, तसें मनुष्य हें एकमेकाकडे पहात असलें, म्हणजे एकमेकांचे सापेक्ष एकमेकांचे द्रष्टे आहेत. म्हणून जनाकडे जनानें पाहण्यांत एक द्रष्टाच आहे; पण हेंही म्हणणें येथें योग्य होत नाही. कारण, जनाकडे जन पाहूं लागलें, तेथें जर दृश्य मुळींच नाही, तर दृश्य सापेक्ष द्रष्टाही नाही. म्हणून दृश्यद्रष्टृत्वसंबंधावीण चित्प्रकाश आइता स्वतःसिद्ध द्रष्टा आहे, असें सिद्ध होतें.

यया परौते कांहीं । संवित रहस्य नाही ॥

आणि हें तया आधींही । असतचि असे ॥ ११ ॥

अन्वय—यया संवित परौते रहस्य कांहीं नाही, आणि हें तया आधींही असतचि असे. ॥ ११ ॥

अ. वि.—सर्व जगत्भासांत एक चिन्मात्र रहस्यावांचून दुसरें कांहीं नाही. व तेंच चिन्मात्रतत्व जगद्भासाच्या पूर्वींही आहे व जगद्भासांतींही आहे. सारांश, जगताच्या आदि, मध्यें व अंतीं एक-चित्प्रकाशापरतें दुसरें तत्व नाही.

तन्ही ग्रंथ प्रस्तावो । न घडे हें म्हणे वावो ॥

तरी सिद्धानुवाद लाहो । आवडी करु ॥ १२ ॥

अन्वय—हें वावो म्हणे तन्ही ग्रंथ प्रस्तावो न घडे, तरी आवडी सिद्धानुवाद करु लाहो. ॥ १२ ॥

अ. वि.—म्हणून श्रीगुरूच्या स्वतःसिद्ध चित्रकाशस्वरूप-भावाचें वर्णन करणें व्यर्थ आहे, असें म्हटलें तर, ग्रंथनिरूपण होणार नाही; म्हणून स्वतःसिद्ध सर्वत्र सहज प्रकट असणाऱ्या चित्स्वरूपाचाच मीं प्रीतीनें अनुवाद केला. याचें कारण पुढील ओवींत सांगतात.

पढियंते सदा तेचि । परी भोगी नवी नवी रुचि ॥

म्हणोनी हा उचीतचि । अनुवाद सिद्ध ॥ १३ ॥

अन्वय—पढियंते सदा तेचि, परी भोगी नवी नवी रुचि म्हणोनी हा सिद्ध अनुवाद उचीतचि. ॥ १३ ॥

अ. वि.—कारण, प्रीतीची भोगण्याची वस्तु नेहमीं जरी एकच असली, तरी तिचा वरचेवर भोग घेण्यांत नवी नवी रुचि आहे. जसें, मनुष्य राहिलेल्याच घरांत नेहमीं राहतो, खाल्लेलेंच अन्न पुन्हा खातो, पाहिलेल्या स्त्रीपुत्रमित्रांना पुनः पाहतो. सारांश, जे प्रीतीचे विषय आहेत ते वेळोवेळीं भोगण्याचे जरी एकच आहेत, तरी त्यांच्या वरचेवर भोगांत आनंद नवा आहे. तु. म. “खादलेच खावे वाटे । भेटले भेटे आवडी ॥ वीट नाही पांडुरंगी । वाढे अंगीं आर्त तें ॥ इंद्रियांची हांव पुरे । परि हें उरे चिंतन ॥ तुका म्हणे पोट भरे । परि ते उरे भूक पुढें ॥४॥.” ज्ञानेश्वरी अ० १८ “वत्स धालियाही वरी । घेनु न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे ॥ ७८ ॥ तेणे काजे-वीण ही बोलावें । तें देखिलें परी पहावें । भोगितां चाड दुणावें । पढियंतया ठायीं ॥ ७९ ॥” तसें सर्वत्र अस्तिभातिप्रियत्वानें प्रकट असणारें श्रीगुरूचें चित्स्वरूप माझ्या हृदयामध्ये स्वात्मत्वानें आहे, म्हणून तें साहजिक निरतिशय प्रेमाचें विषय आहे. “आणि निरूप-

चार प्रेमा । विषयो होय जे प्रियोत्तमा । तें दुजें नव्हे कीं आत्मा ।
 ऐसेंचि जाणावें ॥” ज्ञा. अ. १८ ओ. १३४६ ॥ दुसऱ्यावर जें प्रेम
 असतें, तें उपचारिक प्रेम असतें, तसें आत्म्यावर नाही; म्हणजे आत्म्या-
 वर जें प्रेम असतें, तें निर्निमित्त असून, निरतिशय आहे; आणि आत्म्या-
 हून व्यतिरिक्त जीवादि पदार्थावर जें प्रेम आहे, तें आत्म्याकरितां आहे;
 म्हणजे, ज्या मानानें ज्याच्यापासून सुखप्राप्ति होईल, त्या मानाचेंच त्या-
 च्यावर प्रेम असतें; सारांश, आत्म्याकरितां सर्व प्रिय आहेत. ज्याच्याक-
 रितां सर्वांवर प्रीति असते, तो मुख्य प्रीतीचा विषय आहे, असें शास्त्र
 सांगतें; आणि असा मुख्य प्रीतीचा विषय आत्मा आहे. जीवावर जें प्रेम
 आहे, तें आत्मसंबंधानेंच आहे; कारण बुद्धीमध्ये जो चिदाभास आहे
 त्यालाच जीव म्हणतात. अर्थात् जीव हा आत्म्याचा आभास असल्यामुळें,
 जीवावर प्रेम आहे. त्या जीवाचा आणि बुद्धीचा अति निकट संबंध
 असल्यामुळें, बुद्धीवर प्रेम आहे; त्या बुद्धीचा व देहाचा अगदीं जव-
 लचा संबंध असल्यामुळें, देहावर प्रेम आहे; देहाचा आणि स्त्रीचा संबंध
 असल्यामुळें स्त्रीवर प्रेम आहे. त्या स्त्रीपासून पुत्रोत्पत्ति झाल्यामुळें, पु-
 त्रावर प्रेम आहे; त्या पुत्राचा आणि पुत्रमित्रांचा स्नेह असल्यामुळें, पुत्र-
 मित्रावर प्रेम आहे; तात्पर्य, जीवापासून पुत्रमित्रापर्यंत जो हा प्रेमाचा
 प्रकार सांगितला, तें सर्वांवरील प्रेम, परंपरेनें आत्म्याकरितांच आहे.
 याचा अनुभव व्यवहारामध्ये सर्वांना आहे. पहा ! ज्या वेळेस
 पुत्राचें व पुत्रमित्राचें वांकडें येतें, त्या वेळेस पुत्रमित्रावरील पित्याचें
 प्रेम नाहीसें होतें; त्याचप्रमाणें, स्त्रीचें व पुत्राचें पटेनासें झालें, म्हणजे
 पित्याचें पुत्रावरील प्रेम कमी होऊन, पुत्रास प्रसंगानुसार घराच्या बाहेर
 घालवून देतो; तसेंच स्वतःची स्त्री, आपल्याला जपेनासी झाली, तर
 पति तिजवर प्रेम न करितां, उलटा तिचा त्याग करितो; तसेंच मनु-
 ष्याच्या स्वतःच्या देहास कांहीं दुःख झालें, उदाहरणार्थ पायास व्रण वगैरे
 होऊन भोकें पडलीं, व तीं औषधोपचारानें बरीं होईनाशीं झालीं, तर
 वैद्य त्यास असा सल्ला देतात कीं तूं आपला पाय कापून टाकशील, तर तूं

जगशील, नाहीतर मरशील; असें सांगितल्याबरोबर, आपला जीव जगण्याकरितां पायही कापून घेण्यास तयार होतो; तसेंच त्यास कांहीं असह्य दुःख झालें, अथवा अब्रू जाण्याचा प्रसंग आला, तर कित्येक शेट सावकार हिरकणी खाऊन जीव देखील देतात. सारांश, पुत्रमित्रापासून जीवापर्यंत जें प्रेम असतें, तें, तीं माणसें जोंपर्यंत आपल्यास अनुकूल आहेत, तोंपर्यंत असतें. वर सांगितल्याप्रमाणें जर तीं प्रतिकूल झालीं, तर सर्वांवरचें प्रेम नाहीसें होऊन, मनुष्य त्यांचे त्यागार्थ प्रवृत्त होतो. म्हणून आत्म्याकरितां सर्वांवर प्रीति आहे. ह्यावरून आत्मा हा मुख्य प्रीतीचा विषय आहे, म्हणून त्याचा अनुवाद करणें हें योग्य आहे.

याकारणें मिया । गौप्य दाविलें बोलोनिया ॥

ऐसें नाहीं अपैसया । प्रकाशूचि ॥ १४ ॥

अन्वय—याकारणें मिया गौप्य बोलोनिया दाविलें ऐसें नाहीं, (तर तें) अपैसया प्रकाशूचि. ॥ १४ ॥

अ. वि.—म्हणून मी गुप्त गोष्ट बोलून दाखविली असें नाहीं; तर तें आत्मतत्त्व आपल्या आपण जगताच्या सर्वांतर्बहि स्वयंप्रकाशानें नित्य प्रकट असें नांदतच आहे.

आणि पूर्ण आहंता वेठलों । सैध आम्हीच दाटलों ॥

मा लोपलों ना प्रगटलों । कोणहा होउनी ॥ १५ ॥

अन्वय—आणि आम्हीच पूर्ण आहंता वेठलों, (आम्हीच) सैध दाटलों. मा कोणहा होउनी लोपलों ना प्रगटलों (ना). ॥ १५ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेलें जें नित्य परिपूर्ण परब्रह्मस्वरूप, तेंच आमचें स्वात्मतत्त्व आहे. म्हणून, त्या बोधानें आम्ही जिकडे तिकडे घनदाट भरलों आहों. कारण, श्रीगुरुप्रसादानें आम्हाला आमच्या स्वकीय ब्रह्मात्म-स्वरूपाचें ज्ञान झालें; त्या योगानें व्यष्टिदेहाहंकार नाहींसा होऊन, सर्वत्र परिपूर्ण ब्रह्माहंकारानें आम्ही वेष्टित झालों. म्हणजे, भेदशून्य, नित्यपरिपूर्ण परब्रह्मच आम्ही आहों, असा दृढनिश्चय झाला. आतां

ह्या आमच्या पूर्ण स्वरूपीं लपण्याचा व प्रकट होण्याचा व्यवहार नाही. कारण, ज्याच्या दृष्टीला लपावयाचें अथवा प्रकट व्हावयाचें, असें आमच्या चिन्मात्र स्वरूपाहून निराळें असें कांहींच नाही.

आपणया आपणपे । निरोपण काय वोपे ॥

मा उगेपणें हारपे । ऐसें आहे ॥ १६ ॥

अन्वय—आपणया आपणपे निरोपण वोपे काय ? मा उगेपणें हारपे ऐसें आहे ? ॥ १६ ॥

अ. वि.—अशा केवळ चिन्मात्र एकरस स्वात्मस्वरूपीं, निरूपणाचा व्यवहार होतो कां ? अर्थात होणार नाही. कारण निरूपणाला द्वैतसंबंध पाहिजे. आणि तो द्वैतसंबंध, चैतन्यमात्र स्वरूपीं नाही; मग उगीच बसलें, तर नित्य प्रकट स्वात्मरूप नाहीसें होईल काय ?

म्हणोनी माझी वैखरी । मौनाचेंही मौन करी ॥

हें पाण्यावर मकरी । रेखिलिया ॥ १७ ॥

अन्वय—म्हणोनी माझी वैखरी मौनाचेंही मौन करी, हें पाण्यावर मकरी रेखिलिया (प्रमाणें आहे). ॥ १७ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें एकत्वस्थितींत किंवा चिदैक्यभावांत, माझ्या वैखरीनें जरी ग्रंथमिषानें नित्यप्रकट चैतन्यतत्वाचें निरूपण केलें आहे, तरी, तें मौनाचें मौनच आहे. म्हणजे जसें पाण्यावर माशाचें चित्र काढलें, व पुनः पाण्याकडे पाहावयास लागलें, तर तेथें चित्र न दिसून केवळ पाणीच असतें; म्हणजे पाण्यावर माशाचें चित्र काढलें तरी न काढल्यासारखेंच असतें; तसें चिदैक्य-स्वात्मप्रत्ययामध्ये, माझें हें वैखरीनें ग्रंथ निरूपण करणें, हें न करण्यासारखेंच होय. म्हणून “माझी वैखरी मौनाचें मौन करी” असें मूळांत म्हटलें आहे.

एवं दशोपनिषदें । पुढारी न ढळती पदें ॥

देखोनी वुडी बोधें । येथेंचि दिधली ॥ १८ ॥

अन्वय—एवं दशोपनिषदें पुढारी पदे न ढळती, बोधें देखोनी येथेंचि बुडी दिवली ॥ १८ ॥

अ. वि.—अशा या चिदैक्य स्वात्मभावाचें यथार्थ वर्णन दशोपनिषदांतील पदांकडून झालें नाहीं; म्हणजे त्या उपनिषदपदांना “नेति नेति” या म्हणण्यापलीकडे जाववेना. हें पाहून, म्हणजे या चित्स्वरूपभावास पाहून, माझ्या बोधवृत्तीनेही येथेंच बुडी दिली; म्हणजे एकरस चैतन्यस्वरूपांत बोधही नाहींसा झाला.

ज्ञानदेव म्हणे श्रीमंत । हें अनुभवामृत ॥

सेवूनि जीवन्मुक्त । हेंचि होतु ॥ १९ ॥

अन्वय—ज्ञानदेव म्हणे हें श्रीमंत अनुभवामृत (आहे.) हेंचि सेवूनि जीवन्मुक्त होतु. ॥ १९ ॥

अ.वि.—ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, माझ्या श्रीगुरूंच्या प्रसादानें अनुभावास आलेलें श्रीमंत अमृत, म्हणजे परम ऐश्वर्यरूप मोक्ष होय; कारण, मोक्षासच अमृत ही संज्ञा आहे. अज्ञानादि सर्व नामरूपात्मक जगत्, हें प्रतिक्षणीं मृत होणारें असें असत् असल्यामुळें, यास अधिष्ठान असणारें अस्तिभातिप्रियरूप जें चैतन्यतत्त्व, त्यास अमृत (न मरणारें जें) अशी संज्ञा आहे. सारांश, सर्व सृष्टि ही पांच अंशांची बनलेली आहे. ते पांच अंश हे:—१ अस्ति २ भाति ३ प्रिय ४ नाम ५ रूप. या पांच अंशांपैकीं नामरूप हें व्यभिचारी असून, मृत होणारें आहे, म्हणून तें कल्पित आहे. अशा या कल्पित नामरूपात्मक जगतास चैतन्याच्याच अस्तिवाचा टेका आहे, व तें चित्रकाशानेंच भासत आहे; व त्या सर्व जगांतून एक प्रिय चैतन्याचीच प्रियता भरली आहे. हें सर्व नामरूपात्मक जगत् जरी मृत झालें, तरी अस्तिभातिप्रिय हें अमरच असतें. याचा अनुभव व्यवहारामध्यें सर्व मनुष्यांना आहे. एखादा पदार्थ अर्थांत जळून गेला, तर त्याचें नामरूप नष्ट होतें, परंतु त्याचें अस्तिभातिप्रियत्व हें रूपांतरानें कायमच असतें म्हणूनच अस्तिभातिप्रियरूप

आत्मतत्व हें अमर असल्यामुळें, यास अमृत म्हणतात. देहात्मबुद्धीनें बद्ध झालेल्या जीवानें जर या अमृताचें विचारानें सेवन केलें, तर तो मुक्तीप्रत पावेल. म्हणजे नामरूपाला आधार असणारें जें सच्चिदानंदरूप आत्मतत्व, हेंच माझें स्वकीय रूप आहे, व नामरूपात्मक जो देहादिक प्रपंच, हा सर्व मजवर कल्पित असल्यामुळें असत् आहे, असें ज्या जीवानें विचारानें दृढ जाणलें आहे, तोच मुक्त आहे.

मुक्ति कीर वेल्हाळ । अनुभवामृत निखिळ ॥

परी अमृताही उठी लाळ । अमृतें येणें ॥ २० ॥

अन्वय—अनुभवामृत निखिळ मुक्ति कीर वेल्हाळ. परी येणें अमृतें अमृताही लाळ उठी. ॥ २० ॥

अ. वि.—(या ओवींत तिसऱ्या चरणांतील ‘अमृत’ या शब्दाचा अर्थ, सोपाधिक मुक्तस्थिति असा घ्यावा; व पुढल्या अर्ध्या चरणांतील ‘अमृत’ याचा अर्थ, निरूपाधिक व निर्विकल्परूप मोक्ष असा घ्यावा.)
नित्य स्वात्मत्वेकरून अपरोक्ष असणारें अमृत, हीच सुशोभित मुक्ती आहे; अमृत म्हणजे सोपाधिक मुक्तस्थिती, जीमध्ये ‘मी ब्रह्म आहे’ अशा स्फूर्तिरूप वृत्तीची उपाधि आहे; अशा या मुक्तस्थितीस वर आरंभी सांगितलेला नित्य निर्धर्म केवळ अनुभवामृत जो मोक्ष, त्या विषयींची लाळ उत्पन्न होते; जसें एखाद्या गरिबास अप्राप्त अशी एखादी उत्तम वस्तु पाहून ती प्राप्त व्हावी, अशाविषयींची इच्छा उत्पन्न होते व ती इच्छा जर उत्कट असली, तर तो ती उत्तम अप्राप्त वस्तु मिळण्याकरितां लाळ घोटूं लागतो; तसें आत्मानात्मविचारानें देहाहंकाराचा निरास करून, मी ब्रह्म आहे, अशा संकल्परूप वृत्तीत गुरफटलेले जे मुक्त, त्यांनाही नित्य निरूपाधिक निर्विकल्परूप मोक्षप्राप्तीविषयीं लाळ उत्पन्न होते. कारण ती त्यांना अप्राप्त आहे. याच दृष्टीनें “अमृताही उठी लाळ अमृतें येणें” असें मूळांत म्हटलें आहे. याच दृष्टीनें तुकाराम महाराजांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं “घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं । मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीन ॥

नित्य चांदू होये । परी पुनवे आनु आहे ॥

हें का मी म्हणूं लाहे । सूर्यदिठी ॥ २१ ॥

अन्वय—नित्य चांदू होये, परी पुनवे आनु आहे, हें मी सूर्य-
दिठी म्हणूं लाहे का ? ॥ २१ ॥

अ.वि.—इतर तिथीचा चंद्र अपूर्ण व पौर्णिमेचा पूर्ण आहे, म्हणून
इतर तिथीच्या चंद्राहून पौर्णिमेचा चंद्र निराळा आहे, हें मला सूर्याच्या
दृष्टीनें म्हणतां येईल काय ? कारण, सूर्यापुढें पौर्णिमेचा चंद्र व इतर
चंद्र असा भेद नाही. सूर्यापुढें चंद्र पूर्ण असो किंवा अपूर्ण असो;
कसाही असला तरी तो नाहीसा होतो.

प्रिया सावाइले होये । तें आंगीचें आंगीं न समाये ॥

येन्हवीं तेथेंचि आहे । तारुण्य कीं ॥ २२ ॥

अन्वय—प्रिया सावाइले होये, तें आंगीचें आंगीं नसमाये. एरवीं (तें)
तारुण्य तेथें आहेचि कीं. ॥ २२ ॥

अ. वि.—स्त्री भर तारुण्यांत आली, व पतीनें तिचा अंगीकार केला
म्हणजे तिची यौवनावस्था आंगचे अंगीं मावेनासी होते. एरवी ती तारुण्या-
वस्थेंत येण्यापूर्वीं सुद्धां, तें तारुण्य तिचे शरीरांत गुप्तरूपानें आहेच.

वसंताचा आला । फळीं फुलीं आपुला ॥

गगनाचिया डाळा । पेलती झाडें ॥ २३ ॥

अन्वय—वसंताचा आला, झाडें आपुला फळीं फुलीं गगनाचिया
डाळा पेलती ॥ २३ ॥

अ. वि.—वसंत ऋतु आला कीं, झाडें आपल्या फलपुष्पांनीं
लगडलीं जातात. व त्यांच्या डाहळ्या गगनचुंबित होतात. म्हणजे
फलपुष्पांचा सामान्य संस्कार जो वृक्षांत असतो, तोच वसंतकालीं
विशेषत्वास येतो.

ययालागीं हें बोलणें । अनुभवामृतपणें ॥

स्वानुभूति परगुणें । वोगारिलें ॥ २४ ॥

अन्वय—ययालागीं हें स्वानुभूति बोलणें अनुभवामृतपणें परगुणें वोगरिलें ॥ २४ ॥

अ. वि.—म्हणून माझ्या स्वानुभवाची ही मेजवानी अनुभवामृतग्रंथरूपानें केली. भावार्थ असा कीं, नित्य, अपरोक्ष, ज्ञानमात्र, जो स्वात्मभाव, त्या विषयींचा विचार, जो मीं या अनुभवामृत ग्रंथांत व्यक्त केला आहे, तो जे कोणी श्रवणमनन निजध्यासपूर्वक, महावाक्यविचारानें आत्मसाक्षात्काराला पावले असतील, त्यांच्या स्वानंद उपभोगाचा विषय आहे. बाकीच्यांनीं, या ग्रंथाचा विचार केला तर, त्यांना ग्रंथांतील वाक्चातुर्याचें सुख मिळेल. जसें—चंद्रकिरणांतून होणाऱ्या अमृतस्रावाचा उपभोग चकोरांनाच मिळतो; बाकी चकोराव्यतिरिक्त इतर प्राण्यांना चंद्रामृत सेवन करण्याविषयीं मनाई नाही; तथापि, चकोरावांचून चंद्रामृताचें सेवन करण्याची हातोटी इतर प्राण्यांना ज्ञात नाही, म्हणून, चकोराखेरीज सर्व प्राण्यांनीं चंद्राच्या शीतळतेचा आनंद घ्यावा. तसें या अनुभवामृत ग्रंथापासून स्वात्मानुभवी तत्ववेत्त्यांना निर्विषय ब्रह्मानंदोपभोग होईल; परन्तु इतर बहिर्मुख जीवांनीं या अनुभवामृत ग्रंथाचा विचार केला, तरी त्यांना निजानंदाचा भोग होणार नाही. कारण, अनुभवामृतग्रंथविचारानें निजानंदाचा उपभोग घेण्याची हातोटी त्यांना ज्ञात नाही, म्हणूनच अनुभवामृतरूपी बोलणें, ही मेजवानी आत्मानुभवी लोकांस केली आहे. ज्ञा० अ० ६ “ ही असो या बोलाची ताटें मलीं । वरि कैवल्य रसें ओगरली । हें म्यां प्रतिपत्ती केली । निष्कामियासी ॥ १ ॥ आत्मप्रभा नीच नवी ॥ तीच करुनि ठाण-दीवी ॥ जो इंद्रियातें चोरोनि जेवी । तयासिची फावे ॥ २ ॥ ”

आणि मुक्त मुमुक्षु बद्ध । हे तववरी योग्यताभेद ॥

अनुभवामृत स्वाद । विरुद्ध जंव ॥ २५ ॥

अन्वय—अनुभवामृत स्वाद जंव विरुद्ध, तववरी मुक्त मुमुक्षु बद्ध हे योग्यताभेद (आहेत). ॥ २५ ॥

अ. वि.—जोंपर्यंत सच्चिदानंदरूप नित्य अपरोक्ष स्वात्मस्वरूपाचे ठिकाणीं जीव विन्मुख आहेत, तोंपर्यंत, एकमुक्त, एकमुमुक्षु व एकबद्ध असा हा भिन्न भिन्न योग्यतेचा भेदप्रकार आहे. भावार्थ असा कीं, आत्मानात्मविचारानें अनात्मतत्वांचा निरास करून, असंगसाक्षी आत्मा मी आहे, अशा अनुभवानें आत्मसन्मुख असणारे तत्त्ववेत्ते मुक्त आहेत. व सत्समागमानें, सत्शास्त्र श्रवण करून नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्न जे अधिकारी आहेत, ते मुमुक्षु होत; (म्हणजे सकारण दुःखनिवृत्ति व परमानंद प्राप्तिरूप जो मोक्ष आहे, त्याच्या प्राप्तीची तीव्र इच्छा करणारे, जे ते मुमुक्षु आहेत.) व देह मी, आणि देहसंबंधादि मातापिता, स्त्रीपुत्र, गृहादि सर्व माझे, अशा या अहंममवृत्तीनें जे बांधलेले असतात ते बद्ध होत. पण मुक्त, मुमुक्षु व बद्ध हा भेदप्रकार जोंपर्यंत जीव स्वात्मस्वरूपाहून विन्मुख आहे, तोंपर्यंत आहे. ज्या वेळेस जीव आपल्या स्वकीय आत्मसन्मुख होईल, म्हणजे, देहेंद्रियमनबुद्ध्यादि तत्वांचा साक्षी असंग सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहे, अशा ज्ञाननिश्चयाला पावेल, त्या वेळेस, तो जीव मुक्त होईल. मग मुमुक्षु आणि बद्ध हे कांहीं त्याला स्फुरणार नाही. ऐसेनि विवेके उदो चित्तीं । तयासि भेद कैचा त्रिजगतीं । देखे आपुलिया प्रतीति । जगचि मुक्त ॥ ८४ ॥ ज्ञा. अ. ५. व त्या योगानें बद्ध मुमुक्षु यांच्या सापेक्ष होणारी मुक्तीची कल्पनाही राहणार नाही. अशा तऱ्हेनें नित्य अपरोक्ष ज्ञानमात्र स्वात्मतत्त्व अमृताच्या अनुभवांत, सर्व भेद नाहीसे होऊन, एक अमृतस्वात्मतत्त्व अवशिष्ट राहणारें आहे.

गंगावगहना आली । पाणिये गंगा जाली ॥

कां तिमिरें भेटली । सूर्या जैसी ॥ २६ ॥

अन्वय—पाणिये गंगावगहना आली (व) गंगा जाली, का जैसी तिमिरें सूर्या भेटली (व तद्रूप झाली) ॥ २६ ॥

अ. वि.—इतर ओढ्याचें अगर नदीचें पाणी, गंगेंत स्नानास आलें असतां गंगारूप होतें; किंवा अंधेर सूर्यास भेटावयास आला असतां प्रकाशरूप होतो.

नाहीं परिसाची कसवटी । तववरि वानियाच्या गोष्टी ॥
मग पंधरावीयाच्या पाठी । बैसावें कीं ॥ २७ ॥

अन्वय—(जववरि) परिसाची कसवटी नाही, तववरि वानियाच्या गोष्टी, मग पंधरावीयाच्या पाठी बैसावें कीं ॥ २७ ॥

अ. वि.—जोंपर्यंत कोणतीही धातू परिसाच्या कसवटीला लागली नाही, तोंपर्यंत धातूचे निरनिराळे कस असतात; परिसाची गांठ पडल्यावर मग सर्व धातू सुवर्णरूप होतात.

तैसें जें या अक्षरा । भेटती गाभारा ॥

ते ओघ जैसे सागरा आंतु आले ॥ २८ ॥

अन्वय—तैसे जे या अक्षरा गाभारा भेटती, ते जैसे सागरा आंतु ओघ आले. ॥ २८ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें जे या अनुभवामृत ग्रंथांतील अक्षरांच्या अर्थाशीं संलग्न होतात, ते, जसे नद्यांचे ओघ सागरांत आले म्हणजे सागररूप होतात, तसे परमार्थरूप परब्रह्म होतात.

जैशा अकारादि अक्षरा । भेटती पन्नासही मात्रा ॥

तैसें या चराचरा । दुसरें नाही ॥ २९ ॥

अन्वय—जैशा अकारादि अक्षरा पन्नासही मात्रा भेटती, तैसें या चराचरा दुसरें नाही. ॥ २९ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें अकारादि स्वराशीं संयुक्त होऊन पन्नास वर्णांची सिद्धि होते, तसे या चराचर म्हणजे स्थावरजंगमात्मक जगतांत, आत्मतत्वावांचून दुसरें कांहीं नाही. म्हणजे आत्मतत्वाचे योगानें स्थावरजंगमात्मक जगाची सिद्धी होते, म्हणजे तें भासतें.

तैसे तिये ईश्वरी । आंगोळी नुभेचि दुसरी ॥

किंबहुना सरोभरी । श्रीशिवेशीचि ॥ ३० ॥

अन्वय—तैसे तिये ईश्वरी दुसरी अंगोळी नुमेचि. किंबहुना सरोभरीं श्रीशिवेशीचि. ॥ ३० ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें त्या ईश्वराचे ठिकाणीं दुसरा कांहीं संबंध नाही; एक ईश्वर व दुसरें कांहीं एक आहे, असें दुसरें बोट वर करण्याची सोय नाही! फार काय सांगावें? जिकडे तिकडे शिवच सभराभरीत आहे. जसें अनेक फुलें जरी असलीं, तरी तितक्यांतून परिमळ एकच आहे. ज्ञानेश्वरी ॥ फुला फुलसरा लेख चढे । दृति दुजी अंगळीं न पडे ॥ तसें हें विश्व जरी अनेकनामरूपात्मक आहे, तरी, ह्या अनेक नामरूपात्मक विश्वांतून, सत्तास्फूर्तिरूपानें एक ईश्वरतत्वच आहे. ज्ञानेश्वरी ८ अ० ओ० २५ दुजेनवीण एकला । परमात्माचि असे संचला । अनेकत्वाचा आला । पूर जैसा ॥

म्हणोनि ज्ञानदेवो म्हणे । अनुभवामृते येणें ॥

सणु भोगिजे सणे । विश्वाचेनि ॥ ३१ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते ग्रंथम-

हिमावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ श्री-

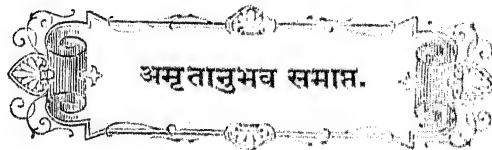
कृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

अन्वय—म्हणोनी ज्ञानदेवो म्हणे, येणें अनुभवामृते विश्वाचें सणेंनि सणु भोगिजे. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, हा अनुभवामृत म्हणजे, नित्यमुक्त ज्ञानरूप आत्मभाव होय; हा सर्व विश्वाचा सण आहे, म्हणजे यावत् प्राणिमात्रांचा सण आहे. निरनिराळे लोक आपआपले निरनिराळे सण पाळतात; म्हणजे एका जातीच्या लोकांचे जे सण आहेत, ते इतरांचे नसतात; म्हणून ते सर्व सण एकदेशी आहेत. अशा ह्या एकदेशी सणांपैकीं अनुभवामृत हा सण नसून, तो सर्व विश्वाचा आहे. कारण, अनुभवामृत म्हणजे, सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त आत्मभाव होय, हें वर सांगितलेंच आहे. व या आत्मभावाची व्याप्ती शिवापासून तो तृणापर्यंत सर्व लहानमोठ्या प्राण्यांतून एकसारखी आहे. गीता अ. ९

श्लो. २९ ॥ समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥ फार काय सांगावें? यावत् प्राणिमात्रांचें स्वकीय स्वरूप, एक आत्मतत्त्वच आहे. भावार्थ असा कीं, सण म्हणजे सुखाचे दिवस. पण व्यावहारिक सण हे सुखाचे दिवस म्हणावयाचे इतकेंच; खरोखर पाहतां हे सण “बाहेर दिवाळी व अंदर होळी” या म्हणीप्रमाणें असतात; म्हणजे दिवाळीमध्ये नानाप्रकारचीं आंगाला सुगंधी द्रव्यें लावून स्नानें करितात, लाडू करंजादि उत्तम मिष्ट पदार्थ करून खातात, व रात्रीच्या वेळीं अनेक दिवे लावून उत्साह दाखवितात; अशा तऱ्हेनें नानाप्रकारच्या सुखोपचाराच्या योगानें दिवाळी आदिकरून जे सणाचे दिवस आहेत, ते सुखाचे आहेत, असें जरी जीवांनीं व्यक्त केलें, तरी खरोखर त्यांच्या अंतःकरणांत सुख समाधान नसून त्रिविध तापानें सर्वांचें हृदय पीडित असतें. तसा हा अंतरंग नित्यमुक्त आनंदरूप स्वात्मसण नाही. या सणाचा दिवस उदयाला आला कीं, जिकडे तिकडे अंतर्बहि एक आनंदच असतो. ज्ञा. अ. १६ अद्वयबोधपाटणीं । तेथें महानंदाची दाटणी । मग सुखानुभूतीचीं घेणीं देणीं । मंदावों लागती ॥ १२ ॥ किंबहुना ऐसैसे । मुक्त कैवल्य सुदिवसें । सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥ १३ ॥ अशा ह्या अति आनंदरूप स्वात्मप्रत्ययाच्या उदयांत, सर्व प्राणिमात्रांना सारखेंच सुख आहे. जसें निद्रानंद, मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत, सर्वास सारखा आहे, त्याप्रमाणें आत्मप्रत्ययांत होणारा ब्रह्मानंद, सर्वास सारखा आहे. या दृष्टीनें “सण भोगिजे सणे विश्वाचेनि” असें मूळांत म्हटलें आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे ग्रंथमहिमावर्णनं
नाम दशमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ १० ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

उपसंहार.

आह्मी ज्ञानेश्वरमहाराजकृत अमृतानुभव या ग्रंथाच्या अर्थविवरणाचें काम हातीं घेतलें होतें तें त्यांच्याच म्हणजे सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपेनें निर्विघ्नपणें कडेस लागलें. प्राकृत ग्रंथांमध्ये अमृतानुभवाच्या तोडीचा एकही ग्रंथ नाही. या ग्रंथाच्या पांचव्या प्रकरणामध्ये सच्चिदानंदपदत्रयखंडणाचा जो विचार केला आहे व सातव्या प्रकरणामध्ये अज्ञानखंडणाचा जो विचार केला आहे, तो इतका उत्तम आणि स्पष्ट झाला आहे की, तितका उत्तम आणि स्पष्ट विचार संस्कृत ग्रंथांमधून देखील कचितच आढळेल. हें संस्कृतग्रंथज्ञाना देखील कवूल केलें पाहिजे. कदाचित् संस्कृताचें वेताचें ज्ञान असून, आमची संस्कृतामध्ये पूर्ण गती आहे आणि सकल शास्त्ररहस्य आह्मांला कळलें आहे, अशी शहाणपणाची घमंड बाळगणारे तुटपुंजे वेदांती ही गोष्ट कवूल करणार नाहीत व त्यांच्या ह्या करण्याला शास्त्ररहस्य जाणणारे विद्वान् महत्त्व देणार नाहीत. असो. अमृतानुभव हा ग्रंथ अपूर्व आहे, असें ह्मणणें अतिशयोक्तीचें होणार नाही. अशा ग्रंथाचें अर्थविवरण आमच्यासारख्या मंदबुद्धिवांनाकडून विनचूक होणें अशक्य आहे. कारण अमृतानुभव या ग्रंथाचे कर्ते हे जीवकोटींतले नसून ईशकोटींतले आहेत, याविषयीं अनेक संतांचे पुरावे आहेत. ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या आरतीमधील दुसऱ्या कडव्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, जगतांत आत्मज्ञानाचा लोप झाला ह्मणून तें प्रकट करण्याकरितां ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या रूपानें साक्षात् पांडुरंगच अवतरले; जनावार्हिनीं आपल्या एका अभंगामध्ये असें ह्मटलें आहे कीं,

सदाशिवाचा आवतार ॥ स्वामी निवृत्ती दातार ॥ १ ॥

महाविष्णुचा आवतार ॥ सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ २ ॥

ब्रह्मा सोपान तो झाला ॥ भक्ता आनंद वर्तला ॥ ३ ॥

आदिशक्ति मुक्ताबाई ॥ दासी जनी लागे पायीं ॥ ४ ॥

अर्थात् या दृष्टीनें ज्ञानेश्वरमहाराज सर्वज्ञ आहेत. त्यांनीं आपला अनुभव, “अमृतानुभव” नामक ग्रंथरूपानें व्यक्त केला आहे. त्याचा अर्थ करण्यास अल्पज्ञ जीवकोटींतील कोणीही मनुष्य तयार झाल्यास

त्याच्या कडून कांहीं प्रसंगी चुकीचे अर्थ व्हावयाचेच. आतां आम्हांला इतकेंच सांगायलाचें आहे कीं, परंपरागत सत्संप्रदायिक रीतीनें चालत आलेला अमृतानुभव या ग्रंथाचा अर्थ समजून न घेतां फाजील शहाणपणाच्या घमेंडीनें जे कोणी या ग्रंथाचा अर्थ करतील, ते मात्र लोकांच्या टीकेस पात्र होतील. आम्हांला या ग्रंथाचा अर्थपरिचय ज्ञानेश्वरीचे व अमृतानुभवाचे सर्वोत्कृष्ट वक्ते सुप्रसिद्ध ब्रह्मीभूत नाना जोशी ऊर्फ नाना साखरे यांचे संगतीनें झाला. याबद्दल त्यांचे आम्ही फार आभारी आहोंत. अमृतानुभव या ग्रंथाच्या अर्थविवरणांत लिहिणाराच्या व तपासणाराच्या नजरचुकीनें ज्या कांहीं चुका झाल्या आहेत, त्याबद्दलचें शुद्धिपत्र आम्हीं या ग्रंथाच्या शेवटी दिलें आहे व शिवाय अमृतानुभव या ग्रंथांतील कठिण शब्दांचा कोशही दिला आहे.

आमचेकडून अर्थविवरणामध्ये कोठें कोठें द्विरुक्ति झाली आहे, हा एक प्रकारचा दोष आहे; तथापि आम्हांस तसें करणें भाग पडलें; कारण मूळ ग्रंथांत केवळ वेदांतासारख्या गहन विषयाचें प्रतिपादन आहे. तो मंद अधिकाऱ्याचे बुद्धीस चांगला समजावा, ह्मणूनच सांगितलेले विचार पुनः पुनः सांगण्याचा यत्न केला आहे.

अमृतानुभव या ग्रंथाचीं प्रकरणे दहा आहेत. पैकीं पहिल्या प्रकरणाच्या आरंभीच्या पांच संस्कृत श्लोकांपैकीं पहिल्या दोन श्लोकांत “यदक्षरं अनाख्येयं” इत्यादि पदानें सद्गुरु निवृत्तिनाथांचें वर्णन केले आहे. व ह्या वर्णनानें ग्रंथ निर्विघ्नपणें कडेस जावा ह्मणून ग्रंथारंभीं जें मंगल करितात, ते मंगल सुचविलें आहे; कारण सद्गुरु हे साक्षात् परब्रह्म आहेत. असें अनेक ग्रंथकारांनीं म्हटलें आहे. “गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः। गुरुस्साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलज्ञानमूर्तिं। दंढ्रातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं । एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं। भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि॥” ज्या ज्ञानमात्रपरब्रह्म वस्तूचा आणि सद्गुरुचा अभेद आहे, ती ब्रह्मवस्तु नित्य मंगलरूप आहे, असें शास्त्र सांगतें. “सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलं। येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनो हरिः ॥ ज्या पुरुषांच्या हृदयामध्ये सर्व मंगलाला आश्रयभूत असा भगवान् श्रीहरि प्रकट आहे त्या पुरुषांना सर्व

काल सर्व कामामध्ये अमंगल असें कांहीं नसून सर्वदा सर्व कार्याच्या ठिकाणी मंगलच आहे. अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंतति । स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मंगलं विदुः॥ ज्या ब्रह्माचें अधिकारी पुरुषानें स्मरण केलें तर त्याच्या सर्व अशुभाची निवृत्ती होऊन सर्व शुभ होतें त्या ब्रह्मास वेदज्ञ पुरुष मंगलरूप जाणतात. अर्थात् ग्रंथारंभी सद्वृत्ते स्मरण करणें, हेंच ग्रंथकर्त्याचें मंगल करणें होय.

त्याच्या पुढील तिसऱ्या व चवथ्या श्लोकांत जगाताद्य प्रकृतिपुरुषांचा विचार सांगून ग्रंथकर्त्यांनीं त्यांनाही नमस्कार केला आहे. नंतर पांचव्या श्लोकामध्ये आदि मध्य अंत या जगदवस्थारहित सद्वृत्त्या अमर्याद स्वरूपास ग्रंथकर्त्यांनीं नमस्कार केला आहे. तेथून पुढें तिसऱ्या व चवथ्या श्लोकांत दर्शविलेल्या प्रकृतिपुरुषांचें वर्णन पहिल्या ओवीपासून तो थेट सर्व प्रकरणभर केलें आहे. त्यांतील सारांश इतकाच आहे की, एक ज्ञानमात्र अधिष्ठानपरब्रह्मावर प्रकृतिपुरुष या सापेक्ष कल्पना आहेत. अर्थात् या उभय काल्पनिक प्रकृतिपुरुषांचें तात्त्विक स्वरूप अधिष्ठानपरब्रह्मचैतन्य आहे; हेंच ग्रंथकर्ते या प्रकरणांतील आठव्या ओवीत सुचवित आहेत “जया एक सत्तेचे वैसणें ॥ दोघा एका प्रकाशाचे लेणें ॥ जे अनादि एकपणें ॥ नांदती दोघे ॥ ६ ॥ परमार्थतः एकअर्थरूप असणाऱ्या प्रकृतिपुरुषांच्या योगांत तिसरा जगत् संसार जरी भासला, तरी त्यांनीं आपल्या स्वरूपांत तिसरेपणाचा संबंध येऊं दिला नाहीं. हें या प्रकरणांतील सातव्या ओवीत ग्रंथकर्ते दर्शवित आहेत. ॥ आपुलिये आंगीं संसारा । देखिलिया चराचरा । परी नेदितीच तिसरा ॥ श्लोक लागो ॥ ७ ॥ या प्रकरणांत प्रकृतिपुरुष हीं एक आहेत, असें जेथें जेथें सुचविलें आहे, तेथें तेथें ग्रंथकर्त्यांनीं उभयतांच्या तात्त्विकस्वरूपाचें ग्रहण केलें आहे. आणि जेथें जेथें त्यांच्या स्वरूपांचा भेद सुचविला आहे, तेथें तेथें त्यांच्या वाच्यस्वरूपाचें ग्रहण केलें आहे. अशा प्रकारचें हें ग्रंथकर्त्यांचें धोरण जाणून आहीं अर्थविवरणांत प्रकृतिपुरुषांचें एकत्व दाखविते वेळीं प्रकृति पुरुष हे सच्चिदानंदरूप आहेत असें म्हटलें आहे, तें त्यांच्या तात्त्विकस्वरूपदृष्टीनें होय, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. अर्थविवरणांत जेथें प्रकृतिपुरुषांचा भेद दाखविला तेथें त्यांच्या वाच्यस्वरूपाचें ग्रहण केलें आहे. सारांश

प्रकृतिपुरुष हीं आपल्या मूलरूपानें असोत, अथवा कार्यरूप जगत्-स्थितीनें असोत, तीं तत्त्वतः एकरूप आहेत, असें जाणूनच या प्रकरणाचे शेवटीं ग्रंथकर्त्यांनीं प्रकृतिपुरुषांस अभेदबुद्धीनें वंदन केलें आहे. इतकाच सिद्धानुवाद ग्रंथकर्ते या प्रकरणांत करित आहेत. **दुसऱ्या** प्रकरणांत सद्गुरुनिवृत्तिनाथांचें वर्णन केलें आहे; ह्याजें सच्चिदानंदरूप परब्रह्मास एकाकीपणामध्ये करमेना, म्हणून गुरुशिष्यमिपानें मोठे लहान आपणच नटले व आपल्यालाच आपण शरण गेले व आपलीच आपण कीव करून गुरुरूपानें आपणच आपल्याला बोध करूं लागले, व केलेल्या बोधानें आपणच आपल्याला स्वात्मत्वेकरून समजले. एकपणें नोहे सुसास । म्हणून गुरुशिष्याचें करून मिष । पाहणें आपलीच वास । पाहतचि असे ॥ १३ ॥ अमृतानुभव प्रकरण २. पाहेपा निगंजनीं निंदला ॥ निर्विवाद एकला ॥ तेथें चेता चेतवितां झाला । दोनी तोचि तया ॥ ६ ॥ अमृतानुभव प्रकरण २. जे चेता तोचि चेववी । तेवि हाचि बुझे हा बुझावी । गुरुशिष्यत्व नांदवी । ऐसेन हा ॥ ६७ ॥ अमृतानुभव प्र. २ या प्रकरणांच्या अखेर सद्गुरू निवृत्ति या नांवाचा तात्विक विचार सांगितला आहे; म्हणजे “प्रवृत्तीचा निरास करून निवृत्ति नांवाच्या पदवीस बसलेले माझे सद्गुरू निवृत्ति नाहींत. तर प्रवृत्तिसंबंधावांचून स्वतःसिद्ध नित्य निवृत्तिच आहेत. अशा ह्या सद्गुरूस वंदन करून अविद्यात्मक चारी वाणींतून आपली सुटका करून घेतली.” असे उद्गार ह्या प्रकरणांतील शेवटच्या ओवीमध्ये ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं काढले आहेत. ह्या प्रकरणाच्या अखेर सद्गुरूंना अभेदत्वानें वंदन कसें केलें, ह्याचाही विचार अनेक दृष्टांतांनीं सुचविला आहे. इतकाच सिद्धानुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक ह्या प्रकरणांत केला आहे. या प्रकरणांत सद्गुरुचा आणि आत्म्याचा कांहीं प्रसंगीं जो अभेद दर्शविला आहे, तो सद्गुरुच्या पारमार्थिक स्वरूपदृष्टीनें होय.

तिसऱ्या प्रकरणांत अविद्यात्मक चारी वाणींतून सुटका जरी झाली तरी विद्यात्मक वाणीचें बंधन राहतें, तें विद्येचें बंधन अविद्येच्या निरासांतीं कसें राहतें, म्हणजे अविद्या ही आपले रूपानें नष्ट होऊन विद्येच्या रूपानें कशी उरते व तिच्या योगाचें शुद्ध आत्मभावास बंधन कसें असतें, हा सिद्धानुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक ह्या प्रकरणांत केला आहे. या प्रकरणाचे शेवटीं सद्गुरुला शरण जाऊन विद्यात्मक वा-

णीच्या शेषकणांतून आपली मुक्तता करून घेतली, हें सांगितलें आहे. **चवथ्या** प्रकरणांत अविद्येचा निरास झाला कीं त्या क्षणांत अभेदज्ञानवृत्तीचाही लय कसा होतो व ज्ञानाज्ञानधर्मरहित ज्ञानरूप एक आत्मभाव कसा असतो, हा सिद्धानुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक ह्या प्रकरणामध्ये केला आहे. **पांचव्या** प्रकरणांत सच्चिदानंदपदत्रयाचा निषेध परमार्थतः ज्ञानमात्र आत्मवस्तूच्या ठिकाणीं कसा आहे, तें दाखवून, ज्ञानाज्ञानवृत्तिशून्य ज्ञानरूप सुखमात्र आत्मवस्तुविषयींचा सिद्धानुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक केला आहे. **सहाव्या** प्रकरणांत शब्द हा किती उप-योगाची वस्तु आहे व स्मृतिदान देण्यांत ह्याचा स्वभाव किती परोपकारी आहे, तरी पण ज्ञानरूप आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं शब्द हा निरुपयोगी निरर्थक कसा होतो, ह्या गोष्टीचा सिद्धानुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक केला आहे. मात्र इतकेंच आहे कीं सहाव्या प्रकरणाच्या पहिल्या ओवीपासून बाराव्या ओवीपर्यंत शब्दाचें मंडण केलें आहे. व तेथून पुढें ह्या प्रकरणाच्या समाप्तीपर्यंत शब्दाच्या खंडणाचा प्रकार आहे. **सातव्या** प्रकरणांत अज्ञान हें आत्मत्वीं अनादिकालापासून आहे, पण तें सत्य नसून मिथ्या आहे; तें सत्य कां नाहीं, मिथ्या कसें आहे, ह्याचा ह्या प्रकरणांतील ४० व्या ओवीपर्यंत अनेक दृष्टांतपूर्वक विचार सांगितला आहे. ४१ व्या ओवीमध्ये “अज्ञान हें प्रत्यक्ष प्रमाणाला विषय होणारें आहे अथवा अनुमान प्रमाणाला विषय होणारें आहे,” त्याचा शोध घेऊं असा उपक्रम केला आहे. ४२ ओवीपासून १०१ ओवीपर्यंत अज्ञान हें प्रत्यक्ष प्रमाणाला विषय नसून, अनुमान प्रमाणालाही विषय नाहीं असें ठरवून, अज्ञान हा पदार्थ ज्ञानरूप आत्मत्वीं मुळींच नाहीं, असें अज्ञानाचें खंडण केलें आहे. तेथून पुढें १२२ ओवीपर्यंत ज्ञानाज्ञानधर्मरहित केवळ ज्ञानप्रकाशमान निर्विषयक आत्मवस्तूचा विचार सांगितला आहे. १२३ व्या ओवीमध्ये केवळ ज्ञानरूप स्वयंप्रकाशमान निर्विषय आत्मवस्तु आहे, तरी तिनें आपलें निर्विषयत्व अथवा अज्ञेयत्व बाजूला ठेवून अनेक नामरूपात्मक दृश्य जगतरूपानें आपला ज्ञानप्रकाश व्यक्त केला असें सांगितलें आहे. (येव्हाडे हे साकडे । जेणे सारुनि येकीकडे । उघडली कवाडे । प्रकाशाची ॥ १२३ ॥ अमृतानुभव प्रकरण ७) तेथून २६७ ओवीपर्यंत सर्व जगत् हा केवळ चिद्विलास आहे, असें

स्थापित केलें आहे. तेथून पुढें ह्या प्रकरणाचे समाप्तीपर्यंत जगत् हें केवळ चित्प्रकाश असून तें अज्ञानकार्य आहे, असें म्हणणाऱ्या पूर्वपक्ष-अज्ञानवाद्याचें मूर्खत्व सुचविलें आहे व सगळें जग हें अज्ञानकार्य नसून जगत्प्रमाणें केवळ चित्प्रकाशच व्यक्त आहे, हें सांगितलें आहे. इतका सिद्धानुवाद ह्या सातव्या प्रकरणांत अनेक युक्तिप्रयुक्तीनें व अनेक दृष्टांत-पूर्वक सांगितला आहे. आठव्या प्रकरणांत अज्ञानखंडनांतील राहिलेल्या ज्ञानखंडणाचा विचार सांगितला आहे व ज्ञानाज्ञानातीतज्ञानरूप सिद्धा-त्मवस्तूचा विचार सुचविला आहे. इतका सिद्धानुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक केला आहे. नवव्या प्रकरणांत ज्ञानाज्ञानातितज्ञानरूप आत्मवस्तूशीं सद्गुरु-प्रसादानें अभेदत्वाला पावलेल्या भक्ताकडून अवशिष्ट प्रारब्धानें होणारीं सर्व शुभाशुभ कर्मे जीं आहेत, तीं सर्व ज्ञानी भक्ताची सिद्धभक्तीच आहे; कारण ज्ञानी भक्त हा जर ब्रह्मरूप आहे, तर त्याच्याकडून होणारीं सर्व कायिक वाचिक मानसिक शुभाशुभ कर्मे ब्रह्मच आहेत; त्या भक्ताचीं कर्मे संकल्पावांचून होतात. तु० म० म्हणतात कीं “ ब्रह्मरूपाचीं कर्मे ब्रह्मरूप। विरहित संकल्पें होती जाती.” अशा प्रकारच्या भक्तांच्या उपास-नेला वस्तुतः उपासना म्हणतात. म्हणूनच ती साहजिक सर्व व्यवहा-रांमध्ये त्या भक्ताकडून अखंड होतच असते; असा ह्या अखंड ज्ञानोत्तर-सिद्ध भक्तीचा अनुवाद अनेक दृष्टांतपूर्वक ह्या नवव्या प्रकरणांत केला आहे. दहाव्या प्रकरणांत सद्गुरुप्रसादानें प्रतितीला आलेलें अमृत म्हणजे त्रिकालाबाधित ज्ञानरूप स्वयंप्रकाशमान स्वतःसिद्ध आत्मस्वरूप त्याचा अमृतानुभव ह्या ग्रंथप्रमाणें अनुवाद मीं केला, परंतु हें करणें माझें नसून सर्व औदार्य सद्गुरुचें आहे, असें ह्या प्रकरणांतील सहाव्या ओवीपर्यंत अनेक दृष्टांतांनीं सुचविलें आहे. व तेथून पुढें सर्व पदार्थांच्या अंतर-बही अस्तिभातिप्रियत्वेकरून व्यापक असणाऱ्या स्वयंप्रकाशमान सर्वत्र नित्य प्रगट अशा सद्गुरुप्रभावाच्या आड होऊन “हें सर्व तुमचेंच औदार्य आहे असा परिहार कशाकरितां देऊं ? जर मी ह्या अमृतानुभव ग्रंथ-प्रमाणें नित्यप्रगट सद्गुरुप्रभावाचा अनुवाद केला नाहीं तर जनांना त्यांचा अनुभव होणार नाहीं का ?” इतकें ह्या प्रकरणाच्या ११ ओवीपर्यंत सुच-विलें आहे. तेथून पुढें १२ व्या ओवीमध्ये “स्वतःसिद्ध नित्य सर्वत्र प्रगट सद्गुरुस्वरूपाचा मीं अनुवाद केला नाहीं तर ग्रंथप्रस्तावना होणार नाहीं,

म्हणून सिद्धगोष्टीचाच आवडीनें अमृतानुभव ह्या ग्रंथमिषानें अनुवाद केला आहे. पण इतकेंही म्हणण्यास येथें जागा नाही; कारण, सर्वत्र भेद-शून्य अभेद स्थितीनें एकस्वात्मत्वेकरून आमचे आह्मीच आहोंत, तर तेथें कोण कशाचें वर्णन करणार ? म्हणून अमृतानुभवग्रंथमिषानें सिद्ध-आत्मवस्तूचा अनुवाद केला नसून सर्व कांहीं मौनाचें मौनच आहे” इतकें १७ व्या ओवीपर्यंत सुचविलें आहे. व तेथून पुढें त्याच प्रकरणाच्या समाप्तीपर्यंत अमृतानुभवग्रंथाचें माहात्म्य वर्णन केलें आहे, इतकाच सिद्धानुवाद या प्रकरणामध्यें आहे.

श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजांचा अनन्य सेवक,

चि० न० जोग.

आरती ज्ञानेश्वर महाराजांची.

आरती ज्ञानराजा । महाकैवल्यतेजा ॥

सेविती साधुसंत । मनु वेधिला माझा ॥ आर० ॥ ध्रु० ॥

लोपलें ज्ञान जगीं । हित नेणती कोणी ॥

अवतार पांडुरंग । नांव ठेविलें ज्ञानी ॥ आर० ॥ १ ॥

प्रगट गुह्य बोले । विश्व ब्रह्मचि केलें ॥

रामया जनार्दनीं । पायीं टकचि ठेले ॥ आर० ॥ २ ॥

अमृतानुभवांतील कठीण शब्दांचा कोश.

या कोशांत शब्दांचे जे अर्थ दिलेले आहेत, ते या ग्रंथांत लागू पडतील असे दिले आहेत. म्हणून हे शब्द अन्य ग्रंथांत आढळले असता त्यांचा येथे दिलेला अर्थ त्या ग्रंथांतही खात्रीने लागू पडेल असे नाही. कोशांत दिलेला अर्थ कोणत्या ओवीत आहे हें दाखविण्याकरितां अर्थाच्या पुढें आंकडे दिले आहेत. त्या आंकड्यांपैकीं रेबेच्या डाव्या बाजूचा आंकडा प्रकरण दाखवितो व उजव्या बाजूचा आंकडा ओवी दाखवितो; उदाहरणार्थ—‘अकृत्रिम’ या शब्दाचा अर्थ ‘स्वतःसिद्ध’ असा कोशांत दिला आहे व स्वतःसिद्ध याचे पुढें ९-६० आहे; म्हणजे नवव्या प्रकरणांतील साठव्या ओवीत तो शब्द सांपडेल.

अ.

- अकारादि-अपासून १०-२९.
 अकृत्रिम-स्वतःसिद्ध ९-६०.
 अखता-अक्षता ९-४४.
 अखरि-शब्दानें, अक्षरानें ७-२७८.
 अगाध-गंभीर समुद्र १०-५.
 अघडता-न घडणारा ९-३७.
 अचक्षुषण-चक्षुरहित स्थिति, अंधळेपणा ७-१२०.
 अडोळिलिया-आढळल्यास ९-५४.
 अतिसो-निकट संबंध २-६९. दुसरा ७-२४०.
 अतिसो-अतिशयपणा.
 अथी-आहे ७-१९, ७-१०४.
 अधाधे-अर्धेअर्धे १-१७.
 अनवसरी-अकाल. काळ मिळत नाही ५-६२.
 अनवसरे-अकालानें, वियोगानें २-९.
 अनव्यावृत्तिसिद्ध-दुसऱ्याच्या निरासानें सिद्ध होणारा ५-१३.

- अनसाईपणा-वेगळेपणा ७-७९.
 अनळ-अग्नि ५-४९, ७-१३६, ७-२४९.
 अनळु-अग्नि १-४२.
 अनारिसें-वेगळें ७-२४२.
 अनिर्वाच्यपणा-शब्दानें न सांगतां येणें ६-३९.
 अनु-दुसरा ७-१८६.
 अनुपपत्ति-अशुक्ति ५-५५.
 अनुकरे-वाजवी ५-३६.
 अनुभाविक-अनुभवणारा ५-६१.
 अनुभूतिक-अनुभव ५-६१.
 अनुमान-तर्क २-२७.
 अनुमापक-यथार्थ कल्पना देणारे १-२६.
 अनुमेय-तर्कानें कळण्याजोगें ७-२३८.
 अनुवाहणी-अन्यवाहकानें. उदा. पालखीचे भोई ७-२०७.
 अनुज्ञा-आज्ञा २-१७.
 अनृत-खोटें ७-२७८.
 अन्यत्र-दुसऱ्या ठिकाणीं ७-१८८.
 अन्वय-संबंध, अस्तित्व ९-३७.

- अपाडे-फार, पुष्कळ ७-९१.
 अप्रयोजक-निष्फळ ७-२४२.
 अप्रयोजिक-निरुपयोगी ६-६४.
 अफुट-संबंध, एक ९-६.
 अबोलणा-अव्यक्त ५-४१.
 अभिधान-नाम ८-१३.
 अभेदे-भेदशून्यपणानें ४-१.
 असुप-न मोजतां येण्याजोगें ६-४.
 अमृत-दूध, ५-७, मोक्ष १०-२०.
 असोद-सुवास ९-१.
 अर्धनारीनटेश्वर-अर्धी स्त्री व अर्धा पुरुष
 अशी प्रकृती दाखविणारी मूर्ती ९-६२.
 असुरगु-चाखों ६-६२.
 असुरीते-अलीकडे ४-११.
 अर्थ-ब्रह्म ७-१८६.
 अंगले-अग्रानें, टोकानें २-१९.
 अवगहन-स्नान १०-२६.
 अविष्करे-प्रगत होतात २-२९.
 अवधी-शेवटीं, अंती ३-४.
 अवडलु-खडा ३-२८.
 अवतरे-(अंगांत) येते ५-३६.
 अवला-नवरा १-३४.
 अवस्थान-लीन रूपानें असणें ७-५९.
 अव्यक्त-माया ६-३ ब्रह्म ६-३.
 अविद्याकाळीं-अविद्या भासत असते तेव्हां
 ६-३१.
 अशेख-सर्व ७-१४६.
 असिका-सर्व, सगळ्या ६-४६, ७-२३.
 असिवास-घोडे ७-४.
 अमुडला-फडकाविला ७-६९.
 असंवर्ग-अमर्याद १०-६.
 अन्धासव्हा-कोठेही ९-५२.
 अह-दिघस ८-१९.

- अलुकी-छंद, नाद १-५.
 अलुमालु-किंचित्, थोडा २-३०, ७-१७४.
 अज्ञानाचे-अज्ञानसापेक्ष ८-१.

आ.

- आईता-स्वभावसिद्ध, सिद्ध ७-१७३.
 आखुडे-संपत्ते ५-२७.
 आगर-शेत ६-३५.
 आंग टेकिलें-आश्रय केला ९-२६.
 आंगलगे-आंगसंबंधानें १-३९.
 आंगविला उघडा-आंगानें उघडा पडला
 १-३४.
 आंगिकी-आंगाच्या ४-३९.
 आंगी पडे-पक्ष घेतो ६-६.
 आंगोळी-वोट १०-३०.
 आड-पुढें ९-१९.
 आड टाऊनी-आड राहून १०-७.
 आडव-जंगल, रान २-३.
 आडवावो-मधला रस्ता ७-२६५.
 आडसूनि-आश्रय करून ७-२.
 आडळें-आदळे, लागे ६-४४.
 आडोळिलिया-आढळलिया ९-५४.
 आतुडलिया-प्राप्त झाले तर ६-३२.
 आतुल-आंतला २-४८.
 आते-येतो २-४, होते ७-१७.
 आते-येते ७-२७७.
 आधी-आहे ७-१९, ७-५४, ७-१४९.
 आधाधी-अर्धाअर्धा १-१५.
 आन-दुसरे ७-५, ७-३३, ७-८५,
 अन्यथा ७-४७, दुसरा ७-४९, ७-८९.
 आपजवी-उत्पन्न करी ७-१६६.
 आपजे-उत्पन्न होते ४-४२.
 आपणपया-आपल्या स्वतःला ६-८.

- ॐ आपणपा-आपलेरूप, जागृती ३-९, आपल्यांत ६-७७.
 आपणपे-आपल्याकडे २-१९, आपल्या ठिकाणी ७-१५२.
 आपाडे-सारखे ९-२०.
 आपांगपाते-कृपायुक्त अधोन्मीलित दृष्टीने २-४.
 आपण्या-ब्रह्माच्या ४-४०, आपले ६-७६, आपल्याला ७-१७१, ७-१९६.
 आपणापे-आपल्याला ३-२१, ३-२२, ५-६७, आपल्याशी ७-१३५, आपण स्वतः ७-१६५.
 ॐ आपसया-आपण स्वतः ७-१९८.
 ॐ आपैशी-स्वभावतः ६-४३, ७-७६.
 आंबिका-देवी ७-२७१.
 आंबुलेपण-नवरेपण १-३७.
 आभाळे-ढगाने ७-१६.
 ॐ आमा-अमावास्या ७-९८.
 आरूढला-चढला, असला ७-२६०.
 आरोगण-भोजन १-२०.
 आरोगणें-जेवणें १-३९, उपभोग घेणें १-३९.
 ॐ आलेपणें-घेण्यानें ४-२९.
 आवडतिये-कोणत्याही, वाटेल त्या ७-२६०.
 आसिका-सगळा ४-३६.
 आह्लाळ-खळगा ७-१३६.
 आहेवतंतु-मंगळसूत्र २-१.
 आहेवपण-सौभाग्य ६-६३.
 आज्ञा-ब्रह्मविद्या २-१.
 इ.
 इंधन-जळाक लांकूड ३-५, ७-३२.
 उ.
 उखी-खोटा भास २-६५, खोटें ७-५४.
 उगळितें-ओकतात, प्रगट करतात १-३.
 उगळी-प्रगट करी ७-१८३.
 उगाणें-हिशोब, ज्ञान ६-९१.
 उचंचळति-भरती येते १०-५.
 उजरी-उदय ७-७७, प्रकटपणा ७-२७५.
 उजळ-स्वच्छ ७-९६, ७-२८५.
 उजाळ-स्वच्छपणा ५-३, स्वच्छ ५-४, ७-१६८, प्रकाश ७-२७२.
 उजाळे-प्रकाशमान २-२३.
 उजिरा-प्रकटपणा, उदय १-४५, ५-३९.
 उजिवडे-भासे, प्रकाशे २-३५, विकासे ७-१५९.
 उजू-समोर, राज ९-१५.
 उटिजे-पुसून स्वच्छ करणें ७-६२.
 उणे-शिवाय, वीण २-३९.
 उंदळला-उशी आली ९-५६.
 उदासू-खिन्न, मोहरहित ३-२६.
 उद्देशे-योगानें १-३८.
 उद्देजणें-उदय ४-९.
 उदो-उदय २-४४, ६-२१, ७-१९५.
 उद्योतकार-कुलदीपक ६-३.
 उद्वसु-व्यर्थ ६-२९.
 उन्मळितां-दृष्टी उघडली ७-१८४.
 उन्मेखू-ज्ञान ६-६०.
 उपखा-श्रम २-५४.
 उपखे-नाहीसा होतो ५-२२.
 उपटे-आघातानें ९-५६.
 उपपत्ति-युक्ति ५-५५.
 उपर-वर २-१६.
 उपलविजे-विकसित होतात ९-७.
 उपसार्वो-सहज करू ७-२६९.
 उपाय-उपासनारूपी साधन २-१७.
 उपास्ती-उपासना २-१७, ९-५८.

उपास्तीवरी-उपासनेचे २-१७.
 उपका-नाश ४-६.
 उबा-उबाच्यानें ५-६०.
 उभळा-उभारलेला, बनलेला ७-१७०.
 उमजले-जागृत १-१४.
 उमडे-असते ६-३४.
 उमसू-समज, मानणें ६-९५.
 उमसो-प्रगत होऊं २-६९, ७-१२१,
 ७-१८६.
 उमाळे-उठाव ७-१४३.
 उवाइलेपण-विस्तार १-१३५.
 उवाया-विकासाला १-३२, ४-७.
 उवाये-आनंदानें १-११, ८-३.
 उशिटी-उघ्ठी २-१५.
 उलथे-उलटे १-२, ६-५०.

ऊ.

ऊण-ऊर्ज २-८०, ३-३२.

ए.

एकवळा-युक्त, एकत्र २-७.
 एकसरें-एकदम १-४.
 एकाहारीं-एका ओळीनें १-२.
 एकीकाष्टा-पराकाष्टेनें ७-२४४.
 एकुणा-एककमी २-४८.
 एकोत्तरावा-एक अधिक ७-१४०.

ऐ.

ऐसेन-अशानें, याप्रमाणें २-६७.

ओ.

ओपसरयाचे-रत्नाखालीं त्याचें तेज वाढावें
 झणून जो चकचकीत पत्रा घालतात
 तो २-७३.

अं.

अंकित-आच्छादलेली ६-४१.

अंगनुठी-देह उत्पन्न होण्यापूर्वी ५-४६.
 अंजन-काजळ ७-२७०.
 अंतराळे-पोकळींत ६-६७.
 अंतर्वर्ती-आंत १०-२.
 अंबर-आकाश, ५-४५ वख.

क.

कडवसेनी-प्रकाशांशानें २-२३.
 कडसी-निवड करी २-५.
 कडु-बाजू २-४८.
 कनक-सोनें २-५.
 करणयावीण-कृतीशिवाय, स्वाभाविक
 २-७९.
 करणी-कार्य ७-४२.
 करणें-इंद्रियें ७-४८, ७-१९१, ९-१८
 करवी-कडून ७-१२६.
 करावे येणेवीण-करावे अशा संकल्पाशिवाय
 ७-१७१.
 करी-प्रवेश करी १०-५.
 करीं-हातांनीं ७-२७२.
 कळोळ-लाट ७-१३५, ७-२४७, ९-१२.
 कळिकटा-कलह, भांडण ६-५.
 कळिका-ज्योत ९-४५.
 कां-अथवा ७-१५२, ७-११७, ३-१८.
 काचरी-वाळलेली फोड ६-४८.
 काज-काम ५-६६, कार्य ७-९७, कारण
 ७-१६५.
 काजळा-काजळापासून ७-२८४.
 कांटाळे-बरोबर योग्यतेचा पदार्थ, उपमा
 ७-२६६.
 कांती-प्रकाश ९-१७.
 कांती-पट्टा, खूण ३-२७.
 कामविजे-कमावला जातो ९-३८.
 कालोवा-मिलाफ ९-२९.

- कास घातली-संकल्प केला ७-१२९.
 काळवखे-काळोख २-१०, ४-३६.
 काळिका-कालीदेवी.
 कार्यानुमेय-कार्यावरून कळणारे ७-४१.
 काह्या-कशाला ९-६९.
 कीर-निश्चयानें, खरोखर ३-२, ५-३१
 ६-७२.
 कीळ-तेज १-५७, प्रकाश ७-१६८.
 कुच-स्तन ४-८.
 कुंजरु-हत्ती २-२.
 कुटी-आरोप ७-१०५, ७-१५४.
 कुडे-वेडगळपणाचे ६-२१.
 कुमार-वाईट मार ६-७.
 कूप-विहीर ७-६८, ५-६३.
 कृतांत-प्रलयकाळची अभिदेवता ६-८१.
 के-कोठें ६-८५.
 केळते-कसा ६-१५, ७-९५.
 केवळपण-एकटेपण ७-१३८.
 केव्हेळी-केव्हांतरी ९-७७.
 कै-कधी २-३४.
 कैवल्य-केवल चैतन्यभाव, मोक्ष २-५.
 कोडीवरीं-कोठ्यावधि ७-१४२.
 कोपट-कोशकीटानें केलेलें घर ४-४.
 कोपट-दार ४-४.
 कोल्हारीचे-कुंभारी, मातीचे ७-४.
 कौतुकें-सहज ७-२६०.
 कंकण-कडे ९-११.
 कंचुक-डुहेरी वस्त्रा ५-३३.

ख.

- ख-आकाश ६-५९.
 खपुष्प-आकाशाचें फूल (एखादा मिथ्या
 पदार्थ) ६-४.
 खवणियाच्या-आकाशाच्या ६-५९.

- खांडणें-निरास करणें ६-२४.
 खूण-चिन्ह, नाम ९-११.
 खेव-तत्क्षणीं. उ० जातखेवो-जाता-
 क्षणीं १-६२. भेटतखेवो-भेटताक्ष-
 णींच २-९. ह्मणतखेवो-ह्मणताक्षणींच
 ६-२०, ७-१३. पावतखेवो-पावता-
 क्षणींच ७-३३.

- खोची-लागे, स्पर्श करी २-१९.
 खोळ-पदर, वस्त्र ७-२९५.

ग.

- गगन-आकाश १०-४.
 गगनौल-आकाशपुष्प ७-८२.
 गजबजिला-घाबरा झाला ५-६०.
 गणणें-मानणें ५-३१.
 गणतेनसी-मोजणारा सुद्धा ७-३४.
 गमे-वाटे ४-२५.
 गरिमा-मोटेपणा ७-३.
 गाडे-अनेक ७-२६१. समुदाय ९-२०.
 गाभारा-अंतरभाग, हृद्गत १०-२८.
 गाळ-जाळ्यानें धरावी ६-५४.
 गिवसणें-हुडकणें १-५६, साधणें १-१५.
 गिवसला-व्यापला ७-१७०.
 गिवसुं-विस्तार ७-१३८.
 गिवसे-झाकला जाई ७-१०, प्रकाशला
 जाई ५-१४.
 गिवशी-शोधी ३-२१, ६-६६, बांधते
 ३-१०.
 गिळी-नाहीसें करी ७-१८३, ९-६२.
 गुंफी-ओवलेली ७-१३६.
 गुण-दोरा, वात २-५१.
 गूढ-गुप्त २-३७.
 गोचर-दिसणारा २-३४.
 गौर-तेजस्वी ७-२७१.

गौप्य-रहस्य १०-१४.

गंधर्वनगर-डगावर भासणाऱ्या आकृति.

गमे-वाटे ७-१८८.

घ.

घटे-घडे ७-१३३.

घडली-प्रकाशली, तयार केली १-२८.

घडीता-बनविता ७-६२.

घनवट-जड, भरीव, श्रेष्ठ २-२१.

घरवात-गृहादिसंसार १-१३.

घरी-ठिकाणी ७-१३०.

घरौते-घरांत १-४९.

घसवटो-घासले जावो ८-४.

घालिजेते-चढविणार, घालणार ६-२५.

घापता-टाकावयाचा ७-१९०.

घापती-घातल्या ७-८२.

घापे-घालतो. ९-१२

घेणी-ग्रहण, सिद्धि ७-४२.

घेता-घेणारा ९-११.

घेपती-घेणें, ग्रहण करणें ७-१११.

घ्राण-नाक २-७५.

घ्राणानुमेय-नाकाला कळण्याजोगा ७-२३८.

च.

चक्रवर्ती-सर्वभौमराजा, अकुंठित-

सत्ताधीश २-७३.

चडळ-वाटोळा तुकडा ५-५९.

चढावा-वरताण ९-२९.

चराचर-स्थावरजंगम जगत् १-७.

चाखोसुवो-चाखण्यास देता २-४४.

चांदिणा-चांदिण्यांत ७-५.

चापा-डोक्यांतील एक अलंकार ९-२.

चारुस्थळीं-उत्तम ब्रह्मस्वरूपी १-२.

चावळो-बोळो २-२८.

५२

चिकसा-अंगास लावावयाचें उटणें ७-६२.

चिच्छेषु-चैतन्य ७-१२५.

चिरटिया-तुकडे केलेला १-५८.

चुके-नाहीं असा ठरे ७-१०६.

चूर्ण-तुकडे ७-६७.

चेइलिया-जागे झाल्यावर २-४१, २-५३.

चेंडूफळी-चेंडूचा खेळ ९-५७.

चेणें-जागेपणा ३-१.

चेता-जागा होणारा २-६६, जागृत ६-६५.

चेवऊनी-जागे करून ५-२४.

चेवविणें-जागे करणें १-३६.

चेवविता-जागे करणारा २-६६.

चेविते-जागे करणारा ५-२४.

चोख-शुद्ध, स्वच्छ ७-९४, ७-१२६.

चोखट-शुद्ध चांगला ७-२८६.

चोखडा-शुद्ध ७-७३.

चोखळा-चावूक ७-६९.

चोजवे-समजे ४-३६.

चोरट-चोर ४-४.

ज.

जगद्रूप-जगायेवढे ६-४.

जनके-आईबाप, मूलकारणें १-१.

जल्पे-शब्द ६-६८, ६-१०१.

जाउपे-पोर ६-२४, ७-४४, जोडी ४-१६

जाउळ-जाईचें फूल ४-८.

जाकळी-बांधते ३-११.

जागेर-जागृति, जागेपणा ४-१.

जाण-शहाणा ३-१४.

जाणता-जाणणारा ५-१८.

जाणते-जाणण्याचा विषय ५-१८.

जाले-संपले ५-३२.

जिणे-जगणे, जीवित्व ९-२७.

जिणता-जिकिले असतां ७-१५४.

जिते-जिवंत ७-८.

जिये-जन्मे ७-२८४.

जिव्हाळी-जिवंत ७-३६.

जीइये-जिवंत असते ३-६.

जीउभरी-जीवित्व आणतो ६-७.

जेणेपोड-जितक्या मानानें ६-३०.

जेसणा-जितका ७-२१०.

जै-जेव्हां ७-३६.

जैता-जयाला २-१९.

जैता-जिकणारा ७-१५४.

जोगी-(कळण्या)सारखी ५-४३.

जोडजोडू-कमावून ७-१६६.

जोडावे-सिद्ध करावे ७-१०३.

झ.

झडती-झटकन ७-७५.

झापी-झांकी ७-१८३.

झालिया-झालेलें मूल ७-८२.

झावळे-खोटे ठरते ७-२८१.

झोंक-झोंका, संबंध १-७.

झोड-वस्त्रा, पदर २-४८.

ट.

टणकोनि-आवेशानें ७-११८.

टवाळ-मिथ्या ७-७१.

टवाळे-मिथ्यत्व ६-३७.

टळटळिता-केवळ, संबंघरहित ७-२९५.

ठ.

ठाऊ-जागा, आश्रय ७-६४, ७-१८८.

ठाकी-उपाय ६-८२.

ठाकिजेना-राहेना ९-३१.

ठाके-राहे ९-४५.

ठाये-कुठित होई ७-१०८.

ठायेठाउ-जागच्या जागी ७-५७.

ठायेठावो-आपल्या ठिकाणीं ४-३७.

ठावो-ठिकाण, मुकामाची जागा. १-५३.

ठी-स्मरण ७-१८२.

ठेला-थांबला, स्थिर झाला १-६१.

ठेले-थांबलें, नाहीस झालें ६-९२.

ठेविले ठाई-सुचविलें, सिद्ध केले ७-२८३.

ड.

डगड-आरोप, कयाती २-३४.

डाखळे-नग, डाग, वस्तु ७-१४३.

डाळा-डाहाळ्या, फांया १०-२३.

डंकु-नगारा ५-३६.

त.

तळा-चीर, उकलणें ७-२६३.

तम-अंधार २-५९.

तमारी-अंधाराचा शत्रु २-३४.

तरंग-लाट ७-१८६.

तवका-आवेश ६-४६.

तळवटीं-बुडाशी ७-१२४.

ताऊनि-तापवून ७-१६८.

ताथू-दोरे ६-५०.

तिमिर-अंधकार ७-४५.

तिया-त्यांच्या योगानें ७-१४०.

तिहीं-तिघांनीं ५-१.

ती-तीन १-५८.

तुया-तुवा १०-१.

तुरंगणें-वास घेणें १-५९.

तुपार-शितोळे २-१४.

तुळे-वजनास, उपमेस ७-२६६.

तेजांतरें-दुसऱ्या तेजानें ४-१६.

तेव्हडे-तितक्याच प्रमाणानें ६-३०.

तेसणी-तशी ७-२०७.

तैं-तेव्हां ५-३६.

तोखे-समाधान पावे ७-१३२.

तोंडवरी-स्वरूपी ७-१३०.

त्याग-निरास ३-२५.

त्रय-तीन ७-४६.

त्राये-व्यवहार ३-१२, जोर ५-१२.

थ.

थवे-समुदाय ९-९.

थळीव-अलंकार, वडी २-४२.

थारो-टिकत १-२८.

थाव-ठाव, ठिकाण, अंत १-९.

थिते-असलेले २-१२, ६-७१, ७-७५.

थोटावला-हात टेकले ५-५८.

थोटावे-हिसडतो ६-४४.

द.

दडे-लपे ७-१.

दर्पण-आरसा २-८८, ५-५०.

दर्पणाचा निघाला-आरसा पाहण्यापूर्वीचा ४-२.

दशा-स्थिति, स्वरूप २-२४, अवस्था २-५०.

दळ-पाकळी ७-१४७.

दाटणी-विस्ताराने ९-३६.

दाटला-दाबला ७-१६४.

दाटे-भरे ७-१३२, १०-१५.

दांटी-टिपरी १-१८.

दादुला-नवरा १-२७.

दानी-परोपकार १०-५.

दिगंत-दिशा ७-२६५.

दिठा-द्रष्टा, आत्मा ७-२१६.

दिठि-चैतन्य ७-१३१, ७-१३२.

दिठिवा-दृष्टी २-१८.

दिठिवियाचा-चकचकीत सोन्याचा ९-५.

दिठी-डोळा ९-१०.

दिठी-अवस्था ३-९.

दिठीसूता-पाहिलें तर. ७-१८८

दिनकर-सूर्य ७-२९४.

दिधा-दिवसानी ३-२२.

दिवटा-मशालजी ६-५.

दिवसपती-सूर्य ५-६५.

दिवा-दिवसा, दीप १०-४.

दिवो-दिवस ७-२९४.

दिसते-दृश्य, जगत ७-२४६.

दिसत्यानें-द्रष्ट्यानें, आत्म्यानें ७-२०३.

दिसावयाची-कळावयाची ५-५४.

दिसे-दृश्य ९-६.

दिहाचा-दिवसाचा ९-२६.

दिहाच्या-दिवसाच्या ५-४५, ६-६६

दिहाभेण-दिवसाच्या भीतीनें ७-३९.

दीपकळिका-दिव्याची ज्योत ९-४५.

दीप्ती-प्रकाश १-१८, ९-४५.

दुकाळ-दुष्काळ १-३१.

दुजयाचा-वेगळे-भिन्न समजणाऱ्याच्या २-२८.

दुजे-भेद ७-११.

दुण-दुष्पट ९-२८.

दुणावला-दोन असा ७-४५.

दुबंधी-गंगाजमनी ७-१४७.

दुभे-पान्हावेल, दुध सोडील ७-९९.

दुर्भरू-भरावयास कठीण २-५८.

दुषाड-कठीण ६-८८.

दुवाळी-द्वैतसंबंध २-५५.

दुलांकुडपणा-शुष्क लाकुडपणा ७-३४.

दृष्टमात्र-ज्ञानमात्र ७-२७३.

दृति-वास १-१८, २-७५, ५-३.

दृश्य-जग ७-८७, विषय ७-१०६.

दृष्टी-दर्शन ७-१८०.

देखणे-द्रष्टा ७-१५७.

देखता-द्रष्टा ९-६.

देखते-द्रष्टा, आत्मा ७-२४६.

देवांगण-देवाच्या आंगणांत उभे राहून
शपत घेणें ६५-३९, ७-१०२.

देवोदेवी-पुरुष आणि प्रकृती १-१.

देक्षांतरे-नगरें ७-१६३.

दो-दोन २-५६.

दोखलेपण-उभयतांचें एकरूपपण १-६.

दोडा-बोंड ७-२६३.

दोंद-मोठें पोट १-५६.

दोपण-दोनपणा, भिन्नपणा १-४.

दोहावी-दूध काढावें ६-४८.

दंपत्य-नवरावायको १-१३, ८-१४.

द्योतक-प्रकाशक १-२६.

द्रष्टा-आत्मा ५-२०, ७-१५४, ७-१७४.

द्राव-पातळपणा ५-२.

द्वैतदुर्गाचे-दुहेरी (वल्ल) २-२५.

द्रोहो-विरोध ६-९.

ध.

धनवई-धनुर्धारी ६-२५.

धर्म-गुण ७-२८३.

धर्मित्व-गुणी ७-२८३.

धवल-पांढरा ७-९६.

धाडिले-घालविले २-१२, ३-२०, ६-९६.

धांडोळ-शोधू ७-७, ७-४१.

धांदा-व्यवहार ७-१४४.

धारकी-मंडळावर ७-४.

बाला-नृत्य झाला १-३६.

धिवसा-धैर्य ६-१९.

धुरे-श्रेष्ठ २-२९.

न.

नखी न लाहोनी-काहीं परिणाम न
झाल्यामुळें ६-९८.

नढळे-खास ७-९२.

नपाहते-आंधळे ६-२.

नभ-आकाश २-२५०.

नवचे-जात नाही २-२५.

नवलाव आश्चर्य ७-१८४, फरक. ७-२४१

नव्हतेन-नसल्यानें ६-६३.

ना-अथवा ७-२८७.

नाग-डोक्यांतील एक दागिना ९-११.

नागरु-सुंदर, उत्तम ९-५.

नागवण-नुकसान ३-१४.

नाडिले-फसविलें २-३१.

नातळे-लिप्त होत नाही ५-५२, ७-६६.

नाथिले-नसलेला, खोटा २-२० ६-६.

नाना-अनेक ७-२२३, अथवा ५-४३.

नाहीं-नसणाऱ्या २-२१.

नाहींपणा-गुप्त राहणें २-२९.

निकराचा-शेवटला ७-१९२.

निकृष्ट-नीच ७-२७४.

निके-चांगले, मैत्री २-५९, ७-११०.

निखळ-स्वयंप्रकाश, परिपूर्ण २-७३,

निखळ-केवळ ९-१२, निवळ १०-२०.

निगदिले-बोलिले ५-११.

निगम-वेद २-१८.

निघे-शिरेल ६-७७.

निदसुरिया-अज्ञानांतील, मायिक ५-३९.

निदसुरे-खोटे ७-८५.

निदेला-निजलेला ४-३३, २-६६.

निदैजोनी-लीन होऊन ९-६३.

निधन-नाश, मृत्यु ४-१०.

निधि-भूमिगत ठेवा ७-२७०.

निपट्टनि-समूळ, काहीं एक बाकी न

ठेवितां ८-१६.

निफजतेन-तयार असलेल्यानें ६-७०.

निफजा आणी-घडवी ७-९७.
 निफजे-उत्पन्न होई ९-५९.
 निफळा-नाहींसा ५-५९.
 निमाला-निराश झाल्यावर ७-१७८.
 निमाली-मेल्यावर ३-१०, ४-३३.
 निमाली-नाहींशी झाली ७-१०६.
 निमालेनी-मेल्यावर ३-२, ४-९, ४-४१.
 निमिषोन्मेष-पापणी उघडणें व
 झांकणें ८-१२.
 निरंजनीं-निर्जनवनांत २-६६, ४-३३.
 निरीक्षण-पाहणें ७-१७१.
 निरुती-तत्त्वतः, खरोखर ७-७९,
 खरेपणाला. ७-८४, खरी ६-२३.
 निरुते-खरें पाहिलें असतां, वास्त-
 विक ७-१२.
 निरुपाधिक-उपाधिरहित १-९.
 निर्णो-निर्णय ७-११६.
 निर्धार-निश्चय १-४६, २-३७.
 निर्धारिली-मोजून ७-११७.
 निर्वचिता-विचारानें निर्णय केल्यावर
 ७-२८१.
 निर्वाळे-केवळ, शुद्ध ४-१७, ७-८१.
 निर्विशिष्ट-सामान्य ७-१८३.
 निवटिया-मेलेल्यास ७-७०.
 निवटे-मारला जाणें, निरास होणें २-१९.
 निवर्त्य-निवास करण्यायोग्य २-३३.
 निघाडु-निवडण्याची क्रिया १-२३.
 निशी-रात्र २-५७.
 निश्वास-भगवंताच्या निद्रेतील श्वासा-
 पासून झालेले वेद ५-११.
 निष्कर्ष-शेवट, परिणाम १-२७.
 निहाळणें-पहाणें १-४९.
 नी-रात्र ८-१९.

नीच-नित्य ७-१२६.
 नीर-पाणी ७-१८१.
 नुठिता-न राहता ७-११.
 नुठिता-न जन्मलेला ७-६२. न काढलेली
 ७-७०.
 नुठी-प्रकट न होई ५-४६.
 नुमेचि-मोजण्याकरिता उभी रहात नाहीं.
 १०-३०.
 नुमंडे-नसते ६-३४.
 नुमसू-मागसूस घेत नाहीं ७-८५.
 नुसधा-फक्त ९-३८.
 नुसधीयेचि-कोऱ्या ६-६७.
 नुसधेपणे-केवळ ज्ञानमात्र ५-५८.
 नेण-मूर्ख, अज्ञानी ७-९, ७-१५,
 नेणो-न जाणो १-४.
 नेम-सहाय्य ५-५०.
 न्याया भरले रान-न्यायाची पायमल्ली झाली
 ७-२६९.
 प.
 पघळे-फैलावते ७-१८४.
 पडपें-प्रेममुखानें १-३५.
 पडसाई-काळोख ७-२१.
 पडळ-पडदा, सारा ७-१९.
 पडिपाडा-बरोवरीचा, सारखा ७-२८८.
 पडियंते-आवडते १०-१३.
 परणू-लग्न लावावें ६-५३.
 परगुणे-मेजवानी १०-२४.
 परा-पहिली अत्यंत सूक्ष्म ज्ञानवाणी ९-६३.
 परिच्छेदे-मर्यादितानें, एकदेशीन ५-१७.
 परिणमे-परिणाम पावे, प्रकट होई २-१४.
 परिमळ-वास १-२३.
 परिमाणू-खिडकींतून आंत आलेल्या उन्हांत
 जे वारिक कण दिसतात त्यांचा सहावा
 भाग.

परियळ-मांडे ६-३३.
 परिवडिला-माखला ७-२४९.
 परिवार-इतर मंडळी ९-३७.
 परिवार-समुदाय ७-१३७.
 परिस-आपल्या स्पर्शानें लोखंडाचें सोनें
 करणारा दगड १०-२७.
 परिसरे-आश्रय करतो २-२९.
 परिहार-वर्णन १०-७.
 परी-प्रकार २-२९ पण ७-१३०.
 परेसी-परावाणीसह १-४६.
 पन्हा-पलीकडे, दुसरीकडे १-५१.
 पवाडु-ख्याति २-५५, कौशल्य ७-६३,
 अवकाश, विस्तार १०-४.
 परौते-पलीकडे ५-६८, पेक्षां ६-५८.
 पल्हेचा-कापसाचें ७-२६३.
 पसरु-अवकाश ९-३२.
 पहाणेनशीं-पहाण्याच्या क्रियेसह १-४९.
 पहाते-पहाण्याचा विषय १-४९, डोळस
 ६-२.
 पाखाळे-प्रक्षाळे, स्वच्छ होय २-११.
 पांग-उणीव १-३, द्वारिद्य ६-६८.
 पांगुळ-स्थिर १-५७, कुठित १-२३.
 पाठी दिवली-विन्मुख झाला ७-१०५,
 आधार दिला ७-१०५.
 पाठीकडुनी-माघारी वळवून २-७६.
 पाडु-योग्यता ८-९, ९-५५.
 पांडुरत्वे-पांढरेपणानें ३-२७.
 पांडे-सारखे ७-१३४.
 पाढाड-मार्गदर्शक २-५.
 पातली-प्राप्त झाली १-४३.
 पातयाची-पापण्याची ७-१४८.
 पाती-पाकळी ९-७.
 पांती-पंगत ९-४९, ५-५५.

पानीं-पिण्यांत ६-४५.
 पारखो-वेगळेपणानें ८-६.
 पारसी-पारोशी, शिकी ७-१२७.
 पावे-इच्छी ७-१७३.
 पाहता-उजाडता ६-६१.
 पाहते-डोळस ६-२.
 पाहुणे-आश्रय, आधार २-५८.
 पाहे-उगवे, उजडे ७-२७३.
 पिसे-वेड ७-७०.
 पीयूख-अमृत, कृष ५-२.
 पुंज-पुंजका, समुदाय ५-५९.
 पुंजा-समुदाय ७-१४१.
 पुढारी न ढळती-कुठित झाली १०-१८.
 पुढासुनि-पुढें करून ७-११४.
 पुनरुक्त-पुन्हा बोललेलें ९-६६.
 पुरति-थांबति २-८.
 पुष्पसारा-पराग, परिमळ ५-४३.
 पुळिका-वारीक खाडा २-५१.
 पूर्वापर-पूर्वकडील पश्चिमेकडील ७-१८१.
 पेंधा-पांगळा ६-६७.
 पेलती-उंचावती १०-२३.
 पैठी-वसली, स्थापन झाली ७-१८८.
 पोखरणी-विहीर ४-३९.
 पोखित-पुष्ट करीत २-६९.
 पोटाळी-मिठी मारी, पोटाशीं धरी ७-१०९.
 पोतास कापूर, मुलाच्या हातांत असलेला
 पोत ४-५, ७-१७७.
 पेचाक्षरी-देवकृप्री ६-७.
 पंधरें-उत्तम सोनें १०-२७.
 प्रकाश-चित्, केवलज्ञान १-५.
 प्रकाशकी-प्रकाश्य जगत ७-२८९.
 प्रकृति-देवी ५-३६.
 प्रचार-रीत, व्यवहार ९-२८.

प्रणाम-नमस्कार २-८०.

प्राणेश्वरी-प्रकृति, वायको १-२.

प्रतीति-अनुभव ५-५६. प्रतिबिंब

७-२०५.

प्रतियोगिये-विरुद्ध असणारी ५-१२.

प्रतिसेदके-अभावानें ६-६८.

प्रत्यङ्मुखपणें-अंतर्मुखवृत्तीनें ९-२७.

प्रत्यय-अनुभव ५-५६.

प्रत्याहार-योगापैकीं एक अंग ९-२६.

प्रथा-प्रत्यय, अनुभव ४-२६.

प्रबुद्ध-ज्ञाता ९-५७.

प्रबोध-जागृति ५-३०.

प्रमा-निश्चय ३-२३, ५-५०.

बुद्धि ६-४१.

प्रमाण-ज्ञान ७-४६.

प्रमाता-ज्ञाता जीव ७-४६.

प्रमेय-विषय २-२९, ५-१७.

ज्ञेय ७-४६.

प्रमेयत्व-विषयत्व ५-१६.

प्रसवो-उत्पत्ति ३-१५.

प्रस्तावो करी-सुरू होई ७-१८९.

प्रोयु-नवरा १-२.

फ.

फरकेना-थेईना, मांडेना ७-२४६.

फवे-दिसे ६-६५.

फाकावली-भकली ७-११७.

फाकावा-विकास ६-६०.

फाको-विकासो ७-१३९, ७-१३१.

फावा-प्राप्ती ७-२५५.

फावे-प्राप्त होई ९-१२.

फावेल-अनुभवास थेईल ७-११२.

फिटोनि-जाऊन, नाहीस होऊन ७-१२०.

फुटे-उत्पन्न होई ७-१२२.

फुडे-निश्चयानें ७-१८, ७-८७,

चांगलेंपणें ४-३५.

फेडिजे-सांडावी ७-६१.

फेडिता-कमिता, जाता ७-२६५.

सोडितां, मोकळे करितां २-४८.

ब.

बरड-माळरान जमीन ७-१११.

बरव-शोभा १-२६, २-४२, ७-६०.

बरवत-शोभत १-२६.

बहकत-फांकत ९-२.

बहुडे-मागें फिरे ९-२७.

बहुये-बहुत ९-३७.

बहुयेपरी-अनेक रूपानें ७-२८०.

वाईला-वायकोनें १-२७.

वागू-भाग ७-८०.

वाणे-पक्कें कळे ४-३६.

वाणे-बिंबे, लागे, होई ७-११५.

वांधा-ढेप ७-१४४.

बाधु-दोष ७-२७८.

बाधे-मिथ्या ठरतें ७-३०.

बाप-शावास, बहादर ६-१.

बाहिया-हात ७-१४०.

बाहेरिल-बाहेरचा २-४८.

बिके-बलानें २-६.

बिहे-भिते ७-५६.

बीज-कारण ७-११९.

बुझावी-समजवी २-६७.

बुझे-समजे, जाणे २-६७, ७-११.

बुंधी-खोळ, बुरखा २-३२.

बैसणे-आसन, बैठक, टेका, अधिष्ठान

९-८.

बैसो घापे-बसकर घाली ९-३३.

बोणे-पक्वान्न १-३६.
 बोध-आत्मज्ञान २-६.
 बोधसंपत्ति-चिद्विलास ७-२६२.
 बोधोनि-जाणोनि २-७८.
 बोध्य-विषय ७-११०.
 बोभाटे-गर्जनने ३-१.
 बोल्ल-शब्द ६-४३, ६-७५.

भ.

भज्य-सेव्य, ईश्वर ९-२९.
 भवरा-भ्रमर ५-४२.
 भवे-फेरे २-३.
 भलातिया-पाहिजे ल्यानें ९-५४.
 भलतेणे-पाहिजे ल्यानें ९-५४.
 भलतेथ-वाटेल तेथें ७-१७६.
 भलतेउतेन-पाहिजे ल्यानें ९-३५.
 भलतेव्हां-वाटेल त्या वेळीं ७-१७६.
 भांगार-सोनें ७-२३६.
 भागू-भागाला ४-४०.
 भाजन-पात्र ७-५५.
 भाट-वर्णन करणारे ९-६९.
 भातार-नवरा १-२२.
 भानु-सूर्य ७-१६.
 भारती-वैखरी ३-३३.
 भारी-उपकाराचा बोजा ३-२४.
 भाव-अस्तित्व ७-७७.
 भासकता-प्रकाशणारा, भासक १-५५.
 भास्य-प्रकाशला जाणारा १-५५.
 भिंग-अभ्रक ५-५९.
 भिडा-भिडेनें १-३४.
 भुंजीत-भोगीत २-३.
 भूक-इच्छा ७-११५.
 भूमिके-स्थिती ७-२६०.
 भृत्य-भक्त, सेवक २-३९, ९-२९.

भेटलिया-प्राप्त झाल्यावर ७-२१०.
 भेडे-भीतीनें १-६.
 भेण-भीतीनें ७-३९.
 भेदली-निराळी झाली ९-११.
 भेदवला-भेदला गेला १-५८.
 भोज-आदर, कौतुक ५-६६.
 भोय-भुई, जमीन ६-४०, ६-४४.

म.

मऊ-मोजावयास ६-६१.
 मकरध्वज-काम ५-४७.
 मकरी-मासा १०-१७.
 मखे-माखे, भरे ७-१६१.
 मदवी-वत्न ७-१२६.
 मध्येलेख-दृश्य व द्रष्टा यांमधील संधि-
 प्रकाश ७-१८५.
 मववे-मोजतां येते ५-२६.
 मवाळ-मऊ ५-४.
 मविती-मोजणी ५-२७.
 मविते-मोजणारा ५-२६, ६-४.
 मशी-शाई ६-३६.
 महिमया-मोठेपणाला ६-७५.
 महुरे-मोर्च्या फिरविला ७-३९.
 महेश-ईश्वर १०-२.
 मा-मग ६-२१, ७-४९. जरी ७-२१०.
 तरीपण ७-१७२.
 माखे-भरे ७-७९.
 माझारिले-मधले ७-१७६.
 मातला-क्षोभित झाला ७-१२५.
 मात्रा-वर्ण अपासून ळपर्यंत.
 मांदी-समुदाय २-२७.
 मांदुसे-पेटित ७-२७६.
 मानिजेना-समजत नाही ७-२७९.
 मानूसवाणे-मनुष्यासारखा भास ४-३७.

मायावी-खोटी ६-४३.
 मारे-वश होऊन ४-१.
 मार्तंड-सूर्य ७-२५९.
 मार्दव-मरुपणा ५-३.
 मावळो सरला-मावळळा ७-१८९.
 मावा-मायेनें २-३५.
 मासले-नमुने, तऱ्हा ९-६१.
 मिठांशु-गोडी ५-७, ५-४०.
 मिठी-नाहींसे होणें. ७-१३१, ७-१८०.
 भिनला-मिळाला, योग्य झाला ७-१४२.
 भिरवणी-प्रसिद्धि १-५४.
 भिरवणें-शोभा, आस्तित्व ९-१४.
 भिरौ-भिरवणें, डौल चालणें ७-२५२.
 भिस-निमित्त २-१३, ७-१३५.
 मुकुल-कळी, फूल १-५९.
 मुक्त-नित्यमुक्त जो आत्मभाव २-२.
 मुख-रूप ७-१३२.
 मुगा-मुका ९-४३.
 मुडा-कर्णिंग ५-५१.
 मुदी-आंगठी ९-११.
 मुद्रा-चिन्ह ९-१९.
 मुरडे-वळे ४-३५.
 मूग-मौन ९-४३.
 मूळिके-मूळची, पहिली १-१.
 मृगतृष्णा-मृगजळ ७-२१०.
 मृगतृष्णिका-मृगजळ ६-२६.
 मृत्तें-भस्स झालेलें, मारलेलें ३-५.
 मेचु-आवड २-२९.
 मेहुणें-जोडपें ७-२९.
 मेळावा-समुदाय ७-१४२.
 मेळें-योगानें २-२३.
 मैलहेरे-संबंध, मिळणें २-५२.
 मोट-मोठी पिशवी, पोतें ४-४.

मोटकी-मोजकी, नेमकी १-१३, ७-१३२.
 मोडता-घडता ९-२०.
 मोडी-खडे ७-१४४.
 मोडूनियां-दाट, बहारदारीचें २-१७.
 मोदळा-धड ६-४९.
 मोहरा-मोर्च्या ६-७३.
 मोहिरे-मोर्च्या २-९. सन्मुखता २-१४.
 मौनासाठीं-मौनांत ९-५१.
 मंडें-पुढें येत २-४३.
 मंथन-घुसळणें ७-५९.
 मंद-स्थीर, अचल १-३५.

य.

युक्ती-युक्तीप्रयुक्तीनें ६-५७.
 युग्म-जोडपें ७-२६.
 येरयेरे-एकमेकांना ७-२००.
 येरवी-सहज विचार करून पाहिलें तर
 ७-२४, ७-१.
 योगभूमिका-स्वरूपस्थिती ७-१८५.

र.

रवा-लगड ७-२६४, ९-५.
 रवि-सूर्य २-४४.
 रश्मि-किरण ७-२७, ७-१३७, ७-२६२.
 रसरूपें-रसायनरूपानें ३-५.
 रससोय-पाक ५-४३, रुचि ६-६२.
 रहस्य-हृत्गत, वर्म १०-११.
 राणीव-राज्य २-७०, ९-३५, ७-२६८.
 राबतिया-अनुष्ठान करणारा २-१७.
 राविले-रंगविले ७-९६.
 रावी-रंगवी ६-८४.
 राहटी-व्यवहार, लीला ७-८२.
 रिते-रिकामे, पोकळ ६-१००.
 रिद्धि-ऐश्वर्य ७-१२५, ९-३३.

रुख-वृक्ष ७-६१.
 रुढविली-प्रकट केली १-३२.
 रुढे-व्यवहारांत आणिले २-३५, ६-६.
 रुसता-नाहीसे झाल्यावर ७-१८०.
 रुसे-झाकी ७-१६, रागानें मारी
 ७-१६, रागावे २-२८.
 रुळे-मळे, झांके ४-१७.
 रेखलिया-चित्र काढलेले १०-१७.
 रेघटी-रेघ १-५८.
 रंभागर्भ-केळीचा गाभा १-६४.

ल.

लघु-हलका ९-६८.
 लघुत्व-शिष्यत्व २-२०.
 लता-वेल ७-१६९.
 लवंचक-पोकळपणा, निरर्थकत्व ५-३३.
 लाहे-मिळते २-१६.
 लाळ उठी-पाणी सुटे १०-२०.
 लिंग-चिन्ह, खूण १-५१.
 लिही-लेख २-२८.
 लीळा-लीलेन १-३१.
 ले-धुरितो २-९. धारण करितो ७-१६६.
 नेस ९-४६.
 लेख-गणना, मोजणें ५-९. समज ७-१४.
 लेख-अक्षर ७-७०. स्थिती ७-१८५.
 लेखावेगळे-असंख्य ७-१४३.
 लेखजति-मोजलीं जातात ७-२४३.
 लेणें-दागिना १-५२. १-६२. ७-१२८.
 लेप-वरचा रंग ६-१०१.
 लेवा-घेणें ३-८.
 लेवोनि-घालून ७-१२८.
 लेशू-शेष ३-२६.
 लोचन-डोळा ९-१.
 लोढितां-निरास करितां ५-१२.

लोटे-नाहीशी होते ३-१.

लोधली-झाली ९-२.

लंघन-उपास ६-७०.

व.

वचे-जाई, होत ६-१३.
 वटु-वड ७-१४९.
 वतवतु-वटवट करूं ७-८४.
 वन्हि-अग्नि ७-२४३.
 वरखणें-वृष्टि ९-१८.
 वरखु-वृष्टि ६-६०.
 वरौते-वर १-४९.
 वर्मती-वर्म जाणतील ५-५०.
 वसते-राहते २-६२.
 वसी-उपशी ६-४३.
 वस्तु-परब्रह्म ६-६. ७-१०८.
 वळघा-चढणें ६-५९.
 वळधी-चाल, हल्ला ६-२७.
 वळघे-चढे ४-१९.
 वळघे-चढेल ६-७७.
 वाईल-चालेल ५-६२.
 वाईली-वाहिली ५-५४.
 वाउ-वाहू, धारण करता ६-८६.
 वाउगी-व्यर्थ ७-२०.
 वाउये-धारण करितां येईल ६-८६.
 वाख-खळगा ७-२६७.
 वाचक-दर्शक ५-१३.
 वाचरुकाचा-वाचणारा ६-६७.
 वाचोनि लाहे-राहतो, टिकतो ३-२०.
 वाच्या-वाणीन, ५-१५.
 वाजता-संवंध ९-८.
 वाजे-असते ७-१८५.
 वांझटा-व्यर्थ ७-२४४.
 वांझे-व्यर्थ ७-२११.

वांझौले-व्यर्थ ८-१७.
 वांटे-भाग ९-६९.
 वाढितेणेशी-वाढणारासह १-३६.
 वाणी-जिव्हा ७-११३.
 वादे-तंज्यांतला २-७१.
 वाधावी-वर्धावा, मागून घेणाऱ्याची आग-
 मनसूचक खूण ९-८, ९-२७.
 वानी-कस १०-२७.
 वाने-कापडे ७-१४७.
 वानेपरी-अनेक प्रकारची ७-२७२.
 वाय-या-पोकळ २-३२. व्यर्थ ३-२०,
 वायसे-व्यर्थ ७-३७.
 वायाणी-मिथ्या ७-२०५.
 वारी-नाहीशी करी २-७२.
 वारु-बोडा ७-१३४.
 वावटे-स्थिती ७-१५४.
 वावडे-बोले ९-१९.
 वावरीजेल-वापरतां येईल ५-६३.
 वावरें-असते, वास्तव्य करी ४-१.
 वावो-खोटा, व्यर्थ ३-१५, ७-२१५.
 वास-वाट २-१३.
 वासिपे-भिते ७-११४.
 वाहणी-रीत ७-९७.
 वाळिशी-टाकशी, निषेधिशी २-३६,
 ७-६१.
 विकट-विरुद्ध, विचित्र ७-२८६.
 विकाशी-विकासाची ७-१८५.
 विख-विष ५-१.
 विखुरली-बुरळली, भकली ७-२७७.
 विखुरल्या-पसरल्या, पांगल्या २-७.
 विखुरी-पसारा १-५६.
 विखो-विषय ४-३२, ७-१४५, ७-१५६.

विचारा-शब्दानें ६-७३.
 विंजणें-पंखा ९-२.
 विटाळ-गुण, भाव, काष्ठपणा ५-४९.
 विद्यमान-असलेली ६-३८.
 विन्यास-व्यवस्था ९-७. रीतीन ७-२३५.
 विपायें-कदाचित् १०-९.
 विपावों-कचित् ८-७.
 विप्लाविली-प्रगट केली ८-१३.
 विथे-उत्पन्न करी ७-५६. प्रसूत होई ७-७२.
 विरूढती-उगवती ७-७२.
 विरुद्ध-विन्मुख १०-२५.
 विरुद्धा-विरुद्ध धर्मांना २-५८.
 विरोध-विरुद्धपणा ७-१३.
 विरोधे-विरुद्धपणानें २-७१.
 विवळे-प्रकाशील ६-७८, उदय होतो
 ४-२१.
 विशद-स्पष्ट ९-५०.
 विशेखु-उपयोग ६-६०.
 विशेष-विशेषभाव ७-१८३.
 विशेषु-अंतर ७-५३.
 विसकुसो-चोळवटीत, विघडवीत २-६९.
 विसवे-विसावा घेतो ७-१५०.
 विसावला-विसंबला १-३७.
 विसुरा-विचार ७-२९४.
 विस्मो-विस्मय, आश्चर्य ७-१६४.
 वेखासी-विरुद्ध २-४७.
 वेंचती-नाहीशा होतात ३-२.
 वेंचला-वजा केला ७-१७८.
 वेंचु-नाश ७-१७७.
 वेंचुनी-नाहीसा करून ९-७०.
 वेंचे-कमी होई ७-२५७.
 वेठलों-वेढलों १०-१५.
 वेढवी-लेववी, नेसवी ७-१२६.

वेडी-धारण करिते, नेसते ७-१६७, नसे
९-४५.

वेदकु-जाणणारा १-५०, जीव व ईश (हे
जाणणारे आहेत) २-१५.

वेद्य-जगत् १-३६, २-१५, ब्रह्मवस्तु
१-५०.

वेल्हावती-शोभती ९-२.

वेल्हावे-खेळे. ७-१३५.

वेल्हाळ-विस्तरलेली ७-४३, सुशोभित
१०-२०.

वेल्हार-व्यवहार ९-४१.

वोगरली-वाढली ७-२४८.

वोगर-वाहून २-२.

वोजा-व्यवस्थित ७-१४१.

वोजावो-विघडवीत ७-२२.

वोठी-ओठांनी ५-६३.

वोडंवरीच्या-गारोज्याच्या मंत्रानें उत्पन्न
झालेले ६-३२.

वोथरे-डिला पडे ६-४६.

वोपे-चाले, होई १०-१६.

वोरवार-श्रमानें, खटपटीनें ६-३६.

वोरसोनी-मोठ्या प्रेमानें ७-९९.

वोल्हासा-ओलेपणा ३-२९, ६-३५.

वोल्हांसु-ओलेपणा, ओलावा ६-३४.

वोविलें-ओवळें २-११.

वोस-ओसाड २-३८.

वोसरलिया-नाहींसा केल्यावर ५-४९.

वोसरे-मागें येतो ५-२३.

वोहरा-मेहूण, दंपति १-४५.

वोहळला-ओढा ३-२९.

वोहाच्या-कांसेंतील ७-६३.

वोळगे-आश्रय करी, रावें ९-२७.

वोळंबते-लोबल्यासारखें ६-१००.

वंचणें-टाळणें, चुकविणें ७-२८९.

वंदतेनसी-वंदन करणारासह २-४९.

वंद्यत्व-नमस्कारास योग्यता २-४९.

व्यवस्था-वर्णन, संगती ७-११८.

व्याज-निमित्त ५-६६, ७-२११.

व्यापार-क्रिया २-९०.

व्यावृत्ति-निरास ५-१०.

व्योम-आकाश १-४८, ७-४५.

व्हेळा-वेळीं ९-५४.

श.

शतचूर्ण-शंभर तुकडे ७-६७.

शशविषाण-सशाचें शिंग ७-८१.

शिखा-ज्वाला ७-२३३.

शिणलेवा-श्रम घेणें ३-८.

शिंपे-झाके ४-१६.

शिरा-सांजा १-४५.

शिव-चैतन्य ७-२७२.

शिवतला-शिवला ७-१९०.

शिष्ट-संभावित, न्यायाधीश ६-५.

शिळा-दगड ७-२८५.

शीव-मर्यादा ७-२६१.

शेजार-बिछाना ९-४.

शेष-सारांश ५-१९.

शेष-सर्वांच्या निरासाअंतीं राहिलेलें
७-१२९.

श्लाघतु-आनंदी होतो ३-२०.

श्लाघे-एट चालते ६-६१.

श्रुति-नाद, वीणा १-१५.

श्रुति-शब्द ७-२४८, १-१८, ९-१;

वेद ७-२९०.

श्रवण-कान ९-१.

स.

सकट-सह ७-११२, संपूर्ण ७-११२.

सगळे-पूर्णपणे ४-३९.
 सज्जिता-तयार करिता ५-४१.
 सणु-सण १०-३१.
 सतरावी-ज्याच्यावर षोडश कळा येतात
 जातात असा चंद्राचा मूळ देह ४-१५,
 ७-१५३.
 सत्ता-सदत्व, असणेपणा ५-१.
 सतुके-जशी भासते तशी सत्य ६-३१,
 ७-२०८, ७-२१९.
 सद्भावो-अस्तित्व ७-२९३.
 सदैव-भाग्यवान् १-३१.
 सपडपे-इतमामासह ६-१०१.
 सबल-अधिक बलवान् ३-१९.
 समाये-प्रवेश होई ७-२५२, मावत असो
 ८-३.
 समीर-वारा ९-२.
 समो-समता ९-६९.
 सरती-चालतील ६-२१.
 सरळी-एकत्वांतील क्रीडा ९-५७.
 सरिसेची-बरोबरच, लागलीच २-५२.
 सरे-नाहींसे होतात २-२९, संपे ७-१७५.
 सरोभरी-भरानें १-२, समसाम्यभावानें
 १०-३१.
 सलिल-पाणी २-११.
 सवंगणी-काढणी ६-५८.
 सवडे-पडे ७-११६.
 सवा-बरोबर ७-२५५.
 सविता-सूर्य १-५५.
 सविया-प्रस्तुत ६-७५.
 सवे-बरोबर ३-३, २-८.
 सलु-रेषा ५-६३, अवस्था, रूप ७-२६१.
 साउलीवरी-सावलीनें ५-२६.
 साकार-आकार असणारे १-४.
 सांकडे-संकट ७-८८.
 सांगडी-सारखा ७-२८८.

साचा-खरा ६-६.
 साच्या-ठसा, कोरें पुस्तक. कोरें म्हणजे
 ज्यांत काहीं अक्षरें लिहिलीं नाहींत असें
 ६-६७.
 साची-खऱ्या स्वरूपी १-४३.
 सांजणें-प्रेम, सौजन्य २-३९.
 साजिरेपणा-शोभा १-५९.
 साजी-टवटवीत, ताजी ७-९१.
 साजे-शोभे ९-६६.
 सांडणी-विरणें, लय १-५०.
 साधितसे-सिद्ध करिते ६-३९, ६-९७.
 साधी-नाहींसा करितो, नाश करितो ४-४.
 साधुनी-करून घेऊन ५-५८.
 साधूनी-जिकून, नाहींशी करून ४-१.
 सावळे-तरवार ६-४४.
 सावाइले-साह्य १०-२२.
 सावाये-साह्यानें २-१६.
 सावेव-साकार, प्रत्यक्ष दिसणारे २-२२.
 सिणु-शीण, श्रम ७-२१०.
 सिते-धनुष्याची दोरी ६-२५.
 सिद्धानुवाद-सिद्ध गोष्टीचें वर्णन १०-१२.
 सिनानी-निराळी १-६०.
 सिरी-शिरते ७-२.
 सिवेसिवे-शिवतो न शिवतो ९-१०.
 सिसेवीण-धड ७-२०८.
 सीतले-शिवतले, स्पर्श केले १-१०.
 सुईजताती-घातले जातात ५-६५.
 सुख-आनंद ५-१.
 सुखविले-सुख दिलें १०-१.
 सुखासन-पालखी ७-२०७.
 सुजाण-बोधरूप ३-१७.
 सुजे-समजते ५-१५, सुचे, समजे ८-१६.
 सुधा-अमृत ७-१६७, अमृत ७-२८६.
 सुधाकर-चंद्र ६-५४, ६-६९, ७-३९.

सुनास-चांगलें नाक ९-१.
 सुनाथा-व्यर्थ ६-४६, ७-१६६.
 सुभद्र-चांगला योद्धा ५-५७.
 सुये-बालतो २-१५, टाकावी २-३१.
 सुरवाड-उपयोग, सुख १०-४.
 सुबो-देवो, घालो ५-४४.
 सुषुप्ती-गाढ निद्रा ७-१६.
 सुषुप्तया-गाढ निजलेल्यावर ७-१६.
 सुसास-करमणें २-१३, ७-१३९.
 सूत-व्यवस्था ७-१३३.
 सूती-सूत्र १०-२.
 सूदले-खावयास घातले ७-७०.
 सूनी-बालून ८-१९, २-७४, प्रवृत्त होऊन ९-९.
 सूर्या-सुन्या ८-९०.
 से-आठवण.
 सेजे-बिछान्यावर ७-१५०.
 सेजे येती-निस्तेज होतात ५-६५.
 सेल-शेल्का २-२०.
 सेवते-शेवंतीचें फूल ९-७.
 सेवा-सेवन ९-२९.
 सैंध-सर्व ७-१८४, ९-९, १०-१५.
 सोई-रीतीनें ५-५१.
 सोईनठके-स्थितीला येत नाहीं ७-१०६.
 सोके-सवकलेली ७-११०.
 सोनेनसी-सोन्याहून १-५२.
 सोय-व्यवहार ४-२३, दाद २-५०, ७-२०१.
 सोसू-उद्योग, खटपट ६-२९.
 सोहमा-सोडहं (तो मी आहे) असा भाव.
 सौकट-माग ७-१४१.
 सौरभ-सुगंध ७-१६७.
 संक्रोच-आटणें. लुप्त होणें १-३२; आखडणें, कमी होणें ७-२५७.
 संचला-भरला ७-१७०.

संचले-भरले ६-९२.
 संचु-समुदाय ४-३८; रूप ४-३८.
 संटो-सांठवलेलें असणें, मर्यादित असणें ८-४.
 संवित-ज्ञान १०-११.
 संसार-नाश ६-७३. प्रवेश, व्यवहार ७-११९, ९-७०.
 संसरिसु-एकदम ७-१७७.
 स्फिते-स्फुरते ७-२७७.
 स्फूर्ति-ज्ञानरूप आत्मा ७-२४५.
 स्फूर्तिकडोनी-आत्मदृष्टीनें ७-२४५.
 स्मारक-स्मरण करून देणारा ६-६८.
 स्वप्रकाश-चित्प्रकाश ७-२६७.
 स्वयंभ-स्वतःसिद्ध २-७९.
 स्वसंवादे-स्वतःला जाणणारा, ज्ञानरूप, ५-२०.
 स्वसंविति-आत्मज्ञान ८-४.
 स्वसंवेद्य-त्रिकाळज्ञानरूप जो आत्मा ६-१३.
 स्वानुभूती-आपला अनुभव १०-२४.
 स्वैर-अनियमित वर्तन ९-३३.
 ह.
 हलया-मारलीतर ६-४४. ठार मारले ७-५०.
 हा ठावोवरी-येथपर्यंत १-६.
 हारतलिया-न खणली असतां ४-३९.
 हारतलेपण-नाहीपण, हरवलेपण ७-१०४.
 हारी-ओळ ५-६२, ७-२६.
 हाव-बरोवरी २-२२, संबंध ७-६०, इच्छा ७-१५०.
 हिरोनि घातलें-नाहींसिंकेलें २-४५.
 हुताशन-अग्नी ७-५९.
 हो सरला-झाला ७-१०३.
 क्ष.
 क्षीरोदकीं-पांढरे दुधासारखे ७-१४७.
 क्षोभना-विशेषत्वास येणें ७-१.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५	२३	आप लात्या	आपल्याला
८	६	ही	ही,
१०	२१	उवाये परमाणूहि माजी	परमाणूहिमाजी उवाये
११	२५	वरील.	त्यांनीं वरील
१४	६	स्त्रीपुरुष नामभेदे	स्त्रीपुरुषनामभेदे
१८	१३	शून्याची	शून्यांची
„	„	कल्पना	संज्ञा
२०	२३	मायाही	माया ही
„	१९	दुसऱ्यांचा	दुसऱ्यांचे
„	२३	कार्यकारणरूपी	कार्यकारणरूपानें
२४	१७	३२ व्या ओवीच्या उत्तरार्धाचा अर्थ राहिला तो हा	पण पुरुषानें आपल्या रूपाचा संकोच करून (आपण लुप्त हो- ऊन) प्रकृतिभाव प्रकट केला
२९	१	चिदानंदरूप	सच्चिदानंदरूप
„	५	अंग लगे	अंगलगे
३१	२	तैसा	तैसे
„	३	„	„
„	२३	एक	तत्त्वतः एक
„	२४	शिवशक्ती	शिव व शक्ती
„	„	ती विरोधी आहे	तीं विरोधी आहेत
३२	२	शिव वोहरा	शिववोहरा
„	४	शिव वोहरा	शिववोहरा
३४	५	दिवसामध्ये जशी	दिवसामध्ये
„	७	तशी,	परंतु,
„	८	अथवा,	अथवा (दुसरा अर्थ).
„	१४	प्रळय प्रकाशी	प्रलयप्रकाशी
३६	२०	वाचे ते	वाचेते
„	„	ठावो (होय) (तरी)	ठावो

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
"	२१	काय पडता भेदाचा विटाळ होये ?	पडता भेदाचा विटाळ होये काय ?
३९	१	भूतेशु भवानी	भूतेशुभवानी
"	१५	नीद जात खेवो	नीद जातखेवो
"	१७	जात खेवो	जातखेवो
"	"	म्यां	मिया
४१	१४	माझें	माझें तत्त्वतः एकरूप अस- णाच्या शिवशक्तीस
४२	१	उपाय वनवसंतु	उपायवनवसंतु
४४	१३	माया कुंजर	मायाकुंजर
"	"	मुक्त मोतियाचा	मुक्तमोतियाचा
"	१५	माया	माया (हाच)
४६	१	कैवल्य कनकाचिया	कैवल्यकनकाचिया
"	३	थोरासाना	थोरसाना
४७	८	बोध चंद्राचिया	बोधचंद्राचिया
४८	९	प्रवृत्ति गंगा	प्रवृत्तिगंगा
"	११	"	"
४९	६	तो,	तो
५०	८	आपल्या	त्याकडून आपल्या
५१	२०	पहातात	पहातें
५२	९	ज्यांची	त्यांची
"	१५	हैं श्रीगुरुस्वरूपी	हे श्रीगुरुस्वरूपी
"	१९	ब्रह्म उपरलाहे	ब्रह्मउपर लाहे
"	२६	पावतो	पावेल
५३	१	ज्याच्यावर	जर जीवावर
"	५	उपास्तीयावरी रावतिया	उपास्तीवरीरावतिया
"	२४	वेद उपनिषदानें	वेदउपनिषदांनीं
५५	१०	अशा	अशा,
५७	६	१५	अ० १५
"	२४	कांटाळा	कांटाळा
६१	४	परीसरे	परी सरे
"	१४	प्रमाणाळाही	प्रमाणापासूनही

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
„	१७	कांहीं बांहीं	कांहींबाही
„	१९	कांहीं	कांहींबाही
„	२१	स्वरूप	स्वरूप,
„	२२	(पहाण्याचा विषय)	(पहाण्याचा विषय),
६२	५	श्रीगुरुस्वरूपी	श्रीगुरुस्वरूपी
„	१२	अभासानें	आभासानें
६३	८	प्रवृत्ति	अविद्याकल्पित प्रवृत्ति
„	९	निवृत्ति	व निवृत्ति
६४	७	जिव याचिया	याचिया
६४	२४	हांगा	हां गम
„	२६	„	„
६५	१४	निर्धारही	निर्धारही
६७	१	जीवशिव भाव	जीवशिवभाव
„	९	आधिक	अधिक
„	„	न्यूनदेश कालस्थित	व न्यूनदेशकालस्थित
„	१०	लक्षणाचा	लक्षणांचा
७१	२०	ज्याचें त्यांत	ज्याचेंत्यांत
७५	२५	जेथें	जेथें (श्रीगुरुच्या ठिकाणीं)
७६	२	पूर्वीच्या	ह्मणजे पूर्वीच्या
„	५	एकपणारूप	एकपणा रूप
„	१४	एकपणाही	एकपणाची कल्पनाही
„	१५	द्वैत अथवा एकपणा नाहीं	द्वैत व तत्सापेक्ष एकपणाची ही कल्पना नाहीं
„	२३	श्रीसद्गुरु,	श्रीसद्गुरु
८०	६	चंद्रचि	चंद्रीचि
„	१२	कापूरचिते	कापूरचि
८१	१८	गुरु शिष्यत्व	गुरुशिष्यत्व
„	२४	त्याप्रमाण	याप्रमाणें
८३	४	निर्धर्म	निर्धर्म
„	२१	निदव्यास	निदिव्यास
„	२४	निवृत्तदशा	निवृत्तिदशा
८४	६	निवृत्तस्थितीला	निवृत्तिस्थितीला

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
८७	२	नीदकीं	नीद कीं
८८	२१	जी	(जी)
८९	१५	तत्वज्ञान दिवा	तत्वज्ञानदिवा
९०	१६	शीण लेवा	शीणलेवा
९१	१	बोध नव्हे	नव्हे
९२	२४	जिवत	जीवंत
९३	२	घरी	घरी
९४	१८	मोक्षाके	मोक्षा के
९५	७१८	आहे असें कोणी म्हणेल तर	आहे तर
९६	२४	त्यांचा पुरावा न घेतांही	ते असें न बोलते तरी
९७	९	दिवा वाचोनि दिवालाहे	दिवा दीपवांचोनि लाहे
९८	१६	अविद्या जीवाचा	अविद्याजीवाचा
९९	२०	जीवत्व त्यागी	जीवत्वत्यागी
१००	१७	आंगाचा (देहाचा)	आंगाचे (देहाचे)
१०१	२५	बोहळला आंगीं	बोहळलाआंगीं
१०२	१२	जो	तैसें जो
१०३	२२	१२	अ० १२
१०४	२३	अज्ञानात्मक	अज्ञानादि
१०५	१	अन्वय	अ० वि०
१०६	१३	काई.	काई?
१०७	२३	आपणया	आपणपया
१०८	२४	यत्र	तत्र
१०९	७	सर्व	इतर सर्व
११०	३८ व्या	ओवीचा दुसरा अर्थ:—“आकाशादि पंचमहाभूतसमुदाय ज्या परमार्थस्वरूपभावांत विरतो (नाहींसा होतो) तो परमात्मस्वरूपभाव शुद्धबुद्धपणानें स्वतः आहे, पण तो अन्य कोणास विषय होत नाहीं.	
१११	५	विष स्वरूपाचे	विषस्वरूपाचे
११२	२३	तीहीं उणीव	तिहींउणीव
११३	१४	सत्ता उल्हास	सत्ताउल्हास
११४	२५	झणून	व

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२६	७	अ० वि०	अन्वय
१२९	१०	असदाचा,	असदाचा
१३०	१३	हा आत्मा	(हा आत्मा)
"	१९	भा०	ए० भा०
१३२	६	एकाप्रमाणानें—	कोणत्याही एक अथवा अ- धिक प्रमाणांनीं
१३३	११	जाणों जातां	जाणोंजातां
"	१४	जाणते	जाणणें
"	१७	चिदाभास	चिदाभास,
१३५	२२	चोखट	चोखटा
१४८	८	अवस्थारूप,	अवस्थारूप
"	१४	अंतःकरणाची	अंतःकरणाच्या
१४८	१६	करणारे	करणान्या
१५०	६	आणिका जोगी	आणिकाजोगी
"	१७	चाखो सुवो	चाखोसुवो
१५४	१	न बोलणें	बोलणें
१६	८	अर्थ	अर्थाचा
"	१२	माया	मायाकृत
"	१३	माया	मायेचा
१५९	८	लाजली	लाजली.
१५९	१६	उवा	उबा
१६३	१४	न पाहते	नपाहते
१६८	२१	सूर्ये	सूर्यो
१७३	२	म्हणत खेव	म्हणतखेव
१८६	५	प्रमाणदेश	प्रमाणदशे
१९५	१३	सिध्दु	सिद्धु
२०१	१०	लटिके वरी	लटिकेवरी
२०२	८	मिथ्यात्वानें	मिथ्यत्वानें
२०२	२१	वारू	असिवारू
२०४	२२	ज्ञानाते	या ज्ञानाते
२०६	२१	ह्मणत खेव	म्हणतखेव
२०९	११	अज्ञान एक आहे	"अज्ञान आहे"

पृष्ठ.	ओळ	अशुद्ध.	शुद्ध.
२१०	१	इंधनाचा	इंधनाच्या
„	१२	मंदत्व आंधार	कारण आंधार
२११	१०	अज्ञान	जें अज्ञान, तें
„	२४	हारी	हारू
„	१६	आत्मातर	आत्मा तर
२१४	१०	लागलेंचि कीं	लागलेंचि
२२०	१०	अज्ञान कार्य	अज्ञानकार्य
२२०	१५	अज्ञान कार्य विशेषी	अज्ञानकार्यविशेषी
२२१	७	कार्यांचे	कार्यांचें
२२१	९	„	„
२२१	९-१०	कारण अज्ञानाचा	त्यांचें कारण जें अज्ञान त्याचा
२२३	११	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष व
२२३	१९	प्रमाणानें	प्रमाणांनीं
२२४	३	अथवा	अथवा (दुसरा अर्थ)
२२५	१५	तो	मग तो
२३०	१७	जो	जें
२३२	१०	विचाराच	विचाराचें
२३२	१४	प्रमाणानें	प्रमाणांनीं
„	२५	शशि	शश
२३५	७	पहाणारी	पहाणारा
२३६	६	पुढी	पुढील
२३७	२२	अज्ञान कार्य	अज्ञानकार्य
२४२	१	ते	त्याचें
२५०	१३	गृहास्थित	गृहस्थित
„	२०	अंधकाप्रमाणें	अंधकाराप्रमाणें
२५५	१४	वादी कोडे	वादीकोडे
२५६	१३	उपमेनें	उपमांनीं
२५७	२	देखणी दशा	देखणीदशा
२६०	१२	दिठी करवी	दिठीकरवी
२६५	४	सदृश	दृश्य .
२६७	७	ज्याळा	ज्याळा

६.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
६९	२	लेखा वेगळे	लेखावेगळे
॥	२४	भाका	भाखा
२७१	३	बीज कणिका	बीजकणिका
॥	४	अद्वैत फाका	अद्वैतफाका
॥	१७	सेजे वरी	सेजेवरी
२७३	२४	कांटाळा	कंटाळा
२७४	१७	दीप्तीशी	कीं दीप्तीशी
॥	२४	नाहीं तरी	ना नाहीं तरी तें
२७६	२०	आरोपी	आरोपित
२८१	१०	द्रष्टा द्रष्ट्याचा	द्रष्टाद्रष्ट्याचा
॥	१४	ते न	न
॥	१५	द्रष्टा गेला	व द्रष्टा गेले
३००	१९	प्रतिबिंबाचें	प्रतिबिंब यांचें
॥	२५	नाहींत,	नाहीं,
३०७	२७	दुतीसी मेळविली दुती	दुतीसी मेळविली दुती
३०८	१	दुतीसी दुती	दुतीसी दुती
३१२	२६१ व्या	ओवीचा अन्वयः-तरंगाची गाडे	मोड्डु कां परी सिंधूची शीव
		न मोडे पाणीपणा सळू न मोडे.	
३१२	१५	पाणीपणा विघडत नाहीं व	व त्याचा पाणीपणा विघ-
		त्याचा	डत नाहीं
३१७	२२	सुवर्णगौर आंबिका	सुवर्णगौरआंबिका
३१८	१	म्हणूं नये कां ?	म्हणत नाहीं कां ?
३२९	२१	अनृत बाधु	अनृतबाधु
३२५	२४	प्रकाशला जाणार	प्रकाशला जाणारा
३३७	१३	हें	हीं
॥	॥	आहे	आहेत
३३८	२४	अफुटा माजी	अफुटामाजी
३४०	४	सिवे सिवे	सिवेसिवे
३४१	५	परिमळा परौते	परिमळापरौते
३४३	१	चंदावरी	चांदावरी
३४३	९	तोंडा आड	तोंडाआड
३४८	२	विषयांसी	विषयांशीं

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३५८	२२	स्थूलदेहवाधित	स्थूलदेह वाधित
३७५	१३	ज्ञान्याचा	ज्ञानाचा
३८०	२	तेणें चि	तेणेंचि
३८४	९	असें	असेंही
३८४	१८	संवित रहस्य	संवितरहस्य
३८५	१०	अनुवाद सिद्ध	अनुवादसिद्ध

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजकृत **हरिपाठ व चांगदेवपासष्टि** हें पुस्तक
हरिभक्तिपरायण **विष्णु नरसिंह जोग** यांनीं अर्थासह केलें आहे.
किं. ४ आणे.

पुस्तक मिळण्याचा पत्ता:—कृष्णाजी बह्दाळ डोंगरे, घर नंबर ७८०
सदाशिव पेठ, पुणें सिटी.